

Міністерство освіти і науки
Державна архівна служба України
Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»
Миколаївська обласна державна адміністрація
Миколаївське товариство єврейської культури
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського
Державний архів Миколаївської області
Миколаївський інститут права Національного університету
«Одеська юридична академія»
Науково-педагогічна бібліотека м. Миколаєва

ІСТОРИЧНІ МІДРАШІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

МАТЕРІАЛИ

X

*МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ*

Том I

Миколаїв
Типографія Шамрай
2021

УДК 94(477.73)(=411.16)"18/"

ББК 63.3 (4 Укр) 5-6

Д 23

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Протокол № 4 від 03 березня 2021 р.

Д 23 Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л.Л. Левченко. - Випуск X. - Том I. - Миколаїв: Типографія Шамрай, 2021. – 538 с.

Збірник «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» складений за матеріалами X-ї міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я», котра відбулася 22-24 червня 2021 року в режимі онлайн та була присвячена темі: «Актуальні проблеми музейної юдаїки: світовий та український виміри». Том I містить статті за напрямками: історія розвитку єврейських громад Півдня України; євреї України в роки Другої світової війни; єврейська община в сучасному етнополітичному просторі України та світу: взаємини, проблеми та перспективи розвитку; джерела та історіографія з проблем історії єврейського населення регіону Північного Причорномор'я; видатні єврейські діячі: біографічні нариси.

Редакційна колегія:

Гольденберг М.Д. – голова ГО «Миколаївська обласна єврейська громада».

Пархоменко В.А. – д.і.н., доцент кафедри історії факультету педагогіки та психології МНУ імені В. О. Сухомлинського (заступник головного редактора).

Щукін В.В. – к.і.н., доцент, історик-краєзнавець.

Сугацька Н.В. – к.і.н., доцент кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ласінська М.Ю. – к.і.н., доцент кафедри історії факультету педагогіки та психології МНУ імені В. О. Сухомлинського (відповідальний секретар редколегії).

Рецензенти:

Папакін Г.В. – д.і.н., професор, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ханстантинов В.О. – д.п.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету.

Видання виконане за фінансової підтримки:

***Управління культури, національностей та релігій Миколаївської облдержадміністрації,
Миколаївського товариства єврейської культури,
Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр».***

Матеріали подаються мовою оригіналу. Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо - несуть автори. Редколегія публікує матеріали, зберігаючи стиль, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти.

ISBN 978-617-680-035-4

© Миколаївське товариство єврейської культури, 2021

© Факультет педагогіки та психології МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2021.

УДК (=411.16)

Михаил Гольденберг

(Председатель ОО «Николаевская областная еврейская община»,

г. Николаев, Украина)

ДЕСЯТЬ ЛЕТ. КАК БЫСТРО ОНИ ПРОЛЕТЕЛИ

2011 год положил начало нашей, ставшей уже традиционной конференции, которую мы с любовью называем «Мидраши». Вспоминается встреча в моем кабинете инициаторов этого действия, которое можно вполне отнести к событию, пополнившему научный потенциал исследований в историческом пространстве нашего региона. А предшествовало этой встрече мое стремление собрать максимум сведений о персоналиях еврейского происхождения, оставивших заметный след в истории нашего города, области, да и всего региона. Но было понятно, что не удастся собрать ученых, краеведов только для изучения подобной темы. Поэтому мы решили расширить рамки тематики статей, рассматриваемых конференцией. Более того, получая статьи из разных концов света на самые разные темы, относящиеся к еврейской истории, мы включали их в материалы конференции, еще более раздвигая временные и тематические рамки.

Название конференции созрело у меня давно. Оно было связано и с выбранной её направленностью. Этот выбор определил труд А. Солженицина «200 лет вместе», вобравший в себя материалы литературно-художественного исследования русско-еврейских отношений. Давно известно, что исторические

исследования пролегают не по пути глубокого изучения *всех* существующих тематических материалов, на основании которых делаются выводы. Этот путь поиска, как правило, пролегает вдоль «маршрута», изначально подсказанного авторам их жизненным кредо по той или иной теме, своей предыдущей профессиональной деятельностью, учебой, воспитанием. И книга, написанная именно по этому алгоритму создания, вызвала неоднозначную реакцию и добавила к давно существующему негативному мнению об этом «соседстве», о роли евреев в революционных событиях в России аналогичную оценку автора.

Не заочное дискутирование на тему книги, а стремление перевести взгляд на тех людей, которые созидали совместно с другими нашу повседневную жизнь на поприще науки, искусства, производства, образования, медицины. Желание донести информацию о них, которая до сего времени почти недоступна широкому кругу наших земляков. Более того, понимая, что труды любой конференции не станут теми самыми широко доступными материалами, источником познания темы, возникло желание на базе нескольких конференций (о 10-ти тогда и не задумывались) издать книгу о земляках по этим материалам. Так возникло название «220 лет вместе», привязанное к примерному возрасту города Николаева на тот момент.

Старт подготовки к первой конференции дала встреча с профессором Н. Н. Шитюком, которую организовала профессор Н. А. Рыжева. На этой встрече было обсуждено место её проведения – Институт истории и права ННУ им. В. А. Сухомлинского, дата и время проведения конференции. Важно отметить, что её материалы издавались за счет инициаторов – Николаевского общества еврейской культуры. В дальнейшем к частичному финансированию издания подключилось Управление культуры, национальностей и религий Николаевской ОГА.

После проведения 1-й конференции в апреле 2012 года для подведения её итогов собрались самые активные и ответственные её участники. Среди них Н. Рыжева, В. Щукин, А. Павлюк, Н. Сугацкая, М. Ласинская. Среди обсуждавшихся вопросов было и название конференции. Ведь изменение его

каждый год (221, 222, ...) будет восприниматься как проведение разных конференций. Так начался выбор иного названия. Этот выбор вызвал у всех массу предложений и вариантов. Но неожиданно внимание привлекло название одной из книг в моем шкафу – «Кулинарные мидраши». И от термина «мидраши» мы уже не смогли отойти. Пришлось уточнить смысл этого понятия, которое естественно вписывалось в процесс работы конференций. А то, что они будут историческими и будут относиться, в основном, к нашему региону, оформило полное название: «Исторические мидраши Северного Причерноморья».

Изменение названия не изменило маршрут подготовки и проведения конференции. Все так же М. Ласинская собирала и обрабатывала все статьи, все так же приходилось поторапливать «нерадивых» авторов, все так же выбиралась дата проведения (перед Песахом или после него). Немного изменялись лишь места проведения. Когда в Институте истории и права начался ремонт, мы перешли в основной корпус Николаевского национального университета имени В. А. Сухомлинского. А в 2020 году, во время карантина мы провели онлайн конференцию в зале научно-педагогической библиотеки. Изменились и её организаторы, и в их числе при проведении 9-й конференции были:

- Министерство образования и науки Украины
- Николаевская областная государственная администрация
- Николаевское общество еврейской культуры
- Институт украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины
- Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского
- Государственный архив Николаевской области
- Николаевский институт права Национального университета «Одесская юридическая академия»
- Научно-педагогическая библиотека г. Николаева.

Материалы конференции были рекомендованы к печати учёным советом Института историографии и источниковедения им. Н. С. Грушевского НАН Украины.

В ожидании начала 10-й конференции, порядковый номер которой вызывает чувства радости, гордости и немного печали о быстротечности времени, поздравляю всех её участников и организаторов с этой круглой и ко многому обязывающей датой. Желаю дальнейших успехов в научной деятельности, профессионального роста, жизненной энергии, терпения и вдохновения!

М. Д. Гольденберг

РОЗДІЛ 1

Єврейське населення України в роки Другої світової війни. Проблеми меморіалізації Голокосту

УДК 94(477.73)(=411.16)

Михаил Гольденберг

(Председатель ОО «Николаевская областная еврейская община»,

г. Николаев, Украина)

Митя Быков

(Выживший узник Богдановского лагеря смерти,

г. Бруклин, США)

**ИТОГИ КРУГЛОГО СТОЛА «ТРАНСНИСТРИЯ. КРОВАВЫЕ
СТРАНИЦЫ ТРАГЕДИИ»
(21.12.2020 г.)**

По сей день Холокост остается самой трагической частью еврейской истории. Его страницы, пропитанные кровью безвинных жертв, привлекают внимание всех, кто стремится сохранить память об этих событиях, об этих жертвах. И привлекают внимание тех, кто стремится обратить внимание на причины, приведшие к трагедии, и на все современные угрозы возможного повторения подобного с любым народом.

Некоторые страницы истории Холокоста ежегодно перелистываются нами в Дни памяти, обозначенные на календаре 27 января как Международный день памяти жертв Холокоста, 29 сентября как День памяти жертв Бабьего Яра и в памятные для разных городов и местечек даты расстрелов.

Но для большинства людей памятными местами и символами Холокоста остаются Бабий Яр и Освенцим. При этом есть немало мест, на которых

разыгрывались события, сопоставимые по своему масштабу с трагедией в Бабьем Яре. Одно из них – с. Богдановка Николаевской, а во время войны – Одесской области. На окраине этого села размещался лагерь, в который сгоняли евреев Одесской, Винницкой, Николаевской областей, Молдовы, Румынии. То есть, с оккупированной территории, отошедшей под контроль Румынии и названной Транснистрия.

Холокост на этой территории недостаточно исследован по разным причинам. Существующая проблема связана с тем, что тема Холокоста в Транснистрии находится в незаслуженной информационной тени. Попыткой обсудить эту проблему стал круглый стол «Транснистрия. Кровавые страницы трагедии», который был проведен 21 декабря 2020 в онлайн формате. Дата была выбрана неслучайно. В этот день в 1941 году в лагере уничтожения Богдановка начались массовые расстрелы евреев.

Круглый стол был организован николаевским обществом еврейской культуры, вел его Михаил Гольденберг. Обсуждение собрало авторитетных специалистов с многолетним опытом исследований в данной области, в числе которых: доктор исторических наук заместитель начальника Управления архивов Украины Лариса Левченко, ученые из Израиля (советник генерального директора Яд ва Шем Татьяна Манусова, кинодокументалист Борис Мафцир и доктор Арон Шнеер), историки и краеведы из Украины – кандидаты исторических наук В. Щукин, П. Козленко, Н. Сугацкая, М. Ласинская. Почетное место среди приглашенных заняли бывшие узники – Р. Шварцман и спасшийся узник Богдановки, соавтор данной статьи М. Быков.

Уникальность этого круглого стола онлайн в том, что его участники коснулись вопроса, который фактически не поднимается на научных и общественных слушаниях, в многочисленных публикациях по исследованиям различных проблем истории Холокоста. Есть общеизвестные места трагических событий, связанных с геноцидом евреев в годы Второй мировой войны. Есть масса ссылок на результаты проведенных исследований в этих местах и по этой тематике. И любое упоминание Холокоста ассоциативно связывается чаще

всего именно с этими местами – с Освенцимом и Бабьим Яром – от трудов профессиональных ученых, историков, краеведов до школьных, ученических эссе, рефератов и статей. И эти, непрерывно упоминаемые при обращении к теме места, ставшие синонимами трагедии, затмили собой большую по площади и по масштабам человеческих жертв территорию Транснистрии и крупнейший, не только в ее границах, но и на просторах всей Восточной Европы лагерь смерти – Богдановку.

Среди поднятых на этом круглом столе вопросов прозвучала тема, связанная с одними из основных достоверных исторических источников – архивами. Этот кладезь информации содержит массу не исследованных документов по теме Транснистрии. Подобная «не исследованность» связана с их значительным объемом, с недостатком исследовательских проектов и самих исследователей, занимающихся этим вопросом. Именно о недостаточных масштабах исследований по теме Транснистрии как о причине угрозы забвения этой трагедии говорили участники круглого стола. Но есть еще одна причина этого, которая связана с разбросанностью архивных материалов по разным архивам Украины и зарубежья: Молдовы, Румынии, Германии. Связь с зарубежными архивами по вопросам изучения материалов юридически имеют право осуществить общественные организации, с соответствующими направлениями деятельности, закрепленными в их уставах. И здесь вновь возникает вопрос о создании инициативной группы ученых, которая сосредоточит свою деятельность на изучении темы Транснистрии и будет наделена правами получения информации из зарубежных архивов. Но в этом случае появляется проблема перевода с румынского языка, носители которого редко встречаются на территории Украины, особенно, в Одессе и Николаеве, в областных архивах, которых хранится значительное количество документов на румынском языке.

Ситуация с информационной тенью, в которой находится тема Холокоста в Транснистрии, сложилась сразу после войны. И в отличие от замалчивания этой трагедии на территории СССР, где погибшие в Шоа евреи были отнесены

к общей статистике погибших и помечены стандартным термином «мирные советские граждане», именно Транснистрия и свершившийся на ее территории геноцид избежали исследований еще по одной причине. И эту причину озвучил участник круглого стола израильский кинодокументалист Борис Мафцир.

По его мнению, которое во многом разделили присутствующие, корни этой причины кроются в том, что «у этого Холокоста (в Транснистрии – авт.) нет хозяина». Бывший хозяин этой территории, находится не в Украине. А сегодня эта территория распределена по нескольким местам, кроме Украины: Молдова, Румыния и Приднестровье. И это накладывает проблематичность сведения воедино информации, которая распределена по архивам, между исследователями и соответствующими учреждениями разных стран. Необходимо учесть и неоднозначность отношения к этой теме со стороны государственных институтов Румынии, которая, кстати, с 1944 года становится союзником СССР, что еще в те годы сняло ультимативность с отношения к этой стране как к неоспоримому соучастнику в преступлениях нацизма. И здесь обсуждаемые вопросы нас вновь выводят на необходимость централизации процесса изучения темы, на необходимость создания инициативной группы, которая взяла бы на себя координацию этого процесса.

Еще одна сторона проблемы «terra incognita» под названием Транснистрия это попытка привлечь к ней внимание путем более активной мемориализации мест трагедии на ее территории. И эта проблема вызвана не только тем, что одной лишь мемориализации недостаточно для привлечения достойного внимания к этой территории. По мнению, высказанному тем же Борисом Мафциром, только мемориализация не вернет к достойному уровню памяти эту тему. Все монументы важны: уже установленные, старые, и планируемые новые. Важна Дорога смерти, проект мемориализации которой так и остался нереализованным, важны новые памятники на местах, где остаются просто засыпанные землей останки безвинно погибших. Когда памятники, памятные места становятся символами, они привлекают всеобщее внимание, к ним стремятся многие люди, это укрепляет память о месте и о

событиях вокруг него. Такой объединяющий символ создан вокруг Бабьего Яра. Но на это ушли колоссальные средства, большие, чем на Яд ва Шем, чем на Вашингтонский музей Холокоста. Это колоссальный сконцентрированный вклад.

Судя по нынешним возможностям тех, кто заинтересован в выведении темы Транснистрии из тени, у них подобных средств нет. И для лучшего понимания всей глубины проблемы следует уточнить вопрос Памяти. То есть, памяти исторической и памяти коллективной. Профессор Авраам Инфельд из Иерусалима заметил во время своего выступления на конференции WCJCC в ноябре 2009, что у еврейского народа нет Истории, но есть Память («Мы должны помнить. Какая разница, был я на Синае или нет? Я это помню»). Разница между этими двумя понятиями в том, что история – наука о прошлом, память – это коллективный опыт. И распространяя эти, во многом универсальные формулировки на вненациональное пространство, на общие вопросы памяти, которые во многом совпадают для любого народа, следует признать, что сегодня народной, коллективной памяти о Транснистрии нет. И создавать ее путем мемориализации в понимании этого термина как создание памятников, мемориальных досок и памятных мест мало результативно. Сколько людей сегодня, завтра приедут или придут посмотреть на мемориал Дороги смерти, на памятник жертвам Богдановки? Десятки? Сотни? А достаточно ли этого для достижения нашей цели – создать об этом месте память коллективную, ту, которая при слове «Богдановка» в любом конце мира сможет вызвать конкретное обращение к трагедии Холокоста? - Нет.

Но механизмы мемориализации действуют на гораздо более широком поле, чем только создание памятников. Они играют существенную роль в формировании общего и конкретного культурного пространства. И для уточнения формирования культурного пространства, связанного с темой Холокоста, необходимо внесение в него неотъемлемой составной части, называемой Транснистрия. Возвращаясь к уже упоминаемой теме создания инициативной группы, следует уточнить, что без такого шага невозможно

начинать глубокие исследования темы, невозможно скоординировать сбор и обработку информации в разных архивах, включая зарубежные. Это позволит создать информационную платформу, которую можно будет использовать для расширения информации на эту тему.

А путей расширения информации сегодня несколько. Это научные труды, которые доступны любому, но использоваться будут узким кругом специалистов. Это научные конференции и семинары, круг участников которых также невелик. Это внесение темы Холокоста в Транснистрии в учебные программы средних и высших учебных заведений, но решение этого вопроса, как и вообще вопроса преподавания темы Холокоста так и не доводится до желаемого формата и объема. Остается наиболее результативный путь – к тому пространству, которое сегодня, особенно в период карантина, стало центральным местом общения изолированных людей всех категорий, сословий, разного уровня образованности и доходов. Это интернет, ютуб, социальные сети, в которые сегодня погружен почти каждый человек.

И когда результаты работы инициативной группы по изучению Холокоста в Транснистрии, достигнув достойных масштабов, выйдут на просторы интернета, став доступными многим тысячам потребителей этой информации, то со временем можно ожидать того, что это станет частью народной, коллективной памяти. Мы вынесем эту память из своих сусек, из своего внутреннего, общинного пространства во вне, сделаем её доступной.

Но этот путь не отрицает той стороны мемориализации, которая связана с созданием памятников, мемориалов. Особенно результативной эта сторона сохранения памяти может стать при создании музеев – стационарных и виртуальных. Но эта тема требует отдельного подробного подхода и рассмотрения. А главное, финансирования, ведь обе формы музеефикации будут создаваться, что называется, на голом месте. И это требует найти своих Фридмана, Пинчука или Кана, обладающих достаточными средствами для благотворительности и понимающих значение этой музеефикации.

Говоря о других значимых темах, поднятых на круглом столе, нельзя упустить тему развития инфраструктуры самой Богдановки и прилегающих территорий. Проблема эта связана во многом с тем, что в этом районе правый, «Богдановский» берег Буга не имеет мостовой связи с левым берегом. А значит, невозможно осуществлять не только доставку любых грузов, от продуктов, материалов, техники, но и людей с одного берега на другой. Это давняя история, попытки решения которой предпринимались десятилетиями. А пока связь между берегами осуществляется с помощью морально и технически устаревшего еще много лет тому назад парома, а в зимнее время – прямо по льду. И даже информация о жертвах этой переправы, особенно, в зимний период, не ускоряет решение проблемы. А её связь с мемориальным местом Богдановского лагеря очевидна. Она создаёт труднодоступность и к памятнику, и к местной школе, где работает небольшой музей Холокоста.

К решению этой проблемы подключались энтузиасты, часть которых участвовала в круглом столе. Среди них и руководство Богдановской школы в лице А. В. Поспелова, и авторы этой статьи. Но самый серьезный сдвиг в ее решении помог осуществить народный депутат А. О. Черноморов, усилиями которого были привлечены средства для начала строительства дорог, соединяющих будущий мост с жилыми районами обоих берегов. О продвижении дел в данном вопросе и поделился народный депутат. К сожалению, очевидна затягиваемость строительства, но в нынешних условиях ожидать мгновенного решения проблемы не приходится. И, несмотря на это, из всех поднятых на круглом столе проблем, вопрос переправы наиболее продвинут.

Подведём итоги обсуждения проблемы выведения темы Холокоста в Транснистрии из информационной тени. Её решение требует сосредоточиться на следующих шагах:

- создание инициативной группы по глубокому изучению вопросов Холокоста на территории Транснистрии;

- осуществление перевода документов на румынском и немецком языках, хранящихся в украинских государственных архивах;
- налаживание связей с зарубежными архивами для изучения материалов, связанных с Холокостом в Транснистрии;
- создание музейных экспозиций в местах массового уничтожения евреев в зоне Транснистрии, а также в существующих областных и районных музеях региона;
- разработка и осуществление программ сотрудничества украинских музеев с зарубежными музеями Холокоста;
- установка памятных знаков в местах массового уничтожения евреев (там, где они отсутствуют), а также ремонт и реконструкция существующих;
- развитие инфраструктуры в районах размещения мемориальных мест, обеспечивающей их цивилизованность, туристическую обустроенность и удобный доступ к этим местам;
- широкое освещение обсуждаемой темы во всевозможных социальных информационных пространствах.

И очевидно, что все это требует поиска средств, без которых ни одно из направлений, способствующих выведению темы Богдановки и трагедии во всей Транснистрии из забвения, не сможет стать достаточно результативным.

М. Гольденберг, М. Биков

ПІДСУМКИ КРУГЛОГО СТОЛУ

«ТРАНСНІСТРІЯ. КРИВАВІ СТОРІНКИ ТРАГЕДІЇ»

(21.12.2020 р.)

Анотація. Статтю присвячено актуальним питанням збереження пам'яті про Голокост в Трансністрії. За результатами роботи міжнародного круглого столу.

Ключові слова: Голокост, Трансністрія, Богданівка, меморіалізація, ініціативна група.

М. Гольденберг, М. Быков

**ИТОГИ КРУГЛОГО СТОЛА «ТРАНСНИСТРИЯ. КРОВАВЫЕ
СТРАНИЦЫ ТРАГЕДИИ»**

(21.12.2020 г.)

Аннотация. Статья посвящена актуальным вопросам сохранения памяти о Холокосте в Транснистрии. По результатам работы международного круглого стола.

Ключевые слова: Холокост, Транснистрия, Богдановка, мемориализация, инициативная группа.

М. Goldenberg, M. Bykov

**RESULTS OF THE ROUND TABLE
«TRANSNISTRIA. BLOODY PAGES OF TRAGEDY»**

(21.12.2020)

Abstract. This article explores topical issues of preserving the memory of the Holocaust in Transnistria. It based on the results of the international round table.

Key words: Holocaust, Transnistria, Bogdanovka, memorialization, initiative group.

УДК 94(477.73) «1941/1945»

Олексій Захарченко

(історик,

м. Миколаїв, Україна)

ПОРАЙМОС НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

За післявоєнний період темі Другої світової війни присвячено безліч наукових праць. Проте, на жаль, ще існує достатньо «непрочитаних сторінок» та «білих плям» у дослідженні подій масштабного збройного конфлікту в світовій історії. До такої проблеми, зокрема, належить Пораймос – частина загальної політики націонал-соціалістів зі знищення євреїв, Голокосту.

Пораймос (Poraimos – в перекладі з ромської мови означає «пожирання») – термін, який використовують деякі дослідники для визначення масового винищення циган (ромів) в роки Другої світової війни. Він виник порівняно недавно. Вперше до наукового обігу його ввів англійський історик Ян Хенкок у 1996 році. Також, Я. Хенкок першим назвав Пораймос ромським (циганським) Голокостом (The Romani Holocaust). Доля циганського населення Європи в період Другої світової війни вивчена вкрай недосконало. Про це свідчить той факт, що матеріали наукового симпозиуму, присвяченого темі визначення долі ромів Європи в роки нацистської окупації, і проведеного у 2002 році в Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні, були видані під назвою «Роми

та сакті – не вивчені жертви нацизму», тобто майже через 57 років після завершення Другої світової війни.

Проблему Пораймосу досліджували англійські, американські і німецькі історики: С. Мілтон, Б. і Дж. Лутц, Г. Моргаліт, І. Бауер, М. Циммерман, Г. Леві; українські дослідники: О. Круглов, М. Бессонов, М. Тяглий. Пораймос на території Миколаївщини не досліджено й досі. При цьому зазначимо, що комплексна робота над вивченням геноциду ромського та єврейського населення Трансністрії, об'єднання зусиль вчених, що займаються вивченням цих двох напрямків з історії Голокосту, може дати неабиякі результати.

Одним із проявів нацистської політики, що супроводжувала повсякденне життя пересічних німців, стала расова політика НСДАП – націонал-соціалістської партії Німеччини. Направленість пов'язаних з нею репресивних заходів доволі чітко регламентувала становище різних груп населення від чужинців до імперських німців (рейхсдойче). Ще задовго до приходу Адольфа Гітлера до влади і встановлення нацистської диктатури, в період існування Веймарської республіки (1919-1933 рр.) визначено три категорії громадян, які викликали відразу та ненависть населення Німеччини: євреї, цигани, психічно хворі люди. Під дією принизливих умов Версальського договору 1919 року, німецький народ намагався знайти внутрішніх ворогів, яких можна було б звинуватити у всіх нещастях та бідах й покарати їх за це. Ворогів шукали й дуже швидко знайшли. Як уже було неодноразово в німецькій історії, ворогами титульної нації визнали чужинців із трьох вищезгаданих категорій населення Німеччини. Найбільшу неприязнь натовпу викликали євреї. Майбутній «вождь усіх німців», колишній єфрейтор кайзерівської армії Адольф Гітлер заявив, що: «якщо б євреїв не було, то їх довелося б вигадати». Євреї трактувалися не просто як «нижча раса», а взагалі як «антираса», втілення усього самого деструктивного та злого. Вони для ідеологів «расової теорії» нацизму виявилися ідеальним символом для консолідації та залякування німецького народу. Антисемітизм і юдофобія, врешті-решт, призвели до жахливої трагедії -

«остаточного розв'язання єврейського питання», Голокосту і загибелі 6 мільйонів євреїв.

Друга категорія населення Німеччини психічно хворі, інваліди, каліки, немічні старі і безпорадні люди, або «зайві неповноцінні німці», які утримувалися за рахунок платників податків в державних установах – психіатричних лікарнях, будинках інвалідів – підлягали в роки нацистського правління евтаназії та примусовій стерилізації. Програму евтаназії нацисти запровадили в ході початку Другої світової війни. По суті евтаназія стала першим кроком до Голокосту, Фюрер заявив, що «зайві» Третьому Рейху люди не мають ніякого права на життя та подальше існування. А. Гітлер неодноразово говорив, що природа розумна і в ній завжди діє суворий та справедливий закон і у боротьбі за існування лише найсильніший, він і отримує право на життя, а слабкий, кволий і переможений мусить загинути. Розроблена нацистами програма евтаназії (яку вони цинічно називали «милосердна смерть») спочатку проводилась тільки по відношенню до «забракованих» есесівськими лікарями та експертами «расової теорії» імперських німців (Reichsdeutsche). Згодом, отримавши перший досвід винищення людей у газових камерах, зроблених у вигляді «душових приміщень» з «роздягальнями», цю програму збирались поширити на всіх пацієнтів психіатричних лікарень і клінік, сиротинців, дитячих притулків, будинків інвалідів на окупованих Вермахтом територіях Європи. Слід зазначити, що єдиною силою в тогочасній Німеччині, що одразу рішуче виступила проти евтаназії, стала католицька церква, яка навіть на деякий час домоглась офіційного припинення «милосердних» вбивств людей. Водночас, абсолютна більшість населення рейху, перебуваючи під тотальною дією нацистської пропаганди, в цілому стримано, а в молодіжному середовищі й схвально ставилися до фізичного усунення усіх «обтяжливих», «шкідливих», «зайвих», «непотрібних» людей. В ході виконання програми евтаназії («Акція T4») в період з 1 вересня 1939 р. (початок) до 24 серпня 1941 р. (офіційне припинення) в шести психіатричних клініках Австрії та Німеччини – Бернбурзі, Бранденбурзі, Графенеку, Зонненштайні, Хадамарі та Хартхаймі – в

газових камерах, збудованих у вигляді «душових кімнат» з «підсобними приміщеннями» та «роздягальнями» есесівці отруїли чадним газом 70273 хворих «забракованих» медкомісіями рейхсдойче. Всього за час війни за програмою евтанзії есесівці знищили майже 250 тисяч людей. За підрахунками фінансової служби рейху річна «економія» коштів воюючої держави складала 88543980 рейхс-марок.

Крім евтанзії «убивці у білих халатах» - есесівські лікарі – піддали примусовій стерилізації близько 400 тисяч «неповноцінних» громадян рейху – євреїв, циган, спадково хворих, наркозалежних, алкоголіків, гомосексуалістів, епілептиків, жебраків-маргиналів, карних злочинців, люмпенів-безхатьків та інших людей, які на думку есесівських медиків не могли дати здорове «арійське потомство». Набутий чималий досвід і вишкіл есесівських кадрів в проведенні стерилізації «убивці в білих халатах» збиралися поширити й на завойованих радянських територіях, тільки в значно більших масштабах.

І, нарешті, до третьої категорії «ворогів німецького народу» нацисти віднесли циганське населення. Згідно засад «расової теорії» націонал-соціалізму тотальному винищенню (пораймосу) підлягали усі рами (цигани). Щодо ромів протягом 1933-1942 рр. здійснювалася спроба розробити систему ідентифікації, з урахуванням неоднорідності цієї етнічної групи (сінті, лаллери, роми, калдерари, ловари, кіпті, чінгене) На рівні з євреями та психічно-хворими, ворогами Великої Німеччини на офіційному державному рівні були оголошені й цигани – представники давнього етносу, що розпорошено проживали впродовж кількох століть у багатьох європейських країнах. Як і євреї, вони визнавалися нацистами «шкідливим народом» та «нижчою расою». Основою для сприйняття циган як ворогів німецького народу стала їхня чужа німцям мова, звичаї, культура і повна асоціативність, ігнорування запровадженої в рейху трудової повинності та дисципліни. На думку керівництва НСДАП, циганське питання тільки тоді можна було б розглядати як вирішене «коли більшість асоціальних та шкідливих циганських метисів буде направлено і розміщено у великих трудових таборах й розмноженню цієї

гібридної народності буде покладено кінець. Тільки тоді майбутні покоління німецького народу назавжди будуть позбавлені від цього тягаря». Кампанія проти циган досягла піку в роки війни. Початок пораймосу – геноциду циганського населення Європи - поклав наказ «Про подолання циганського лиха», прийнятий 8 грудня 1938 р. Основним засобом боротьби з ромами стало їх фізичне знищення в концентраційних таборах, згідно спеціального розпорядження, затвердженого вже з початком Другої світової війни, у вересні 1939 р. Очільники Третього рейху розуміли, що подібні акції масового винищення людей найкраще здійснювати й прорахувати, коли країна перебуває у стані війни. Пересічні німці, занепокоєні подіями на фронтах війни, не помічали й просто не звертали уваги на поступове знищення циган. Так само, як і у випадку з євреями, німецькі бюргери, виховані нацистською пропагандою у расовій зверхності до представників «нижчих рас», зовсім не цікавились тим, куди подівались тисячі ромів, які для «пихатих» арійців та «білявих бестій» з СС виглядали завжди неповноцінними, огидними та брудними, такими ж як і євреї «паразитами», що належали до так званих «бездержавних народів».

Восени 1942 р. очільник Чорного ордену СС рейхсфюрер Генріх Гімmlер, який до цього нещадно знищував «циганську чуму», випадково від експертів «Анненербе» (есесівська організація, що вивчала «спадщину предків») дізнався, що цигани – не недолюди (untermensch), а нащадки прадавніх арійців, вихідців з Індії. 16 вересня 1943 р. Гімmlер віддав наказ щодо виявлення «расово неповноцінних» циган. 13 жовтня 1943 року з'являється наказ начальника кріпо (кримінальна поліція) групенфюрера СС доктора права Артура Небе (у 1941 р. очолював айнзатцгрупу «В»).

В наказі сказано: «Рейхсфюрер СС вимагає, щоб расово чисті цигани володіли повною свободою пересування, а також отримали змогу жити згідно своїх звичаїв, традицій та досвіду. Цигани змішаної крові, які з точки зору расово чистих циган будуть визнані расово прийнятними, мають бути повернені із місць ув'язнення до відповідних кланів расово чистих циган-сінті. Поводження з іншими циганами змішаної крові та циганами-рома залишається

без змін». Однак, кількість циган, що потрапили під це визначення була незначною – до листопада 1943 р. із десятків тисяч німецьких циган виявили лише 1047 «расово повноцінних» і 3000 «расово прийнятих циган змішаної крові». Загалом, нацистам було винищено в таборах смерті впродовж 1942-1944 рр. майже 600 тисяч циган з різних європейських країн, найбільше із союзної рейху Угорщини.

До початку Другої світової війни в Радянському Союзі проживало 88200 циган, з них на території УРСР 10443(0,03% від загальної кількості населення). З урахуванням ромів Криму (2064 особи за переписом 1939 р.) та приєднаних у 1939-1940 рр. Західної України їхня кількість зросла і досягла близько 20 тисяч чоловік. Роми ділились на дві групи: осілі (постійно проживали в населених пунктах) та кочові (просувалися з циганським табором).

Нацистську політику щодо радянських ромів України можна розділити на три етапи:

- 1) Літо 1941 р. – початок 1942 р. – знищення усіх кочових циганських таборів айнзатцгрупами «С» і «D»;
- 2) 1942 р. – геноцид за етнічною ознакою, включаючи також осілих ромів
- 3) 1943 – весна 1944 р. – винищення ромів в ході каральних антипартизанських акцій.

Один із провідних дослідників Голокосту і Пораймосу О. Круглов вважає, що «доля ромів практично ні чим не відрізняється від євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну приналежність». Тож есесівські вбивці із зондеркоманд до краю розстрільної ями ставили всіх без вийнятку – немічних, хворих, калік, підлітків, чоловіків, дітей, жінок з крихітними малюками на руках.

У серпні 1941 р. Миколаївську область окупували війська Вермахту і союзних Рейху румунська, угорська, італійська армії. Територію Миколаївщини загарбники розділили навпіл по річці Південний Буг. Територія по лівому берегу річки відійшла до німецької зони окупації рейхскомісаріату «Україна»

(РКУ). Тут було німцям утворено генеральний округ «Миколаїв» до складу якого, крім частини Миколаївської, увійшли Кіровоградська, та Херсонська області сучасної України. РКУ створено за наказом Адольфа Гітлера 20 серпня 1941 р. Правобережні райони області відійшли до румунської окупаційної зони – губернаторства «Трансністрії». Наказ про його створення кондукетор та маршал Румунії Йон Антонеску підписав 19 серпня 1941 р. На Миколаївщині румунські завойовники утворили дві префектури: Очаківську і Голтянську. Губернатором «Трансністрії» став доктор права професор Георгіе Алексяну. Генерал-комісаром у Миколаєві фюрер призначив близького друга рейхскомісара України Єріха Коха обергрупенфюрера СС і СА Евальда Оппермана. Голтянську префектуру очолив Модест Ісопеску, а Очаківську Василь Горський, якого у 1943 р. замінив Іон Константінеску.

Для масового винищення населення Миколаївщини на її терени наприкінці серпня 1941 р. прибула айнзатцгрупа «D» під командуванням штандартенфюрера СС доктора економіки Отто Олендорфа. Розпочалися «жнива смерті». У вересні-жовтні 1941 р. есесівські зондеркоманди розстріляли практично усе єврейське населення краю, яке потрапило під німецьку зону окупації. Олендорф звітував до Берліну в головне управління імперської безпеки РСХА, що підконтрольна територія повністю очищена від євреїв і перетворена на «Юденфрай». Відповідальний за масове винищення єврейського населення очільник РСХА обергрупенфюрер СС Рейнхард Гейдріх був задоволений його «роботою», а рейхсфюрер СС Генріх Гімлер підвищив Отто Олендорфа до звання оберфюрера СС.

Айнзатцгрупа «D» у вересні-жовтні 1941 р. також провела дві страти (екзекуції) місцевих циган у Миколаєві та околицях міста: в першому випадку німці розстріляли 150 ромів, в іншому – кількість страчених невідома. Декілька циганських сімей разом з єврейськими (всього 120 родин) убито в колишній німецькій колонії Штейнберг у Варварівському районі. Спочатку їх використовували на примусових роботах, а потім розстрілювали, або забивали на смерть камінням. Згодом, поставши, перед судом військового трибуналу у

Миколаєві (січень 1946 р.) майор Франк Вітцлеб, колишній начальник охоронної поліції в окупованому місті, зізнався і «цигани, згідно вказівок Гімлера підлягали знищенню, як особливо шкідливий елемент, з нашої, німецької точки зору. Мною на початку 1942 р. дані були вказівки затримати в м. Миколаєві більше 200 циган. В районі Варварівського мосту ці цигани були нами затримані і перебували під охороною три доби. Мною дані вказівки перевезти їх в СД. Згодом, ці цигани всі були розстріляні». За період окупації нашої області нацисти знищили майно усіх ромів, як кочових, так і осілих, що з давніх давен мешкали на теренах Миколаївщини.

Про те, як діяли на окупованій території України «ескадрони смерті» (айнзатцгрупи) пише відомий німецький дослідник Голокосту професор історії, публіцист і тележурналіст Гвіде Кнопп: «І тут до справи приступили розстрільні команди. Залпи черг із кулеметів, абияк присипані землею трупи, і ось вже наступила партія людей заганяється до рівчака. Знову і знову починалася ця жахлива сцена, вона повторювалася знову й знову, і так впродовж багатьох годин. Наприкінці знесилені від кривавої бійні німецькі команди смерті змушені були перейти на роботу позмінно: година розстрілів, година перепочинку. Ця моторозна карусель кошмару продовжувала кружляти до настання темряви».

Активно допомагали есесівцям у «остаточному вирішенні єврейського питання» українські поліцаї, німецька самооборона «зальбе шутц» до складу якої входили загони місцевих німців фольксдойче (Volksdeutsche), румунська та німецька польова жандармерія, підрозділи Вермехту. Виникає запитання: а яку позицію відносно масового винищення єврейського і циганського населення генерального округу «Миколаїв» займало командування розквартированої у місті над Інгулом та Південним Бугом 11-ї німецької армії? 12 вересня 1941 р. в авіатрясці в Широкій Балці загинув командувач цієї армії генерал-полковник Ойген Ріттер фон Шоберт. 15 вересня до Миколаєва на його похорон прибули головнокомандувач німецькою армією (Oberst des Heeres) генерал-фельдмаршал Вальтер фон Браухіч та головнокомандувач румунською армією маршал

Румунії Йон Антонеску. За день до поховання Шоберта, 14 вересня 1941 року командування 11-ю армією прийняв генерал піхоти Ерїх фон Манштейн. Цього недільного дня за наказом коменданта міста генерал-майора Гофмана на старий єврейський цвинтар по Херсонському шосе для реєстрації миколаївських євреїв есесівці зігнали близько десяти тисяч городян єврейської національності. Сучасний британський історик Ентоні Бівор пише: «Генерал Ерїх фон Манштейн, гвардійський прусський офіцер, якого вважають найвидатнішим стратегом Другої світової війни і в жилах якого текла деяка частина єврейської крові (справжнє прізвище Манштейна – Левінські, єврейського походження – Авт.), одразу після вступу в командування 11-ю армією видав наказ, в якому сказано: «Коріння єврейсько-більшовицької системи мають бути вирвані раз і назавжди». Він навіть пішов іще далі і схвалив «необхідність жорстоких заходів проти єврейства». Хоча в післявоєнних мемуарах Манштейна «Втрачені перемоги» про ці його накази не згадується зовсім. А прийняття нацистської символіки та обов'язок давати присягу на вірність особисто Гітлеру, поклали кінець будь-яким спробам армії залишитися незалежною від політики».

Тож виходить, що Вермахт і його командування, на усіх без винятку рівнях, несуть таку ж саму відповідальність за злодіяння, Голокост і Пораймос, як і частини СС, які відіграли головну роль у здійсненні масових вбивств цивільного населення краю.

Нацисти, згідно основних засад расової доктрини, своїх союзників – італійців, румун, мадяр, словаків, хорватів і фінів не відносили до вищої «нордичної раси». Для Гітлера і його генералітету вони були лише «гарматним м'ясом». Проте, самі румуни були про себе іншої думки, бо вважали себе «нащадками Риму». Й. Антонеску намагався якнайшвидше «очистити територію Румунського королівства» від «зайвих» та «шкідливих» етносів, перш за все від євреїв та циган. Трансністрію румунські фашисти називали «етнічним звалищем». На територію Доманівського, Владіївського, Кривоозерського, Первомайського, Веселинівського, Березанського та Очаківського районів Миколаївщини вони зігнали і знищили десятки тисяч

євреїв з Одеської області України і Молдавії. У винищенні єврейського населення краю та етапованих євреїв з Півдня України, Причорномор'я і Бессарабії, активну участь брали місцеві німецькі загони самооборони (selbstschutz). Ці мілітарні загони карателів підпорядковувалися есесівській зондеркоманді «R» (особлива команда «Росія»), якою командував бригадефюрер СС Горст Гофмайер. До її складу входило всього 160 есесівців. Зондеркоманда «R» мала в своєму складі зондергрупи «Трансністрія» і діяла на території румунської окупаційної зони Миколаївщини. Вона була створена 15 вересня 1941 року. Спочатку зондергрупу «Трансністрія» очолював оберштурмфюрер СС Клаус Зіберт, а починаючи з липня 1943 року – оберштурмбанфюрер СС Ервін Мюллер. Ця зондергрупа організаційно розділялася на 18 районів – бірайхс команд. На чолі цих каральних команд фахово підготовлених в есесівських таборах убивць, створених виключно в німецьких поселеннях і районах Одещини та Миколаївщини, вищим керівництвом СС призначалися керівники (фюрери) районних команд. Ці посади займали тільки рейхсдойче, члени нацистської партії, які мали військові звання СС. Зокрема, бірайхскомандерфюрером по району Ландау (нинішній Веселинівський район Миколаївської області) затвердили уродженця Люксембургу унтерштурмфюрера СС Вернера Крайльмана. Його штаб-квартира знаходилась в німецькій колонії Шпейер (нині с. Піщаний Брід). Після розстрілів євреїв, циган, комуністів фольксдойче забирали їхні речі, одяг, взуття, майно, отримували сільськогосподарський інвентар, меблі, худобу тощо. Місцеві німці (фольксдойче) з колоній Шпейер, Мюнхен, Роштадт, Вормс, Гольбштадт, Нова Америка та інших брали безпосередню активну участь у масових розстрілах депортованих в «Трансністрію» євреїв. 300 німецьких колоністів, колишніх радянських громадян, причетні до загибелі 54 тисяч жертв Голокосту на Доманівщині.

Жертвами Пораймосу стали зігнані з рідної землі на територію «Трансністрії» румунські цигани. Кількома хвилями депортацій у примусовому порядку з королівства до Прибужжя румунські жандарми насильно

переправили майже 25 тисяч ромів, що становило 12% від загального циганського населення Румунії. У першій хвилі (червень-серпень 1942 року) депортували здебільшого кочових ромів, а починаючи з вересня того ж року, звозили усіх так званих «асоціальних», «шкідливих» та «зайвих» людей циганської крові – жебраків, безхатків, рецидивістів, ніде не працюючих ромів.

Примусове виселення румунських циганів на територію Миколаївщини, що на час окупації області входила до складу «Трансністрії», здійснювалося двома шляхами: залізничними потягами і «власним ходом» - на возах, бричках, каруцах та підводах циганського табору. Обидва шляхи слідування ромів відбувались під охороною і конвоєм румунських жандармів. Людей перевозили в жахливих антисанітарних умовах, у вщент переповнених товарних потягах. Ці перевезення, які здійснювали румунські фашисти мало чим відрізнялися від тих депортацій, що виконували беріївські кати по відношенню до власних громадян німецької, чеченської, кримськотатарської національності чи нацисти, які перевозили в рейх військовополонених, остарбайтерів, громадян єврейської національності. Перевезення по залізницях невільників стало ще однією формою убивства, або доведення до смерті людей. «Нас вивезли з Бухареста у вагонах для худоби, дозволивши взяти з собою тільки те, що ми могли понести самі. - згадує обставини пекельної подорожі очевидець депортації ромів П. Радіта. – Ми їхали декілька тижнів з тривалими зупинками. Ночі були холодними, ковдр майже не було, їжі теж, і багато хто помер від голоду і холоду, перш ніж ми дісталися до річки Буг на Україні. Тих, хто вцілів, поселили в хатинах і змусили копати траншеї». Як бачимо, румуни навмисно кілька тижнів у важких, непристосованих умовах, без води та їжі, везли нещасних циганів, доводячи свідомо багатьох із них, особливо хворих, старих і дітей, до мученицької повільної смерті. Зазвичай дістатись потягом із Бухареста до Південного Бугу можна було менше ніж за 10 годин, максимум добу.

Прибулі на Первомайщину циганські переселенці мали гнітючий, жахливий вигляд, багато хто по дорозі вимінював на їжу та питну воду свої

речі, майно, одяг. Майже всі вони прибули на півголі й босоніж. Губернатор «Трансністрії» професор Г. Алексяну повідомляв у місті кондуктера Й. Антонеску: тисячі чоловіків, жінок і дітей роздягнені, босі й зовсім голі».

Більшість прибулих з королівської Румунії осілих ромів розселені в префектурах Голти, Очакова, Березівки та Балти. Майже усі кочові рами розмістились у циганському таборі-гетто поблизу Голти-Первомайська, а осілих поселили здебільшого на території Очаківської префектури.

Значна кількість кочових ромів дісталася «Трансністрії» на власних конях і возах. Знесилених складною дорогою, холодних і обдертих до нитки людей спочатку довго тримали просто неба. Потім почались грабунки і реквізиції циганського майна. 29 липня 1942 року губернатор Алексяну наказав румунським жандармам насильно конфіскувати у знесилених переселенців всіх коней і вози для потреб румунської армії. Депортовані роми не мали продовольства, взуття, одягу, були позбавлені елементарної медичної допомоги, перебували в нестерпних санітарних умовах. Різко зростає смертність. Виснажені депортацією люди, особливо німечні старі, підлітки і малі діти вмирили від інфекційних хвороб, нестачі питної води, недоїдання та відсутності харчів. Вони їли ховрахів, кору дерев, траву і листя. За словами П. Радіта «роми, як і євреї, прибули в райони Голти. У них відібрали всі речі, і вони мерли як мухи». Інший свідок трагедії із села Акмечетка, що на Доманівщині, також згадував, що «цигани вмирили повільною голодною смертю, як і зігнані в гетто євреї з Одещини і Бессарабії.»

18 грудня 1942 року губернатор «Трансністрії» Герге Алексяну оприлюднив наказ, який окреслював статус депортованих ромів. Циганам наказувалося селитися окремими групами по 150-350 осіб у довколишніх селах. Усі підлітки та чоловіки віком від 12 до 60 років мусили працювати за оплату, яку отримувало місцеве населення, що не дуже вітало приїзд і проживання поруч з ними циган. Кожне село мало обрати ромського старосту, який би стежив за тим, щоб цигани не залишили місця проживання і не уникали роботи.

Але всі ці правила залишалися лише на папері і у більшості випадків не виконувалися ромами.

До 21 березня 1943 року в селі Ковалівка Миколаївської області залишилися живими 3423 роми, розподілені по 4 робочих колоніях. Станом на 28 листопада того ж року 9567 ромів перебували на поселенні в Голті, Кривому Озері, Владіївці, Мостовому, Доманівці та Любашівці. Епідемії і голод косили циган, особливо нещадно зимою 1942-1943 рр. В районі німецької колонії Ландау (нині село Широколанівка Веселинівського району) через епідемію тифу кількість циган різко скоротилася – з 7500 до 1800 осіб. Майже повністю була відсутня будь-яка медична допомога. Відповідальним за масову смертність румунських циган на Бухарестському процесі 1946 року було визнано голтянського префекта Модеста Ісопеску. Суд звинуватив його в убивстві понад 8 тисяч ромів на території Голтянської префектури. Ще кілька сот циганів були страчені самообороною фольксдойче села Шенфельд (нині с. Кринички Миколаївського району).

Український дослідник Пораймосу М. Тяглий стверджує, що «за сучасними оцінками, кількість ромів, які загинули в «Трансністрії», становить близько 11 тисяч осіб, вижило приблизно 14 тисяч». Канадський історик українського походження А. Жуковський, спираючись на архівні джерела, називає точну кількість депортованих з румунського королівства на Первомайщину циганів: всього 23285 осіб, з них 5858 чоловіків, 7266 жінок, 10161 дітей. Він вважає, що тільки в циганських таборах-гетто поблизу Голти-Первомайська від голоду, знущань та епідемій загинуло близько 10 тисяч румунських ромів. Український історик Т. Рендюк вказує, що на підконтрольній румунам території «Трансністрії» за період окупації румунські фашисти розстріляли понад 270 тисяч євреїв і довели до смерті від голоду та інфекційних хвороб 50 тисяч циган, а до кінця березня 1942 року в результаті знищення та депортацій населення Одеси зменшилося на 400 тисяч осіб.

Безперечно, проблема Пораймосу ромів на території окупованій німецько-румунськими загарбниками Миколаївщини в добу Другої світової

війни потребує серйозного ґрунтового дослідження краєзнавцями та істориками, оскільки залишається ще чимало не вивчених належним чином питань.

Переселенська політика Румунії, зокрема перетворення Трансністрії на «етнічне звалище і смітник» королівства, в черговий раз за роки війни загостило й без того напружені відносини між Берліном та Бухарестом. Особливе невдоволення поведінкою союзників рейху висловлювали етнічні німці (фольксдойче), яких в губернаторстві проживало понад 130 тисяч осіб. Вони не бажали румунської присутності в краї. Насильницька румунізація краю, конфіскації, реквізиції, грабунки й примусові вилучення продовольчих ресурсів для задоволення потреб румунської армії, а також переселення з королівства циган (ромів) викликали роздратування і невдоволення з боку німецьких колоністів. Вони неодноразово скаржилися рейхскомісару окупованих східних областей Альфреду Розенбергу, окупаційній владі, зокрема рейхскомісару Еріху Коху та генерал-комісару Евальду Опперману на репресії та утиски з боку румунських союзників. Однак, поки йшла війна, Гітлер заплющував на це очі, адже розрив стосунків міг швидко призвести до виходу Румунії із війни і різкого зменшення поставок нафтопродуктів на користь німецької економіки, а головне – Вермахт повністю залежав від румунського палива. З початком світової війни значно зріс експорт румунської нафти до Німеччини: 1939 р. – 20,3%, 1940 р. – 32,8%, 1941 р. – 66,7%, 1942 р. – 64,1%, 1943 р. – 79,5%. До того ж Румунія із всіх союзників рейху, виставляла проти Червоної армії найчисленнішу армію – 785 тисяч солдатів і офіцерів (Для порівняння Фінляндія – 560 тисяч, Італія і Угорщина – по 200 тисяч, Словаччина – 26 тисяч, Хорватія – 16 тисяч військовослужбовців). Гітлер у відносинах з королівською Румунією керувався перш за все військовими, політичними та економічними чинниками, а маршала Антонеску вважав своїм особистим другом. «Нещастя Антонеску у тому, - говорив Гітлер, - що під його командуванням - румуни».

Переселенська політика румун у Трансністрії викликала стурбованість рейхскомісара Еріха Коха, який написав про це своєму шефу – рейхсміністру Альфреду Розенбергу. 11 вересня 1942 року Розенберг надіслав з цього приводу листа до рейхсміністерства закордонних справ Німеччини. В листі вказувалося, що роми, які прибувають на східні береги Південного Бугу (німецька окупаційна зона РКУ), «як і раніше є небезпекою і можуть негативно впливати на українців». Розенберг зазначив, що територія, на якій їх передбачалося пізніше розмістити, була вже заселена етнічними німцями. Він прохав рейхміністра закордонних справ Іоахіма фон Ріббентропа рішуче вплинути на Румунію щодо її переселенської політики в «Трансністрії».

У березні 1944 року Червона армія розгромила німецько-румунські війська в Прибужжі і повністю очистила територію Миколаївщини від ворожих зграй. За звільнення області від окупантів віддали своє життя майже 70 тисяч радянських воїнів. Чорна ніч окупації, яка тривала 978 діб, закінчилася. Такої руйни, народовбивства й знелюднення, як в грізний час нацистської навали, прибузький край ще ніколи не знав у своїй довгій історії. Німецькі та румунські кати за допомогою місцевих колаборантів і запродавців за цей період замучили й фізично знищили понад чверть мільйона людей – цивільних громадян та військовополонених. Миколаївщина стала величезною інтернаціональною братською могилою для загиблих людей різних націй та народностей, мов, культур, віросповідань. Найбільше загинуло від рук нацистів громадян єврейської національності, убитих нацкатами. За етнічною ознакою, не тільки корінних, місцевих, а й етапованих для масового винищення на території Прибужжя жителів Південної України і Молдавії. В нашій землі навіки упокоїлись і зігнані на смерть з території Румунії представники самотнього давнього циганського народу. Дзвони пам'яті закликають нас ніколи не забувати про цю трагедію.

Література та джерела:

1. Бессонов Н. Об использовании терминов «Параймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» / Н. Бессонов//Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К., 2007. - №1 (2). - С. 11-82.
2. Бивор Э. Сталинград / Энтони Бивор: пер. с англ. А. Жербилова, А. Коноплева, А. Маринченко, А. Фельдшерова. – Смоленск: Русич, 1999. – 448 с.
3. Жуковский А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941-1944/ Аркадій Жуковський // Український історик, - 1987. – 1-4 (93-96). – с.83-96.
4. Кноп Г. СС: черная инквизиция/ Гвидо Кноп : пер. с нем. А. Чепкасова. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2005. – 284 с.
5. Рендюк Т. Румунська окупація території України у 1941-1944 рр. (за новітніми румунськими джерелами) / Тофіл Рендюк// Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей / відп. редактор О. Є. Лисенко. – К. Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 14. – С. 193-202.
6. Родионов В. «Истинные арийцы». Расовые мифы Гитлера / Владимир Родионов. – М.: Яузо-пресс, 2012. – 384 с.
7. Тяглый М. Международная конференция «Цыгане Украины в период Второй мировой войны: современное состояние изучения, преподавания и увековечения памяти / М. Тяглый // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К.,2008-№2(4). – С. 143-148.
8. Тяглый М. Палачи – жертвы – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941-1945): методические замечания / М. Тяглый// Роми України: із минулого в майбутнє /НАН України, Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.,2008. – С.355-380.
9. Тяглый М. Окупаційна політика та доля ромів України. – К.,: Наукова думка, 2011. – Кн.2 – 2011. – С. 864-897.

10. Солонарь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942г. / В.Солонарь//Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К.,2008. - №1(3). – С. 65-87.

О. Захарченко

ПОРАЙМОС НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. В статті розглядається трагічна доля циганського і єврейського населення в роки Другої світової війни. Згідно «расової теорії» нацизму обидва народи були оголошені «неповноцінними» і «шкідливими», представниками «нижчої раси» і підлягали тотальному винищенню в ході Голокосту і Пораймосу. Досліджується злочинна роль опергрупи «Д», СС, Вермахту, поліції і німецької самооборони в здійсненні масових убивств цыган і євреїв на території Миколаївської області в період німецько-румунської окупації (1941-1944рр.).

Ключові слова: Транснистрія, Рейхскомісаріат, Миколаївська область, Голокост, Пораймос, евтаназія, стерилізація, табір, зондеркоманда, депортація, цыгани.

А. Захарченко

ПАРАЙМОС НА ТЕРРИТОРИИ НИКОЛАЕВЩИНЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В статье рассматривается трагическая судьба цыганского и еврейского народов в годы Второй мировой войны. Согласно «расовой теории» нацизма оба народа были объявлены «неполноценными» и «вредными», представителями «низшей расы» и подлежали поголовному тотальному истреблению в ходе Холокоста и Параймоса.

Исследуется преступная роль опергруппы «Д», СС, Вермахта, полиции и немецкой самообороны в осуществлении массовых убийств цыган и евреев на территории Николаевской области в период немецко-румынской оккупации (1941-1944 гг.).

Ключевые слова: Транснистрия, Рейхскомиссариат, Николаевская область, Холокост, Параймос, эвтаназия, стерилизация, лагерь, зондеркоманда, депортация, цыгане.

O. Zaharchenko

***PORAYMOS ON THE TERRITORY OF MYKOLAIV REGION IN THE
SECOND WORLD WAR YEARS***

Abstract. *This article explores tragic fate of the Gypsy and Jewish populations during World War II. According to the «racial theory» of Nazism, both nations were declared «inferior» and «harmful». Members of such «lower race» became subject to total annihilation during the Holocaust and Poraimos. The criminal role of the operative group «D», SS, Wehrmacht, police and German self-defense in the mass killings of Gypsies and Jews in the Nikolaev region during the German-Romanian occupation (1941-1944) is studied in this article.*

Key words: *Transnistria, Reich Commissariat, Mykolaiv region, Holocaust, Poraymos, euthanasia, sterilization, camp, sounding team, deportation, gypsies.*

УДК 94 (=411.16) «1939/1945»

Маріанна Ласінська

(кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії

Миколаївського національного університету

імені В.О. Сухомлинського,

м. Миколаїв, Україна)

**ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ВІРТУАЛЬНОГО МУЗЕЮ «ТАБІР
СМЕРТІ - БОГДАНІВКА»
У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ**

Одним з пріоритетних напрямків розвитку освіти і науки в Україні у 2021 році є цифрова трансформація, або цифровізація. Це обумовлено низкою об'єктивних чинників, як, власне, пов'язаних з глобальною цифровізацією українського суспільства та світу, так і з явищем пандемії 2020-2021 рр., котра підштовхує освітню галузь до використання все більшої кількості цифрових технологій.

Перші результати цифровізації освіти в Україні продемонстрували, що стратегія її реалізація має певні недоліки. Зокрема, недостатньою є кількість якісних культурно-освітніх веб ресурсів та цифрового контенту, котрий можна було б використовувати під час викладання тих чи інших дисциплін, в умовах дистанційної і змішаної форм навчання.

Створення і використання в навчальному процесі матеріалів віртуальних музеїв, як інформаційного освітнього середовища, допоможе подолати подібний дефіцит у викладанні історичних дисциплін, загалом, та історії

Голокосту, зокрема. Зауважимо, що в цілому, визначення віртуального музею, можна описати як такого, що існує в мережі Інтернет «завдяки об'єднанню інформаційних і творчих ресурсів для створення принципово нових віртуальних продуктів: віртуальних виставок, колекцій, віртуальних версій неіснуючих об'єктів» [1, с 67-68].

Використання матеріалів віртуального музею в поєднанні з традиційними засобами навчання дозволяє збільшити можливості доступу до різноманітної вузькоспеціалізованої інформації з бібліотек, архівів, музеїв, приватних колекцій. Допомогає підвищити інтерес аудиторії до історії Голокосту в тому чи іншому регіоні за рахунок наочності, інтерактивної форми подання матеріалу. Підвищує мотивацію до самостійного вивчення складної проблеми Катастрофи (Шоа) та розвиває навчальну ініціативу. Постійне оновлення експозицій у віртуальних музеях створює установку на безперервну освіту впродовж усього життя.

Інтерактивні екскурсії віртуальними музеями є важливим інструментом для сучасної освіти. Вони виступають необхідною складовою навчально-виховного процесу. Тим більше, екскурсії які розкривають подробиці життя краю в трагічний період Голокосту. Можливості віртуального музею допомагають створити умови наближені до реального життя, відтворення явищ чи подій, процесів життєдіяльності суспільства, об'єктивної картини історичних обставин часів Голокосту. Все це дозволяє розширити світогляд учнів, формування в них життєво важливих компетенцій, посилення відчуттів патріотизму та толерантності.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського активно приймає участь у цифровізації освітнього середовища. Постійно виступає ініціатором організації, проведення та участі у заходах по збереженню національної пам'яті. З 14 по 16 листопада 2020 р., при сприянні Міністерства закордонних справ Німеччини, Міжнародного освітнього центру в Дортмунді, Мінського міжнародного освітнього центру імені Йоханнеса Рау, Фонду «Центр Карта» (Польща) та Інституту соціальних стратегій і ініціатив (Україна)

відбувся міжнародний хакатон по збереженню пам'яті про Другу світову війну. В заході прийняли участь науковці та освітяни з 5 європейських країн. Результатом роботи стало створення освітніх інтернет проєктів. Від МНУ імені В. О. Сухомлинського в заході у складі миколаївської ініціативної групи науковців та громадських діячів під назвою «Наша пам'ять» взяла участь Ласінська М. Ю., кандидат історичних наук, керівник відділу міжнародних зв'язків та академічної мобільності, старший викладач кафедри історії. До складу групи, також, увійшли: голова єврейської громади Миколаївської області – Гольденберг М. Д., кандидат історичних наук заступник директора Миколаївського краєзнавчого музею – Чернявський В. В. У фіналі заходу миколаївською командою було представлено, створений освітньо-культурний продукт – віртуальний музей «Табір смерті - Богданівка».

Богданівський табір смерті - одне з найбільших місць знищення євреїв в роки Другої світової війни, яке можна порівняти за масштабами з трагедією в Бабиному Яру. У матеріалах Нюрнберзького процесу Богданівка згадується відразу після Дахау і Аушвіц. Проте, в публічному дискурсі, ця подія досі не мала належного резонансу. Тож, зусилля ініціативної групи були спрямовані на ліквідацію вказаної лакуни. Автори віртуального музею впевнені, що він допоможе у меморіалізації численних жертв Трансїстрії і збереженні пам'яті про трагічні події Другої світової війни, а також досягненні широкого виховного ефекту за допомогою критики антисемітизму, пропаганди антинацистських настроїв, при використанні конкретних історичних прикладів, пов'язаних з Богданівською трагедією 1941-1942 рр.

Експозиція музею надає додаткову можливість широкому колу цільової аудиторії, яка не має вікових, релігійних, расових, етнічних і будь-яких інших обмежень ознайомитися з реалізованими в Україні, на прикладі комплексу меморіальних практик щодо Богданівської трагедії, політикою і культурою історичної пам'яті про Другу світову війну.

Безпрецедентним є те, що в рамках одного інтернет-ресурсу авторами зібрано комплекс матеріалів і відомостей про події Другої світової війни, так само, з історії Голокосту, як її складової, на території Трансністрії.

Структура музею містить кілька розділів. Розділ «Виставки та події» подає інформацію про нові меморіальні та освітні заходи, організовані на основі музейної експозиції. В умовах пандемії уроки пам'яті отримали можливість не лише очного проведення, в навчальному приміщенні, але й дистанційного, а також, лекторіїв на відкритому повітрі. Розроблений віртуальний музей можна легко використовувати в якості наочності за допомогою мобільних приладів під час прослуховування лекторію з історії Голокосту в Трансністрії. Новини про освітні заходи, користувачі сайту з легкістю отримують через соціальні мережі (Facebook, Viber, каналі Telegram). Поради, щодо організації та проведення навчальних занять з історії Голокосту містяться в розділі «Методичні матеріали для проведення уроків пам'яті», який містить рекомендації, про те, яким чином і за допомогою, яких методів можна поширювати знання про Богданівську трагедію.

Розділ «Архів спогадів» містить відео, аудіо матеріали, та науково-оброблені текстові нариси спогадів ще живих очевидців Богданівської трагедії та Голокосту, які є маловідомими, проте цікавими не лише для української, але й світової спільноти. Персоналізація історії допомагає краще зрозуміти і відчувати події часів Другої світової війни. Біографічні подробиці важливі, особливо коли мова йде про свідчення жертв Катастрофи (Шоа) тієї самої вікової категорії, що й слухачі. Вони викликають відчуття ототожнення учнів з учасниками подій, що формує краще розуміння історії та співчуття. При використанні фотоматеріалів сайту аудиторії розкриваються обставини життя окремої особи, подається опис її одягу, трансформація зовнішнього вигляду, втрата ваги тощо.

В результаті вивчення поданих на сайті матеріалів, учні мають надати відповіді на питання: що відбувалося на території Трансністрії напередодні війни; які обставини супроводжували звичайне довоєнне життя жертв; як воно

змінилося по дорозі до табору та в самому таборі; що відбувалося в момент звільнення тощо. Увага фокусується на інтерв'ю та історіях тих, кому вдалося вижити. Лектор, який запрошує учнів до перегляду даного розділу розпочинає та супроводжує свою розповідь словами: «Ви зараз зустрінетесь з новим досвідом», «Ти тепер це знаєш і тепер ти можеш з цим зробити щось корисне (наприклад, діти можуть вийти і посадити дерева на згадку про вбитих євреїв, як це зробили учні Богданівської ЗОШ I-III ступенів, матеріали про що також містяться у фотоархіві розділу музею - «Меморіалізація»»).

Розділ «Фото- і відео- колекція» містить різночасові матеріали зібрані в архівах України та приватних колекціях, щодо Богданівської трагедії. До деяких із них застосовано паралакс ефект, який дає можливість відвідувачам побачити як виглядали ті чи інші об'єкти в 1940-х роках і сьогодні.

Перелік он-лайн та оф-лайн екскурсій міститься в розділі «Екскурсії». Для відвідувачів сайту пропонується низка екскурсій, в тому числі в аудіо- і відео- форматі, які супроводжуються тестами та квестами на історичну тематику. Перед початком он-лайн екскурсії викладач може запитати в учнів, чи чули вони коли-небудь про Богданівську трагедію раніше, «Як ви вважаєте, чи можна zorganizувати туди екскурсію?» тощо.

Розділ «Меморіалізація» містить історію створення пам'ятника закатованим євреям Європи в Богданівському таборі смерті. Автори проєкту наголошують на необхідності включення Богданівських пам'яток до загальноєвропейського контексту історичної пам'яті.

За допомогою віртуального музею з'явилася можливість інтегрувати в публічний дискурс, таку необхідну сучасному українському суспільству, інформацію про Богданівську трагедію і місця пам'яті Другої світової війни на території Миколаївщини, як: меморіали, пам'ятники та інші об'єкти існуючі або вже втрачені. Цьому сприяє унікальність і нестандартність проєкту.

Для освітньої галузі даний проєкт позначений досвідом міждисциплінарної роботи. Віртуальний музей дозволив об'єднати зусилля ентузіастів з різних сфер, які знаходяться в різних країнах. Контент сайту

підлягає постійному оновленню. Використання останнього надає можливість проведення уроків пам'яті на різноманітних навчальних платформах на його основі. Створений сайт має вільний доступ для цільової аудиторії до його матеріалів (<http://bogdanovka.tilda.ws/>).

Така форма як онлайн-музей на території України є відносно новим явищем, яке дозволить популяризувати експонати музейних та архівних зібрань, присвячених Другій світовій війні та Богданівському табору смерті, зібраних і записаних (у формі відео інтерв'ю) спогадів очевидців подій. Використання матеріалів музею під час навчання, значно збагатить освітній процес.

Авторам віртуального музею вдалося створити ефективний інструмент по збереженню пам'яті про події Голокосту і Другої світової війни, пропаганді загальнолюдських цінностей та боротьбі з антисемітизмом.

З іншого боку, створений сайт має всі перспективи стати потужним комунікативним майданчиком для вчених і волонтерів, задіяних у вивченні і меморіалізації Голокосту і Другої світової війни, а також викладанні зазначених проблем в освітніх закладах України.

Література та джерела:

1. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: навч. посібник. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К.:Знання, 2008 – 428 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Табір смерті - Богданівка

Інформація для відвідувачів

с.Богданівка, Доманівський район, Миколаївська область

Розклад екскурсій:
Пн. – Нд. – 9:00 – 18:00
Пт. – Вихідний

Екскурсійне обслуговування:

оглядова екскурсія
тематична екскурсія
екскурсії для різновікових категорій громадян (діти, школярі, студенти та пенсіонери)
англійською/німецькою мовою
інтерактив: екскурсія

Виставки та події

Підтримуючи традицію, музей регулярно поновлює матеріали (за останніми результатами дослідницьких робіт) організовує меморіальні та освітні заходи. Слідкуйте за оновленнями в групі Facebook, Viber, каналі Telegram.

Інтерв'ю з очевидцем

Архів спогадів

Митя Біков: "Я був одним з 117 бранців Богданівського гето, що вижили"

На допомогу вчителю

Методичні матеріали для проведення уроків пам'яті

Богданівський табір очима визволителя

8 грудня, 19.00

Он-лайн лекція. Система концентраційних таборів на Миколаївщині

Історія створення та функціонування таборів смерті на території Трансністрії

Колекції

Експозиція віртуального музею містить предмети та особисті речі, що належали в'язням гето, фото- і відео- матеріали, архівні документи.

Архівні матеріали

Документальні свідчення Богданівської трагедії з фондів Державних архівів Одеської та Миколаївської областей

Фото- і відео- колекція

Колекція містить фото- і відео- матеріали щодо Богданівської трагедії

Предмети і особисті речі

М. Ласінська

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ВІРТУАЛЬНОГО МУЗЕЮ «ТАБІР СМЕРТІ - БОГДАНІВКА»

У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

Анотація. В статті описані обставини створення віртуального музею «Табір смерті - Богданівка». Аналізується використання його матеріалів у

викладанні історії Голокосту, як важливий чинник цифровізації навчального процесу на Миколаївщині.

Ключові слова: освітнє середовище, цифровізація, віртуальний музей, Трансністрія, Голокост.

М. Ласинская

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ВИРТУАЛЬНОГО МУЗЕЯ «ЛАГЕРЬ СМЕРТИ - БОГДАНОВКА» В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ ХОЛОКОСТА

Аннотация. В статье описаны обстоятельства создания виртуального музея «Лагерь смерти - Богдановка». Анализируется использование его материалов в преподавании истории Холокоста, как важный фактор цифровизации учебного процесса на Николаевщине.

Ключевые слова: образовательная среда, цифровизация, виртуальный музей, Транснистрия, Холокост.

М. Lasinska

MATERIALS OF THE VIRTUAL MUSEUM «DEATH CAMP – BOHDANIVKA»: USING IN TEACHING THE HISTORY OF THE HOLOCAUST

Abstract. The article describes the condition of creation of a virtual museum «Death Camp – Bogdanovka». Its materials, which are used in teaching the history of the Holocaust are an important factor in the digitalization of the educational process in Mykolayiv region.

Key words: educational environment, digitalization, virtual museum, Transnistria, Holocaust.

УДК 94 (=411.16)

Dmytro Nefyodov,

(V. O. Sykhomlynskyi National University of Mykolaiv

Mykolaiv, Ukraine)

**THE JEWISH PEOPLE IN THE ANTI-NAZI RESISTANCE
MOVEMENT
IN SOUTHERN UKRAINE (1941-1944)**

The Jewish people's participation in the resistance movement against German-Romanian occupants in Southern Ukraine during the years of the Second World War is associated with numerous losses and great difficulties. Hundreds of Jewish representatives gave their lives during the underground struggle, Jewry riots, fighting in guerrilla detachments. However, hardships were mainly overcome due to the fighters' self-sacrifice and courage. Helping measures and humanly attitude of many guerrilla warriors and leaders – Ukrainians, Russians and others – to the Jews were of great importance.

At present it is difficult to determine the number of Soviet Jewish partisans in the anti-Nazi movement both throughout Ukraine and in the south in particular. Professor I. Arad, without citing the sources of calculation, states that in occupied areas of the Soviet Union there were about 25-30 thousand Jewish partisans [1, p. 86]. In 1946 statistical information about the personnel of the Soviet guerrillas in Ukraine were completed. These materials, made by the member of the Commission of the Academy of Sciences on the history of the Great Patriotic War in Ukraine O.K. Bobyshkin, were not printed and were only preserved as archival records. They

were introduced in scientific usage by the studier S. Yelisavetsky [7, p. 67]. In accordance with these data, representatives of 62 nationalities took part in the guerrilla movement. The data on the ethnic composition of Ukrainian guerrillas were taken for 98 500 people, though per UHGM (the Ukrainian Headquarters of Guerrilla Movement) attribution, there were almost 200 000 partisans on the territory of Ukraine. According to O. Bobyshkin's materials 1078 Jewish partisans were at war in Ukraine (1,2% of the total number of partisans). In S. Yelisavetsky's opinion, these figures are essentially underestimated.

In Romanian-occupied Odessa the Jewish girls – sisters Olena and Olia Kantorovichi – fulfilled a deadly mission at making connections with guerrillas from catacombs, at printing and distribution of leaflets alongside Ukrainians and Russians [6, sheet 86]. The Odessa undergrounder O.P. Yakobson was arrested by the Gestapo two weeks before the liberation of Odessa. She was accused of organizing the underground, contacts with guerrillas from the village of Nerubaiske (Klimenko's group) and after cruel tortures she was shot. In one of the funds of the archives Yad Vashem there is a document-characteristics of Olga Yakobson, signed by the command of the guerrilla group "Soviet Patriots". The document characterizes her "as a devoted patriot of her Homeland, who heroically struggled against German-Romanian invaders" [7, p. 62].

The most effective form of resistance of the Jewish population to the occupants became the transition to the guerrilla warfare. In the middle of august 1941 the Zhovtnevy district committee of the CP(b)U of Dnipropetrovsk established the guerrilla detachment numbering 19 fighters. V. Shahnovich, the former city finance director, the political officer of P. Vyshnyatsky, the associate professor of Dnipropetrovsk Transport Institute, was appointed its commander. The detachment was assigned to the 6th Army. During a fortnight the fighters of the detachment underwent military training. After that they took the partisan oath. Hitlerites' advance to the east necessitated dislocation of the detachment to the Novomoskovsk forests on the Left Bank of the Dnieper. V. Shahnovich's detachment began its combat activity in late September 1941. At that time it was armed with a machine gun and 50 onions.

The number of rifles and mines wasn't ascertained. The partisans of the detachment managed to cut an important communication cable Dnipropetrovsk – Pavlograd. Together with Masalygin's guerrilla detachment they blew up two German military troop trains on the line Dnipropetrovsk – Krasnograd [4, sheet 125]. In October-November 1941 these two detachments launched attacks on the German depot complex in the state farm Vilne. Spoils of war were captured, 30 Hitlerites were liquidated. The fighters of V. Shahnovich's detachment took part in rescuing 300 Soviet war prisoners from captivity. Those brave and overwhelming guerrilla operations against the Nazi "new routine" took place in the most difficult and severe for the Soviet Union and Ukraine autumn months of 1941. The German command sent in two regiments of the SS security division and hundreds of police goons against the Soviet guerrillas into Novomoskovsk forests. The forest was besieged. On December 24, 1941 the SS men broke into the forest. The losing fight lasted 10 days. The commander V. Shahnovich, the political officer P. Vyshnyatsky, almost all the fighters of the detachment, in which there were 9 Jews of 19 fighters, died a hero's death in the battle with occupants. On January 5, 1942 V. Shahnovich's detachment went out of existence.

At the end of October 1941 during the gruesome holocaust of tens of thousands of Odessa Jews by Romanian occupants a small group of people managed to walk away from the noose and to conceal themselves. Among them there was G. Furman, a soldier of World War I, and his family. Under his leadership 25 Jewish escapees including D. Krasnoshtein, D. Semberg, H. Libenzon, E. Zaslavsky, Sh. Feldman, K. Vasina reached Kuyalnyk, where the stonemason V. Ivanov, G. Furman's childhood friend, lived. He was connected with the Odessa underground and helped the partisans-undergrounders of G. Furman to contact with Badaev's guerrilla detachment, that was active in Odessa catacombs. In the spring of 1942 during the military collisions of partisans and occupants 45 enemy warriors were liquidated and 60 were wounded [5, sheet 9].

The guerrilla movement on the territory of the Crimean peninsula and the participation of the Jewish people in it became an individual page. As envisioned by

its organizers the number of detachments in the Crimea was to correspond to the number of district committees of AUCP(b) (the All-Union Communist Party of the Bolsheviks) – twenty-nine, but it turned out that as at the beginning of occupation on November 1, 1941, only twenty-four detachments arrived at the Crimean forest. It was planned that partisans would exclusively be party-soviet most active members of all Crimean regions bar none. However, the life made serious adjustments. In defiance of all expectations of the Crimean regional committee of AUCP(b) the forest was visited by the entrapped soldiers and the Red Army commanders, navy men, frontiersmen.

The process of detachment formation lasted from November 1 to 10. Among those, who were in the forest at those first days, were the members of WPRA (the Workers' and Peasants' Red Army): cavalry men – Myron Blank, Isaac Henhel, Yukhim Popov, Mykola Furik; a tank soldier – Emma Grabovetsky; navy men – Leonid Vikhman, Joseph Pevzner, Zyama Kantoriv, Alexander Shimanovich; a uniformed services medic – Solomon Mitler; a defender of Odessa – Joseph Slitvinsky; a military interpreter – Bela Trachtenberg; from PCIA (the People's Commissariat for Internal Affairs): Boris Waxman, Nathan Kobrin, Makar Khalansky; from the party-soviet most active Crimean members: the First Secretary of the Karasubazar district committee of AUCP(b) Timophy Kaplun, the instructor of the district committee of AUCP(b) Esfir Volynska, Vasyl Kulinich from Yalta; Elijah Aptekar from Simferopol, Eva Rabinovich from Freidorf and a Komsomol member schoolboy from the village of Kolai – Yasha Kushir. Eventually it was him, who became the only partisan of the Jewish nationality and went through the whole epic from the first day up to the last. Like his comrades, he wouldn't starve to death, wouldn't be killed in battle, wouldn't be in the state of dystrophy or evacuated to the Great Land due to severe injury. In 1942 he was one of the first people awarded the Order of the Red Banner, in 1943 he became a commander of the partisan detachment [8, p. 136].

If in November 1941 there were about 3700 partisans in the Crimean forest, then for various reasons: death in battles, death by starvation, evacuation to the Great

Land – on January 1, 1943 in all the detachments there were nearly 400 people [2, p. 193]. Among them were: Leonid Vikhman, Emmanuel Grabovetsky, Timothy Kaplun and Jacob Kushnir. Soon the first three men went away for treatment to the Great Land, but Jacob Kushnir was joined by the Secretary of the Crimean regional committee of AUCP(b) Ruvim Yampolsky. In the summer of 1943 Leonid Vikhman, Emma Grabovetsky, Timothy Kaplun came back to the forest. Until the end of the partisan epic there were already forty-five Jews among the Crimean partisans.

Among other nationalities it was the eighth place in numbers: Russians – 2185; Tatars – 598; Ukrainians – 313; Georgians – 145; Greeks – 106; Armenians – 98; Azerbaijanis – 83; Jews – 45 persons. A total number of partisans was 3750 people on April 10, 1944 [3, sheet 9].

At the final stage the Jewish partisans were represented by the following command positions: the senior military position in the partisan hierarchy of the Crimea – a commander of the Northern large unit Ruvim Yampolsky; a brigade commander of the Northern large unit Leonid Vikhman; a brigade commissioner of the Northern large unit Timothy Kaplun; a detachment commander Jacob Kushnir; a detachment commissioner Emmanuel Grabovetsky, Naum Rumanov.

The predominant part of the Jewish partisans of the first stage of struggle (November 1941 – October 1942) was represented by the soldiers and commanders of WPRA, Navy, PCIA. At the final stage, after massive deployment of the guerrilla movement the reinforcement was exclusively fulfilled through the Crimean regional committee of AUCP(b) and sporadically due to those Jews who hid themselves in the occupied territory. The Jewish contribution into the guerrilla movement in the Crimea is considerable, but at the same time there were significant losses: every second person died.

Thus, we can make a conclusion, that combat activities of the Jews as part of the Soviet guerrilla groups and the underground in Southern Ukraine is a bright chapter of struggle against German-Romanian occupants. They made a definite contribution into common anti-Nazi struggle.

Literature and sources:

1. Арад І. Холокауст. Катастрофа європейського єврейства [The catastrophe of the European Jewry]. – Яд Вашем. – Ієрусалим, 1990. – 218 с.
2. Гельман Б.Н. Холокост: катастрофа в Криму [Holocaust: the catastrophe in the Crimea] / Б.Н. Гельман, А.Д. Глубочанский. – Симферополь: Експресс-печать, 2004. – 232 с.
3. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДА АРК) [The state archives of the Autonomous Republic of the Crimea (SA ARC)]. – Ф. 151. – Оп. 1. – Спр. 202. – арк. 84.
4. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) [The state archives of Dnipropetrovsk region (SADR)]. – Ф. 19. – Оп. 8. – Спр. 1. – 155 арк.
5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО) [The state archives of Odessa region (SAOR)]. – Ф. 92. – Оп. 1. – Спр. 1. – арк. 121.
6. ДАОО [SAOR]. – Ф. 92. – Оп. 1. – Спр. 25. – 138 арк.
7. Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні [The Jews in the anti-fascist Resistance and the Soviet underground guerrilla movement in Ukraine] / С.Я. Єлисаветський // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 59-72.
8. Поляков В.Є. Єврейський фактор в окупації Криму та партизанському русі 1941-1944 рр. [The Jewish factor in the occupation of the Crimea and the guerrilla movement of 1941-1944] / В.Є. Поляков // Історична пам'ять. – 2011. – № 26. – С. 133-138.

Д. Нефьодов

ЄВРЕЙСЬКИЙ НАРОД У АНТИНАЦИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1941-1944)

Анотація. Стаття присвячена участі представників єврейського народу в антинацистському русі Опору у Південній Україні в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.). Доведено, що бойова діяльність євреїв у складі радянських партизанських формувань і підпілля у Південній Україні – яскрава

сторінка спільної боротьби народів регіону проти німецько-румунських окупантів

Ключові слова: Друга світова війна, рух Опору, партизани, підпільники, Південна Україна

Д. Нефёдов

***ЕВРЕЙСКИЙ НАРОД В АНТИНАЦИСТСКОМ ДВИЖЕНИИ
СОПРОТИВЛЕНИЯ В ЮЖНОЙ УКРАИНЕ (1941-1944)***

Аннотация. *Статья посвящена участию представителей еврейского народа в антинацистском движении Сопротивления в Южной Украине в годы Второй мировой войны (1941-1944 гг.). Доказано, что боевая деятельность евреев в составе советских партизанских формирований и подполья в Южной Украине – яркая страница общей борьбы народов региона против немецко-румынских оккупантов*

Ключевые слова: *Вторая мировая война, движение Сопротивления, партизаны, подпольщики, Южная Украина*

D. Nefyodov

***THE JEWISH PEOPLE IN THE ANTI-NAZI RESISTANCE MOVEMENT
IN SOUTHERN UKRAINE (1941-1944)***

Abstract. *The article deals with the participation of Jewish representatives in the anti-Nazi resistance movement in Southern Ukraine during the years of World War II (1941–1944). It has been demonstrated that combat activities of the Jews as part of the Soviet guerrilla groups and the underground in Southern Ukraine is a bright chapter of the common struggle of people in this region against German-Romanian occupants.*

Key words: *the Second World War, the resistance movement, guerrillas, partisans, undergrounders, Southern Ukraine*

УДК – 93/94 – 930.85.2

Людмила Поспєлова

(вчитель історії, права

Богданівської загальноосвітньої школи I-III ступенів

Прибузької сільської ради Миколаївської області,

с. Богданівка, Доманівський район, Миколаївська область, Україна)

ВРЯТОВАНА З ПЕКЛА

Історична пам'ять – це певна здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин, репрезентувати історичні події, історію та своє місце в ній, спираючись на власні інтерпретації... Саме індивідуальна і колективна пам'ять сприяють становленню ідентичності та зберігають картини минулого для нащадків. Історичне минуле та пам'ять про нього не є тотожними, існує певна конкуренція між історією та пам'яттю... Колективна пам'ять євреїв та українців про Другу світову війну є в певних аспектах різною. Радянська культура (радше політика) пам'яті ніколи не виокремлювала єврейських жертв Другої світової війни. Останні двадцять років у суверенній Україні повільно, але відроджується пам'ять про такі аспекти війни з нацизмом, як Голокост. Тому тепер у нашому суспільстві на часі питання про спільну пам'ять різних народів про події Другої світової війни.

Убивство єврейського населення різних країн Європи, яке скоїла нацистська Німеччина з допомогою представників інших окупованих країн у роки Другої світової війни, дістало назву Голокост. За доби нацизму та в період

війни у 27 країнах європейського континенту було немилосердно замордовано в різні жорстокі нелюдські способи шість мільйонів європейських євреїв, серед них майже півтора мільйони євреїв України. Ці люди передчасно трагічно пішли з життя неприродним шляхом тільки за те, що вони були євреями... Більше ні за що...

Частина українських земель у період з липня 1941 до серпня 1944 року знаходилась під окупацією нацистської Німеччини – Румунії. Це були терени Північної Буковини, Одеської, Ізмаїльської областей, а також південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей.

Усі названі українські землі (загалом 40 тис.кв.км) переходили під контроль фашистського диктатора Румунії Антонеску з дозволу Гітлера та внаслідок підписаних 19 серпня 1941 року у м. Тігіне (м. Бендери, територія сучасної Молдови) німецько-румунських угод. Ця територія була перетворена на румунське губернаторство «Трансністрія». Офіційно про створення Трансністрії було оголошено румунами 17 жовтня 1941 року. Цивільним губернатором Трансністрії Антонеску призначив професора Алексяну.

Румунська окупаційна політика мало чим відрізнялася від нацистського режиму на окупованих землях України. На території Трансністрії до війни мешкало 300 000 євреїв. 180 000 з них складали євреї Одеси. До окупації встигли евакуюватися з Трансністрії близько 60-70% євреїв, і таким чином, на цій території залишилось близько 120 000 євреїв [13, ст.54].

Особливо важливими для збереження пам'яті про ті події є свідчення очевидців. Індивідуальна та колективна пам'ять мають зберегти персональні історії про людські долі у нелюдський час.

Перед вами зовсім звичайна розповідь, у якій ідеться про одну із найвражаючих сторінок в історії Голокосту – долю єврейських дітей. Якщо вам небайдужі непрості долі попередніх поколінь, яким судилося жити в екстремальних ситуаціях – під владою тоталітарних безжалісних режимів, в умовах світових воєн, окупації та щоденного вибору між життям і смертю,

якщо вам важливо дізнатися про це і відчутти ту складну й неоднозначну епоху, - прочитайте написане.

Події, пов'язані з масовим знищенням єврейського населення у часи Другої світової війни є однією з найбільш трагічних сторінок світової й вітчизняної історії. Вони отримали назву Голокост. Усім відома трагедія Бабиного Яру в Києві, де за два дні, 29-30 вересня 1941 року, було розстріляно 33 770 мирних жителів, головним чином євреїв. Але мало хто знає про не менш страшні події у селі Богданівка Доманівського району Миколаївської області, де за різними відомостями було знищено понад 115 тисяч осіб, з них 54 – 55 тисяч – мирного єврейського населення [2].

На початку листопада 1941 р. в с. Богданівка під конвоєм румунських жандармів почали прибувати партіями мирні радянські громадяни, в основному єврейської національності, які зганялися сюди за наказом румунської окупаційної влади з Одеси, Вінницьких таборів, Молдавської РСР. Колони приречених на загибель надходили у Богданівський табір впродовж грудня 1941 - січня 1942 р. Шлях більшості приречених лежав із Румунії і Молдавії через Одесу. Тут приєднувалися єврейські мешканці Одеської області і колони йшли на Березівку, а потім Доманівку і Богданівку. Знесилених людей, що пройшли сотні кілометрів без їжі і води, румунська охорона вела до місця винищення двадцять три дні. Тих, які відставали, вбивали на місці. Шлях Одеса – Березівка – Доманівка – Богданівка називали «Дорогою смерті».

21 грудня 1941 року за наказом Гітлера в Богданівці почалася спецоперація під назвою Подарунок Сталіну (якраз у цей день у 1871 р. народився «вождь усіх часів і народів»). Оскільки секретний циркуляр наказував «проводити розстріли поодаль міст, сіл і доріг, а могили зрівнювати з землею, щоб вони не стали потім місцем паломництва», у яр, розташований неподалік від табору, задалегідь завезли соломку, очерет і дрова.

Роздягнених догола в'язнів групами в 15-20 чоловік гнали, підштовхуючи ударами прикладів і металевих палиць, на край яру, повертаючи обличчям у його глибину. Після цього солдати карального загону чисельністю в 25-30

чоловік почали розстрілювати в'язнів груповими пострілами. З краю кручі вбиті, а частіше тільки поранені жертви падали на дно яру, де вже палахкотіло величезне вогнище з соломи, очерету і дров. Маленьких дітей кидали зверху живими у полум'я палаючого багаття. Спеціально підібрані бригади з числа приречених змушені були складати тіла на це вогнище, їм доводилося працювати в глибоких калюжах крові [3].

Тільки протягом першого дня було розстріляно і спалено близько 3000 чол. Жителі Богданівки пізніше згадували, що над селом стовпом стояв жахливий чорний дим, і ніде було сховатись від тошнотворного запаху обгорілих тіл.

В'язням, які залишилися в живих, було наказано за цей час збудувати земляну загату довжиною 12 м, висотою 1.80 м. Вона мала затримати потоки крові, що струмками били по схилу яру в річку Південний Буг [4].

15 січня 1942 року з Берліну поступив наказ припинити масові розстріли євреїв. До цього часу в Богданівці було знищено загалом 52000 чол., в тому числі 2000 спалених живцем у двох бараках-свинарниках. В цей час надійшов аналогічний наказ Голтянської румунської префектури про припинення масових розстрілів в'язнів Богданівського табору. Але розстріли продовжувалися. Протягом двох тижнів замордовано і розстріляно ще 2000 в'язнів. Таким чином, на 1 лютого 1942 року румуно-німецькі кати знищили в концтаборі с. Богданівка 54000 мирних радянських громадян [3].

Однією з тих, хто пройшов пекло Богданівського гетто і залишився в живих є Ліза Гейзер. Ось що вона розповіла про ті часи:

- Сама я мало що пам'ятаю про перебування у концтаборі, адже мені було лише чотири роки. Про події Другої світової війни мені розповідав старший брат.

До війни ми жили в Одесі. На початку жовтня 1941 року нас: мою маму Естер, 15-річного брата Бориса, 16-річну сестру Маню та мене пригнали з Одеси в село Богданівка, де було створено гетто. Розмістили нас у свинарнику.

Не годували. Але дозволяли ходити в село і просити їжу або міняти, якщо було на що.

Моя мама в страшний мороз дійшла до села Виноградний Сад. Вона зрозуміла, що ми не виживемо і почала ходити від хати до хати і навколішки просити людей, аби мене, чотирирічну дитину, взяли до себе і, можливо, врятували.

Так вона дійшла до хати Бірюк Фросі, плакала і просила. Фрося сказала, що у неї четверо дітей і вона не може мене взяти до себе. Але жінка привела свого брата, Блануцу Петра, у якого не було дітей. Так у мене з'явилася нова родина і шанс врятуватися з пекла Голокосту.

Дівчинка ще не здогадувалася, що ангел-охоронець уже прийшов до неї в образі Петра і Христини Блануц – одних з тих, які з ризиком для власного життя рятували євреїв у роки Другої світової війни.

Ліза продовжує свою історію. Тепер вона розповідає про людей, які стали для неї новими батьками.

- Петро Блануца відразу погодився взяти мене до себе. Він загорнув мене у свій кожух і приніс додому. Його дружині, Христині Блануці не дуже сподобалося його рішення, тому що було дуже небезпечно взяти у родину єврейську дитину. І її не врятувати, та й самим можна постраждати. Але Петро наполіг, і я зосталась у них. Моя мама навчила мене, щоб я називала Петра й Христину «тато» й «мама» і ніколи не згадувала про неї.

Так продовжувалося, доки не почалися розстріли. Поліцай Рожко періодично приходив у дім до Блануц і наполягав, щоб мене відвезли на розстріл. І одного разу він так і зробив. Забрав мене, посадив на биндюг і повіз мене за сім кілометрів на страту. Я, чотирирічна, сиджу на биндюгу біля рову, де йде розстріл, нічого не розумію. Тут мене побачив один чоловік (Михайло Чоботар) з Виноградного Саду і дуже обурився. Він побіг і привів коменданта (я так думаю, тому що той чоловік був у каракулевій папасі, в шинелі і розмовляв російською). Михайло дуже його просив за мене і казав, що я не

єврейка. Після цього комендант поговорив зі мною, довго дивився, а потім сказав: «Везіть її додому».

Дядя Міша привіз мене додому, зняв мене з воза і сказав: «Йди у хату».

Що було потім – довго розповідати. Петра забрали на конюшню і всипали 25 шомполів – вся шкіра на спині у нього злізла. Він місяць лежав на животі і мама Христина його доглядала. Потім дядя Міша Чоботар став моїм хрещеним батьком.

Дуже багато всього відбувалося до кінця війни. Багато чого довелося нам пережити. Не один раз я зустрічалася зі смертю. Але, напевно, моя мама і Бог допомагали мені.

У грудні 1941 року маму Естер, її 16-річну доньку Маню і 15-річного сина Бориса розстріляли. А мною опікувалася родина Блануц. Навіть після того, як стихла хвиля масових розстрілів євреїв, сім'ю Блануц не залишили у спокої. Петра жорстоко побили за те, що він узяв у дім єврейську дитину, а в кінці 1942 року його відправили на примусові роботи в Германію. А Христина продовжувала піклуватися про «свою доньку» аж до травня 1944 року, коли Богданівка була звільнена від окупантів.

Після війни вчителька повела мене у Доманівку і там записали, що Блануца Петро Іванович і Блануца Христина Гаврилівна - мої батьки. Мені видали метрику і так я залишилася їхньою донькою на все життя. Я завжди буду вдячна їм за те, що, ризикуючи власним життям, вони врятували мене!

Лише у 1955 році мені вдалося знайти свого старшого брата – Мойсея Гейзера і сестру – Шейдл Розенфельд.

В 1990 році Ліза іммігрувала в США. Там вона зустрілася з Мітею Биковим, ще одним в'язнем Богданівського гетто, якому вдалося вижити, і розповіла свою історію. Мітя вже не перший рік активно співпрацює з вихованцями Богданівської школи, організовує приїзд міжнародних делегацій на місце масового розстрілу євреїв у селі Богданівка. Саме він і надіслав листа Лізи Гейзер, у якому вона розповіла свою історію краєзнавцям школи.

Ліза Гейзер (після одруження Ган) подала документи в музей-архів Яд Вашем документи на присвоєння Петру й Христині Бланцам звання «Праведників народів світу». Цю історію перевіряли три роки. 3 грудня 2003 року музей-архів Яд Вашем удостоїв Петра і Христину Блануца почесного звання «Праведники народів світу» [12, ст. 9].

Оскільки Петра й Христини вже не було в живих, їх медаль і сертифікат отримали Ліза, її діти і внуки. Ось як вона розповідає про ту подію:

- Це була урочиста церемонія в консульстві Ізраїля в Нью-Йорку. Були присутні послы Росії, України, Ізраїля, телебачення, преса. Дуже шкода, що ніхто з присутніх не сказав доброго слова моїм названим батькам при їх житті.

- Я дуже вдячна всім добрим людям, які хоча б через 75 років відзначають цих надзвичайних людей, адже вони заслуговують на ці почесні.

Долі таких людей, як Ліза Гейзер, Мітя Биков заслуговують на увагу і спонукають до того, аби вивчати історію. А ще – зберігати пам'ять про світові події. Аби подібне жахіття більше ніколи не повторилося.

Краєзнавці Богданівської школи багато уваги приділяють дослідженню подій Другої світової війни на території нашого села, зокрема темі Голокосту.

Після відвідування Мітею Биковим місця масового знищення євреїв у роки Другої світової війни у селі Богданівка він розмістив матеріали досліджень учнів школи у мережі Інтернет, виступав на конференціях у США. Цим питанням зацікавилася міжнародна громадськість.

29 жовтня 2017 р. біля пам'ятного знака жертвам Голокосту в селі Богданівка Доманівського району відбувся мітинг-реквієм та була висаджена алея Пам'яті. Захід організовано Миколаївською обласною єврейською громадою за сприяння управління культури, національностей та релігій Миколаївської обласної державної адміністрації.

З 54 тисяч, зігнаних до концентраційного табору, вижили тільки 127 в'язнів. Тому було висаджено 127 дерев - в пам'ять про тих, хто вцілів.

9 вересня 2018 року Богданівку відвідали голова Нью-Йоркської Асоціації діаспор світу, громадянин США, колишній в'язень Богданівського гетто Мітя Биков разом із Михайлом Гольденбергом, головою Миколаївської обласної єврейської громади, Феліксом Філлером, президентом єврейського центру (Бруклін, США), Романом Шварцманом, головою Одеської асоціації євреїв, колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів, Героєм України, Славою Познянським, членом Асамблеї Діаспори Миру, Семеном Генфольдом, колишнім в'язнем Богданівського гетто, іншими гостями. Вони відвідали братські могили у с. Богданівка та Виноградний Сад, де було проведено молебень за загиблими протоієреєм Богданівського храму отцем Романом та покладання квітів.

Біля пам'ятного знаку жертвам Голокосту відбувся мітинг, на якому були присутні гості, жителі села Богданіка, учні та вчителі Богданівської школи. Мітя у своєму виступі висловив подяку та вручив грамоти від штату Нью-Йорк за збереження пам'яті жертв Голокосту директору Державного архіву Миколаївської області Левченко Л. Л., директору ТОВ «Мар'ївське» Маляренку О. Ю. та заступнику директора ТОВ «Мар'ївське» Маляренко Т. Д., директору Богданівської ЗОШ I-III ступенів Поспелову О. В., вчителю історії Богданівської школи Поспеловій Л. В., учням і вчителям Богданівської ЗОШ.

На знак подяки за збереження пам'яті 30 жовтня 2018 року Мітя Биков організував для учнів та працівників Богданівської школи поїздку до міста Одеса. Цікава та повчальна екскурсія була проведена головою Одеської регіональної Асоціації колишніх в'язнів гетто та концтаборів Романом Марковичем Шварцманом. Тепла зустріч та цілий ряд заходів: в музей, до пам'ятників на Єврейському кладовищі, Прохоровський сквер, пам'ятник жертвам Голодомору залишились в пам'яті учнів на все життя. Незабутні враження про відвідування Оперного театру, Приморського бульвару. Особлива подяка екскурсоводам: Швець С., Бойко С., Абрамович С.

22 вересня 2019 року на Богданівській землі відбувся міжнародний захід пам'яті. Розпочалися урочистості у селі Виноградний Сад.

Цим подіям передувало рішення сесії Прибузької сільської ради про надання скверу імені Праведників світу – Петра (1898 – 1957) та Христини (1898 – 1988) Блануци [10].

Саме з нагоди відкриття меморіальної дошки їх пам'яті і відбувся мітинг. До місця заходу прибули делегації з єврейських громад Миколаєва, Одеси, США, віцеконсул Посольства держави Туреччина в Україні, Перший Секретар Посольства держави Ізраїль в Україні, народний депутат України, представники Миколаївської облдержадміністрації, Доманівської РДА, Доманівської районної ради, органів місцевого самоврядування, Прибузької ЗОШ I-III ступенів, учителі та учні Богданівської ЗОШ I-III ступенів, жителі сіл Виноградний Сад та Богданівки, представники преси та телебачення.

Міжнародний захід проходив під назвою «Полегла Трансністрія» і відбувся напередодні 75-ї річниці звільнення Південно-Західної України від нацистської окупації. Захід відкрився мітингом у пам'ять воїнів-визволителів, Праведників світу, в пам'ять жертв Холокосту, які були знищені у Богданівському таборі смерті. На честь воїнів-визволителів прозвучала поминальна молитва настоятеля Богданівського храму ієрея отця Романа.

На мітингу виступили начальник Департаменту культури, національностей та релігій Миколаївської облдержадміністрації М. Ф. Димитров, Народний депутат України 9-го скликання Чорноморов А. О., Перший Секретар посольства держави Ізраїль в Україні І. Хільковська, віцеконсул Посольства держави Туреччина в Україні Емре Гюллер, колишній в'язень Богданівського концтабору, Президент Нью-Йоркської Асоціації діаспор світу Мітя Биков, голова Миколаївської обласної єврейської громади М. Д. Гольденберг, директор архіву Миколаївської облдержадміністрації, доктор історичних наук Л. Л. Левченко, голова Асоціації колишніх в'язнів гетто та концтаборів Р. М. Шварцман, представник Асоціації Американських Воїнів С. Познянський, заступник директора Департаменту культури, національностей та релігій Я. О. Резнікова, голова Доманівської райдержадміністрації Є. Л. Осадчук, директор Богданівської ЗОШ I-III ступенів

О. В. Поспелов. У своїх виступах вони відзначили важливість даної події для збереження пам'яті жертв Голокосту, подякували колективу місцевої школи за краєзнавчу роботу.

Зворушливою була розповідь Праведниці світу Мальованої (Дудар) С. Т., жительки колишнього села Шварцове, сім'я якої перехувувала жінку – єврейку з двома донечками та двома племінницями. А батько Світлани Терентіївни врятував тридцять євреїв, які знаходилися в Доманіському гетто.

Представник Асоціації Американських Воїнів С. Познянський вручив знаки до 75-річчя звільнення Південно-Західної України від нацистських загарбників та увічнення пам'яті жертв Голокосту Пономаренку В. А. – учаснику Другої світової війни, Тарасенку В. – учаснику бойових дій на Сході України, Богданівській ЗОШ I-III ступенів, голові Миколаївської обласної єврейської громади М. Д. Гольденбергу, голові Асоціації колишніх в'язнів гетто та концтаборів Р. М. Шварцману, віцеконсулу Посольства держави Туреччина в Україні Емре Гюллеру, Праведниці світу Мальованій (Дудар) С. Т.

Делегації відвідали меморіал пам'яті жертв Богданівського табору, поклали квіти та вшанували полеглих Хвилиною мовчання.

Перший Секретар посольства держави Ізраїль в Україні І. Хільковська, віцеконсул Посольства держави Туреччина в Україні Емре Гюллер засудили акт вандалізму над пам'ятним знаком, прочитали молитву про загиблих. У Богданівській ЗОШ I-III ступенів відбулося засідання круглого столу за участю науковців, представників громадських організацій, народного депутата України, митців, Президента Нью-Йоркської Асоціації діаспор світу Міті Бикова, голови Миколаївської обласної єврейської громади М. Д. Гольденберга, голови Асоціації колишніх в'язнів гетто та концтаборів Р. М. Шварцмана, представників районних органів влади. Піднімалося питання про збереження пам'ятників Голокосту, висвітлення подій на території Трансністрії в пресі, на телебаченні, у навчальних закладах, про розвиток інфраструктури краю, створення меморіального комплексу.

Життя вимагає нового осмислення історії України, повернення із забуття цілого ряду явищ, подій, осіб, адже цивілізоване суспільство має знати свою історію. Настав час усвідомити до кінця своє минуле, історичну спадщину.

Все це так. Але, незважаючи на те, що ми живемо у цивілізованому світі, все ж таки знайшлися нелюди (бо інакше назвати їх не можна), які вчинили акт вандалізму над пам'ятним знаком жертвам Голокосту¹⁴ вересня 2019 року, розмалювавши його нацистською свастикою. У чому завинили безвинно полегли? Хіба можна робити так? Як можна глумитися так? Ці питання хотілося поставити тим, хто вчинив подібне.

Наведені у роботі факти є трагічними фрагментами драматичної картини катастрофи європейського єврейства. Події періоду Другої світової війни на Півдні України ще чекають свого дослідження. Ще живі свідки, що попри все вижили в ті страшні часи. Наш історичний обов'язок – зібрати та зберегти для нащадків їх безцінні свідчення.

Приїзд Міті Бикова підтверджує, що Голокост мав місце на території Миколаївщини, зокрема у селі Богданівка.

Нічого в історії не пройшло безслідно, не залишивши в людському серці порожнечі... Все забувається, але пам'ять людська вічна.

Ми знайомимо учнів нашої школи, односельців, гостей з історією рідного краю під час екскурсій, зустрічей, конференцій, засідань «круглого столу», лінійок, усних журналів. Матеріали, зібрані гуртківцями, широко використовуються учителями школи і району для проведення уроків на краєзнавчій основі, у виховній роботі. Роботи учнів виставлено на сайті школи, у регіональній вікіпедії. Краєзнавці створюють презентації. Матеріали досліджень зібрано у брошурі «Дорога пам'яті».

Проходять роки. Але нічого не може пройти мимо людської пам'яті! Ці сторінки назавжди, навіки зарубцюються в серці, щоб воно не забуло! А передати це все наступним поколінням – наш обов'язок! Тому заради цього й відкриваємо нерозкриті сторінки історії.

У нас героїчне минуле, але повчальних уроків з нього ми не винесли. А здавалося, ми через усе це пройшли. Вивчили причини, наслідки тих подій. НЕ вивчили, НЕ передбачили, НЕ врахували. І таких НЕ багато. Хто винен у цьому?

Пройде час. Кажуть, він лікує. Все стане на свої місця. На це питання ми знайдемо відповідь або нам дадуть її.

А поки що гинуть наші земляки, земля горить. І такі люди, як Мітя Биков, що пройшли крізь пекло Другої світової війни, Голокосту, щиро жалкують, що в Україні знову ллється кров, понівечені долі, сирітське дитинство.

Література та джерела:

1. Гриневич О.В. Голокост на Миколаївщині в 1941 – 1944 // Наукові праці. Науково-методичний журнал. – Миколаїв. – Вип.2
2. Гроссман В., Еренбург І. «Чорна книга – 1». «Інтербук». – Запоріжжя, 1991.
3. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 2238. оп. 1, спр. 19.
4. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1002. оп. 3, спр. 16.
5. Еврейское население на Николаевщине. Документы и материалы. – Николаев, 1996.
6. Забарко Б. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста // Свидетельства и документы. Книга 1, 2, 3. – Киев, 2007.
7. Музика Н. Смерть у оврага // Вечерний Николаев. 2000. – 11 апреля.
8. Соболев П. Геноцид на Доманівщині у роки Другої світової війни. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www/mykolaiv-oda.gov.ua/publication/content/940>
9. Збірник матеріалів (статей) до ІХ Всеукраїнської краєзнавчої конференції учнівської молоді «Мій рідний край, моя земля очима сучасників» (2 частина). – Миколаїв, Миколаївський обласний Центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, 2018.

10. Збірник матеріалів, підготовлений у рамках відзначення Міжнародного Дня толерантності «Богданівські читання – 2017» /за ред. О. П. Тригуба. – Миколаїв: типографія «Шамрай», 2017

11. Історичні мідраші Північного Причорномор'я / голов.ред. О. О. Господаренко – Випуск VIII. - Миколаїв: типографія «Шамрай», 2019

12. Н. В. Сугацька, Л. Б. Ташлай, В. В. Щукін, С. Н. Сугацький. Праведники народів світу. Праведники України: Миколаївська область. - Миколаїв: типографія «Шамрай», 2016

13. Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні. – Зовнішторгвидав України – Київ – 2009.

Л. Поспєлова

ВРЯТОВАНА З ПЕКЛА

Анотація. Голокост... Це слово стало синонімом горя, численних страждань, відчаю й скорботи за тими, чиї життя обірвалися у ярах і ямах, розкиданих по всій території, окупованій нацистами. Насамперед, це стосувалося тих народів, котрі нацистська ідеологія вважала «неповноцінними». Через це вони мали бути знищені. Першими у цьому «чорному списку» стояли євреї. Єврейський народ став жертвою нацистської машини знищення. І це правда.

Незважаючи на значний проміжок часу, що минув після тих страшних подій, ще є люди, які вижили у пеклі Голокосту і готові розповідати життєві історії нащадкам, аби ті вчилися патріотизму, мужності, толерантності, відданості своїй Батьківщині. Адже це важливо і в наш час.

Сотні мільйонів європейців, що жили під гнітом нацистського режиму, зберігали мовчання або співробітничали з окупантами. Але знаходилися люди, які простягали руку допомоги євреям, намагалися врятувати їх, ризикуючи при цьому власним життям і життям своїх близьких. Порятунком євреїв у роки

Голокосту вимагав великої мужності й справжньої самовідданості, тому що розцінювався нацистами як виклик всій їхній ідеології й політиці.

Метою роботи є опрацювання матеріалів про збереження пам'яті історичного минулого нашого краю, зокрема, подій Другої світової війни; вивчення спогадів очевидців Голокосту на території села Богданівка. У своєму дослідженні основний акцент був на вихованні почуття патріотизму, поваги до інших народів, що споконвіку мешкали поруч з українцями. Робота покликана викликати співчуття до трагедії, навчити толерантно ставитися до інших, не таких, як ти; відповідальності за збереження пам'яті про власну історію, за пам'ять про Голокост, як про частину нашої історії...

Актуальність проблеми полягає в систематизації, ґрунтовному вивченні спогадів очевидців та учасників подій Другої світової війни у нашому селі.

Методологічною основою є принципи історизму та об'єктивності. Використано системно-структурний, проблемно-хронологічний методи, які дали можливість для досягнення поставленої мети.

Практичне значення роботи полягає в тому, що систематизовані в ній матеріали можуть бути використані при розробці спецкурсів з історії Голокосту та Другої світової війни для загальноосвітніх навчальних закладів, під час історико-краєзнавчої роботи щодо поглибленого вивчення питань українсько-єврейських відносин часів Голокосту, а також з метою патріотичного виховання підростаючого покоління.

З метою популяризації історії нашого краю матеріал може бути використаний для прокладення туристичного маршруту «Дорогою пам'яті про Другу світову війну».

***Ключові слова:** Голокост, Трансністрія, Богданівка, історична пам'ять, Праведники народів Світу.*

Л. Поспелова

СПАСЕННАЯ ИЗ АДА

***Аннотація.** Холокост... Это слово стало синонимом горя, многочисленных страданий, отчаяния и скорби по тем, чьи жизни оборвались в*

оврагах и ямах, разбросанных по всей территории, оккупированной нацистами. Прежде всего, это касалось тех народов, которые нацистская идеология считала «неполноценными». Поэтому они должны быть уничтожены. Первыми в этом «черном списке» стояли евреи. Еврейский народ стал жертвой нацистской машины уничтожения. И это правда.

Несмотря на значительный промежуток времени, прошедший после тех страшных событий, еще есть люди, которые выжили в аду Холокоста и готовы рассказывать жизненные истории потомкам, чтобы те учились патриотизму, мужеству, толерантности, преданности своей Родине. Ведь это важно и в наше время.

Сотни миллионов европейцев, живших под гнетом нацистского режима, хранили молчание или сотрудничали с оккупантами. Но находились люди, которые протягивали руку помощи евреям, пытались спасти их, рискуя при этом собственной жизнью и жизнью своих близких. Спасение евреев в годы Холокоста требовал большого мужества и настоящей самоотверженности, потому что расценивалось нацистами как вызов всей их идеологии и политике.

Целью работы является разработка материалов о сохранении памяти исторического прошлого нашего края, в частности, событий Второй мировой войны; изучение воспоминаний очевидцев Холокоста на территории села Богдановка. В данном исследовании основной акцент был на воспитании чувства патриотизма, уважения к другим народам, испокон веков живших рядом с украинским. Работа призвана вызвать сочувствие к трагедии, научить толерантно относиться к другим, не таким, как ты; ответственности за сохранение памяти о собственной истории, за память о Холокосте, как о части нашей истории...

Актуальность проблемы заключается в систематизации, основательном изучении воспоминаний очевидцев и участников событий Второй мировой войны в нашем селе.

Методологической основой являются принципы историзма и объективности. Используются системно-структурный, проблемно-

хронологический методы, которые дали возможности для достижения поставленной цели.

Практическое значение работы состоит в том, что систематизированы в ней материалы могут быть использованы при разработке спецкурсов по истории Холокоста и Второй мировой войны для общеобразовательных учебных заведений, при историко-краеведческой работе по углубленному изучению вопросов украинско-еврейских отношений времен Холокоста, а также с целью патриотического воспитания подрастающего поколения.

С целью популяризации истории нашего края материал может быть использован для разработки туристического маршрута «По дороге памяти о Второй мировой войне».

Ключевые слова: Холокост, Транснистрия, Богдановка, историческая память, Праведники народов мира.

L. Pospelova

SAVED FROM HELL

***Abstract.** Holocaust... This word has become synonymous with grief, much suffering, despair and grief for those whose lives were cut short in ravines and pits scattered throughout the Nazi-occupied territory. First of all, it concerned those nations that Nazi ideology considered «inferior». Because of this, they had to be destroyed. Jews were the first on this «black list». The Jewish people fell victim to the Nazi machine of extermination. And it's true.*

Despite the considerable time that has passed since those terrible events, there are still people who survived the hell of the Holocaust and are ready to tell life stories to their descendants so that they learn patriotism, courage, tolerance, and devotion to their homeland. After all, this is important in our time.

Hundreds of millions of Europeans living under the oppression of the Nazi regime remained silent or cooperated with the occupiers. But there were people who reached out to help the Jews, trying to save them, risking their own lives and the lives of their loved ones. The salvation of the Jews during the Holocaust required great

courage and true devotion because it was seen by the Nazis as a challenge to all their ideology and policies.

The purpose of the work is to study materials on preserving the memory of the historical past of our region, in particular, the events of the Second World War; studying the memories of Holocaust eyewitnesses in the village of Bohdanivka. In his research, the main emphasis was on cultivating a sense of patriotism, respect for other peoples who have always lived next to Ukrainians. The work is designed to evoke sympathy for the tragedy, to teach tolerance to others, not like you; responsibility for preserving the memory of our own history, for the memory of the Holocaust as part of our history...

The urgency of the problem lies in the systematization, thorough study of the memories of eyewitnesses and participants in the events of World War II in our village.

The methodological basis is the principles of historicism and objectivity. System-structural, problem-chronological methods were used, which provided opportunities to achieve this goal.

The practical significance of the work is that the materials systematized in it can be used in the development of special courses on the history of the Holocaust and World War II for secondary schools, during historical and local lore work on in-depth study of Ukrainian Jewish relations during the Holocaust, as well as for the purpose of patriotic education of the younger generation.

In order to promote the history of our region, the material can be used to pave the tourist route «Road to the memory of World War II».

Key words: *Holocaust, Transnistria, Bogdanovka, historical memory, Righteous Among the Nations.*

УДК 94(477.73)(=411.16) «1941/1945»

Наталія Сугацька

(кандидат історичних наук, доцент кафедри

гуманітарних дисциплін,

Миколаївський інститут права

Національного університету «Одеська юридична академія»

м. Миколаїв, Україна)

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ЄВРЕЇ – ЖЕРТВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Полон – невід’ємна частина будь-якої війни. Ставши військовополоненим, солдат переставав розглядатися як особистість, отримував нашивку з номером, і не знав, що його чекає. За роки війни в німецькому полоні опинилося понад 5 млн. 700 тис. радянських військовополонених [11]. Рівень смертності в німецьких таборах для військовополонених на східному фронті становив 57,5%. В аналогічних таборах на західному фронті – менше 5% [6].

Винятковість Другої світової війни полягає в тому, що радянські полонені перебували поза законом як з німецької, так і з радянської сторін. Ставлення гітлерівців до радянських військовополонених було набагато гіршим, ніж до полонених з інших країн. Уряд СРСР не підписав Женевську 1929 року конвенцію, яка зобов’язувала воюючі сторони зберігати військовополоненим життя, забезпечувати їх житлом, харчуванням, одягом, за втечу – карати тільки в адміністративному порядку (чим Німеччина і виправдовувала свою жорстоку поведінку з радянськими військовополоненими). Радянський уряд не прийняв

пропозицію Міжнародного Червоного Хреста щодо обміну списками військовополонених, не взяв на себе турботу про долю потерпілих на фронті.

Доля радянських євреїв-військовополонених була особливою. На тлі нелегкої долі всіх військовополонених солдат Червоної Армії вона була найбільш трагічною. У них не було вибору між життям і смертю. Вони всі були приречені на смерть.

Офіційних даних про кількість євреїв-військовополонених ні в радянських, ні в німецьких джерелах немає. Тому кількість військовополонених євреїв ґрунтується на загальній оцінці: кількість солдатів-євреїв в німецькому полоні слід оцінити в 80 – 85 тис. чоловік (94% з них загинуло) [5, с.50].

Трагічна доля євреїв-військовополонених визначалася особливими наказами, директивами і розпорядженнями німецького командування, що давали «юридичне» обґрунтування для нацистського терору. В спеціальному розпорядженні №1 начальника штабу верховного командування вермахту В. Кейтеля до директиви №21 від 19 травня 1941 року йшлося: «Боротьба проти більшовизму вимагає найсуворіших рішучих заходів проти більшовицьких агітаторів, партизан, саботажників і євреїв». 6 травня 1941 року був розроблений, а 6 червня розісланий по військах «Наказ про комісарів», відповідно до якого комісарів треба було негайно ж відокремлювати від інших військовополонених і розстрілювати на місці [2, 1]. Серед політпрацівників була значна кількість євреїв. У директиві начальника головного управління безпеки рейху Р. Гейдріха від 02 липня 1941 року, адресованій начальникам СС і поліції на окупованих територіях СРСР в 4 розділі, який називається «Екзекуція», підкреслюється: «Страті підлягають євреї – члени партії, зайняті на державній службі, а також інші радикальні елементи, саботажники, пропагандисти, снайпери, вбивці, палії і т.п.» [3].

З перших же годин війни Третій рейх не залишав євреїв без своєї смертоносної «уваги». Перші вбивства радянських військовополонених політкомісарів (і серед них євреїв) датуються починаючи з 22 червня 1941 року:

їх селекції та розстріли почалися на наступний день після нападу на СРСР. Майже всі радянські євреї-військовополонені загинули.

Негайно після взяття в полон групи військовослужбовців німецькими солдатами, офіцерами проводилася відповідна селекція. Взятих в полон вибудовували і викликали євреїв, комісарів, комуністів. Тих, хто виходив сам або кого видавали товариші по зброї, відводили в сторону і розстрілювали. Після так званої «первинної селекції» військовополонені відправлялися в приймальні пункти і табори. Євреї-військовополонені повинні були приховувати своє єврейське походження під чужими прізвищами або видавати себе за представників інших національностей. Тільки це давало їм шанс на порятунок. Але вони не переставали перебувати в небезпеці. Цю небезпеку вони усвідомлювали кожен день.

Пошуки і систематичне знищення євреїв, незважаючи на первинну селекцію, проходили протягом усієї війни і проводилися в усіх таборах, особливо з прибуттям партії нових військовополонених. Відповідно до оперативного наказу №8 від 17 липня 1941 року перевіркою і очищенням військовополонених таборів від євреїв займалися особливі команди поліції безпеки і СД [4].

Що ж являла собою система німецьких таборів для військовополонених на окупованій ворогом території?

Вона ділилася на 5 категорій:

- збірні пункти (табори);
- пересильні табори («Дулаг», нім. Dulag);
- постійні табори («Шталаг», нім. Stalag);
- основні робочі табори;
- малі робочі табори.

Збірні пункти створювалися в безпосередній близькості від лінії фронту або в районі операції, що проводилася. Тут йшло остаточне роззброєння полонених, складалися перші облікові документи.

Наступним етапом руху полонених були «Дулаги» - пересильні табори, зазвичай розташовувалися поблизу залізничних вузлів. Обнесений колючим дротом пустир і вишка для вартового - таким був «Дулаг», в якому полоненим доводилося по місяцю і довше чекати своєї долі. Після початкового сортування полонених відправляли в табори, що мали, як правило, постійне місце розташування в тилу, далеко від військових дій. Всі табори різнилися за номерами, в них зазвичай знаходилася велика кількість полонених.

У «Шталагах» з їх бараками умови не дуже відрізнялися. Там лише в жовтні 1941 року почався перехід на «зимовий розклад», але ще і в листопаді, і в грудні чимало таборів «працювали по-літньому». Табори типу «Шталаг» були базою для мережі основних робочих таборів, йому підлеглих. Останні мали по кілька тисяч в'язнів і відрізнялися один від одного літерами, що додавались до найменування головного табору. Малі робочі табори підпорядковувалися основним робочим таборам або безпосередньо постійним «Шталагам». Розрізнялися по найменуванню населеного пункту, де розміщувалися, і за назвою основного робочого табору, до якого були приписані. Чисельність ув'язнених у малих робочих таборах була від кількох десятків до кількох сотень людей.

На окупованій території України нацистами було створено понад 200 місць позбавлення волі радянських військовополонених. Це - «Дулаги» (пересильні табори), «офлаги» (стаціонарні табори для офіцерів), «Шталаги» (для рядового та сержантського складу або змішані). Всього за роки окупації на території України діяло 30 команд шталагів и 27 команд дулагів [7]. Кожен день від голоду, холоду, в результаті страт і тортур у них гинуло майже 2,5 тис. осіб [10, с. 16].

Табори для радянських військовополонених не підпадають під міжнародне поняття концтабору «звичайного типу»: була відсутня спеціальна техніка знищення людей - газові камери, крематорії. Але як би їх не називали в офіційних нацистських документах, всі табори, що знаходилися на окупованій

території України, за умовами режиму утримання ув'язнених служили цілям масового знищення людей.

З перших днів перебування в таборі було очевидно, що доля солдатів-євреїв набагато гірше, ніж солдатів інших національностей. Вони були відділені від решти, піддавалися жорстоким тортурам, отримували більш убогий харчовий пайок, виконували важкі примусові роботи. Раціон, санітарні умови, ставлення до військовополонених євреїв - все це нагадувало становище в'язнів німецьких концтаборів, що суперечило Женевській конвенції про військовополонених.

В Миколаєві, в районі Темвод, було створено концтабір для радянських військовополонених «Шталаг-364», розрахований на 70 тис. полонених (комендант підполковник Штрабах, потім Гаусман), але в таборі перебувало 26-30 тис. полонених. Табір мав відділення в Одесі, Херсоні, Первомайську, Вознесенську, Грейговому, Новій Одесі, Бузькому, Себине, багатьох інших населених пунктах, на заводі ім. А. Марті (Чорноморський суднобудівний завод) [8, с. 263].

Першими в'язнями «Шталагу» стали військовополонені, переведені восени 1941 року з села Грейгове Вітовського району. До кінця 1943 року в таборі було вже 26 тис. військовополонених. Їх гнали сюди з-під Севастополя, Запоріжжя, Ростова-на-Дону. Влітку – восени 1942 року миколаївський табір на Темводі поповнився великою партією військовополонених з Криму, в основному, захисників Севастополя. Серед них був В. Н. Лельчицький.

Колишній в'язень «Шталагу-364» В. Н. Лельчицький згадує: «4 липня 1942 року наш госпіталь був захоплений гітлерівцями. Почався тривалий період важких, болісних моральних і фізичних поневірянь, а для мене, як єврея, на додаток до всього - і постійне смертельно небезпечне становище.

Протягом усіх етапів (Севастополь, Джанкой, Херсон, Миколаїв) гітлерівці полювали на політпрацівників і євреїв, по-звірячому розправляючись зі своїми жертвами.

З Херсонської в'язниці нас погнали до Миколаєва. Без їжі і води в спекотні серпневі дні за дві доби ми добрели до Миколаєва, втративши дорогою понад 100 осіб. У нашому етапі було 2000 чоловік. Падаючих від знемоги людей конвой розстрілював.

Після прибуття до Миколаєва почалося серед військовополонених сортування ... Мені вдалося переконати німецького лікаря Кеппі, що я українець. Як українця і лікаря-терапевта, мене відправили в лазарет при таборі для обслуговування поранених і хворих військовополонених» [10, с. 57].

Що являв собою «Шталаг-364», розповідають у своїх спогадах очевидці тих подій - його колишні в'язні.

«Поблизу входу в табір, - пише в спогадах В. Н. Лельчицький, - з обох боків знаходилися двоповерхові будівлі, в яких розміщувалися різні німецькі адміністративні управління ...

З лівого боку в першому ряду будівель розміщувалася табірна поліція, що складалася із зрадників, які одягали спеціальну форму. На другому поверсі був карцер, куди поміщали військовополонених за незначні провини. Там же знаходилися дві кімнати на 40 осіб для євреїв, виявлених як в місті, так і в таборі. Після того, як ці кімнати заповнювалися арештованими, людей виводили за паркан і там розстрілювали.

В кінці табору, в його південній частині, в одному з двоповерхових будівель містився лазарет, призначений для обслуговування поранених і хворих військовополонених. Один із будинків біля лазарету, з його лівого боку, було обгороджено парканом. У ньому був організований тифозний барак. На захід, праворуч від лазарету, приблизно за 300 метрів від нього, перебував харчоблок. Там же розміщувалися і різні склади. У північно-західній частині табору знаходилось табірне управління абверу - німецької розвідслужби» [10, с. 43].

У «Шталазі-364» військовополонені були приречені на мученицьку голодну смерть. Від хвороб, холоду, голоду, побоїв щодня вмирили сотні людей. У брошурі «Про поведінку військ на Сході», виданій до початку війни проти Радянського Союзу, головнокомандувач німецькими збройними силами

розглядав постачання харчуванням радянських військовополонених як «неправильну гуманність». Як правило, у всіх таборах новоприбулих «витримували» на голодному режимі - їх не годували по 10 і більше діб [10, с. 65 – 66].

Військовополонені в таборі на Темводі утримувалися в жахливих антисанітарних умовах. Всі були вкрай завшивлені, що вело до спалахів епідемій. Величезна кількість радянських військовополонених загинула в результаті різних інфекційних захворювань.

Через відсутність взуття та одягу полонені гинули від холоду. Щоб врятуватися від морозів, військовополонені табору на Темводі виготовляли взуття з автомобільних шин, соломи і ганчірок.

В'язнів переслідували постійні побиття, знущання. Часто німці використовували середньовічні тортури: припікали розпеченим залізом, заганяли під нігті голки, викручували руки, підвішуючи до стелі, виколювали очі, скидали жертви з дахів униз головою. Після всіх тортур жертву розстрілювали, а ті нечисленні, хто залишався живим, ставали каліками на все життя [8, с. 267].

Гірку долю військовополонених чоловіків розділяли і жінки - медичні працівники медсанбатів, шпиталів, які були захоплені у полон під час оточення. У «Шталазі-364» їх тримали в окремому бараку. Жорстокий режим, встановлений у таборі, повністю поширювався і на жінок-в'язнів. Жінки-полонені працювали у табірній пральні, дезинфікували військоове обмундирування.

З початку 1942 року в жіночому бараку перебувала Л. І. Ліщинська з Миколаєва. Тут вона допомагала лікарю-хірургу Гаджієву А. А. як хірургічна медсестра. Їй вдалося переконати німців, що вона гречанка. Себе вона офіційно називала Васильєвою Олімпіадою Дмитрівною, хоча полонені і лікар звали її Лідією. У таборі знали, що Лідія - єврейка. Але ніхто не видав дівчину. Тут вона не лише допомагала пораненим і хворим, а й стала учасницею табірної підпілля [9, с. 185].

Відзначимо, що незважаючи на жорстокий режим, у «Шталазі-364» діяла підпільна група, яка мала безпосередній зв'язок з міським підпіллям. Групу очолював І. Г. Шапошніков. До підпільної групи І. Г. Шапошнікова входили полонені льотчики і військові лікарі, яких очолив В. Н. Лельчицький. На Темводі, як лікаря, його відправили в табірний лазарет для обслуговування поранених і хворих військовополонених, де він захворів на тиф. Після одужання В. Н. Лельчицький познайомився з перекладачем «Шталагу-364» І. Г. Шапошніковим. У таборі В. Н. Лельчицький очолив групу лікарів, які рятували життя військовополоненим, допомагали з харчуванням, організовували ув'язненим втечі. До неї входили військовополонені лікарі: О. Г. Абутідзе, О. М. Петров, М. М. Байрамов, Т. П. Белоненко, А. А. Гаджієв [10, с. 107 – 108].

За період з червня 1943 року по березень 1944-го групі В. Н. Лельчицького вдалося організувати втечу з табору багатьом військовополоненим, більшість з яких - офіцери. Так, військовополонений капітан А. Б. Саричев за спробу втечі був відправлений німцями в карцер. Відвідавши його там як хворого, В. Н. Лельчицький поставив йому хибний діагноз - висипний тиф. Після цього А. Саричев був переведений у тифозне відділення, куди німці не заходили, боячись зараження. Коли німці вивозили з цього відділення хворих, які ледве пересувалися, В. Н. Лельчицький в останню машину помістив і А. Б. Саричева, забезпечивши його підробленими документами і перепусткою. Оскільки хворі не могли самостійно пересуватися, німці не вважали за необхідне їх охороняти. Скориставшись цим, дорогою А. Б. Саричев вистрибнув з машини і втік [10, с. 109].

В. Н. Лельчицький вижив. Але часто в таборах, незважаючи на найгострішу необхідність надання лікарської допомоги військовополоненим, проводилося систематичне знищення євреїв-лікарів, яких тимчасово використовували для надання допомоги пораненим, а потім цілеспрямовано знищували.

Коли ми говоримо про долю євреїв в період Другої світової війни, ми перш за все маємо на увазі Голокост. При цьому забуваємо, що євреї не були пасивними жертвами. Вони чинили опір: солдати-євреї воювали в рядах більшості армій союзників, в арміях завойованих країн, а також в партизанських загонах і діяли в підпіллі. Навіть євреї-військовополонені ставали активними учасниками підпільного руху в таборах.

Число досліджень, присвячених долі євреїв-військовополонених недостатнє. Ми повинні врятувати від забуття пам'ять про їх життя і смерті.

Література та джерела:

1. Директивы к плану «Барбаросса» об уничтожении комиссаров от 06 июня 1941 года *Мемориальный комплекс истории Холокоста*. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/education/resources/documents/documents1939.html>

2. Документы 9/1939 - 6/1941. Из специального распоряжения №1 начальника штаба верховного командования вермахта Вильгельма Кейтеля, к директиве №21 от 19 мая 1941 года *Мемориальный комплекс истории Холокоста*. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/education/resources/documents/documents1939.html>

3. Из директивы Гейдриха, начальника главного управления безопасности рейха, начальникам СС и полиции на оккупированных территориях СССР от 2 июля 1941 г. *Мемориальный комплекс истории Холокоста*. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/education/resources/documents/documents1941.html>

4. Оперативный приказ № 8 начальника полиции безопасности и СД от 17. 7.1942 г. об основных направлениях работы оперкоманд в постоянных и пересыльных лагерях. URL: <https://flot.com/publications/books/shelf/germanyvsusst/11.htm>

5. Полян П., Шнеер А. Обреченные погибнуть. Судьба советских военнопленных-евреев во Второй мировой войне: Воспоминания и документы. Москва : Новое издательство, 2006. 576 с.

6. Радянські полонені. Забуті жертви війни. *Історична правда*. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/22/43435/>.
7. Радянські військовополонені. *Територія террору*. URL : http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/period/?ci_themeid=136.
8. Соболев П. І. Нацистський геноцид на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). *Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944* / редкол.: О. М. Гаркуша (голова редкол.) та ін. Миколаїв : Квіт, 2004. С. 262 – 284.
9. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / под ред. М. Д. Гольденберга. Николаев : издатель П. Н. Шамрай, 2012. 392 с.
10. Ташлай Л. Б., Даниленко Т. И. За колючей проволокой: «Шталаг-364» – лагерь смерти. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2011. 144 с.
11. Шнеер А. Советские еврей-военнопленные в годы Второй мировой войны. *Мемориальный комплекс истории Холокоста*. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/video-lectures/jewish-pows.html>

Н. Сугацька

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ЄВРЕЇ – ЖЕРТВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті йдеться про долю радянських євреїв-військовополонених, доля яких була особливо трагічною. Розглянуто систему німецьких таборів для військовополонених на окупованій ворогом території. Значну увагу приділено в'язням «Шталагу-364».

Ключові слова: окупація, полон, в'язні, концтабір, жорстокий режим.

Н. Сугацкая

ВОЕННОПЛЕННЫЕ ЕВРЕИ – ЖЕРТВЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В статье речь идет о судьбе советских евреев-военнопленных, судьба которых была особенно трагичной. Рассмотрена

система немецких лагерей для военнопленных на оккупированной врагом территории. Значительное внимание уделено узникам «Шталага-364».

Ключевые слова: *оккупация, плен, заключенные, концлагерь, жестокий режим.*

N. Sugatska

POW JEWS - VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR

Abstract. *Article describes treatment of Soviet jewish prisoners of war and their tragic fates. Examined system of German POW camps on occupied territory. Particular attention will be given to prisoners of “Stalag-364”.*

Key words: *occupation, captivity, prisoner of war, POWs, concentration camp, brutal treatment.*

УДК 94(477) 396 «1939/1945»

Иосиф Туровский

(специалист в области изучения Холокоста,

г. Киев, Украина)

ТРАНСНИСТРИЯ: ПЕРИФЕРИЙНЫЙ ХОЛОКОСТ

---

21 декабря 2020 года в режиме онлайн состоялся круглый стол «Холокост в Транснистрии. Восстановление исторической памяти». Организаторами мероприятия выступили Николаевская областная еврейская община (председатель Михаил Гольденберг) и Ассамблея диаспор мира (глава Митя /Сэм/ Быков, Нью-Йорк).

Круг обсуждаемых вопросов был связан с недостаточностью освещения этой темы в разных источниках, в том числе в музейных экспозициях. Тема общей картины, сложившейся в данной оккупационной зоне, включала в себя и то, что произошло в одном из ее знаковых мест – в лагере уничтожения в Богдановке.

Собственно, дата проведения круглого стола – 21 декабря – была выбрана неслучайно. Этот день в 1941 году стал началом жуткого массового убийства евреев в лагере в деревне Богдановка (сегодня – Доманевский район Николаевской области). Тогда в течение четырех дней румынские оккупационные части с помощью украинской полиции и «энтузиастов» из местных жителей уничтожили свыше 30 тысяч человек.

Трагедия Богдановки в силу ряда обстоятельств известна гораздо меньше, чем другие знаковые события Холокоста, прежде всего – Бабий Яр. Как, в принципе, и тема Катастрофы в Транснистрии в целом.

Дать этой теме достойное освещение и мемориализацию, привлечь внимание широкой общественности, просто проинформировать людей – такие цели и задачи стали предметом дискуссии на круглом столе с участием историков, архивистов, деятелей культуры, представителей органов государственной власти и СМИ из Украины, Израиля, США.

Между Днестром и Южным Бугом

Транснистрия – губернаторство, образованное румынскими оккупационными властями в августе 1941 года на территории от Днестра (Нистру на румынском) до Южного Буга. Сюда частично входили территории Винницкой, Одесской и Николаевской областей Украины и левобережная часть Молдавии.

Бытует мнение, что в зоне румынской оккупации евреям жилось легче, чем под немцами, чему свидетельством большее количество выживших в Холокосте в этом регионе (70% всех советских евреев, переживших оккупацию). Но так случилось не потому, что румыны были меньшими антисемитами, чем немецкие нацисты – у румын не было того порядка и организации, зато было больше коррупции и безалаберности.

За период существования Транснистрии (до апреля 1944-го) там были уничтожены почти 250 тысяч евреев – как местных, так и большей частью депортированных из Бессарабии и Северной Буковины.

Румынам было не занимать антисемитизма – им была пропитана идеология Железной гвардии, которая находилась у власти в стране в канун Второй мировой войны. Да и сменивший гвардейцев диктатор Ион Антонеску был отчаянным антисемитом и нацистом, стремившимся очистить Румынию от евреев и цыган.

Еще 19 января 1941 года во время мятежа Железной гвардии в Бухаресте и других городах Румынии прошли еврейские погромы. А когда румынские

войска вместе с гитлеровцами рвались к Одессе, с 21 июня по 2 июля в румынском городе Яссы произошло массовое убийство евреев, в ходе которого погибли восемь тысяч человек. То есть, определенный опыт к моменту образования и обустройства Транснистрии румынами уже был накоплен, и навыки приобретены.

Центром массового уничтожения евреев в Транснистрии стал округ Голта (нынешний Первомайск Николаевской области), который прозвали «королевством смерти». Там были образованы четыре лагеря уничтожения в селах Доманевского района: Богдановка, Акмечетка, Доманевка и Мостовое.

Выполняя директиву Антонеску выкинуть евреев из Румынии за Днестр, румынские оккупанты не собирались обустраивать какие-либо поселения или лагеря. Людей гнали пешком к местам грядущего уничтожения, не заботясь об их питании и жилье. Многие погибали от голода, холода и болезней.

Американский историк Рауль Хильберг в книге «Уничтожение евреев Европы» писал, что даже немцы были в ужасе от того, насколько безжалостно румыны расправлялись с евреями, и вынуждены были иногда их останавливать, чтобы те не перешли некую черту. Впрочем, по большей части румыны не следовали немецкому порядку и не строили концлагеря или системы перевоза еврейских пленных, а просто устраивали банальные бандитские погромы и бойни.

Самым страшным преступлением стали события в Богдановке в декабре 1941 года. Возможно, некоторое смягчение румынского оккупационного режима в отношении евреев в Транснистрии в последующие годы отчасти можно объяснить шоком и стрессом – перепились еврейской кровью в те жуткие зимние дни. Хотя на самом деле Антонеску уже в 1942 году потерял уверенность в победе Германии и на всякий случай смягчил режим в гетто и рабочих лагерях Транснистрии.

Но тогда в конце осени 41-го Антонеску, разозленный большими потерями румынских войск при штурме Одессы и взрывом одесской

комендатуры (22 октября), приказал уничтожить всех евреев, которых собирали в Голте.

Количество жертв, казненных в Доманевском районе, превысило 115 тысяч человек, из них около 55 тысяч погибли непосредственно в Богдановке.

Богдановка – Бабий Яр Транснистрии

Что же именно произошло тогда в Богдановке?

Лагерь уничтожения евреев был организован румынскими оккупационными властями в октябре 1941 года в селе Богдановка на берегу реки Южный Буг, на территории свинокомплекса.

К 1 декабря 1941 года в лагере находились более 54 тысяч евреев из Одессы и Бессарабии. В середине декабря в Богдановке вспыхнула эпидемия тифа, и румыны с немцами решили уничтожить всех заключенных лагеря.

Операция по уничтожению началась 21 декабря – в последний день Хануки и в день рождения Сталина. Акцию так и называли «Подарок Сталину». Пять тысяч больных тифом калек и стариков согнали в два свинарника, которые обложили соломой, облили бензином и подожгли. Все находившиеся в них сгорели заживо. Оставшихся евреев гнали партиями по 300-400 человек в ближайший лес к оврагу и к руслам высохших ручьев, летом бежавших в Южный Буг. Там людей заставляли раздеваться догола, становиться на колени и расстреливали в упор или взрывали ручными гранатами. Узники голыми руками рыли ямы в промерзшей земле и складывали в них тела только что расстрелянных или сожженных заживо в сараях товарищей по заключению.

В течение четырех дней погибли 30 тысяч человек. Несколько тысяч людей замерзли в лесу. Затем отряд палачей отбыл в Голту отмечать Рождество. Заключенным лагеря было приказано за это время соорудить земляную плотину размером в 12 метров длиной и в 1,8 метра высотой. Назначение этой плотины заключалось в необходимости задержать потоки крови, которая струилась по склонам оврага в Южный Буг.

Резня возобновилась 27 декабря, и до 31 декабря были уничтожены оставшиеся 11 тысяч евреев. Полторы недели кровавого кошмара толкнули

узников на отчаянный шаг. Люди отказались выходить из бараков и забаррикадировались там. В подожженных строениях сгорели две тысячи человек.

Существует версия, что 15 января 1942 года из Берлина поступил приказ прекратить массовые расстрелы евреев. Но расстрелы продолжались. По данным Ильи Эренбурга, в Богдановке были уничтожены 54 тысячи человек, в Доманевке – 15 тысяч.

После войны организаторы расстрелов полковник Модест Изопеску (префект округа Голта), Василе Манеску (глава военного командования региона) и ряд других головорезов были приговорены к смертной казни, которую впоследствии заменили на пожизненное заключение.

Сразу оговоримся, что имеются определенные расхождения в статистике, которую приводят различные источники – украинские, румынские, израильские. Это естественно, когда речь идет о такого рода событиях. В любом случае порядок цифр ужасает и призывает к знанию и памяти.

А вот как раз с памятью и знанием далеко не все хорошо. И именно об этом шла речь на круглом столе 21 декабря.

Холокост без хозяина

Тема Холокоста в Транснистрии в целом и трагедии в Богдановке находится на периферии во всех смыслах.

Нельзя сказать, что эта тема вовсе не изучается, и не ведется работа по сохранению памяти (о, это модное слово «мемориализация»!). Если задать поиск в гугле, можно получить немало ссылок на различные источники и публикации.

В самой Богдановке с 1996 года стоит памятник жертвам Холокоста. Его установил одесский юрист Ян Маневич, ныне покойный, бывший узник лагеря смерти, позднее проживавший в Израиле. В шестнадцатилетнем возрасте он сумел сбежать из лагеря, потом воевал на фронте. У подножия этого памятника ежегодно проходят митинги в память о тысячах безвинно погибших в годы Второй мировой войны.

В октябре 2017 года по инициативе гражданина США Мити (Самуила) Быкова, одного из 127 выживших в трагедии Богдановского лагеря, в поселке была высажена аллея из 127 деревьев в память о тех, кто уцелел. С помощью местных школьников и жителей села была воздвигнута мемориальная бетонная дорога, ведущая к памятнику – на ней следы мужских, женских и детских ног как память о тех, кого гнали к месту расстрела. Теперь эта роща и мемориал поддерживается учениками богдановской школы. Директор школы Алексей Поспелов с коллективом учителей активно проводит поисковые работы, занимается поддержанием объектов в порядке и периодически принимает иностранные делегации.

Однако ряд факторов усложняет вопрос мемориализации Холокоста в Транснистрии. Сам административный регион давно не существует – теперь там часть Молдовы и трех областей Украины. То есть, централизованная и системная работы не ведутся – разные архивы с материалами на разных языках, и усилия отдельных организаций и людей вместо деятельности государственных институций. Недаром израильский режиссер-документалист Борис Мафцир с горечью сказал на круглом столе: «У этого Холокоста нет хозяина».

Далекую Богдановку объективно непросто посещать – чтобы добраться до нее, необходимо переплывать Южный Буг на допотопном советском пароме. И в этом большое отличие от Бабьего Яра, расположенного в столице Украины, находящегося в центре туристического внимания, и ставшего главным символом Холокоста в Украине. Речь не идет о «ревности» – нет смысла меряться трагедиями – но тема Бабьего Яра постоянно возникала в ходе разговора. Вот и в канун 80-й годовщины трагедии Верховная Рада принимает постановление о памятных датах на 2021 год, где значится: «80-ті роковини від початку масових розстрілів, здійснених гітлерівцями у Бабиному Яру (29-30.09.1941, День пам'яті – 29.09.2021). Трагедія стала символом «Голокосту від куль» і символом нацистської політики знищення людей в Україні. Нацисти також вчиняли подібні злочини у Харкові (Дробицький Яр), Дніпропетровську

(нині місто Дніпро), Рівному (урочище Сосонки), Луцьку, Вінниці, Дрогобичі та в інших місцях». То есть, Богдановка со своими 54 тысячами жертв оказывается в категории «прочие места». Справедливо ли это?

Впрочем, удивляться нечему. Украина до сих пор не является членом Международного Альянса памяти жертв Холокоста, созданного в 1998 году (31 страна-член, 10 стран-наблюдателей). Украинский институт национальной памяти проблемами Холокоста, в основном, занимается в плане отмыывания и героизации коллаборационистов. До Богдановки ли тут?

Поэтому на круглом столе директор Одесского музея Холокоста Павел Козленко сделал акцент на необходимости комплексной государственной программы, которая сдвинула бы дело мемориализации Холокоста в Транснистрии с нынешней точки – удела специалистов и энтузиастов.

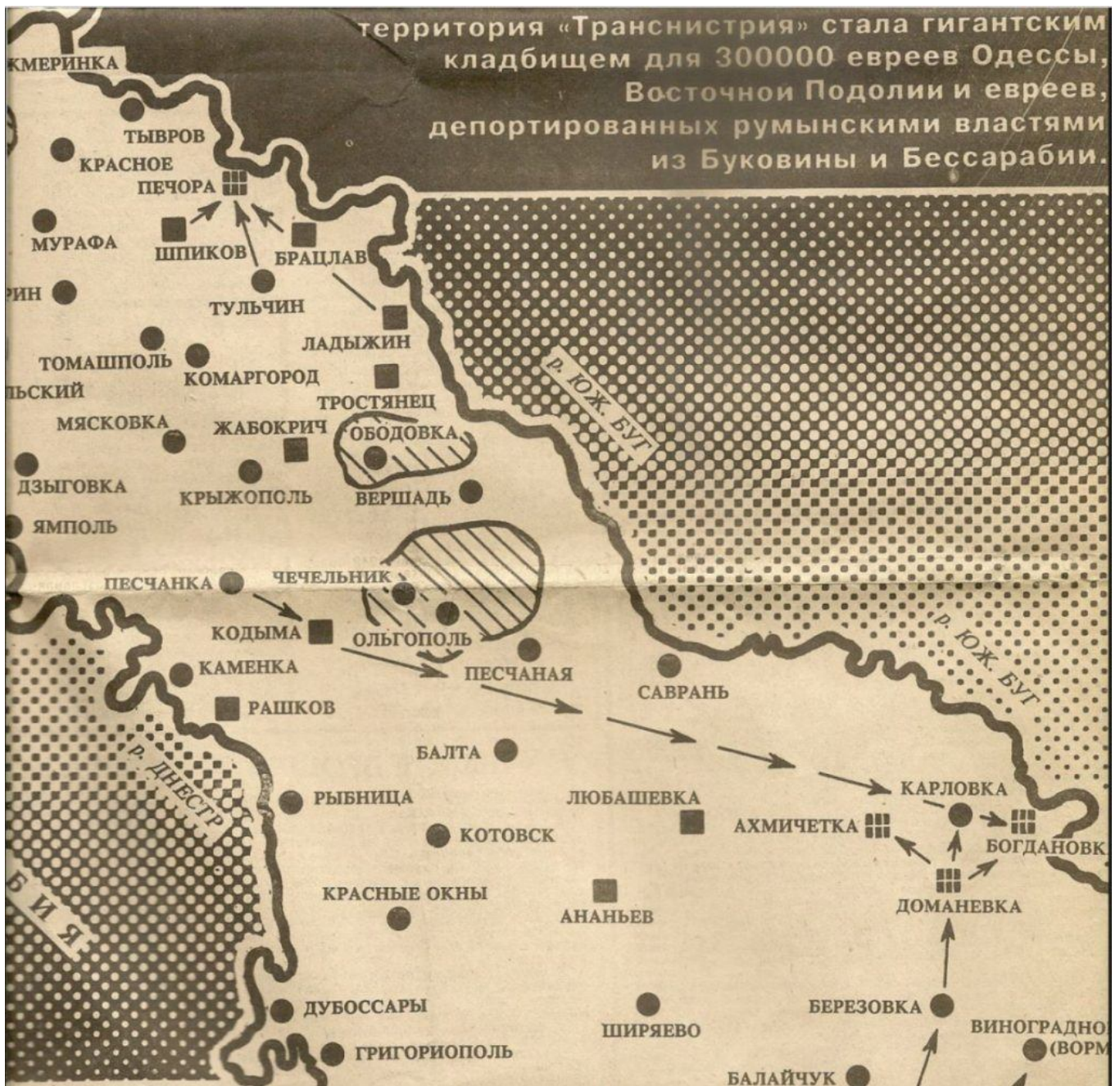
Потому что вряд ли можно считать «актом мемориализации» осквернение памятника в Богдановке в сентябре 2020 года, когда негодяй, разъезжающий на автомобиле, украшенном нацистской символикой, не просто разрисовал монумент антисемитскими лозунгами и свастиками, а вырезал их бормашиной. Виновный установлен и привлекается к ответственности, судебные разбирательства тянутся неторопливо. Легче ли от этого жертвам трагедии?

Историк Арон Шнеер из института Яд Вашем отметил: «Транснистрии повезло с выжившими, но не повезло с мемориализацией». Ситуацию нужно менять, необходимо формировать коллективную память с применением всех современных средств – оцифровка документов, виртуальные музеи и экскурсии, фильмы, публикации и многое другое. Трагедии Богдановки, которую от Бабьего Яра по времени отделяет пара месяцев, в этом году будет те же 80 лет. Есть тема для идей и действий.

Да, Холокост – тема трудная, болезненная, эмоционально неприятная, даже травматичная. Но память о предках, тем более безвинно замученных – это долг живых. Иначе нельзя.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Приложение 2

Модест Изопеску,
главный организатор Богдановской резни

Приложение 3

Еврейский юноша,
выживший в Богдановской резне

Приложение 4

Румынские полицейские и местные коллаборанты
конвоируют евреев в Ямполе

Приложение 5

Лагерь переселенцев в Транснистрии

Приложение 6

Переселенцы из Бессарабии в Транснистрию

Приложение 7

Оскверненный памятник в Богдановке

Й. Туровський

ТРАНСНІСТРІЯ: ПЕРИФЕРІЙНИЙ ГОЛОКОСТ

Анотація. Стаття демонструє важливість вивчення історії Голокосту в Трансністрії. Акцентує увагу на низькому рівні його вивчення.

Ключові слова: євреї, Голокост, Трансністрія, Богданівка, масові вбивства, румунська окупаційна зона.

И. Туровский

ТРАНСНИСТРИЯ: ПЕРИФЕРИЙНЫЙ ХОЛОКОСТ

Аннотация. Статья демонстрирует важность изучения истории Холокоста в Транснистрии. Акцентирует внимание на низком уровне его изученности.

Ключевые слова: евреи, Холокост, Транснистрия, Богдановка, массовые убийства, румынская оккупационная зона.

J. Turovskij

TRANSNISTRIA: PERIPHERAL HOLOCAUST

Abstract. This article demonstrates the importance of studying history of the Holocaust in Transnistria. It emphasizes the low level of Holocaust exploring.

Key words: Jews, Holocaust, Transnistria, Bogdanovka, massacres, Romanian occupation zone.

УДК 323.12

Віталій Ханстантинов

(Миколаївський національний аграрний університет,

м. Миколаїв, Україна)

У КРИВОМУ ДЗЕРКАЛІ АНТИСЕМІТИЗМУ

Висвітлення коренів такого явища як антисемітизм, з нашого погляду, належить до магістральних напрямів юдаїки як міждисциплінарної галузі наукового знання. І це не лише теоретичне завдання для вчених. Як свідчить досвід, попри здавалося б багаторічні просвітницькі зусилля, спрямовані на викриття юдофобських вигадок, рівень антисемітських проявів залишається тривожним. Це актуалізує потребу в аналізі цього багатогранного феномену в нових суспільно-історичних умовах.

Ясна річ, що в умовах глобалізованого світу з його доступністю до найрізноманітніших інформаційних джерел, на місце вигадкам про ритуальні вбивства євреями дітей християн прийшли інші звинувачення і підозри. За відсутності прямих емпіричних фактів, які можна було б використовувати як докази для подібних тверджень, мають місце викривлення і неадекватні оцінки різних аспектів життя єврейства, спекулятивні витлумачення і відверті вимисли.

Відомо, що оскільки «людина – це єдина істота, яку я не можу зустріти, не виражаючи водночас ставлення до цієї зустрічі» [3, с. 11], то, напевно, варто визначити ті риси єврейської культури, які сильно дратують антисемітів і через що стають предметом спекулятивних інтерпретацій. Зупинимось лише на двох

з них, неупереджений аналіз котрих, як ми вважаємо, здатен ілюструвати безпідставність цих негативних у бік євреїв суб'єктивних поглядів на особливості їх культури та соціальної поведінки.

Почнемо з того, що солідарність поміж євреїв, допомога одне одному повсюдно антисемітами тлумачиться виключно як вияв зверхності до неєвреїв, майже як дискримінації до них. З огляду на це уявляється важливим нагадати, що, по-перше, солідаристський тип міжособових відносин з тими чи іншими особливостями властивий й іншим соціокультурним спільнотам, наприклад, відносинам всередині уми в мусульманських громадах, в численних китайських діаспорах, наприклад, в Індонезії або серед вихідців з Індії, які живуть в Африці тощо. І, по-друге, взаємна підтримка євреїв обумовлена і спрямована не проти когось, а впливає з самої природи етики юдаїзму. Раввін Авраам Іцхак Кук стверджував, що здійснення сіоністської мрії неможливо у відриві від Тори, що передбачає об'єднання євреїв з різних країн і різних соціальних верств в єдине, справедливе і рівноправне суспільство, з орієнтацією на виконання заповіді «полюби ближнього свого, як самого себе» [1].

І хоча у межах цього сакрального духовного простору живуть сьогодні не всі євреї, однак, саме духовна сила цієї давньої народної традиції дозволила теперішній ізраїльській спільноті відсунути на другий план неминучі серйозні суперечності між різними групами населення через наявні відмінності в політичних позиціях, в оцінці ролі і значення релігійного комплексу в житті людей і пов'язаного з цим несхожого образу життя і стилю повсякденної поведінки. І відбувається це завдяки усвідомленню пріоритетності споконвічних солідаристських цінностей єврейства. Наведемо лише два фундаментальних факти, що, напевно, можуть підтверджувати їх позитивний конструктивний потенціал, спрямований на благо власного народу і не за рахунок інших.

За світовим рейтингом мілітаризації країн Ізраїль займає першу сходинку, а боєздатність його війська одна з найкращих, що дозволяє стримувати недоброзичливі устремління з боку деяких сусідів. При цьому заслуговує на

увагу та обставина, що комплектація армії відбувається на основі загального призову, включаючи жінок [8]. Цілком очевидно, що цього не могло б бути, якби не глибоке усвідомлення кожним солідаристських цінностей як системоутворюючих для виживання єврейства.

Другий факт ілюструє істотно вищий порівняно з іншими ступень організованості суспільства і ефективності зусиль щодо протидії коронавірусній загрозі. Світовим лідером за кількістю застосованих доз в перерахунку на чисельність населення стабільно залишається Ізраїль. На 19 лютого 2021 року показник досяг 78,78 доз на сто осіб, в той час як у Великій Британії він ледве перевищив 26, а в США – 18 [5].

Такі успіхи досягнуті при тому, що власної вакцини Ізраїль не виробляє, а застосовує імпортовані, і до того ж – ортодоксальні мешканці ставляться до урядових протиепідемічних заходів байдуже або відверто негативно, ігноруючи їх. І вони були б неможливі, якби для більшості людей в структурі їхньої мотивації не було (хоча б і на підсвідомому архетипічному рівні) імперативу – усвідомлення соціального обов'язку діяти згідно із загальним для всіх етичним правилом. До речі, позитивні результати у боротьбі з коронавірусною епідемією в Китаї, Південній Кореї, Сінгапурі варто пояснити саме чинником соціальної згуртованості і самодисципліни широких верств населення, що впливає з властивих цим спільнотам етичних конфуціанських підвалин їхнього буття.

Можна погодитись з думкою, що взаємна підтримка всередині таких спільнот пояснюється дією інгрупового фаворитизму як універсального для всіх людей соціально-психологічного механізму надання переваг «своїм» за рахунок «чужих». Однак, на наше переконання, таке пояснення є лише частково правильним – тобто, у разі його застосування до представників «іншої» спільноти. Але він не пояснює, чому всередині однорідної спільноти її представники ігнорують його значення.

Підкреслимо у зв'язку з цим, що в ситуаціях суворих випробувань людина, виходячи передовсім з етичних міркувань, силою своєї волі здатна

орієнтувати і коригувати власну поведінку навіть всупереч її природним соціально-психологічним реакціям або типовим для її групової ментальності моделям. Показовим прикладом у цьому смислі стала поведінка полонених у нацистських концтаборах під час Другої світової війни. Відомий вітчизняний дослідник М. Ю. Юрій наводить спостереження керівника нацистської пенітенціарної системи Р. Дарре, який відмічав, що на відміну від євреїв, українці трималися відокремлено один від одного і не намагалися встановити зв'язок зі своїми співвітчизниками. Вчений пояснює цей феномен впливом персоналістичного типу національної психоідентифікації, поліцентричністю поведінки, інтелектуальною та мотиваційною амбівалентністю українства [6, с. 648].

Висновок, якого ми доходимо, полягає в тому, що саме моральні приписи та імперативи етики юдаїзму лежать в основі солідаристського типу поведінки єврейства. Проте вони не мають на меті принижувати або дискримінувати інші етноконфесійні спільноти. Завдяки ним всупереч всім історичним випробуванням єврейство зберіглося, а створена ним держава Ізраїль посіла одне з провідних місць в світі. Перетворювати солідаристську поведінку на підставу та гасло антисемітизму безпідставно вже хоча б і тому, що ніхто і ніде не заважає будь-якій іншій етноконфесійній спільноті виявляти одне до одного аналогічну або більш інтенсивну взаємну підтримку і солідарність. І робити це не лише під час якихось благодійних акцій або політичних кампаній, і не до окремих представників, яких офіційно визначено як постраждалих від природних, техногенних чи соціальних катаклізмів, а постійно за велінням серця.

Друга риса етики юдаїзму, що піддається викривленню і є предметом спекуляцій, стосується практики багатостороннього діалогу з незрозумілих для пересічної людини питань всередині спільноти, звичним місцем чого зазвичай є синагога та участь в цьому раввінату як авторитетного дорадчого інституту. Єврейській культурі загалом притаманна постійна зосередженість над проблемами природного, соціального і духовного життя на різних рівнях його

організації і в різних його формах, схильність спільно обговорювати й шукати оптимальні шляхи його вдосконалення, поєднуючи мудрість минулого з креативними сучасними напрацюваннями. Практика колективного обговорення виявлялась неодноразово корисною для виживання, однак одночасно вона живить «міф про всесвітню єврейську змову» [4]. Аналізу цього міфу присвячено чимало праць, в яких наведені аргументовані спростування підтасованих фактів, як приміром, щодо авторства сумнозвісних Протоколів сіонських мудреців. Однак, якщо детально ознайомлюватись з даними соціологічних опитувань в різних країнах світу стосовно ставлення до євреїв, то ідея всесвітньої сіоністської змови ще й досі як і раніше міцно тримається в головах багатьох людей.

Висновок, якого ми доходимо, полягає в тому, що, оскільки відтворення етнічних, конфесійних, інших стереотипів на рівні масової свідомості є одним із об'єктивних соціально-психологічних механізмів сприймання й пізнання людиною світу, то саме різноманітними каналами соціалізації, коли відбувається некритичне засвоєння знань і минулого досвіду, передаються древні за походженням антисемітські міфи, які постійно і майже автоматично підживлюються будь-якими новими начебто правдоподібними фактами. Викриття цих помилкових, а подекуди й зловмисно фальшивих вигадок виступає передумовою ефективною протидією антисемітизму.

Іншим важливим напрямом протидії антисемітизму є боротьба за історичну правду і історичну пам'ять, особливо у зв'язку із Голокостом. Так, на матеріалах сучасної України відомий американський історик Омер Бартов показує, що під тиском агресивного націоналізму витісняються з історичної пам'яті сліди єврейського життя в Західній Україні, в тому числі й влаштований під час нацистської окупації геноцид єврейського населення і на базі цього формується суто моноетнічна історія всієї країни. З цього він зробив висновок, що тут «ще жива і впливова спадщина антисемітизму» [2, с.219].

Сприяє проявам антисемітизму і практика замовчування. Так, на заходах, присвячених 80-річчю вторгнення нацистів до Польщі, яке поклато початок

Другій світовій війні, про геноцид євреїв не було сказано ні слова, хоча половина із загиблих тут були євреї – громадяни Польщі. Як справедливо написав О. Адерет, «провести захід на вищому рівні про Другу світову війну за участю міжнародних гостей і жодного разу не згадати єврейські жертви – це спотворення історії» [7].

Підсумовуючи сказане, підкреслимо, що ксенофобія як неприязнь до Інакшості, до «чужих» вкорінена в глибинах людської природи і супроводжує людські суспільства в різні історичні часи. Антисемітизм постає як войовничо-агресивний прояв ксенофобії. Він передбачає публічну (в сенсі від загалу, широкого кола симпатиків) підтримку в її реалізації, що може набувати найрізноманітніших модусів свого вияву – від сподівань співзвучності з духом або буквою офіційної політико-ідеологічної доктрини, від антиєврейських випадів на побутовому рівні, які не зустрічають осуду та спротиву з боку неєврейського оточення, до вимоги у застосуванні державно-владного ресурсу у ставленні до євреїв та відвертого насилля щодо них. У будь-якому разі антисемітизм експлуатує низку традиційних негативних стереотипів та упереджень, доповнюючи їхній зміст все новим матеріалом. Аналіз його здатен допомогти у розвіюванні міфів, ефективність чого обумовлюється в першу чергу аргументативною базою, своєчасністю і широтою оприлюднення.

Література та джерела:

1. Левінас Е. Між нами. До судження. Думки–про–іншого. / Е. Левінас ; пер. з франц. Київ : Дух і літера, Задруга, 1999. 291 с.
2. Аршавский М. Израиль. Кто победил — ортодоксы или сионисты? *Еврейский обозреватель*. 2018. №7/307. URL: <https://jew-observer.com/izrail/kto-pobedil-ortodoksy-ili-sionisty/>
3. Global Militarisation Index (GMI) <https://idw-online.de/de/news731772>
4. Страны–лидеры по вакцинации населения от COVID-19. Инфографика. URL: <https://www.rbc.ru/society/21/02/2021/600037c69a79474871d660bc>

5. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. Київ : Кондор, 2004. 738 с.

6. Осуждать Холокост, но не одобрять политику Израиля — это антисемитизм? URL: <https://meduza.io/slides/osuzhdad-holokost-no-ne-odobryat-politiku-izrailya-eto-antisemitizm>

7. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / пер.

з англ. С. Коломійця. Київ : Український центр вивчення Голокосту, Зовнішньоторгвидав України, 2010. 300 с.

8. Aderet O. In Polish Ceremony Marking 80 Years Since WWII, the Poles Forgot One Thing URL: <https://www.haaretz.com/world-news/europe/.premium-honoring-polish-war-victims-they-forgot-the-jews-1.7775514>

В. Ханстантинов

У КРИВОМУ ДЗЕРКАЛІ АНТИСЕМІТИЗМУ

Анотація. В статті розглядаються дві прикметні риси етики юдаїзму, які стають предметом спекулятивних антисемітських інтерпретацій. Підкреслюється значення історичної правди як наряду протидії сучасному антисемітизму.

Ключові слова: етика, юдаїзм, культура, солідаризм, антисемітизм, історична пам'ять, Голокост

В. Ханстантинов

В КРИВОМ ЗЕРКАЛЕ АНТИСЕМИТИЗМА

Аннотация. В статье рассматриваются две отличительные черты этики иудаизма, которые становятся предметом спекулятивных антисемитских интерпретаций. Подчеркивается значение исторической правды как направления противодействия современному антисемитизму.

Ключевые слова: этика, иудаизм, культура, солидаризм, антисемитизм, историческая память, Холокост

V. Khanstantynov

TOPSY-TURVY WORLD OF ANTI-SEMITISM

Abstract. *The article examines two distinctive features of the ethics of Judaism, which become the subject of speculative anti-Semitic interpretations. The place of values of solidarity in the ethics of Judaism and their role in social practices as an important prerequisite for success in solving certain social problems by the Jewish community is analyzed. The paper emphasizes the socio-psychological conditionality of this phenomenon. The prevalence of this phenomenon among other ethno-confessional communities is indicated.*

It is pointed out that tendency to jointly discuss and find the best ways to improve the natural, social and spiritual world, combining the wisdom of the past with creative modern developments has been used by some critics for statements about Jewish conspiracy.

The importance of historical truth as a direction of counteraction to modern anti-Semitism is emphasized. It requires a struggle to preserve historical truth, especially those events that relate to the Second World War and the Holocaust.

Anti-semitism remains as a hostile and aggressive manifestation of xenophobia, which exploits a number of traditional negative stereotypes and prejudices, supplementing their content with new material. It exists at the expense of public manifestation and therefore timely public proactive action is needed to effectively counter it.

Key words: *ethics, Judaism, culture, solidarity, anti-Semitism, historical memory, Holocaust*

УДК 63.3(0) 62

Валерий Чернявский

(заместитель директора по научной работе

Николаевского областного краеведческого музея,

г. Николаев, Украина)

ДЕГУМАНИЗАЦИЯ ЕВРЕЕВ И ОСТАРБАЙТЕРОВ В ТРЕТЬЕМ РЕЙХЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Среди всей многомиллионной армии принудительных рабочих Третьего рейха евреи и остарбайтеры составляли две наиболее контрастные группы. Как выходцы из СССР, так и их еврейские коллеги обладали ярко выраженным маргинальным статусом, который полностью определял условия их труда и быта. Отношение руководства Германии к данным категориям рабочей силы, всегда сопровождалось перманентным конфликтом между нацистской расовой мифологией и злободневными проблемами военного времени. Из-за чего официальная политика действующей власти отличалась противоречивостью и менялась в зависимости от торжества той или иной конъюнктуры. Всё это позволяет предполагать, что в основе феномена лежат если не одни и те же, то во всяком случае взаимосвязанные первопричины.

Несмотря на громадный массив литературы посвящённой разным аспектам Холокоста, принудительный труд еврейских рабочих в экономике рейха разработан поверхностно. Эта тематика практически не востребована на фоне тех составляющих антиеврейской политики рейха, что пребывают в мейнстриме западной историографии. В результате, интересующий нас вопрос

практически не выделен в качестве отдельной научной проблемы. Среди существующей литературы, в первую очередь, следует выделить труды немецких учёных У. Герберта и В. Грунера [22; 23]. Историография, освещающая особенности эксплуатации остарбайтеров более обширна. Помимо, ставших на сегодняшний день классическими, работ В. Гомеза [24], А. Даллина [19], Д. Фрида [20], У. Герберта [22] и П. М. Поляна [14], мы располагаем значительными наработками отечественных историков: М. В. Ковалёва [9], О. В. Потыльчака [15], Т. В. Пастушенко [13]. Несмотря на наличие обширного эмпирического материала и ряда важных теоретических обобщений историческая наука не знает последовательных попыток сопоставления двух феноменов. Очевидно, что такое положение вызвано тем, что обе составляющие поднятой нами проблемы всегда рассматривались изолированно в рамках уже сложившихся парадигм. Подавляющее большинство исследователей привыкли размещать восточных рабочих в пределах национал-социалистической иерархии иностранной рабочей силы, что была предложена У. Гербертом и П. Ругенталером [23;16]. Евреи никогда не входили в данную умозрительную структуру. В свою очередь, весь комплекс юдофобских мероприятий нацистов, включая принудительное трудоустройство, принято позиционировать целенаправленной программой по истреблению еврейского населения. Таким образом, титульной является позиция Д. Гольдхагена. Согласно ей, физическую эксплуатацию следует понимать как уничтожение трудом [21]. Весьма примечательно, что попытка В. Грунера «разделить» подневольный труд и программу истребления натолкнулась на жесткую критику [22, с.23]. Из всего выше сказанного следует, что современная наука изучает принудительный труд остарбайтеров и еврейских рабочих в рамках двух разных систем, что в большей степени отражает не объективную историческую действительность, а подходы к её постижению. В нашем исследовании мы попытаемся выйти из поля действия сложившихся парадигм и провести сравнительный анализ интересующих нас групп принудительных рабочих.

Современная наука склонна рассматривать многонациональную систему эксплуатации принудительного труда Третьего рейха сквозь призму иерархической модели, в которой положения того или иного контингента определялся с позиции нацистской редакции расовой теории. Сам термин «иерархия» весьма условен, ведь речь идёт исключительно о количестве распределения материальных благ между представителями различных национальностей. Несмотря на то, что политика нацистов по отношению к эксплуатируемым категориям населения сводилась к вполне прагматичным целям, в её основе находились абстрактные представления метафизического характера.

В современной научной литературе практически упущена та трансформация мышления среднестатистического немца, что позволила получить молчаливое одобрение масс на подневольный труд. В 1916 году аналогичный по смыслу «План Гинденбурга» был сорван из-за протеста общественности [8, с.11]. Антагонизм возник из-за того, что интересы крупного капитала начали противоречить основам «морального ядра» буржуазного общества, а именно: идеи «равенства по рождению», сформулированной ещё Ж. Руссо и комплексу протестантской этики, что регламентировала хозяйственные отношения между субъектами по принципу – «Любой труд должен быть оплачен».

Антиеврейская пропаганда начиная с 1933 года не просто мобилизовала весь комплекс юдофобских смыслов и образов, созданных европейской культурой за последние 1000 лет, а развернула их в совершенно иной плоскости. Обвинения евреев в асоциальности, паразитарном способе жизни и распространении инфекционных заболеваний хорошо известны со времён средневековья [12, с.44]. Вот только в Третьем рейхе они легли на благоприятную почву расовой теории и толковались не в культурно-религиозном, а в биологическом смысле. В силу этого, образ еврея как «иного» достиг тотальной абсолютизации. Он понимался уже не представителем чужого социального мира, а сущностью находящейся за рамками рода человеческого

[1]. Всё это произошло параллельно с общей демонизацией еврейства, за которым закрепили статус исторического, расового и политического врага немецкого народа. Знаменитый «Закон о восстановлении профессионального чиновничества» от 7 апреля 1933 года и комплекс так называемого «Нюрнбергского законодательства» 1935 года маргинализировали еврейское население рейха [3, с.77-88]. Запрет половых контактов между «арийцами» и «неарийцами», а также лишение статуса граждан уже были вопиющим нарушением принципов модерна.

После принятия законов «О защите арийской крови и чести» и «О гражданстве рейха» юдофобскую линию нацистской пропаганды можно считать институализированной. В 1935-1937 годах евреи ещё могли быть принятыми в немецком социуме, как специфическое эндогамное сообщество, лишенное ряда политических прав и свобод, но руководство Германии пошло по пути дальнейшей дегуманизации врага. Начиная со середины 1930-х годов антиеврейский курс нацистов приобрел ярко выраженный прагматический характер и достиг своего апогея во время «аризации экономики». Тогда тысячи еврейских торговых и промышленных предприятий в принудительном порядке выкупались немецкими предпринимателями. Ведущую роль в этом процессе играли крупные промышленные монополии вроде «Герман Геринг Варке» [3, с. 96]. При заключении подобных сделок покупатель платил символическую сумму из-за чего облагался налогом в пользу государства. В конце 1930-х гонения на евреев уже напоминали бандитизм, поставленный на коммерческие рейки. Тоже самое, можно сказать и о трудовом использовании. В 1939 году эксплуатации впервые подвергались безработные евреи, что находились на учёте службы занятости, а в 1940 году трудовой повинности подвергли всё еврейское население [5]. В отличие от немецкого пролетариата, на них не распространялась трудовая этики и производное от неё законодательство, а угроза «расовой чистоте» и «арийскому духу» предполагала полную изоляцию. Все это красноречиво воплощалось в распоряжении о трудоиспользовании евреев от 31 октября 1941-го года: «Еврей

как чужеродный не может быть членом немецкого трудового коллектива, который строится на принципе верности долгу работающих на предприятии» [16, с.44]. Смысл произошедшей метаморфозы уникален. Конечным результатом шестилетней антиеврейской политики стала не изоляция потенциально «опасного элемента», а устранение евреев в качестве субъектов буржуазных экономических отношений. Сначала в следствии «аризации экономики» они утратили фактическую возможность покупать наёмный труд. На протяжении последующих нескольких лет за представителями еврейской общины сохранялось априорное право свободно заключать рабочие контракты (продавать свой труд). После начала Второй мировой войны этой практике был положен конец и руководство рейха приступило к директивно-приказному распределению имеющихся трудоспособных евреев от 14 до 60 лет [5]. Самым интересным в этой истории является тот энтузиазм, с которым немецкая общественность пошла на нарушение основополагающих норм собственной культуры. Как отчуждения еврейских предприятий, так и прямая эксплуатация «неарийцев» воспринимались вполне нормальными явлениями, и это при отсутствии правовой базы легетимизирующей подобную практику.

Уже в 1940 году крупный капитал Германии располагал идеальной рабочей силой. С евреями заключался односторонний контракт, что имел в большей степени формальное значения, они не попадали под действие трудового права и законодательство об охране труда, в связи с чем для работодателя упразднялись растраты на отпуск, медобслуживание и прочие социальные выплаты [22, с.111]. Помимо этого, евреи получали символическую заработную плату и не имели реальной возможности обжаловать своё дискриминируемое положение. Иными словами, перед промышленностью рейха открылась весьма заманчивая перспектива – получение сверхприбыли за счёт практически бесплатной рабочей силы.

Принудительный труд немецких евреев стал возможен благодаря их дегуманизации в символическом пространстве, созданном пропагандой. Этот процесс, имел свою тенденциозность в 1933-1940 годах, которую можно

охарактеризовать как смещение от расовой к исключительно экономической проблематике. Вытеснение еврейства за рамки рода человеческого привело к фактическому лишению статуса субъекта экономической деятельности и санкционировало сначала отчуждения средств производства, а потом и прямую эксплуатацию. Результатом этих трудоемких и продолжительных манипуляций стало появления весьма «полезной» модели, которая, в последствии, использовалась для создания новых групп принудительных рабочих.

Для руководства Третьего рейха трудоиспользование оstarбайтеров стало непредвиденным обстоятельством. Согласно его геополитическому проекту советским гражданам отводилась совершенно другая роль. Ведущие функционеры НСДАП из идеологических соображений и веры в скорое создание собственной «Европейской Индии» не планировало масштабной эксплуатации советских рабочих на территории рейха. Дело в том, что А. Гитлер и ряд других нацистских лидеров, полагали, что территории на Востоке должны стать для Германии тем, чем для Англии в XIX веке была Индия. Согласно точки зрения М. Саркисянца, фюрер понимал завоевание Востока в первую очередь средством воспитания из немцев настоящей «расы господ» [17, с.180]. Имея столь амбициозный проект по созданию «идеальной колонии» - богатой ресурсами, да и к тому же не отдалённой географически, нацисты считали депортацию местного населения в рейх лишним. К реализации этого курса приступили только после окончательного краха блицкрига и переходу к концепции затяжной войны. Осенью 1941-го военно-промышленный комплекс Германии не получил ни обещанной ресурсной базы, ни рабочих рук за счёт демобилизации 150-ти дивизий [23, с.217]. В сложившейся ситуации новый призыв в ряды вермахта мог поставить всю экономику рейха на грань системного коллапса. Отсчёт истории оstarбайтеров можно вести только с 7-го ноября 1941 года, когда была принята директива Г. Геринга об использовании советской рабочей силы на территории рейха [2, с.36].

Между восточнославянскими народностями и собственно евреями идеология рейха проводила чёткое разграничение. В первом случае мы имеем дело с так называемыми «унтермейншами» - сообществами, что в силу своей расовой несостоятельности не могут создавать собственных культур. В своём программном труде А. Гитлер достаточно точно определил их судьбу. Если в процессе «Октябрьской революции» и гражданской войны русское общество лишилось своего германского ядра, то оно утратило саму способность к самостоятельному культурному развитию. Следовательно, его можно и нужно завоевать и поставить на службу рейху [6, с. 425]. Исходя из проектного документа плана «ОСТ» нацисты признавали, что среди жителей европейской части СССР существует большое количество носителей нордических расовых признаков. По отношению к украинцам эта цифра составляла 45% [3, с. 313]. Мало того, расовая доктрина не содержала чётких обоснований для угрозы «немецкой крови» со стороны выходцев из Советского Союза. Вся парадоксальность ситуации заключается в том, что в 1941-1942 годах остарбайтеры фактически «заменяли» депортированных из Германии еврейских рабочих получив при этом их статус.

Пропаганда рейха ознаменовала начало трудоустройства людей с востока навязыванием обществу уже хорошо знакомый по еврейскому опыту образ «враждебного иного», которому чуждо всё европейское. Советские граждане позиционировались примитивными азиатами с низким уровнем культуры, морали, интеллекта и образованности. К этому комплексу представлений добавлялось хорошо себя зарекомендовавшее суждение о «инфекционной угрозе». Русские признавались носителями венерических и других заразных заболеваний. Комплекс подобных идеологических практик имел такую же направленность что и юдофобская политика 1933-1940-х годов. Принятие обществом такой картины мира вновь позволило упразднить ряд культурных и законодательных норм, что предполагали априорную свободу труда и гарантию на его эквивалентную оплату.

Подобно евреям, остарбайтеры демаркировались от остальной массы иностранцев с помощью опознавательного знака «OST». В 1941-1942 годах изоляция советских граждан тоже носила абсолютный характер. Формально они не имели права на контакты с немецким обществом, а также с другими принудительными рабочими. Трудовое право и положения об охране труда для данной общности упразднились, а заработная плата приобретала символический характер. В некоторых случаях положения восточных рабочих было ещё более затруднительным, нежели их еврейских коллег. Например, если все евреи официально считались вольнонаемными, то трудовой статус остарбайтера практически не имел юридической дефиниции [16, с.40]. Заработная плата еврея составляла 80% от оклада польского рабочего, что в несколько раз превышало доходы советских граждан [5].

Приступив к массовой эксплуатации остарбайтеров нацисты всецело опирались на опыт полученный в ходе трудоустройства еврейских рабочих. Выходцы из СССР оказались в тождественной бытовой и социальной действительности. Руководство НСДАП не скрывало этого факта, ибо одной из целей привлечения труда восточных рабочих стало разрешение еврейского вопроса. В 1941 году начались депортации евреев за пределы рейха, которая стала возможной благодаря появлению сотен тысяч советских граждан [5].

Принудительный труд евреев и остарбайтеров базировался на весьма относительных идеологических основах. По мере того как обострялась конфронтация мифа и реальности, менялась и политика властей рейха. В случае еврейских рабочих конфликт разворачивался между стремлением довести до конца нацистский расовый проект и экономической целесообразностью. Это противоречие сложилось между оборонной промышленностью, гестапо и НСДАП. Его кульминацией стало практически полное устранение евреев с территории рейха в 1941-1942 годах. В большинстве случаев депортированные контингенты вывозились в стратегически важные районы, где существовал дефицит рабочей силы. Пожалуй, классическим примером можно считать эстонскую промышленность по производству синтетического бензина, где в

1941-1942 годах наблюдалась неспособность покрыть нехватку рабочих рук за счёт местных ресурсов. Руководство рейха, будучи заинтересованным в прибалтийском топливе разрешило эту проблему с помощью депортации 54 тысяч польских и немецких евреев, их эксплуатация продолжалась до конца войны [4, с. 325]. Нечто похожее случилось и в самой Германии. Когда в 1944 году дефицит рабочих рук стал ощущаться особенно остро, евреев снова начали использовать на «закрытых» военных заводах и промышленных предприятиях «СС». В особенности тех, что размещались под землей и специализировались на производстве ракет «Фау-2». Именно поэтому В. Грунер называл политику нацистов по отношению к евреям, как минимум непоследовательной [22, с.11].

Похожая раздвоенность мнений сложилась и в процессе использования труда остарбайтеров. Командование вермахта полагало, что стремление крупных промышленных монополий получить сверхприбыль за счёт минимизации затрат на рабочей силе крайне не рационально. В связи с этим в марте 1942 года главе имперского бюро по использованию рабочей силы Ф. Заукелю направили письмо с предложением улучшить содержания восточных рабочих в Германии [9, с. 125]. Отсутствие каких либо попыток изменить существующее положение дел констатировало исследование проведенное хозяйственным штабом «OST» в июле 1942 года. Согласно его результатам, в течение полугодовой практики эксплуатации остарбайтеров зафиксированы многочисленные случаи жестокого обращения и дискриминации, а именно: содержание в закрытых лагерях, плохое питание, избиения. Такие действия квалифицировались как недопустимые, поскольку способствовали снижению производительности труда, усилению эффективности советской пропаганды и подрыву самой вербовочной кампании на Востоке [2, с.140].

Предупреждения и рекомендации со стороны немецких военных игнорировались до поражения под Сталинградом. Этому событию сопутствовала реорганизация всей нацистской пропаганды. В связи с чем, Й. Гебельс переориентировал вектор ее направленности от концепции

«завоевания жизненного пространства» к разработке идеи борьбы с большевизмом, как основным врагом европейской цивилизации [13, с. 211]. Основная цель нового курса заключалась в попытке подать советско-германское противостояние коллективным «ратным подвигом» всех народов Европы, включая «русских». При таком положении дел оstarбайтеры уже не могли рассматриваться недочеловеками, носителями враждебной идеологии и потенциальной опасностью для немецкого общества. Также пересмотра требовал их расовый статус. Это радикальное изменения политики по отношению к восточным рабочим детерминировалось вполне меркантильными обстоятельствами. Состоянием на начало 1943 года наступления Красной армии существенно снизило объемы рабочей силы, что вывозилась в рейх. Между 1943 и 1944 годами депортации в Германию подверглись около 800 тыс. советских граждан, после чего их поток прекратился [7, с. 62]. 20 апреля 1943 года Ф. Заукель официально признал истощение трудовых ресурсов оккупированных советских территорий и констатировал необходимость рационализации использования существующих трудовых ресурсов. Согласно его точке зрения преодоление кризиса было бы возможно лишь в случае уравнивания прав восточных и западных рабочих. В апреле 1943 года имели место первые попытки улучшения условий жизни оstarбайтеров. Отныне им разрешалось участвовать в управлении рабочими лагерями, а августе существенной либерализации претерпел порядок ношения знака «OST», который разрешили нашивать на рукав верхней одежды.

Практику изоляции оstarбайтеров упразднили только в ноябре 1943 года. Тогда восточным рабочим разрешили свободное передвижение за пределами трудового лагеря и право на пользование местным транспортом [13, с. 199]. Однако в большинстве случаев немецкие кинотеатры, столовые, магазины и другие общественные места были закрыты для советских граждан. Коренным образом положение оstarбайтеров изменилось в марте 1944 года. Согласно постановлению Совета министров по обороне Германии от 25 марта 1944 года заработная плата людей с востока приравнивалась к окладам западных рабочих,

также вводилась оплата праздничных дней, предоставлялось право на отпуск и поездку к родным [14, с. 328]. Ровно через один день 26 марта приказом Ф. Заукель издал указ, согласно которого на восточных рабочих распространялось немецкое трудовое право и положения об охране труда, устанавливался максимальный срок пребывания в Германии в 2 года с возможностью продления еще на 1 год, в отдельных случаях даже предоставлялись социальные выплаты. Кроме этого, в конце апреля 1944 года принята директива, что заменяла знак «OST» на отдельные национальные знаки для русских, украинцев и белорусов [11, с. 66].

Таким образом, именно юдофобская пропаганда в совокупности с расовыми законами создали в 1933-1940-х годах дегуманизованую еврейскую общность. Символическое вытеснение евреев за рамки вида *homo sapiens* позволило упразднить распространение на них традиционных современных ценностей, а именно: социального равенства по рождению и возможности выступать свободным субъектом экономических отношений. Итогом нацистского эксперимента стало не просто молчаливое согласие масс, а их активное участие в «аризации экономики» и низведения самих евреев до положения живых орудий труда. Очевидно, принудительный труд стал побочным явлением общего антиеврейского курса и стремления получить дополнительный капитал за счет экспроприации имущества. Несмотря на то, что значительная часть элит рейха стремилась к разрешению еврейского вопроса через депортации или физическое устранение неарийского населения, в итоге возобладал банальный меркантилизм и экономическая целесообразность. Одним из наиболее резонансных следствий дегуманизации евреев оказалось создание специфической ниши – рабочих, лишенных свободы воли и статуса самостоятельных экономических агентов. Когда в конце 1941 года нацисты преступили к массовому использованию принудительного труда остарбайтеров, они уже располагали всем необходимым техническим арсеналом для создания маргинальной группы и её последующей эксплуатации. Однако, следует отметить, что данная модель оказалась эффективной только по отношению к

еврейскому принудительному труду. В случае остарбайтеров попытки изолировать и лишить советских граждан человеческого облика потерпела полный крах. Эту точку зрения подтверждает донесение СД от 15 апреля 1943 года, в котором шла речь об общем изменении отношения рядовых немцев к советским гражданам [18, с. 229]. Опыт прямого общения с ними наглядно продемонстрировал, что образ выходца из СССР, как примитивного, малообразованного и аморального существа не более чем миф. Очевидно такое положение дел можно объединить численностью еврейских и восточных рабочих в экономики рейха. Если евреев насчитывалось около 400 000, то количество советских граждан достигало 5 млн., а сферы их трудоустройства охватывали всю хозяйственную систему Германии [4;14]. Естественно, что для сохранения дегуманизованного образа врага нужно было соблюдать дистанцию между угнетенными общностями и гражданами рейха. Если сравнительно немногочисленный контингент еврейских рабочих мог быть локализован на предприятиях военной отрасли и строительстве отдалённых объектов, то в случае «людей с востока» такая практика была невозможной. Так или иначе, но наше исследование доказывает, что именно преследования евреев в 1930-х годах стало тем полигоном, на котором прошла апробация технологии, способной легитимизировать рабский труд многомиллионного контингента иностранных принудительных рабочих.

Литература и источники:

1. Баррин Ф. Антисимитизм в нацистской Германии. Образ паразита в идеологии нацистов. Режим доступа: <http://midrasha.net/antisemitizm-v-nacistskojj-germanii-obraz-parazita-v-ideologii-nacistov-prodolzhenie/>
2. Белорусские остарбайтеры. «Угон населения Белоруси на принудительный труд в Германию» К-1. / [составитель Г.Д.Кнатъко]– Минск: НАРБ, 1996 – 303 с.
3. Васильченко А. Арийский миф Третьего рейха / Андрей Васильченко. – М.: Яуза-Прес, 2008. – 512 с.

4. Вейс-Вентд А. Бизнес выживания: ООО «Балтийская нефть» и лагеря принудительного труда для евреев в Эстонии / А.Вайс-Вентд // Участие евреев в борьбе с нацизмом. – Часть 2. – 2010. – С.314-341.

5. Геррберт У. Принудительный труд в Германии и на оккупированных территориях во Второй мировой войне. Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/history/soc/51736>

6. Гитлер А. Моя борьба / А.Гитлер. – Харьков.: Світовід, 2003. – 703 с.

7. Как ковался германский меч. Промышленный потенциал Третьего рейха./[Под редакцией М.Чернова] –М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 608 с.

8. Кнадько Г.Д., «Белорусские остарбайтеры. Историко-аналитические исследования»./В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д Селеменев. – Минск.: НАРБ, 2001. – 336 с.

9. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939- 45 рр.) / М. В. Коваль – К., 1999. – 336 с.

10. Косик В. Україна і Німеччина в у Другій світовій війні / В. Косик – Париж – Нью-Йорк – Львів.: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993. – 681 с.

11. Кравченко А. Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність) / А. Кравченко, С. Батурич – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.

12. Лурье С. Антисемитизм в древнем мире: попытки объяснить его в науке и его причины/ С.Лурье, 2009. – 400 с.

13. Пастушенко Т. Остарбайтеры з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). / Т. Пастушенко – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 278 с.

14. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе / П. Полян – М.: 1996. – 442 с.

15. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та остарбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / Олександр Потильчак – К.:1998. – 49 с.

16. Ругенталер П. НС-иерархия иностранной рабочей силы на расовой основе / П. Ругенталер // Принудительный труд белорусского населения в

Австрии: документы и материалы. / [Составители Г. Кнатько, Х. Кнолль, П. Руггенталер, Б. Штельцль-Маркс, А. Вонич] – Грац-Минск: Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, Graz Sonderband 2, 2003. – 2003. – С. 27 – 45.

17. Саркисянц М. Английские корни немецкого фашизма: от британской к австро-баварской расе господ/ М.Саркисянц. – СПб.: Гуманитарное агенство «Академический проект», 2003. – 400 с.

18. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и её крах / М. И. Семиряга – М.: Издательство юридической литературы, 1991. – 384 с.

19. Dallin A.J. German rule in Russia, 1941-1945: a study of occupation policies. – New York: St. Martins pres, 1957 – 395 p.

20. Fried J.H. The exploitation of foreign labor by Germany. – Montreal: International labor office, 1945. – 245 p.

21. Goldhagen D. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. — NY: Alfred A. Knopf, 1997. — 622 p.; Browning C. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. — NY: Harper Perennial, 1998. — 271 p.

22. Gruner W. Jewish Forced Labor Under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938-1944. – Cambridge: University Press, 2006. - 322 p.

23. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des Auslander –Einsatzes in der Kriegswirtschaft dritten Reiches. Berlin-Bonne: Verlag J.H.W. Deitz Nachf, 1986.- 494 s.

24. Homes Ed. L. Foreign Labor in Nazi Germany. – Princeton University pres. Princeton, New Jersey, 1967. – 350 p.

25. Pfahlman H. Femdarbeiter und Kriegsgefangen in der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945 / Beitragen zur Wehroforschund. – Darmstadt:Wher und Wissen Verlaggesellschaft GMBH, 1968. – Bd. XVI-XVII. – 238 s.

В. Чернявський

**ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ЄВРЕЇВ І ОСТАРБАЙТЕРІВ У ТРЕТЬОМУ РЕЙСІ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Анотація. Одним із наслідків юдофобської політики Третього рейху стало фактичне витіснення цілої етнічної спільноти за рамки буржуазної моралі і ліберальних економічних цінностей. Надалі це дозволило нацистам провести «арієзацію економіки» і перетворити євреїв де-факто в підневільну робочу силу. Отриманий досвід використовувався для ідеологічної підтримки і прямої організації експлуатації східних робітників в 1941-1942 рр.

Ключові слова: націонал-соціалізм, расова теорія, остарбайтери, євреї, примусова праця, Друга світова війна, Третій рейх.

В. Чернявский

**ДЕГУМАНИЗАЦИЯ ЕВРЕЕВ И ОСТАРБАЙТЕРОВ В ТРЕТЬЕМ РЕЙХЕ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

Аннотация. Одним из следствий юдофобской политики Третьего рейха стало фактическое вытеснение целого этнического сообщества за рамки буржуазной морали и либеральных экономических ценностей. Впоследствии, это позволило нацистам провести «ариезацию экономики» и превратить евреев де-факто в подневольную рабочую силу. Полученный опыт использовался для идеологической поддержки и прямой организации эксплуатации восточных рабочих в 1941-1942 гг.

Ключевые слова: национал-социализм, расовая теория, остарбайтеры, евреи, принудительный труд, Вторая мировая война, Третий рейх.

V. Chernyavskij

**DEHUMANIZATION OF JEWS AND OST-ARBEITERS IN THE THIRD
REICH: COMPARATIVE ANALYSIS**

Abstract. One of the consequences of anti-Jewish policy of the Third Reich was the actual displacement of the whole ethnic community beyond the bourgeois morality and liberal economic values. Subsequently, it has allowed the Nazis to turn

Jews into forced laborers force. The experience gained was used for ideological support and direct the organization of operation of Eastern workers in 1941-1942.

Key words: *National Socialism, race theory, Ostarbaiters, Jews, forced labor, World War II, the Third Reich.*

УДК 94(477.73) (=411.16)

Владимир Шукин

(кандидат исторических наук, доцент, краевед,

г. Николаев, Украина)

**СПЕЦИФИКА ПОИСКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО
ФОРМИРОВАНИЮ СПИСКА ИМЕН ЖЕРТВ ХОЛОКОСТА ПО
ГОРОДУ НИКОЛАЕВУ**

Необходимость создания единой всеукраинской базы имен жертв Холокоста едва ли нуждается в обосновании. Потребность в подобном справочно-информационном ресурсе давно ощущают исследователи этих трагических событий, специалисты по еврейской генеалогии, но главное – родственники и потомки погибших. Создание такой базы данных есть дань светлой памяти миллионов погибших и свидетельством гуманности и цивилизованности украинского общества. Реализацию этой масштабной задачи взял на себя Благотворительный фонд «Мемориал Холокоста «Бабий Яр»», который начал реализацию проекта «Имена». Первоначально предполагалось, что в ходе осуществления проекта будут собраны данные и документы только о жертвах Бабьего Яра, но в 2020 г. Благотворительным фондом заключен договор о сотрудничестве с Госкомархивом Украины и рядом международных, всеукраинских и региональных организаций, что позволило превратить проект «Имена» во всеукраинский и одной из его составляющих является создание всеукраинского свода Имен жертв Катастрофы.

Одной из первых к реализации проекта присоединилась Николаевская область. На данный момент, в основном завершилось формирование базы имен по городу Николаеву.

Согласно данным переписи населения 1939 г., в Николаеве проживали 25280 евреев, они составляли 15,2 % жителей города [1]. До начала войны их численность существенно не изменилась.

В начале войны значительная часть мужчин мобилизованы в Красную армию. В июле - августе 1941 г. проводилась эвакуация предприятий и учреждений города, благодаря этому смогли выехать часть специалистов и инженерно-технических работников, служащих советских учреждений. Евреи составляли существенную часть этих эвакуированных. Специальной эвакуации для еврейского населения не предусматривалось.

Немецкие войска вошли в Николаев 16 августа 1941 г. На протяжении первого месяца оккупации в городе было относительно спокойно. В это время происходило формирование оккупационной администрации, вспомогательной полиции, прибытие и размещение айнцакоманды D, которая и была предназначена для уничтожения евреев.

Возможно, учитывая относительно небольшой процент еврейского населения в городе (по сравнению с соседними Одессой и Херсоном), немецкая администрация не считала нужным создавать в Николаеве гетто. 14 сентября 1941 г. издан приказ коменданта города, предписывавший всем евреям города до 16 сентября явиться на городское еврейское кладбище для регистрации под предлогом дальнейшего переселения. Этому приказу предшествовала акция устрашения. В конце августа были казнены 230 евреев, якобы за то, что они агитировали не ходить на регистрацию и не подчиняться немецкой администрации [2].

После регистрации евреев не отпустили с кладбища, разрешено вернуться домой только врачам с семьями, а также членам семей от смешанных браков. С 18 сентября 1941 г. евреев, находившихся на кладбище, грузовыми автомобилями вывозили за пределы Николаева. В 12 км от города в овраге

между поселком Воскресенское и селом Калиновкой происходил их расстрел, который продолжался в течение трех дней [3]. Согласно выводам Чрезвычайной Государственной Комиссии по расследованию злодеяний оккупантов, в ходе этой акции было уничтожено более семи тысяч николаевских евреев [4].

В дальнейшем гестапо и вспомогательная полиция регулярно проводили облавы и обыски в поисках евреев, которые не явились на регистрацию и избежали казни. Выявленные евреи арестовывались и вывозились частью на еврейское кладбище, где расстреливались. Большинство же арестованных вывозили в район города, называемый Темвод, где находился лагерь советских военнопленных. У стены этого лагеря были вырыты ямы, у которых регулярно производились расстрелы. Там же расстреливали евреев из числа военнопленных. Расстрелы в районе Темвода происходили с сентября 1941 по март 1944 гг. Точное число уничтоженных определить невозможно, поскольку в начале марта 1944 г. погребения расстрелянных были вскрыты и останки сожжены [5].

В апреле 1942 г. арестованы 20 семей евреев-врачей и вскоре расстреляны. Место их казни неизвестно [6].

В целом, за период нацистской оккупации Николаева (16 августа 1941 – 28 марта 1944 гг.) уничтожено абсолютное большинство евреев, оставшихся в городе – более 10 тысяч человек.

Формирование списков погибших в период оккупации г. Николаева происходило вскоре после освобождения города в ходе деятельности Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в Николаевской области (далее ЧГК), деятельность которой происходила с момента освобождения Николаева в марте 1944 г. и до начала 1945 г. Документы и материалы, связанные с ее деятельностью частично отложились в фондах Государственного архива Николаевской области [7].

Списки жителей города, погибших от рук оккупантов, составлялись путем подворных обходов и опросов соседей, свидетелей и очевидцев событий. При этом отдельных списков погибших евреев не составлялось, поскольку все погибшие включались в категорию «мирных советских граждан» [8]. Черновой (рабочий вариант) подобного списка по городу Херсону сохранился в Государственном архиве Херсонской области [9]. По Николаеву подобного списка, к сожалению, не выявлено. На основе собранных сведений, впоследствии составлялись официальные списки, которые прилагались к актам и протоколам ЧГК.

Основная проблема, с которой пришлось столкнуться, состоит в том, что в фонде ЧГК по Николаевской области списки погибших отсутствуют. Есть лишь два небольших списка по Центральному и Сталинскому районам г. Николаева, в которых еврейские имена и фамилии не упомянуты [10]. В актах, фиксирующих злодеяния оккупантов и акции массового уничтожения евреев Николаева, приводится лишь приблизительное число жертв, хотя и с упоминанием о том, что это были «граждане еврейской национальности».

Первые экземпляры (оригиналы) актов и протоколов районных и областных ЧГК со всеми приложениями отсылались в Москву для составления итоговых документов о деятельности ЧГК, на местах же оставались вторые экземпляры либо копии этих документов, нередко в сокращенном варианте и без приложений. Таким образом, списки жителей Николаева, погибших от рук оккупантов ныне хранятся в Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ) [11]. Копии этих списков находятся в архиве Яд Вашем, они легли в основу Базы данных имен жертв Шоа по городу Николаеву.

С начала 1990-х гг. в Николаевской области действовала рабочая группа по созданию областных томов «Книги памяти Украины» и «Книги скорби Украины». При формировании свода имен жителей Николаева, погибших в период оккупации, за основу взяты списки погибших, хранящиеся в ГАРФ, архивистами исследован ряд документов ГАНУ, в которых выявлены неизвестные ранее имена. Кроме того, часть имен, не вошедших в официальные

списки, установлена на основе воспоминаний очевидцев событий и родственников.

Список погибших по Николаеву опубликован в первом томе «Книги скорби Украины. Николаевская область», изданном в 2002 г. [12] Поисковая работа по выявлению имен погибших в дальнейшем продолжалась, ее результатом стало формирование дополнительного списка погибших, опубликованного в 2005 г. в томе 10 «Книги памяти Украины. Николаевская область» [13].

В 1990 г. создана общественная организация «Николаевское общество еврейской культуры» (НОЕК), которая с момента своего создания приступила к формированию архива воспоминаний, свидетельств, фотоматериалов и документов о событиях Холокоста в Николаеве и Николаевской области. На основе собранных документов, материалов и артефактов создана экспозиция еврейского музея НОЕК.

Общество еврейской культуры способствовало изданию двухтомника «Еврейское население на Николаевщине», во втором томе которого впервые опубликованы архивные документы и исследовательские материалы николаевских авторов о событиях Холокоста в Николаеве и на территории Николаевской области. Стоит отметить, что первый сборник с таким же названием был издан небольшим тиражом еще в 1996 г. В одной из статей того сборника впервые употреблен термин «Холокост», который пока еще был мало известен николаевским исследователям [14].

В 2009 - 2012 гг. по инициативе НОЕК и Государственного архива Николаевской области осуществлялся поисковый и исследовательский проект, составной частью которого стало создание списка имен николаевских евреев - жертв Холокоста. Исследовались документы областного и районных государственных архивов, фиксировались и упорядочивались свидетельства очевидцев событий и их потомков, на вновь выявленные имена погибших составлялись анкеты для Свода имен жертв ШОА Яд Вашем.

Результаты этой работы нашли воплощение в издании комплекса исследовательских работ, а также корпуса документов и материалов под общим названием «Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» [15]. В этой книге впервые опубликован список евреев Николаева, которые стали жертвами оккупантов, включавший более 500 имен. Впоследствии материалы исследований стали основой для издания справочника о Праведниках народов мира и спасителях евреев, связанных с Николаевской областью. В 2021 г. при содействии Благотворительного фонда «Мемориал Холокоста «Бабий Яр»» осуществлено второе (дополненное и исправленное) издание этого справочника [16]. При изучении историй спасения евреев было выявлено несколько новых имен погибших евреев.

При составлении нового и более полного списка имен жертв Холокоста по г. Николаеву особое внимание было обращено на архивные фонды и дела ГАНУ, которые ранее мало использовались. В частности, фонды ГАНУ «Николаевский городской Совет народных депутатов» (Ф. Р-8) и «Николаевский областной Совет народных депутатов» (Ф. Р-992) содержат несколько дел с запросами граждан по поиску родственников, оставшихся на оккупированной территории, перепиской городского и областного исполкомов с адресным бюро г. Николаева по этому поводу [17].

Представляют также интерес фонды архива Николаевского областного комитета Компартии Украины, хранящиеся в ГАНУ. В фондах этого архива содержатся дела с письмами по розыску родственников, а также запросы различных партийных организаций о лицах, находившихся на оккупированных территориях и их судьбе. Кроме того, в послевоенный период проводился обмен партийных документов. Вводилась новая форма партийного билета и учетной карточки члена партии. В связи с этим старые партийные документы погашались. В ходе обмена партийных документов составлялись списки и отчеты на лиц, выбывших из партии с указанием причин выбытия, в числе этих причин указывались: «погиб на фронте» или «погиб от рук немцев». Кроме того, в некоторых делах партийного архива имеются выписки и копии из

документов центральных архивов о событиях в период нацистской оккупации г. Николаева [18].

Анализ упомянутых документов позволил выявить около 150 имен, часть из которых не были включены в «Книгу скорби Украины» и в Базу данных имен жертв Шоа Яд Вашем.

Фонд 484 ГАНО содержит достаточно полную коллекцию еврейских метрических книг по городу Николаеву за период с 1873 по 1920 гг. Отсутствуют метрические книги за отдельные годы, но сохранились алфавитные указатели к этим книгам с номерами актовых записей.

Еврейские фамилии и имена, которые при составлении списков погибших нередко были записаны со слов информантов-неевреев, порой искажались, но именно в таком виде они и были позднее транслированы в списки «Книги скорби Украины» и Базу имен жертв Шоа в Яд Вашем. Проверка и сопоставление этих имен с данными еврейских метрических книг позволила вернуть многим из них подлинное написание и звучание, а по метрическим книгам вступивших в брак удалось восстановить и часть девичьих фамилий погибших женщин. Похожая ситуация и с датами рождения погибших, которые в большинстве случаев фиксировались приблизительно, навскидку. Данные метрических книг также позволили их уточнить.

Имеющиеся на хранении в ГАНО актовые книги Бюро гражданского stanu м. Николаева (аналог советского ЗАГСА на оккупированной территории) за 1941 – 1942 гг., к сожалению, не содержат записей о гражданах, насильственно уничтоженных оккупантами и мало в чем могут нам помочь. Можно предположить, что такие записи хотя бы частично могли быть сделаны в актовых книгах ЗАГС после освобождения Николаева в 1944 - 1945 гг. либо позднее. О возможности подобного свидетельствуют выдававшиеся органами ЗАГС справки о гибели родственников с формулировкой «расстрелян немцами» (копия одной из них хранится в архиве НОЕК). К сожалению, пока актовые книги ЗАГС за 1944, 1945 и последующие годы хранятся в архивах РАГС и малодоступны для исследователей. В ближайшие годы эти документы будут

передаваться на хранение в ГАНО и есть надежда, что они помогут выявить новые имена погибших.

Исследование документов, отложившихся в архиве и музее НОЕК (это, в основном, записи воспоминаний, заметки о погибших родственниках, фотографии погибших и др.) позволили уточнить несколько имен. К сожалению, большая часть тех, кто оставил эти свидетельства уже ушли из жизни.

Завершающим этапом работы над списком жертв Холокоста по г. Николаеву стало его совмещение с Базой имен жертв Шоа Яд Вашем. Понятно, что она гораздо объемнее того списка, который получен нами на основе исследования перечисленных ранее источников, поскольку формировалась и продолжает формироваться и расширяться еще и за счет анкет, на погибших. Они заполняются родственниками, очевидцами событий, а иногда их детьми или внуками. Данные приводимые в этих анкетах во многих случаях сложно, а порой и невозможно перепроверить.

Достаточно распространенной является и ситуация, когда на одного и того же человека может поступать несколько анкет, это приводит к дублированию, особенно в тех случаях, когда податели анкет осуществляют разное написание имен или фамилий, указывают разные даты рождения и места гибели. Иногда один и тот же человек может быть указан как погибший в разных местах. К примеру, Дов-Бер Шнеерсон (брат Седьмого Любавичского Ребе) указан в списке погибших в Николаеве и Днепропетровске (реально он погиб в Днепропетровске), тогда как его бабушка Ракель Яновская, погибшая в Николаеве, вообще не указана в списках, поскольку нет прямых документов, свидетельствующих о ее расстреле, но известно, что она оставалась в оккупированном Николаеве, не имея родственников в городе и не пережила оккупацию. Точно также, часть евреев, расстрелянных в пригородном селе Варваровка, указаны погибшими в Николаеве (некоторые так же и в базе по Варваровке) Причина этой ошибки объяснима тем, что в послевоенный период Варваровка вошла в состав Центрального района г. Николаева и составители

«Книги скорби Украины. Николаевская область» включили погибших в Варваровке в список жертв оккупантов по Николаеву, в списках же из ГАРФ, которыми пользовались исследователи в Яд Вашем, эти лица указаны как погибшие в Варваровке.

В ходе проведенного сопоставления составлен единый список жертв Холокоста по Николаеву, в котором удалось исключить значительную часть повторов, имеющих место в Базе имен жертв ШОА Яд Вашем. На данный момент в него включено 2 745 имен. В дальнейшем с этим списком будут работать исследователи и аналитики, привлеченные Благотворительным фондом, будут проведены консультации с сотрудниками архива Яд Вашем, результатом такой работы может стать дальнейшее увеличение данного списка.

Поисковая работа по формированию базы данных имен жертв Холокоста по Николаевской области продолжается. Мы будем благодарны всем, кто может поделиться какими-либо сведениями, которые могут помочь в успешном ее продолжении.

Литература и источники:

1. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. Николаевская область. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php
2. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине : Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: Днипро : ЧП «Лири ЛТД», 2016. С. 316. Подробнее об этом см.:
3. Шукин В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. //Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / под ред. М. Д. Гольденберга. — Николаев : Изд. П. Н. Шамрай, 2012. С. 54 -64.
4. ГАНО. Ф. Р-1002. Оп. 3. Д. 29. Л. 15 – 16.
5. ГАНО. Ф. Р-1894. Оп. 1. Д. 8. Л. 74 – 76.

6. Чунихин В. Мгновения расстрелянной жизни. (Свидетельства очевидцев. Шамрей Шабос. 22 июля 1999 г. № 28.
7. ГАНО. Ф. Р-1894. Оп. 1-2.
8. Шитюк М.М., Сугацька Н.В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941 - 1944 рр.). Миколаїв : Вид. І. Гудим, 2008. С. 53 – 54.
9. ГАХО. Ф. Р-1975. Оп. 1. Д. 8. Л. 165-184.
10. ГАНО. Ф. Р-1894. Оп. 2. Д. 16.
11. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 68. Д. 180.
12. Книга скорби Украины. Николаевская область. Т. 1. Николаев : Возможности Киммерии, 2002. С. 41 – 136.
13. Книга памяти Украины. Николаевская область. Т. 10. Николаев : Возможности Киммерии, 2005. С. 245– 285.
14. Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. Том 2. Николаев : Атолл, 2004; Еврейское население на Николаевщине. Документы и материалы. Николаев, 1996.
15. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / под ред. М. Д. Гольденберга. Николаев : Изд. П. Н. Шамрай, 2013. — 392 с.
16. Праведники народов мира, праведники Украины, спасители: Николаевская область / Авторы-составители Ташлай Л.Б., Щукин В.В., Сугацкая Н.В. Николаев : Изд. Шамрай П.Н., 2016; Праведники народов мира, праведники Украины, спасители: Николаевская область. (Издание второе, исправленное и дополненное) / Авторы-составители Ташлай Л.Б., Щукин В.В., Сугацкая Н.В. Николаев : Изд. Шамрай П.Н., 2021.
17. ГАНО. Ф. Р-8. Оп. 6. Д. 21, 25, 40; Ф. Р. 992. Оп. 2. Д. 89, 250, 474, 481, 483.
18. ГАНО. Ф. П. 7. Оп. 4. Д. 316а, 504; Ф. П.-9. Оп. 2. Д. 150.; Ф. П-10 Оп. 1. Д. 137, 182, 191

V. Щукін

***СПЕЦИФІКА ПОШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПО ФОРМУВАННЮ СПИСКУ
ІМЕН ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ ПО МІСТУ МИКОЛАЄВУ***

Анотація. В запропонованому матеріалі розглянуто специфічні особливості процесу формування загального списку імен жертв Голокосту по місту Миколаєву, подано огляд джерел та методу їх використання.

Ключові слова: Голокост, Миколаїв, євреї.

V. Щукин

***СПЕЦИФИКА ПОИСКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ФОРМИРОВАНИЮ
СПИСКА ИМЕН ЖЕРТВ ХОЛОКОСТА ПО ГОРОДУ НИКОЛАЕВУ***

Аннотация. В предлагаемом материале рассмотрены специфические особенности процесса формирования общего списка имен жертв Холокоста по городу Николаеву, представлен обзор источников и методика их использования.

Ключевые слова: Холокост, Николаев, евреи.

V. Shchukin

***SPECIFIC OF SEARCH ACTIVITIES FOR THE FORMATION A LIST OF
HOLOCAUST VICTIMS NAMES IN THE NIKOLAEV***

Abstract. The author discusses the features of the process of creating a list of names of victims of the Holocaust in the Nikolaev, makes an overview of the sources that were used in this case and the method of working with them.

Key words: Holocaust, Nikolaev, Jews.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

УДК 94(477.73)“1924/1934”:377.5 +930.253+376-054.57(=411.16)+323.3.:63-057.87+378.094

איולי גראָזנא און ניקאָ רערגאָ

Юлія Грозна, Ніко Рерго

(Державний архів Одеської області,

м. Одеса, Україна)

יידישער ניופאָלטאווקער לאנדווירטשאפטלעהער עקניקוומט און אינסטיטוט: אדעס קוואלן

**НОВОПОЛТАВСЬКИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ТЕХНІКУМ ТА ІНСТИТУТ:
ОДЕСЬКІ ДЖЕРЕЛА**

У цій статті маємо за мету познайомити науковий світ з новим джерелом, важливим для історії Новополтавського єврейського сільськогосподарського технікуму та інституту – фондом Р-5019, що зберігається в Державному архіві Одеської області та по суті не є відомим зокрема в юдаїці попри те, що у вітчизняній та зарубіжній історичній науці давно й докладно досліджені різні питання єврейського переселення-колонізації в Україні у 20-30 роках минулого століття.

Радянська влада, успадкувавши малоземелля та, відповідно, аграрне перенаселення зокрема в Україні, продовжила сталинську аграрну реформу у частині переселення селян. Уперше законодавче закріплення переселення як засобу аграрної політики сталося вночі 09.11.1917. В Декреті про землю, ухваленому цього дня II з'їздом рад робочих та солдатських депутатів, сказано:

«Якщо в окремих місцевостях наявний земельний фонд виявиться недостатнім для задоволення всього місцевого населення, то надлишок населення підлягає переселенню» (розд. 2, п. 8, абз. 6).¹ Далі вже Всеросійський ЦВК 19.02.2018 р. ухвалив декрет «Про соціалізацію землі», в якому розвинуті конкретні питання переселення, наділення та користування землею,² а наприкінці 1922 р. з'явився Земельний кодекс УСРР. Переселення як інститут земельного права отримало чітке визначення (Переселенням є зміна користувачем землі місця проживання при відведенні йому, в особливому порядку, землі на новому місці із припиненням ведення господарства на попередньому місці, ст. 20), та деталізоване в окремому розд. IV «Про переселення» (ст. 223-227).³ Організаційно-правовим завершенням розбудови переселення як державної політики стало створення 07.10.1926 р. спеціального органу державної влади - Всеукраїнського переселенського комітету, який перебрав на себе співпрацю та нагляд за роботою Агро-Джойнта (Американська єврейська об'єднана агрономічна корпорація, створена 21.07.1924 р.), Комітету із земельного устрою трудящих євреїв (КОМЗЕТ, створений у серпні 1924 р.) та Товариства із земельного устрою єврейських трудящих (ТЗЕТ).⁴

Так чи інакше, десь швидше, більше та легше, а десь повільніше, менше та з труднощами - кількість переселенців і нових колоній зростали. Внаслідок до існуючих з початку XIX ст. додалися нові 217 єврейських поселень-колоній, котрі згодом об'єднали в цілі єврейські національні райони (Калініндорфський 1927), Новозлатопольський (1929), Сталіндорфський, Фрайдорфський (1930) та Лариндорфський (1935). За даними Краткой еврейской энциклопедии, на початок 30-х років в цих районах (без двох останніх, оскільки КрАРСР тоді

---

¹ Декреты Советской власти. - М.: Политиздат, 1957. Т. I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. - С.19.

² Сборник декретов и постановлений по Народному комиссариату земледелия. 1917-1920 гг. - М.: Госиздат, 1922. – С. 4-10.

³ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. - 1922. - № 51. - С. 750.

⁴ Див., напр., Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора. – К.: Дух і Літера, 2012. – 461 с.; Озерянская И. Играем в «великое переселение» // Мигдаль. – [Електронний ресурс]: <http://www.migdal.org.ua/times/58/5278/>; Орлянський В. Роль Укркомзета в проведенні переселення євреїв на землю в 20-ті роки // Наукові праці істор. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – 2000. - Вип. XII. - С. 92–103; Тригуб О.П. Міжнародна організація «Джойнт» в економічній розбудові Південної України (20–30-ті роки XX ст.) // Наук. вісник Миколаїв. нац. ун-ту. Серія Історичні науки. - 2013. - Вип. 3.34. - С. 113-119.

входила до РРСФР) вже жили близько 250 тис. Євреїв, чи 14,2% від усієї чисельності народу в Україні.⁵

Колонізаційна політика oprіч землевпорядних, меліораційних, технічних, механізаційних, транспортних, будівельних та ін. питань організації сільгоспвиробництва стикнулася з чи не найтяжчим питанням – питанням *єврейських професійних сільськогосподарських кадрів, яких катастрофічно бракувало*.

Новополтавський сільськогосподарський технікум (далі НСГТ) історично є продовженням єврейської сільськогосподарської школи, яка працювала у селі з 1902 р., але «В 1918 и 1919 гг. школа и прилегающие к ней еврейские колонии были разгромлены григорьевскими и махновскими бандами...» та «... к тому же при постоянной смене властей совсем прекратилось ее финансирование, в результате чего она прекратила свое существование»⁶.

В.В.Покалюк, посилаючися на М.Мицеля стверджує, що «У 1923 р. на кошти єврейського ремісничого товариства школу відновили [754, с. 20]»⁷, але це помилка – М.Мицель ані на с. 20, ані на жодній іншій не повідомив про такий факт.

⁵ Україна. Евреи Украины между двумя мировыми войнами (1920-39) // КЕЭ. – Иерусалим, 1996. - Т. 8. - Кол. 1232; див. також: Журба М.А., Доценко В.О. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття). - К.: «МП Леся», 2005. - 230 с.; Іванова І.А. Утворення колонізаційного фонду та землевпорядження єврейських колоній Півдня України у 20-ті р. ХХ ст. // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – 2010. – Вип. 28. – С. 205–207; ЦДАВО, ф. 27 Наркомат земельних справ, оп. 6. Відділ землевпорядкування і меліорації. Підвідділ переселення, особливо справи 642 (Протоколи, виписки з протоколів, звіти, матеріали по єврейському переселенню, 18.02 - 15.07.1925, 627 арк.), 652 (Матеріали про переселення і розселення єврейського та болгарського населення, 05.11.1925-23.06.1926, 429 арк.), оп. 7 Відділ переселення, справи 1129 (Постанови Раднаркому и Наркомзему УСРР та матеріали про організацію переселення євреїв, 00.06.1926 – 23.03.1927, 320 арк.), оп. 10 Відділ переселення, спр. 785 (Накази, протоколи, плани роботи та циркуляри Наркомзему УРСР про переселення євреїв та притягнення їх до роботи в сільському господарстві, 06.10.1929 – 10.04.1930, 60 арк.)

⁶ Протокол допроса С.Е.Любарского 22 июля 1928 г. // Мицель, op. cit., с. 92 (документ в ДААРК, ф. Р-4808 архівно-слідчих справ, оп. 1, спр. 09160, т. 1, арк. 37) та Щукин В.В. Школы и образование в еврейских земледельческих колониях // Щукин В. В. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало ХХ вв.): очерки истории. - Николаев, 2016. - С.312; про погром в Новополтавці див. Пасик Я. Погромы в еврейских колониях юга Украины в годы гражданской войны // Історичні мідраші Північного Причорномор'я: Матеріали VIII міжнар. наук. конф. - Миколаїв, 2019. - Вип. VIII. - Том II. – С. 177. Див. також: Шайкин И. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка // Запорожские еврейские чтения. Вып.1 Еврейское население юга Украины. Доклады и сообщения (29-30 мая 1997 г.). - Запорожье, 1998. - С. 102-106; Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської Губернії в ХІХ - на початку ХХ століть. – Миколаїв, 2008; Пасик Я. Новополтавские еврейские сельскохозяйственные учебные заведения // Сайт Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма (версія від 01.01.2015). - http://evkol.ucoz.com/y_pasik-novopoltavka-school.htm.

⁷ Покалюк В.В. Вища сільськогосподарська освіта України в умовах становлення та розвитку радянського суспільства (20-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. н. - Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2018. – С.43.

О.В.Гриневи́ч та С.А.Кустовська вважають, що «Школа была восстановлена в 1924 г. в качестве сельскохозяйственного техникума»,⁸ й хоча посилення на первинне джерело авторки не дали, цей рік є реальним, про що свідчить стаття «Агрономам-сталинцам большевистский привет» в ОЗЕТівському часописі «Трибуна», в якій Автор навів хронологію Інституту: «В 1923 г. советское правительство создало на том месте, где была ... школа, - совхоз. В 1924 г. при совхозе был создан агротехникум».⁹

Архівні матеріали про НСГТ знаходяться в Держархівах Миколаївської та Одеської областей (ДАМО, ДАОО). В ДАМО це фонд Р-99 Миколаївської окружної інспектури народної освіти, який в оп. 3 містить лише справу 13 Листування з Ново-Полтавським сільськогосподарським технікумом та звіти про роботу технікуму. 25.06.1924-01.02.1930, 239 арк. та декілька документів містить спр. 405, фонду П-1 Миколаївського окружного комітету КП(б)У, оп. 1. По документах цих справ О.Серединський дав оглядову статтю,¹⁰ інші дослідники до них не зверталися.

В ДООО ф. Р-5019 Новополтавського єврейського сільськогосподарського технікуму/інституту має 464 справи, які за змістом документів утворюють три групи:

1. Управлінська документація: спр. 1 - книга наказів за 10.08.1925-15.09.1928 (61 арк., рукопис російською мовою), спр. 2 – накази за 22.10.1928 – 22.05.1929 (26 арк., машинопис, рукопис російською та українською мовами). Ці майже 100 наказів сукупно з документами ДАМО дозволяють простежити організаційне, навчальне, виробниче життя технікуму у 1924-1929 роках.

⁸ Гриневи́ч Е.В., Кустовская С.А. С.Я.Боровой – выдающийся исследователь еврейской земледельческой колонизации юга России // 220 років разом. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. - Вип. 1. - Миколаїв, 2012. – С 45-46.

⁹ Агрономам-сталинцам большевистский привет // Трибуна. – 1931. - № 7. – С. 12.

¹⁰ Серединський О. З історії Новополтавського єврейського сільськогосподарського технікуму (інституту) Новобузького району Миколаївської області у 1924-1934 роках // Історичні мідраші Північного Причорномор'я: Матеріали VIII міжнар. наук. нонф. - Миколаїв, 2019. - Вип. VIII. - Том II. – С.199-205

2. Облік навчальних досягнень: спр. 3 Протоколи випробувань (екзаменаційні відомості за 1932-33 н.р., звіти, у т.ч. про прийом студентів, списки «боржників»; 25 арк., більшість документів на ідиші).

3. Особові справи абітурієнтів і студентів: спр. 4, 6-248, 250-350, 352-464; спр. 5 та 351 – працівників, а 249 – студента ті згодом працівника Н.М.Люстина (абетковий список абітурієнтів і студентів НСГТ див. наприкінці статті).

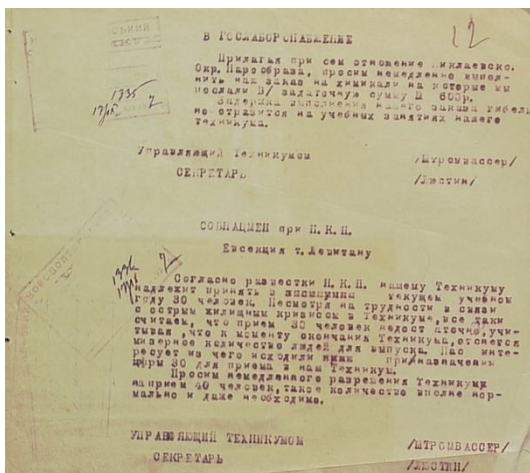
Учнівські особові справи місять анкети вступників, «командіровки» на навчання, характеристики та рекомендації з місць попередньої роботи, проживання, творчі роботи, довідки про стан здоров'я, іспитові книжки, довідки про звільнення на час канікул, листування з технікумом та ін., але далеко не всі справи містять усі чи більшість названих документів.

З наявних документів ми не можемо встановити умови та правила уступу до технікуму-інституту, умови зарахування, переведення, відрахування, надання відпусток тощо. Утім, декілька фактів є безсумнівними. Так, заяву про вступ мали право подавати громадяни України з будь-якого населеного пункту, про що свідчить розмаїта географія заявників і студентів – округи Волинська, Харківська, Проскурівська, Сумська, Запорізька, Житомирська, Кременчуцька, Вінницька, Уманська, але переважна більшість абітурієнтів та студентів походила з ближчих до Новоїплатавки районів округ Херсонської, Одеської, Миколаївської, Криворізької (особливо з єврейських нацрайонів Калініндорфського (спочатку Сейдеменуського), Сталіндорфського та Новозлатопільського¹¹). Декілька заяв подали жителі Молдавської АРСР, Кримської АРСР та навіть БРСР. Однією з умов вступу до робітфаку було знання ідишу (але називали його завжди «єврейська мова» (199:3). Проте головною умовою вочевидь були «командіровки» (направлення на навчання)

---

¹¹ Про ці райони див. зокрема: Гуцало Л. Єврейські національні райони в контексті політики ВКП(б) // Запорожские еврейские чтения (десятое) 11-12 мая 2006 г. - Запорожье, 2006.- С. 158-163; Доценко В. О. Єврейські національні райони Півдня України під час Голодомору 1932–1933 рр. // Вчені записки Таврійського нац. ун-ту ім. В.І.Вернадського. Серія: Історичні науки. - 2018. - Т. 29. - № 3. - С. 7-12; Орлянський В. С. Новозлатопільський єврейський національний район (1929–1939 гг.). - Запорожье, 1999. - 60 с. (История евреев Запорожья, кн. 4); Каган Б.Я. Сталиндорф: 5 лет еврейского национального района на Днепропетровщине. К.: Сов. строительство и право, 1935. – 73 с.; Пасик Я. Калининдорфский еврейский национальный район // Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. - Николаев: П.Н.Шамрай, 2012. – С. 43-46.

від місцевих інспектур наросвіти за рознарядками органів вищого рівня для кожної округи чи великого міста після «проходження» округової приймальної комісії, а до цієї комісії заявники мали подати рекомендацію-направлення від трудового колективу, «ячейки» чи окркомітетів ЛКСМУ (241, 250) або від округових парткомів (239) чи окрнацмен відділів парткомів (250). Рішення про направлення ухвалювала приймальна комісія за результатами «коллоквиума в комиссии по естественно-математическим, социально-экономическим предметам и словесности». Часом комісія відмовляла з причини слабкої загальноосвітньої підготовленості заявника, відсутності «производственного опыта», а іноді – «в виду политической отсталости» (232:2), незнання ідишу (199). З іспитових книжок (збереглися лише 8) дізнаємося про виучувані предмети та успішність студентів.

Про труднощі свідчать листи управляючого технікумом Н. Б. Штротмвассера від 17.09.1927 р. до Держлабрпостачання та євсекції Ради національних меншостей при Наркоматі освіти (254:12). Спр. 192 свідчить історію Мані Коган, яку її ж рідна сіл'ярда просила виключити з технікуму, бо її батько не

виконав хлібозаготівлю 1929 р., та як вона себе оборонила й таки стала агрономом.

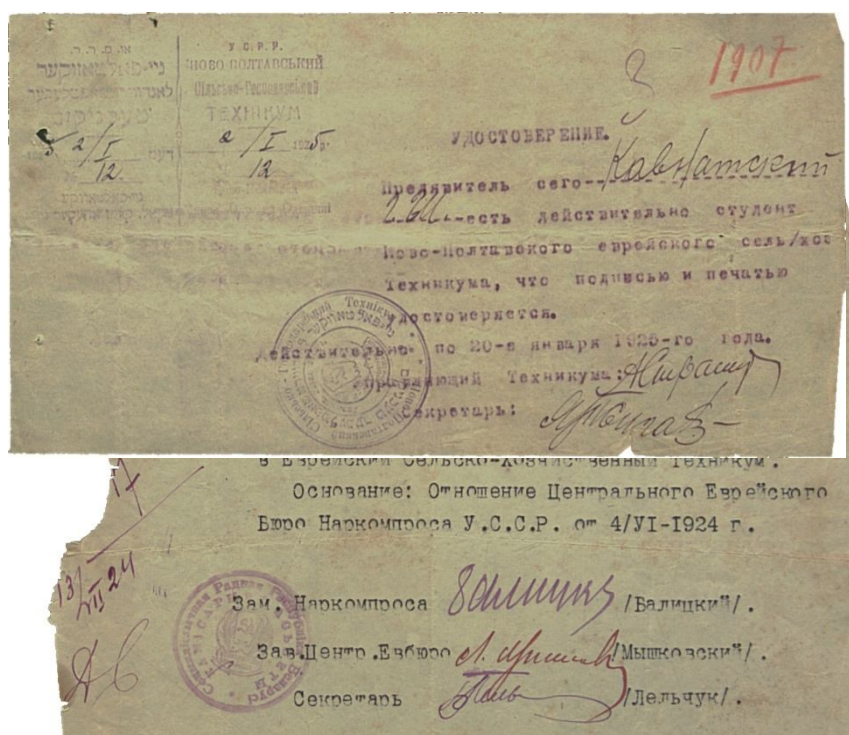
Особові справи, проте, є цінним джерелом для дослідників, котрі вивчають єврейську генеалогію.

Автори мусять зауважити, що величезне число документів писані незаним ними ідишем. Тому, з одного боку, історики й генеалогі, котрі володіють (руко)писаним ідишем, здобудуть ще чимало важливих даних, а, з іншого боку, філологі-ідишисти мають прекрасне джерело для дослідження мови та мовлення майже столітньої давності.

Документи з одеського архіву дозволяють уточнити часовий вимір технікуму-інституту та їх назви.

Так, в назві технікуму не було слова «єврейський»: довідка студенту Г.Кавнатському від 02.01.1925 видана на бланці з 2-мовним кутовим штампом «Найполтавскер ландвірташефтлехер технікум» - «Новополтавський сільсько-господарський технікум» (звернімо увагу на *правобічне*, тобто за єврейським правилом, розташування української назви) та завірена 2-мовною ж печаткою.

Ані штамп, ані печатка не містять слово «єврейський», хоча у текстах довідок від січня 1925 р. воно вже є (спр. 152, арк. 3; 72:8; 78:5; 182:9). Такі самі штампи та печатки знаходимо на документах за 1925-1926 роки (54:1; 139:7, 8), але вже в довідках від березня 1925 та пізніше

слово «єврейський» з текстів зникає. Немає цього слова і в 2-мовних Іспитових книжках, що їх почали видавати студентам у 1927 р. (*лерн дисконт бухл*, 241:24 та ін.)

Можна судити, що «зверху» зробили відповідне зауваження, оскільки технікум не був тоді офіційно єврейським.

Вживання ж «єврейський» у тексті вочевидь не було ініціативою технікуму, тому що в документах від 13.07.1924 р. Наркомат освіти БРСР (78:12, тут і далі – № справи: № аркушу), від 25.08.1925 Херсонська та від 23.08.1927 Вінницька округові інспектури освіти (232:3 та 212:10 відповідно) назвали технікум саме «єврейським».

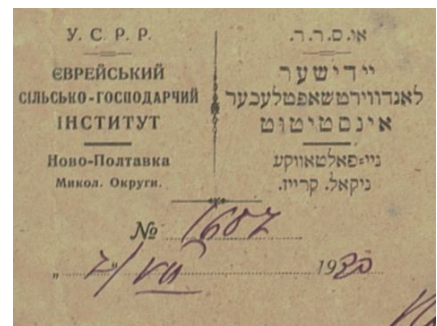
Присутність ідишу у штампі та печатці з 1924 р. (бо неможливо припустити, що штамп і печатку вирізали у самій Новополтавці та 1-го січня) пояснюється тим, що в Новополтавці, як і в усіх старих і нових єврейських колоніях, в усіх іноетнічних населених пунктах УСРР штампи та печатки тоді були двомовними. А присутність неофіційного «єврейський» у текстах пояснюється психологічним перенесенням – ідиш на штампі, печатці, анкети вступників ідишем, знання мови – одна з умов вступу тощо.

Утім, побутове називання не дає підстав називати й рахувати НСГТ єврейським, як це вже усталилося хоча й у нечисленних історичних розвідках.¹²

Отже, в усі роки існування НСГТ юридично був закладом вищої професійної сільськогосподарської освіти *для Євреїв та з частковим викладанням ідишем*.

Реорганізація НСГТ в інститут

Зі згаданої статті у «Трибуні» знаємо також, що: «В 1929 г. при агротехникуме создали рабфак, а весной 1930 г. – техникум преобразовали в с.-хоз. институт», тобто влада¹³ змінила організаційно-правову форму НСГТ: технікум став інститутом, а в назві таки з'явилося слово «єврейський»:

Новополтавський єврейський сільськогосподарський інститут, про це свідчать і документи ЦДАВО України,¹⁴ і документи фонду Р-5019.

¹² Пасик Яков. Новополтавские еврейские сельскохозяйственные учебные заведения // Сайт Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма (версія від 01.01.2015). - http://evkol.ucoz.com/y_pasik-povoroltavka-school.htm; Рыжева Н.А. Евреи Николаевщины в 20-30-х годах XX века // Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. - Николаев, 2012. - С.24-42; Серединський О. З історії Новополтавського єврейського сільськогосподарського технікуму (інституту) Новобузького району Миколаївської області у 1924-1934 роках // Історичні мідраші Північного Причорномор'я: Матеріали VIII міжнар. наук. конф. - Миколаїв, 2019. - Вип. VIII. - Том II. - С.199-205. Фельдман Вадим. Агроджойнт в ССРСР: люди и судьбы // Еврейский обозреватель (Київ). - 2015. - № 3 (март). - <https://jew-observer.com/puti-i-sudby/agro-dzhojnt-v-sssr-lyudi-i-sudby/>; Покалюк В.В. Вища сільськогосподарська освіта..., 2018.

¹³ О.Серединський без посилання на джерело: «4 березня 1930 р. колегія Народного комісаріату просвіти УРСР прийняла постанову про реорганізацію Новополтавського єврейського сільськогосподарського технікуму в єврейський сільськогосподарський інститут», *op.cit.*, с. 203.

¹⁴ Ф. 166 Наркомату освіти УСРР, оп. 6, спр. 192, арк. 334; оп. 7, спр. 150, арк. 38; ф. 413 Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, оп. 1, спр. 458, арк. 4.

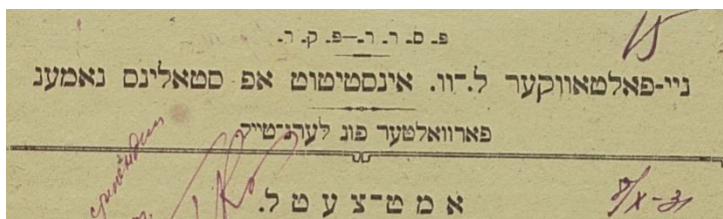

Так, вже у травні 1930 в довідках фігурує ця назва українською мовою (248:7), а з липня 1930 на документах бачимо й новий 2-мовний кутовий штамп Єврейський сільськогосподарський інститут = Ідішер ландвіртшафтлехер інститут, але без «Новополтавський» (242:9зв).

Утім, в документах 30-32 років зустрічаємо й інші назви –

1931: Ново-Полтавський єврейський інститут зернових культур (247:1), Ново-Полтавський Єврейський Інститут Зернових Культур ім. Сталіна (103:2), та просто - Найполтавскер л-в інститут аф Сталінс намен (20:15);

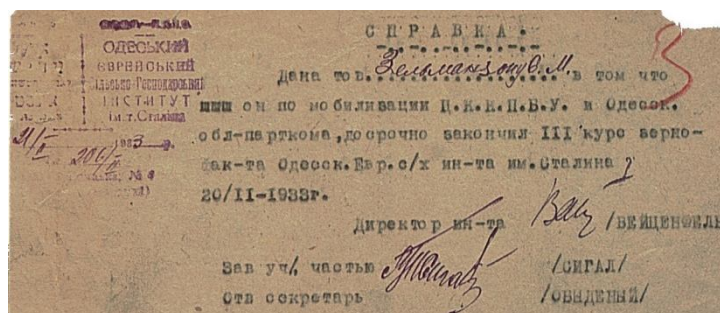
1932: Ново-Полтавський єврейський с.-г. інститут (32:8), цього ж року на друкарняному бланці - Н.-Полтавський с.-г.

інститут імені Сталіна (37:12) і на цьому бланці рос. мовою у тексті довідки – Ново-Полтавский институт зернового производства им. Сталина.

Різні автори називають різні роки припинення НЄСПІ через переведення до Одеси. О.Серединський вказує, що: «у 1934 році студентів перевели до Одеси, де вони увійшли до складу Одеського сільськогосподарського інституту»¹⁵, а В.В.Покалюк - пізніше: «У 1935 р. його перевели в Одесу, об'єднавши з місцевим сільськогосподарським інститутом».¹⁶

Проте вже в документах 1933 р. зустрічаємо назву Одеський єврейський сільськогосподарський інститут ім. Сталіна – кутовий штамп та печатка 2 мовами (21.02.33 - 229:3), рос. скорочення ОЕСХИ у тексті від 14.09.1933 (41:3), яка

¹⁵ Серединський О., op. cit., с. 204.

¹⁶ Покалюк В.В. Діяльність Ново-Полтавського єврейського сільськогосподарського технікуму у 20-х рр. // Віртус. – 2018. – № 20. – Ч. 2. – С.115.

фігурує і 1934 р. - Одесский еврейский сельскохозяйственный институт им. тов. Сталина (заголовок друкарняної анкети, 30:4).

На завершення з приємністю повідомляємо, що увесь ф. Р-5019 сканований, невдовзі електронні копії справ з'являться на сайті ДАОО й дослідники матимуть змогу працювати дистанційно.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Абетковий список абітурієнтів та студентів Новоуполтавського сільськогосподарського технікуму (ДАОО, ф. 5019, оп. 1)

Легенда

1. Прізвища, імена та по батькові наведені відповідно до записів в документах українською та російською мовами. Перевірити за записами ідишем автори не могли.

2. Рік народження.

3. Крайні дати: рік подання документів до технікуму / інституту – рік завершення (1929д), вибуття, виключення (1929в). Дефіс після року позначає, що у справі є тільки документи для вступу на навчання

4. Населені пункти у часовому порядку (місце народження, проживання, навчання, роботи до та після навчання).

5. Номер справи

	1	2	3	4	5
1.	Альтшуль Рувім Гіляроў	1908	1927-32д	БРСР	6
2.	Ануфренков Михаил К. (росіянин)		1932-	Дорогобуж	7
3.	Арав Исаак Лейбов	1903	1926-30д	В.Сейдеминуха	8, 29
4.	Аронсон Зелик Гершов	1907	1927-31?	Криворізька окр.	9
5.	Бабич Фейга (Фаня) Шнеерова	1907	1932-34в	Калініндорф	10
6.	Баграш Аба Ильич	1909	1924-	В.Сейдеминуха	11
7.	Бадинер Зися Давидович	1908	1929-	Бердичів	12
8.	Бакман Фрида Овшеевна	1914	1932-	Проскурів; Одеса	13
9.	Банк Исаак Бенционов, фотографія	1908	1924-29д	Павлопілля Сталіндорф. р-ну; Балта	14
10.	Барац Нехам (Надя) Дувидовна	1908	1930-	Бердичів	15
11.	Баренберг (Барнберг) Яков Абрамович	1913	1930-	Калінінфельд	18
12.	Баренбойм Ш.М.		1931-	Бердичів	16
13.	Баренбойм Шмуль Моисеевич	1907	1930-	Бердичів	17
14.	Баринбойм Ефим			Одеса	19
15.	Барский Яков Самойлович	1909	1931-	Агай КрАРСР; Симферопіль	20
16.	Бартык Лев Янкелев	1915	1934-	Тульчин	21
17.	Бательман Ефим Якович	1912	1931-	Одеса	23
18.	Бательман Циля Львовна	1916	1934-	Рибниця; Одеса	22
19.	Бейлкінд (Бейлькінд) Яків Лейбов (Львович), фотографія	1897	1932-	Херсон; Новоуполтавка	31
20.	Бекер Маня Ароновна	1914	1934-	Тульчин	24
21.	Белзер (Бельзер) Борис Яковлевич	1906	1925-		25
22.	Белиловский Майор Смойлович	1910	1926-31	Миколаїв	26
23.	Бельфер Абрам Срулевич	1914	1934-	Одеса	27
24.	Беркович Сруль Мотелевич (Мотлів)	1917	1934-	Мястківка Крижопільського р-ну	28
25.	Беруль Роза Давыдовна (Довидовна)	1907	1925-31	Фрай лебн	29
26.	Бершадская Хая-Тауба (Хайка)	1917	1934-	Одеса; Мястківка	30

	Юкелева (Янкелів)				
27.	Бизер Маня Наумовна	1914	1932-	Калініндорф	32
28.	Бизер Хана Нухимовна	1904	1930-		33
29.	Бикова (Быкова) Нюся Яковлевна	1902	1930-	Житомир	34
30.	Биргер Бенъямин Мойсеевич (Мевшев)	1906	1926-31	Овруч	35
31.	Блехман Шепль (Лазарь) Исаакович	1913	1926-	Одеса; Проскурів	36
32.	Блюмберг Цаля Шмерелев	1910	1928-32	Миколаїв	37
33.	Бляхін (Блехер) В.А.		1934-	Миколаїв	38
34.	Бобрик	1911	1932-	Романівка Снігурів. р-ну; Новоуполтавка	39
35.	Бойко Рахиль (Роза) Ейнеховна	1912	1934-	Іванківка	43
36.	Бойм Анна (Анюта) Мойсеевна	1913	1933-	Ширяєве	44
37.	Бондарева Поля Хаимовна		1934-	Тульчин	40
38.	Боннель (Бонель) Либа (Люба) Марковна	1917	1933-	Одеса	41
39.	Боровик Рива Григорьевна	1917	1934-	Сталіндорф	42
40.	Брайнман Шлема Бенционович, фотографія	1910	1930-	Бухаріндорфська с/р	46
41.	Браудо Иццо	1910	1930-	Гори Горкі БРСР; Дніпропетровськ	45
42.	Бренер Лейви (Лейвик) Иойлевич	1910	1932-	Новополтавка	48
43.	Бренер Маня (Муся)		1932-	Новополтавка	50
44.	Бренер Мойше Я.	1913	1932-		47
45.	Бренер Рива Борисовна	1915	1932-		49
46.	Бритвин Гершл Семенович, фотографія	1910	1928-29в	Нововитебськ	51, 2.18
47.	Бройзер (Брузер) Ханан (Хона) Берков (Борисович)	1905	1925-	кол. Пролетарська Маріупільської окр.	54
48.	Бронштейн Моисей Мееров	1911	1931-	Лекерт	53
49.	Бронштейн Хава Гершковна	1912	1934-	Роздільна	52
50.	Бруншвайг М.К.		1931-	Новозлатопольський р-н	55
51.	Бурд Берко Хаимов	1905	1928-32	Янів Пиків. р-ну Вінниц. окр.; Москва	56
52.	Бурд (Бурдт) Григорий Маркович	1905	1930-	Ватерлоо	57
53.	Бурман Шая Бенционов	1914	1932-	Ерштмайська с/р	58
54.	Бурмистрович Вера Сендеровна (Александровна)	1907	1933-	Кралевиці Конотопська окр.	59
55.	Бурштейн Хаим Борухович	1900	1926-31д	Коростишів; артіль ім. Переца Снігурів. р-ну.; Київ	60
56.	Веселый Герш Исакович	1907	1925-	Новополтавка	62
57.	Виткина Гиса (Гися) Ароновна, фотографія	1908	1926-31д	Болсунов Гомель. окр. БРСР	63
58.	Вольфовский М.		(1930)	Одеса	64
59.	Ворельман Борис Аронович	1912	1929-	Красино; Нікопіль	61
60.	Гайсинская Либа (Люба) Овсеевна	1911	1931-	Най Гейм; Львово	70
61.	Гамбурд (Гимбурд) Мотя		1930-	Рашків АМРСР	82
62.	Ганик Клара	1909	1930-	Нікопольськ. р-н	101
63.	Гармидер Циля Захарьевна (Захаровна, Срулевна), фотографія	1909	1930-	Вінниця	65
64.	Гарценштайн Рефуль Семенович	1907	1924-29д	Песчанка; Одеса; Барвенково	66
65.	Гарцулистик (Арцлістік) Іцько (Ицик) Нухимович, фотографія	1902	1930-	Лучинець Вінницької окр.	67
66.	Гасс-Леви Таня Лейбовна	1886	1930-	Київ; Ново-Воронцівка	68
67.	Гаульруфер Эстер Абрамовна	1914	1930-	Новополтавка	69
68.	Гейзер Мойше Гершков	1909	1931-33в	Бершадь	80
69.	Гейзер Сруль Гершков	1908	1930-33в	Бершадь; Одеса	79
70.	Геллер Марк Израилевич	1908	1925-	Петроверівка; Миколаїв	71

71.	Геллер Наум Израилевич (Израйлович)	1905	1924-	Ефінгар	72
72.	Гельман Яков Абрамович	1909	1930-	(Одеса)	73
73.	Гендлер (Гендер, Генендер) Сарра Іосифовна	1907	1930-	Умань	74
74.	Гернер Овсей Михайлович	1911	1930-	Житомир	75
75.	Гершман Черна Айзиковна (Айзик-Лейбовна)	1913	1931-	Житомир	76
76.	Гершуни Шулим Манусович	1906	1930-	Бердичів	77
77.	Гефен Хаим Яковлевич	1905	1925-32	Купишеч (Литва); Ізраїлівка	78
78.	Гильдерова Лиза Носеновна	1912	1930-	Інгулець; Лекерт	83
79.	Гильман Неся (Несі) Гилевна	1907	1925-	Ефінгар; Фрайланд	84
80.	Гиндин А.І.		1927-		85
81.	Гинзбург Роза Борисовна	1905	1930в	Бураївці Київської окр.	86
82.	Гирш Естер (Этя) Гершовна (Григорьевна)	1908	1932-	Ново-Ковно	87
83.	Гисинский Пинхус (Пинхос) Янкелев	1900	1931-	Погребище; Київ;	88
84.	Гительман Сумер Хаймович	1911	1930-	Хащевата	89
85.	Гитлянский				90
86.	Гитман Бейла Мееровна	1894	1930-	Житомир	91
87.	Гитман Р.		1931-		92
88.	Гладштейн Абрам Срулевич	1911	1932-	Калініндорф; Симферопіль	93
89.	Глик М.	1893	1930-		94
90.	Глушаков Иван Степанович (білорус)	1913	1930-		95
91.	Гойхман Рахиль Бнционовна (усі документи ідишем)	1915	1932-		110
92.	Гольденберг Рафаил Израилев		1929-	Джанкойськ. р-н	96
93.	Гольдендруд Ева Семеновна	1910	1933-34в	Рашків	97
94.	Гольдман Моисей Іосифович	1894		Могілів-Подільський	98
95.	Гольдфельд А А	1911	1931-	Вінниця; Одеса	99
96.	Гольдштейн Ефим Борисович	1912		Одеса	100
97.	Гоник (Ганик) Клара	1909	1930-	Ворошиловка Нікопільського р-ну	101
98.	Горбатая Дора Мойсеевна	1912	1930-	Одеса; Вінницька окр.	102
99.	Горелік Іда Ароновна	1909	1924-30		103
100.	Горелік М.А.	-	1931-	Сталіндорф. р-н	105
101.	Горелік Яша Мойсеевич	1909	1930-		104
102.	Горенштейн Нухім (Наум) Бенціонів (Бенціонович)	1916	1933-	Межибож	107
103.	Горенштейн Этель (Эся) Іосифовна		1930-	Криворізьк. округ	106
104.	Горенштейн				108
105.	Горецький Наум (Нуся, Нусь) Зейлікович, фотографія	1911	1930-	Вінниця	109
106.	Грач Израиль Оскарович	1902	1931-32	Харків	111
107.	Грибун Шерл Срульевич		1925-	В.Сейдеминуха	112
108.	Грібун Шерл Израйлівна	1908			112
109.	Гринберг Поля Ісаковна (Ицковна)	1910	1930-	Калінінфдорф	113
110.	Грінфельд (Гринфельд) Герш Гершенович	1899	1930-	Євпаторійськ. р-н	114
111.	Грицюк	-	1930-		115
112.	Гуревич Іда Яковлевна	1915	1932-	Новополтавка	119
113.	Гуревич Лейб Абрамович	-	1924-29		118
114.	Гуревич Мусій Зельманович	1906	1927-00д	Градизький р-н Кременч. окр.	117
115.	Гунер Ісаак Лейбович	1896	1933-	Одеса	116
116.	Гутман Б.І.	1906	1930 (32?)	Харків	120
117.	Давидів (Давыдов) Іосиф Волькович	1901	1927-00д	Ружицький р-н	122
118.	Давидович Шлема Іцков	1897	1930-	Софіївський р-н Кривор.	121
119.	Дамский Лев Мойсеевич	1910	1929-	Суми	123

	(Мусіївич)				
120.	Дацковский Ханина (Хананій) Пинхусович	1907	1931-	Черкаси	124
121.	Добрович Борис Михайлович		1933-		81
122.	Довельман Арон Хаймович	1911	1930-	Миколаїв	125
123.	Довжик Сара Йосипівна	1912	1933-	Одеса	126
124.	Дозорцова Люба Хаймовна	1907	1925-	Нагартів	127
125.	Драбкин Зельман Вульфівич		0000-29		383
126.	Драникова Буся Нафтулеєвна	1909	1930-32в	Симферопіль	128
127.	Дрейзин Йосиф		1930-	Одеса	129
128.	Дубина (Дубіна) Циля (Ціля) Йосиповна	1907	1931-	Одеса	130
129.	Дубинский Исаак Лейбоч	1907	1932-	Романівка Снігурівського р-ну	131
130.	Дубник Нахман Абрамович	1905	1930-	Умань	132
131.	Евель Мендель Давидович	1913	1930-		133
132.	Евель Исак Константинович	1905	1931-	Миколаїв	134
133.	Елинбаум Юда Израїлевич (усі документи ідишем)		1924(5)-		135
134.	Живилюк Гитя Константинович, фотографія	1912	1932-		136
135.	Журковская Фаня (Фрада) Меєровна (Ели-Меєровна)	1912	1932-	Олешки	137
136.	Жутовский Давид Менделевич	1907	1930-31в	Майдорф	138
137.	Зайдарбит Волько Шльомив	1910	1933-	Ладизжин	142
138.	Зайцев Маркус Бенціонович	1905	1932-	Харків	143
139.	Зборовский Фишель Менделевич	1914	1930-	Первомайськ	144
140.	Заранкина Хася (Ася) Хаїмовна	1907	1925-		139
141.	Заранкина Этя Л.	1916	1932-	Лекерт	140
142.	Зафран Йосиф Іовелевич	1911	1930-	Житомир	141
143.	Зильберман (Зильберман) Илля Осипович (Йосипович)	1888	1932-	Херсон	145
144.	Зильберфайн (Зильберфон) Хая П.	1914	1930-	Рибницький р-н МАРСР	146
145.	Золотаревский Мойша (Мойсей, Миша) Наумович	1908	1930-	Бердичів	147
146.	Индик Х Ш	1915	1933-	Одеса	148
147.	Иорш Рахиль Марковна		1931-	Хортицька с/р	149
148.	Ісаров Юрій Тевелів (Тевельевич)	1911	1930-33	Софіївка Криворізької окр.	150
149.	Каблоцкий Борис Тихелевич	1910	1929-30в	Миколаїв	151
150.	Кавнатский Генех Шмулев, фотографія	1907	1924-	Б.Сейдеменуха	152
151.	Кандрор (Кандерор) Хава Самуїловна	1907	1925-		153
152.	Каневская Соня Берковна (Борисовна, фотографія)	1903	1925-	Новополтавка	154
153.	Кантор Герш Абрамов, фотографія	1909	1930-	Ямпільський р-н	155
154.	Кантор Герш Абрамов	1909	1930-	Овруцький р-н	156
155.	Канчик Бетя Борисовна	1906	1933-	Одеса	157
156.	Каплан Нехам Моїсєєвна	1900	1930-	Калініндорфський р-н	158
157.	Карасік Бася Елівна (Карасик Элевна, Еліва)	1907		Бердичів	159
158.	Карлик Яков Давидович	1913	1930-	Запоріж. Окр., Октябр р-н	160
159.	Карт Исаак Пинхусов	1906	1925-	Львово	161
160.	Каршенбаум Файвель Исааків	1892	1931-	Сталіндорфський р-н	162
161.	Катков В.Л.		1927-		163
162.	Кауфман Люба Наумовна	1908	1928-	Ерштмайськ	164
163.	Кац Янкель Исакович	1900	1930-	Одеса	165
164.	Кац-Коган Наум Ефимович	1897	1930-31в	Прилуки	166
165.	Кацман Мотя Элевич	1914	1932-	Одеса	168
166.	Кацман Тамара Анисимовна	1907	1929-35	Каховка	167
167.	Кейтельман (Кестельман) Герш	1911	1932-36	Дунаївці	172

	(Григорий) Зельманов, фотографія				
168.	Кемель Ита Шмулева	1912	1930-	Добровеличківка	169
169.	Кемпер Ушер Нельманович	1908	1930-	Бердичів	170
170.	Кеніс Лейб Шмулевич (Лев Самойлович), фотографія	1912	1932-	Херсон	171
171.	Килимник Буня Марковна (Мотелевна, Мордживна)	1905	1925-	Петроверівка	173
172.	Киркашештул Янкель	1908	1930-		175
173.	Кисельгоф Фейга (Фаня, Феня) Ільїчна (Ільїнична)	1913	1932-	Н/Златопольський р-н	176
174.	Кисин Эля Мойсеевич	1910	1930-	Нововитебськ	177
175.	Кіслер Геня Шимоновна	1911	1930-	Ларино	178
176.	Клеткин Исаак Давидович	1903	1930-	Чемеринськ; Новоковно	179
177.	Кейльман Броня	1910	1930-	Ворошиловка Нікопіль. р-ну; Снитків	180
178.	Клейман Фраим Давидович	1899	1930-	Ізяслав; Бердичів	181
179.	Клісторнер Злата Борисовна, фотографія	1907	1925-29	Інгуль	182
180.	Клячко Абрам (Авраам) Мойсеевич	1907	1930-	Бердичів	183
181.	Клячко Аврам-Яков (Абрам) Моїсєєв (Мойсеевич), фотографія	1907	1931-	Бердичів	184
182.	Кнобель Шулим	1912	1930-		185
183.	Кнобель Зиса Давидович	1913	1930-	Красно-Окнянський р-н АМРСР	186
184.	Кнопов Иосиф Зельманович	1895	1926-	Ефінгар	187
185.	Княжанский Ксил (Кисил) Файлев	1913	1930-	Лекерт	188
186.	Кобринский Лев Яковлевич, фотографія		1928-32д		189
187.	Кобринский Лейб Янкелев	1910	1927-	Нововитебськ	190
188.	Коган (Каган) Гриша Зельманов	1911	1930-	Нікопіль. р-н	191
189.	Коган Маня (Малка) Мордуховна	1910	1929-32д	Добре	192
190.	Коган Иосиф Львович	1911	1930-	Новополтавка	193
191.	Коган Мария Израилевна	1912	1932-	Сагайдак	194
192.	Козак Хайм Фроймович	1910	1930-	Коростишів	195
193.	Козлов Іля (Ілья) Лейбович (Львович), фотографія	1904	1932-	Херсон	196
194.	Каздой Ида, фотографія		1931-	Черкаси	197
195.	Конік Роза Адольфовна	1906	1925-	Нагартав	198
196.	Коновалова Надежда Захаровна (росіянка)	1909	1930-	Владимировка	199
197.	Копыт Хайке (Клара) Мордковна	1914	1932-	Чернівець р. Выниць	200
198.	Кордонский Израиль	1906	1933-	Одеса	201
199.	Коренберг Григорий Яковлевич	1900	1930-	Одеса	202
200.	Коренблит Лейб	1899	1931-		203
201.	Корман Хайке (Хайка) Янкелевна	1912	1932-	Бердичівська окр.	204
202.	Косой Шая Мойсеевич	1906	1930-	Баштанський р-н	205
203.	Косяковский Ш. Ф. (Александр Федорович)	1914	1932-	Херсон	206
204.	Котляров Іазар, фотографія	1910	1930-	Київ	207
205.	Котовская Поля Матвеевна (Мотелевна)	1913	1932-	Одеса	208
206.	Кохановер В.С.		1930-	Могилів БРСР	209
207.	Кошеватская Хапа Израилевна	1913	1930-	Геничеський р-н	210
208.	Краснянская Фейга Марковна	1903	1931-		211
209.	Кремер (Креймер) Хаим Иосифович	1908	1927-	М.-Подільська окр.	212
210.	Креймер Бузя Лейбович	1904	1927-		213
211.	Крейцер Маня Соломмоновна	1915	1933-	Одеса	214
212.	Кривецкер Сруль Фроимович	1910	1926-31д		215
213.	Криштан Борис Шимонов	1909	1930-		216
214.	Крупницкая Оля Мойсеевна	1911	1930-		217

215.	Крутоногов Г.Д.	1903	1930-33	Одеса	218
216.	Ксендзовский Сруль Гершкович	1911	1930-	Умань	219
217.	Куперман Шулім Вікторович	1902	1930-	Коростишів	220
218.	Куперман Пейсах Исакович	1908	1925-	Мурафа	221
219.	Кушнір Б. Давидович		1931-		223
220.	Кушнір Маня Абрамовна (Аврамовна), фотографія	1915	1932-	Молотовська с/р Вінницька	224
221.	Кушнірський Михель (Михаїл) Мойсеев (Мусійович)	1906	1932-	Черкаси	225
222.	Ланис А.Ш.	1897	1932-	Бердичів	226
223.	Лахтуз Абрам Іосифович	1905	1930-	Херон	227
224.	Лев Вульф Шоломов, фотографія	1908	1927-	Кременчук	228
225.	Левин Израїл(ь) Зельманович (Залмонович)	1910	1930-33	Хейрус КрАРСР	229
226.	Левин Лев (Лейви, Леви Мордко) Шлемов	1908	1925-	Божедарівка	230
227.	Лемков С. Борисов	1900	1932-	Роскошинська с/р Новозлатопіль	231
228.	Лещинская Рахиль Самойловна	1906	1925-	Херсонська окр.	232
229.	Лейзерзон Шулім Гершович	1907	1930-	Бердичів	233
230.	Лейкіна Єва Соломоновна	1898	1932-	Макеївка, Ерштмайська с/р; к-сп Най вег	234
231.	Лейтман Лейзер (Лазарь) Давидович	1906	1931-	Харків	235
232.	Лейцман Григорій (Герш) Ихилевич (Іохилев, Ехілевіч, Юфимов)		1932-	Демитрашківка	236
233.	Либерзон Лев Либерович (Ліберів)	1907	1933-	Козятин; Янів Пиків. р-н Вінниц. окр.	237
234.	Либкінд Рафаїл Пинхусович	1912	1930-	Миколаїв	238
235.	Лившиц Израїль Гилелевич (Гілялев, Шаевич), фотографія	1902	1925-29д	Кривий Ріг	239
236.	Лившиц Симхе	1913	1930-	Одеса	240
237.	Лигум Соломон Тевельев (Тевелев, Анатольевич серед колег)	1906	1925-29д	Новожитомир; Бахмач; Красноуфимськ	241
238.	Лин Соня Матвеевна, фотографія	1908	1930-	Бердичів	242
239.	Линкіс Б. (усі документи ідишем)				243
240.	Липовецкий Ш. М.		1932-33в	Москва (переведенням)	244
241.	Лисанский Вульф		1925-	Ефінгар	245
242.	Луцкая Р.И.	1909	1930-	Вінниця	246
243.	Любецький І.З.		???-30д		247
244.	Люмкіс (Люмкес) Бенедикт Осипович	1902	1930-	Одеса	248
245.	Люстин Нафтула (Анатолій) Менделев	1901	1925-30д	Ново-Полтавка	249
246.	Магідов Бенціон Вульфович, фотографія	1901	1924-29	Мстиславль; Сагайдак; Дніпропетровськ	250
247.	Мазиас (Мозиас) Эля (Илья) Алтеров (Александрович)	1905	1926-31	Новополтавка; Шевченк. р-н Харків. обл.	251
248.	Мазор Мойсей Генрихович	1905	1930-	Бердичів	252
249.	Майзенберг Захар Маркович	1907	1930-	Миколаїв	262
250.	Маляр Липа Фроїмович	1905	1931-	Одеса	253
251.	Марголит Бер (Берл, Борис) Исааков, фотографія	1904	1924-29	Новозлатопіль	254
252.	Марголит Доба Иделевна	1909	1930-	Новозлатопіль	255
253.	Моргуновская Роза Мойсеевна	1912	1930-	Завадовка; Ленінська с/р КрАРСР	256
254.	Марек Блюма Яковлевна	1908	1924-	Нововитебськ; Новоковно	257
255.	Марголин Е.А.		1931-	Кременчук	258
256.	Марголина Е.		1931-	Кременчук	259
257.	Маргулис Бруха (Броня) Мотівна (Мордуховна), фотографія	1906	1927-29в	Божедарівка; Видобори; Фрайдорф	260

258.	Махсон (Мохсон) Симон З			Стрешин Жлобинський р-н БРСР	261
259.	Медведь Маша Мойсеевна	1903	1924-	Новозлатопіль	263
260.	Медведь Я.А.		1930-	Херсон	264
261.	Меертал (Меерталь) Хацкель Хаимов	1906	1924-26в		268
262.	Мельников Евсей Львович	1910	1930-	Прилуки	265
263.	Менакер Мойсей Абрамович	1911	1931-	Житомир; Володарськ	266
264.	Мерецкий Дувід (Довід, Давид) Борухович (Борисович)	1903	1930-	Коростишів; Житомир	267
265.	Миленевская Лия Хаимовна (Ефимовна)	1908	1925-	Чернехів Житомирської	269
266.	Минухин Шмуль Мойсеевич	1906	1926-	Інгулець	270
267.	Мирский Аврам Срулевич	1910	1931-	Горностайполь Чорнобильськ. р-ну	271
268.	Мительберг Сарра Пинхусовна	1910	1928-31д	Кременчук	272
269.	Митник Фавель Борисович	1908	1930-	Бердичів	273
270.	Михайлич Самуил Александрович	1903	1930-	Бердичів; Крижанівка Вінницької окр.	274
271.	Михельсон Пиня (?) Ш.	1911		Одеса	275
272.	Михлин Исаак Юдков	1899	1931-	Комарин Гомель. окр. БРСР; Київ	276
273.	Михлин Шлема (Шолом) Арнович, фотографія	1903	1929-	Калинковичи БРСР; Мінськ; Ленінград	277
274.	Модилевський Хуна Мусійович (Шац-Мошкович), фотографія	1904	1926-29д	Черняхів; Саки	278
275.	Мотенко Нусан Шоелев (Шоелів), фотографія	1900	1930-31в	Погребище Бердичівської окр..	280
276.	Мугер Тетяна Фроїмовна	1900	1931-	Немирів; Одеса	281
277.	Музыкант	1909	1930-	Одеса	282
278.	Мунин Шлема-Ицко Меерович (Адольф Львович), фотографія	1909	1927-32д	Баштанка; Кривий Ріг	283
279.	Мушинская П.Григорьевна		1933-	Одеса	284
280.	Натанзон		1933-	Кривий Ріг	285
281.	Непомнящий Зіновій Самійлович	1904	1931-	Черкаси	286
282.	Нехтман Серафим Маркович	1907	1931-	Меджибож; Почеп	287
283.	Нойгауз (Нагауз, Найгауз, Нейгус) Иось-Мойше (Мусій, Мойсей, Август) Овшиев (Евсеевич), фотографія	1908 (9)	1925-30	Рашків; Одеса	288
284.	Нейман Маня Гилевна	1908	1932-	Київ	289
285.	Нижников Меер Мошкович (Мойсеевич)	1906	1925-	Софіївка Демидів. р-ну Одеської окр.	290
286.	Новікова Сіма Ізраїлівна	1896	1930-	Прилуки; Новгород-Сіверськ	291
287.	Новицкий Герш (Григорий, Грицько) Абрамович	1909 (10)	1930-	Березне Чернігів. окр.; Запоріжжя; Херсон; Фрайлебен	292
288.	Новосельський Шмуль Дувідів	1909	-	Лещина Іванівськ р-н; Житомир	293
289.	Норинскя Шейндл (Женя) Борисовна	1910	1930-	Одеса	294
290.	Нудель Нойах Гершкович		1926-28в		295
291.	Нудельман Иосиф Хаймович	1909	1930-	Могілів	296
292.	Нудельман Израиль	1910	1930-	Ворошиловка Никопільського р-ну	297
293.	Озерянский Матвей (Мотя) Львович	1900	1930-	Миколаїв	298
294.	Оловяников Ефим Фроимов		1930-	Красний Под Широківс. Р-н	299
295.	Ольхов (Олехов) Рувим Исакович	1911	1930-	Запоріжжя; Новозлатопіль	300
296.	Орликов Зяма Мардхович, фотографія	1911	1930-33д	Львово, Майдорф; Бахмет'єве Дон. обл.	301
297.	Орлов Александр	1908	1932-	Рубанівка Дніпропетр. обл.; Чонгар	302
298.	Островская Евгения Исаковна,	1912	1932-	Одеса	303

	фотографія				
299.	Пальцев Соломон Мойсїйович	1908	1930-	Кобеляки	304
300.	Паценкер Зельман Сїмонович	1872	1931-	Гадяч; Ромни	305
301.	Певзнер Хаїм Яковлевич, фотографія	1911	1933-	Ерштмайск; Миколаїв	306
302.	Певцова Хася Самуїловна	1911	1930-	Джанкой; Найдорф	307
303.	Перельман Геня Бенціоновна, фотографія	1905	1924-29	Затишшя; Маріупіль; Криве Озеро	308
304.	Перельман Венямин Ошеров, фотографія	1907	1926-??д	Красная Волока; Чеботарський технікум - викладач	309
305.	Перельман Аврум (Аврам, Абрам) Аронович	1908	1926-	Гайсин	310
306.	Переpletчиков Бениамин (Беніомін, Бенямин) Соломонович, фотографія	1909	1932/35- 40д	Гомель; Бердичів; Ойфлебунг; Корюківка	311
307.	Пересецький Григорій Борисович	1907	1930-33	Ізлучиста; Новоковно; Барабой	312
308.	Пересецький Абрам Михайлович	1908	1929-	Ізлучиста	313
309.	Пересецький Абрам Хаскелев	1899	1932-	Озетівка; Нікопіль; Лощкарівська МТС	314
310.	Перлов Шимон Абрамович	1912	1930-	М.Сейдеминуха	315
311.	Петлах (Петлоах) Рафаель Берков (Борисович), фотографія	1913	1933-	Костюківка БРСР; Бабичи Речицького р-ну; Гомель	316
312.	Печеная Сарра Наумовна (Ніколаєвна)	1911	1930-	Кривий Рїг	317
313.	Печерская Оля Ис.	1912	1930-	Ново-Полтавка; Ефінгар	318
314.	Пейрик Семен Григорьевич	1914	1932-	Молотовська с/р; Калініндорф	319
315.	Пинус Бенціон Борисович	1909	1932-	Ерштмайськ; Херсон	320
316.	Плотинский С.И.	1914			321
317.	Поволоцький Айзик Лейбович (Львович)	1910	1930-	Зінов'ївськ	322
318.	Подвальная Ася (Хана-Лея) Самойловна (Шмуль-Іцківна), фотографія	1911		Калфніндорф; Миколаїв	323
319.	Полячкина Симха (Сима) Арновна	1913	1930-	Ратнштадт КрАРСР	324
320.	Портная Розалия (Роза) Исааковна	1911	???-34в	Кривий Рїг; Сміла	325
321.	Приблуда Дайзїк (Дазик, Дозик) Мойсеєвич	1912	1930-	Голосково	326
322.	Прусак Рахїль (Рухля) Ісаківна (Іцківна), фотографія	1907	1930-	Димері; Київ	327
323.	Рабинович Эля (Илья) Симонов (Семенович) та Рабинович Симон (Семен) Іцков (Исакович), фотографія	1910	1927-	Новоподільськ; Миропілля	328
324.	Рабінович Самойло Григорович	1889		Гросулово, Овідіопіль, Петроверівка	329
325.	Рабинович Мойше	1912		Крим	330
326.	Рабинович Янкель Дуvidов	1906	1927-30в	Най-Волин	331
327.	Радунський Ойзер Вольфович (Вульфович)	1908	1925-26в	Новозлатополь	332
328.	Райзман Мотя Іосипович	1911	1933-33в	Проскурів; Одеса	333
329.	Рассинский Хаїм Моїсеєвич	1914	1932-	Най-Гейм; Молотовська с/р; Херсон	334
330.	Резник Роза Моїсеєвна	1906	1925-26		335
331.	Резникова Феня Цадиковна	1906	1925-	Добре	336
332.	Резніков Фїшка Цадиков	1911	1930-	Добре	337
333.	Реминик Юзеф Матусович	1906	1930-	Ліповець, Красне Вінницької окр.; Одеса	338
334.	Рїцнер Мойше (Миля) Ельович (Элевич)	1913	1930-	Херсон	339

335.	Розенберг Абрам (Аврам) Фоликович (Фолькович, Беликович)	1910	1930-	Пісчана Балт. р-ну; Фрай лебен; Нова Молдавія; Кривий Ріг	340
336.	Розенблат Ида (Эйдя) Лейбовна (Гершелєбовна)	1907	1926-	Черняхів	341
337.	Розенблит Г.	1911			342
338.	Розенфельд Давид (Дувид) Григорьевич (Гешелевич)	1902	1931-	Житомир	343
339.	Розенфельд Раиса Львовна	1907	1930-	Лозова; Краснопавлівск	344
340.	Ройзман Шая Григорьевич	1908	1930-	Лопатинці Вінниц. окр.	346
341.	Рохкина Маня Лейбовна	1903	1925/26	Колонія Ізлучиста	345
342.	Рубинзон Мойсей Іосифович (+ воєнна особистка картка батька – Робинзона Іосифа Давида Меєровича 1879 р.н)		1930-	Бердичів	347
343.	Рудаков Серафим Яковлевич (не єврей)	1910	1930-	Богоявленськ Козловск. окр. РРСФР	348
344.	Рутман Фаня Овсєєвна	1904	1925-	Ново-Полтавка	349
345.	Рязанская Соня Мойсєєвна	1902	1925-	Ново-Полтавка; Бердичів	350
346.	Саєвич Рувім Володимирович	1910	1932-34	Колонія Бекут (?)	352
347.	Сандомирской Мирон Григорьевич		1930-31		353
348.	Сапожников Дувид (Давид) Мордухович	1910	1932-	Шолом Алейхем	354
349.	Сахнин (Сахнина) Муся (Маша) Гершевна (Григорьевна)	1915	1932-33в	Ізраїлівка	355
350.	Свердель Герш Перцов, фотографія	1908	1926-31д	Камянка; Олександрівка Широких. р-ну	356
351.	Свердлик С. Львович			Сталіндорфський р-н	357
352.	Свечарник Хая (Хайка) Беньяминовна (Беніаміновна), фотографія		1924-29д	Рашків Тульчин. р-н; Одеса	358
353.	Серебро Герш Лейбович	1912	1932-	Калініндорф	359
354.	Сигалов Мендель Борухов (Борисович)	1909	1924-29	Медвин Шевчен. р-ну; В.Сейдеминуха	360
355.	Сіганєвич Абрам (Авраам) Срулів (Срулевич)	1907	1930-	Калініндорф	361
356.	Симкин Давид				362
357.	Сиро Герш Ицєлев	1911	1930-		363
358.	Сирота Аба Израїлевич	1908	1927-32	Миколаїв	364
359.	Сиротин (Сіроцін) Іосиф (Шмуїлов)	1903		Гомель	365
360.	Сквирская Рая Семеновна	1908	1930-	Миколаїв	366
361.	Скляр Лазарь Шаєвич	1897	1925-	Петроверівка	367
362.	Склярєвский Герш	1912			368
363.	Скофф А.Д.				369
364.	Славин Абрам Нахомович	1894	1930-33в	Ефінгар; Фрайланд	370
365.	Слаутская (Славуцька) Роза (Рейза) Мойсєєвна	1910	1930-	Пісчана АМРСР; Нова Молдавія; артіль артіль «Найфельд» Криворізького р-ну	371
366.	Сметана Женя Хаймовна	1915	1932-		372
367.	Смолянская Мария Наумовна	1914		Одеса	373
368.	Смотрицька Поля Борисовна	1910	1930-	Добровєличківка	374
369.	Солитерман Маркус Соломонович	1908	1925-	Кожановка Вінницької округи	375
370.	Солодовников Виктор Иванович (росіянин)	1911	1930-	Туркєстан, м. Мерв	376
371.	Соломонович Лиза Давьдовна	1913	1930-	Ново-Полтавка	377
372.	Сорочкина Евгения Алксандрвна	1913	1930-	Ратнштадт КрАРСР	378
373.	Сосина З.		1933-	Дубровка Рославль. окр. РФ	379
374.	Старостин Яков Михайлович		1930-	Астродатівка Ульянов. окр. РФ	380

375.	Суртис Ейдя Абрамовна	1907	1936-	Миколаїв	381
376.	Табакман Чарна Юдковна	1903	1924-29	Рашків; Одеса	382
377.	Тав Марк Соломонович	1911	1930-	Сталіно	384
378.	Тамаркин Меер Вениаминович (Веньямінов)		1930-	Константинівка Артем. кр.	385
379.	Тетельман Борис Ефимович	1909	1930-	Одеса	386
380.	Ткачман Марк Самоїлович	1895	1931-	Брацлав; Немирів	387
381.	Трайбер Естер М.	1910	1930-	Ізлучиста	391
382.	Трактбройт Геня Владимировна	1908	1930-	Проскурів; Ерштмайська с/р	388
383.	Трахтенгерц Сара Кисилівна, фотографія	1910	1930-	Дзигівка	389
384.	Трахтман Геня (Гитля) Ароновна	1916	1932-	Петроверівка	390
385.	Турецкий Давид Айзикович	1904	1930-33д	Калініндорф; Херсон	392
386.	Тысман Рахиль Н.		1930-		393
387.	Улановский Юдель Зусович, фотографія	1906	1927-	Жовнина Золотоніськ. окр.	394
388.	Уманский Яков Яковлевич	1912	1930-	Кременчук	395
389.	Ускач Янкель Меерович	1911	1932-	В.Сейдеминуха; Калініндорф	396
390.	Файнгольд Сльома Срулев	1912	1931-	Бугуслав; Кам'янець- Подільський	399
391.	Факторович Лев (Лейба) Борисович (Мовша-Беров)	1907	1930-	Київ	397
392.	Фарбер Вася		1930-		398
393.	Фейтліхер Наум Ильич	1904	1932-	Інгулець; Лекерт	403
394.	Фельгрон Альер Лейбов	1893	1932-	Херсон; Посад Висунський	400
395.	Фельдман Хаїм Бенціонович		1929-	Біла Церква	402
396.	Фельдман Хана Гершовна	1908	1931-	Житомир	401
397.	Финкельштейн Мося Лейзерович	1916	1933-	Романівка Березн. р-ну	404
398.	Фишберг Наум Беньяминанович	1912	1933-	Одеса(?)	405
399.	Фишман Семен (Шимон, Шима) Абрамович	1905	1931-	Бердичів	406
400.	Флейшман Янкель Ицкович	1893		Одеса	407
401.	Фрадкин Моисей Борухович (Зельман-Борухович, Борисович)	1900	1930-	Інгулець; Лекерт	408
402.	Фрайзон Алеша Герцович	1909	1930-31в	Немирів; Одеса	411
403.	Франк (Фрейнк) Сема (Шимон) Янкелев (Яковлевич)	1913	1931-	Крути АМРСР; Одеса	409
404.	Франкштейн Хайм Аврамович	1906	1931-	Кам'яно-Брід Мархлів. р-ну	410
405.	Фрейберг Сарра Абрамовна, фотографія	1903	1931-	Новополтавка	412
406.	Фридрих (Фридрих) Ш. Мойсеевич		1931-	Бердичів; Харків; Кострома	413
407.	Фукс Самуил Мойсеевич	1910	1930-	колонія Добре; Миколаїв	415
408.	Фукс Ціля Самойлівна	1910	1931-	Бердичів; Харків	414
409.	Фурман Віктор Цодікович	1905	1929-	Суми	416
410.	Фурман Яков Мойсеевич	1904	1924/25	Богуслав; Новополтавка	417
411.	Хавкина Евгения Мойсеевна	1913	1930-	Могилів, Луполово БРСР	418
412.	Хазин Давід (Дувид) Іде-Лейбів (Юдо-Лейбов)	1896	1930-	Ново-Ушиця Проскур. окр.; Мур-Курилівці Могилів-Поділ. окр.	419
413.	Хаит Аврум Срулович	1909	1930/31	Бердичів	420, 421
414.	Хайкина Ида Яковлевна	1909	1930-	Рейзендорфська с\р КрАРСР	422
415.	Хайцин Вольф (Володя) Львович	1904	1930-	Теплик Уман. окр.; Одеса	424
416.	Ханович		1930-	Запоріжжя	423
417.	Харас-Хорош (Хорош) Мойсей Савельевич	1908	1930-1932	Почеп Брянської губернії; Джанкой	429
418.	Хилькевич Бетя Берковна (Борисовна)	1912	1932-	колонія Романівка Березн. р- ну	426
419.	Ходос Шая В	1906	1925-	Маріупіль	427
420.	Холупка (Халупко) Ревекка Янкелевна		1930-	Джанкой	428
421.	Хотинская Люба Вульфовна	1914	1932-	Конотоп; Ерштмайськ; Херсон	430

422.	Хотомлянская (Хатомлянська) Хая И.	1912	1932-	Романівська с/р Березн. р-ну,	425
423.	Цикиновский Пинхос (Пиня) Берков (Борисович), фотографія	1908	1925-29д	Монастирище Уман. окр.; Криве Озеро	431
424.	Шаевич Иосиф Зельманович (Исаевич)	1909	1925-	Снігурівський р-н	432
425.	Шайкин Мордух Абрамов	1904	1925-	Херсон; Сталіндорф; Гросулово; Одеса	433
426.	Шварц Лазер (Лазарь) Филипович	1916	1934-	Одеса	434
427.	Шварцбурд Мойсей Пинхусов (Пінкасович), фотографія	1903	1925-29д	Конецполе Богопольськ. р-ну; Одеса	435
428.	Шведик Хаим	1912	1928-	Малаховка (коло Москви)	436
429.	Шевелев Нохим (Наум) Лейбович (Львович), фотографія	1910	1929-32д	Леніно БРСР; Биробіджан; Донбас; Ленінград	437
430.	Шенкерман (Шейнкерман) София Самойловна		1930-	Миколаїв	438
431.	Шехтман Шулім М	1911	1930-	Шпиків Тульчин. окр.; Могілів-Поділ.	439
432.	Шкарівська (Шкарівська-Рабінович, Шхаровская) Берта Львовна	1908	1933-35	Тараща Білоцерків. окр.; Одеса	440
433.	Шкляр Рувин Файвелович	1909	1927-31	Слуцьк; Мінськ БРСР	441
434.	Школьник Лазер Давидович	1907	1930-	Новозлатопіль	443
435.	Школьник Чарна Абрамовна	1916	1932-	Чернівець	442
436.	Школьников Марк Григорьевич	1904	1930-	Снитків Копайгород. р-ну; Херсон	445
437.	Шляхтер Неся Яковлевна	1910	1929-	Нікопіль; Зеленопіль	446
438.	Шнейдер Цейта Исааковна	1907	1926-31	Добре; Колтунська МТС Ленінград. обл.	447
439.	Шойхет Борис Семенович, фотографія	1907	1930-31	Бадер; Київ	450
440.	Шойхет Х.		1931-	Шклов-Білоруський	449
441.	Шпиц Исаак Самойлович	1910	1930-	Новоковно	448
442.	Шрага Фаня Мойсеевна	1912	1932-	Миколаїв; Одеса	451
443.	Штейн Хайм Нотов		1930-		444
444.	Штейнберг М.	1903	1931-	Одеса	453
445.	Штейнруд Цаля (Исаак) Давидович		1929-30в		454
446.	Штерин Хаим (Ефим) Борухов (Борисович)	1903	1924-29	Ефінгар; Ізраїлівка; Калініндорф	452
447.	Штиклер Мойсей Исаакович	1912	1930-	Бершадь	455
448.	Штульзафт Самуїл Яковлевич	1896			456
449.	Шульман Давід Ісакович	1907	1930-	Волинь	457
450.	Шустер Мендель (Мотя) Абрамович, фотографія	1909	1930-	Бердичів	458
451.	Щіглік Сою (чоловік)			Бердичівська окр.	459
452.	Цвас Фаня Мойсеевна		1930-		461
453.	Эмануель (Аменуель, Амнуель, Імануель) Арон Ильич	1911	1931	Новозлатополь	460
454.	Юдкевич Арон Ильич	1908	1930-	Бахмач	462
455.	Янкелевич Фай Абрамович	1909	1930-	Кам'янець-Подільський	463
456.	Янкельзон Дора Соломоновна	1912	1930-	Одеса(?)	464

Ю. Грозна, Н. Рерго

**НОВОПОЛТАВСЬКИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ТЕХНІКУМ ТА ІНСТИТУТ:
ОДЕСЬКІ ДЖЕРЕЛА**

Анотація. Автори на матеріалах з Державного архіву Одеської області уточнюють періодизацію та найменування Новополтавського сільськогосподарського технікуму та інституту, які у 1924-1934 готували мовою ідиш єврейських спеціалістів рільництва та тваринництва.

Ключові слова: Новополтавка, технікум, інститут, професійна освіта, вища сільськогосподарська освіта, євреї, ідиш.

Ю. Грозная, Н. Рерго

**НОВОПОЛТАВСКИЙ ЕВРЕЙСКИЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ
ТЕХНИКУМ И ИНСТИТУТ: ОДЕССКИЕ ИСТОЧНИКИ**

Аннотация. Авторы на материалах из Государственного архива Одесской области уточняют периодизацию и наименования Новополтавского сельскохозяйственного техникума и института, которые в 1924-1934 готовили на языке идиш еврейских специалистов полеводства и животноводства.

Ключевые слова: Новополтавка, техникум, институт, профессиональное образование, выше сельскохозяйственное образование, евреи, идиш.

J. Grozna, N. Rergo

**NOVOPOLTAVA JEWISH AGRICULTURAL TECHNICAL SCHOOL
AND INSTITUTE: ODESSA SOURCES**

Abstract. Using materials from the State Archives of Odessa region the authors specify the periodization and names of the Novopoltavka agricultural college and institute which in 1924-1934 trained in Yiddish Jewish specialists of crop growing and stock-raising.

Keywords: Novopoltavka, college, institute, vocational education, higher agricultural education, Jews, Yiddish.

УДК 329.7(=411.16)

Володимир Гула

(кандидат історичних наук,

м. Київ, Україна),

Оксана Гула

(Український науково-дослідний інститут

архівної справи та документознавства,

м. Київ, Україна)

СІОНІЗМ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ РОБІТНИЧОЇ ГРУПИ (1902 – 1903 рр.)

В українській історіографії ранній період поширення соціалістично-сіоністських ідей на території українських губерній Російської імперії асоціюється насамперед із діяльністю «Поалей Ціон». Однак при цьому поза увагою дослідників залишається Єврейська незалежна робітнича партія (ЄНРП), створена 1901 р. у Мінську. Причина криється у тісному зв'язку цієї організації з російською політичною поліцією: протягом тривалого часу ЄНРП сприймалась виключно як поліцейська агентура у робітничому русі. У даній розвідці маємо на меті з'ясувати погляди ЄНРП на єврейське питання в Російській імперії початку ХХ ст. на прикладі її одеського філіалу.

У працях, присвячених історії даної партії, ще з дореволюційних часів, зверталася увага на її зв'язки з політичною поліцією. Дослідження діяльності партії у контексті розвитку соціалістичного сіонізму були характерні для історіографії 1920–1930-х рр. У цей період було видано збірку документів з

історії зубатовських організацій та кілька цікавих аналітичних робіт, заснованих також на документах царської політичної поліції [4; 5; 9; 10; 13]. Тоді ж опубліковано листи О. Чемериського, М. Вільбушевич, М. Когана до своїх поліцейських кураторів, програму партії, її листівки та ін. Згадані автори реконструювали діяльність організації з бундистських позицій (взагалі, її поява пояснювалась кризою у самому Бунді та умовами життя, роботи єврейських робітників), засуджували за націоналізм, зв'язки з поліцією, провладну діяльність. При цьому вони публікували численні документи самої партії, у тому числі й з критикою Бунду: листівки, програми, статті, листи очільників ЄНРП. З поворотом ідеологічного вектору від революційної перебудови світу до державницького патріотизму та проведенням репресій відносно потенційно нелояльних до Й. Сталіна політичних діячів (в тому числі й колишніх бундівців), тема ЄНРП зникла з історичних досліджень. Відродження інтересу до даної проблематики, яке припало на початок 1970-х рр., ознаменувалось створенням низки текстів, методологічно ідентичних ленінським статтям початку ХХ ст. із критикою бундівського націоналізму [2]. Радянські науковці, користуючись ленінськими характеристиками і висловами, пояснювали зародження ЄНРП діяльністю Бунду та всіляко доводили їхню спорідненість, хоча ця думка йшла в розріз із свідченнями різноманітних груп історичних джерел. У сучасній російській історіографії спостерігається зростання інтересу до вивчення легального робітничого руху в імперії як альтернативи революційним організаціям. При цьому акцент робиться на дослідження перебігу та результатів економічної боротьби «незалежних» груп [12]. В українській історіографії ця партія характеризується традиційно як представник «поліцейського соціалізму», побіжно зазначається поступове зростання ролі сіонізму в роботі партії [6].

На початку ХХ ст., з розвитком капіталістичних відносин, класового суспільства та національної самосвідомості, єврейське населення Російської імперії, особливо смуги осілості, постало перед питанням: асиміляція чи окремішність? Революційна соціал-демократія, орієнтована на глобальне

єднання пролетаріату, виступала за асиміляцію, що яскраво висвітлено у працях В. Леніна та Л. Аксельрод [11; 1]. Бунд, загалом підтримуючи марксистський інтернаціоналізм, запропонував проміжну позицію культурної автономії, яка багато в чому була реакцією на несприйняття прибічниками В. Леніна в РСДРП євреїв окремою нацією та обґрунтуванням прагнення розбудови соціал-демократичної партії на автономістських засадах австромарксизму.

Прибічники сіоністських поглядів, тобто окремішності, на кінець XIX ст. ще не мали організацій, які б об'єднували у своєму складі робітників. Були спроби вести сіоністську агітацію на заводах та фабриках через представників адміністрації, однак вони не мали успіху, в тому числі й через тісний зв'язок агітаторів із керівництвом, яке виступало проти будь-яких спроб домогтися покращення умов праці. Однак, вже на початку XX ст. ситуація почала змінюватися.

Розвиток страйкового руху наприкінці XIX – початку XX ст. спонукав владу до пошуку альтернатив силового придушення робітничого руху. Такою альтернативою стали підконтрольні поліції організації, однією з яких була ЄНРП. Ідея створення таких організацій, які б за підтримки поліції демонстрували високу ефективність у забезпеченні матеріально-культурних потреб робітників і, таким чином, відокремлювали їхню більшість від революціонерів, належала начальнику Московського охоронного відділення С. Зубатову. Він отримав згоду на проведення даного експерименту з боку міністра внутрішніх справ В. Плеве.

У єврейському середовищі актуальне для тодішнього соціалістичного руху протистояння між економізмом та політичним активізмом супроводжувалось протистоянням між сіонізмом та асиміляцією. Сам С. Зубатов заохочував інтерес очільниці ЄНРП М. Вільбушевич до сіонізму, це підтверджується їхнім листуванням [9]. Так, у зауваженнях до листа М. Вільбушевич, він зазначав: «Потрібно сіонізм підтримувати і взагалі зіграти на націоналістичних прагненнях. Найкращий засіб – дозволити жаргонну літературу для заохочення національного самолюбства...» [7, с. 84]. При цьому

у програмі партії напряду про сїонїзм мова не йшла, хоча зазначалась необхідність розвитку культурних організацій, а також наводилась критика Бунду за підпорядкування інтересів робітників політичним інтересам організації, за його обмеженість та нетерпимість, що розділяли єврейський пролетаріат [4, с. 242–243]. Обережним був і підхід до видавничої справи – говорилось про потребу заснування легальних періодичних видань мовою їдиш для створення конкуренції із Бундом [4, с. 260–261].

В Одесі представником ЄНРП став М. Коган, який вже був відомим у цьому місті соціал-демократом. Переховуючись у Мінську від арешту, познайомився із представниками «незалежних» та вирішив розвивати цей рух в Одесі. Згодом, з 1902 р., діяльністю «незалежних» в місті почав керувати Г. Шаєвич. Він долучився до цього робітничого руху вже будучи свідомим сїонїстом: виступав головою гуртка «Oir Zion», співорганізатором видавництва сїонїстської літератури «Гатхію» і брав участь у роботі бібліотечної комісії одеської сїонїстської організації [3, с. 32]. На ґрунті сїонїстських поглядів зблизився з М. Вільбушевич. При цьому сїонїзм не проявлявся в агітаційній роботі одеського осередку партії. Основою діяльності в робітничому середовищі була вимога легалізації робітничих союзів, покращення умов праці, збільшення заробітної платні шляхом проведення страйків. Агітація велась не тільки серед єврейських, а й серед християнських робітників, сама організація носила назву «Незалежна робітнича група м. Одеси». За підтримки політичної поліції, такі страйки здебільшого були успішними. На початок 1903 р. організація Г. Шаєвича налічувала до 2 тис. активних членів. Однак у липні 1903 р. страйк портових робітників вийшов з-під контролю «незалежних», поступово перетворившись на загальний, до того ж з боку страйкарів почали гучно лунати політичні вимоги. Місцеве охоронне відділення захищало Г. Шаєвича та його підопічних перед міністром внутрішніх справ як стримуючу частину у складі загального числа страйкарів. Проте, зрештою, було змушене підкоритися інтересам центральної влади, яка виступала проти будь-якої трансформації режиму, прагнучи зупинити час на території Російської імперії.

Г. Шаєвича було заарештовано та відправлено на заслання і осередок ЄНРП в Одесі припинив існування.

Значною проблемою для ЄНРП в Одесі, окрім спротиву місцевих революційних організацій, стала інертність державних органів. Оскільки підтримка подібних робітничих союзів не була офіційною позицією міністерства внутрішніх справ, місцева влада надавала перевагу невтручанню у її роботу. На таке ставлення з боку одеської адміністрації скаржився Ю. Волін у листі С. Зубатову [5, с. 305]. В інших регіонах імперії, де діяльність ЄНРП не була розвинена, траплялися затримання її активістів. Так, у вересні 1902 р. у Києві у студента університету було вилучено кілька екземплярів прокламацій ЄНРП, 85 екземплярів листівок «Незалежної робітничої групи Одеси» та записка до М. Вільбушевич з проханням познайомити її власника із мінським рухом. У рапорті з приводу цієї події прокурор київської судової палати зазначав: «До програми цих спілок, як видно з наданих прокламацій, входять страйки, облаштування бібліотек, читалень, курсів, лекцій, зборів робітників. Невідомо, однак, на яких підставах і за яких умов. Сам тон прокламацій, що допускає вислови на кшталт таких, що уряд «злякався» наростання робітничого руху ... навряд чи можна визнати доречним, а тим часом ці прокламації розповсюджуються очевидно з відома жандармської влади з метою «легалізувати» робітничий рух і направити його у бажане русло» [14, арк. 368].

Стосовно власне сіоністської діяльності «незалежних» в Одесі, цікаві свідчення залишив Ю. Волін: «Ми вирішили невідкладно організувати Незалежну Робітничу Групу. Група в цілому сприймає нашу програму. Великі ускладнення у нас з національного питання (для Одеси це болюче питання: наша партія єврейська, національна, хоча і не націоналістична, а тут власне єврейський рух вести неможливо)... Видатні представники місцевої єврейської інтелігенції (Ахад-Гаам і Дубнов) чудово зрозуміли нашу справу і співчувають їй. У Ахад-Гаама я буваю кожен ранок. Ми спілкуємося близько години...» [5, с. 304–305]. При цьому у листівках як самої групи, так і окремих її професійних спілок, йшлося виключно про робітничий союз, націлений на легалізацію,

вирішення економічних та освітніх проблем робітників [5, с. 306–311]. Причиною цього було не тільки побоювання міжнаціональної ворожнечі, висловлене Ю. Воліним, але й пріоритетна актуальність економічних інтересів – саме через них був шанс стрімко набрати популярність та схилити на свій бік частину тодішніх прихильників Бунду. Максимально відверто ця думка була висловлена Г. Шаєвичем у праці «Єврейська незалежна робітничка партія, її програма, історія і значення для національного відродження єврейського народу». Він констатував наявність націоналістичних прагнень у очільників партії, проте ці прагнення не знаходили підтримки в середовищі «народної молоді, що відрізняється чистою душею та відкликається на все високе та благородне». Причиною стала, на думку автора, масова агітаційна діяльність Бунду (на етапі гурткової пропаганди Г. Шаєвич визнавав за ним прогресивне просвітницьке значення). Негативний вплив Бунду на єврейське суспільство, за його переконанням, полягав у нав'язуванні догматичного мислення, неприйнятті інших точок зору та у сприянні руйнуванню традиційних сімейних цінностей. Для того, аби «націоналізувати єврейську робітничу масу, необхідно відділити професійні робітничі союзи від будь-яких політичних цілей, зробити їх незалежними від політичних партій» [5, с. 313]. Сіоністська активність партії проявилась при підготовці групи єврейської самооборони 1903 р., у передчутті єврейського погрому. У спогадах В. Жаботинського міститься згадка про такий загін, він сам теж долучився до його складу. Група була озброєна револьверами та холодною зброєю [8, с. 45–46]. Того року єврейський погром в Одесі не відбувся, а невдале завершення для її очільника робітничого страйку призвело до згорання цієї ініціативи. ЄНРП прагнула замінити соціалістичні ідеї в єврейському робітничому середовищі на націоналістичні, однак через низку об'єктивних обставин мала йти непрямым шляхом, обмежуючи пропаганду сіоністської складової власної партійної мети.

Отже, діяльність в Одесі 1902–1903 рр. adeptів соціалістичного сіонізму здійснювалась досить обережно, без гучних заяв про національні прагнення партії. У той же час її очільники самі були ідейними сіоністами та мали тісні

зв'язки з духовними лідерами цього руху. Вони прагнули максимально ефективно використати можливості, надані імперською владою, задля залучення якнайбільшої кількості робітників на свій бік. В умовах низької популярності національних прагнень у цьому середовищі (що обумовлювалось насамперед умовами життя та праці, а не діяльністю Бунду) діяти необхідно було через задоволення економічних потреб, поступово переходячи до власне сіоністської пропаганди. Досить швидко Незалежна робітничка група стала впливовою силою в Одесі. Однак неготовність влади йти на політичну трансформацію режиму відповідно до вимог соціально-економічного розвитку призвела до силового згортання діяльності групи. Для соціалістично-сіоністського руху цей союз із політичною поліцією, попри негативні наслідки у вигляді зручного сюжету для антисіоністської агітації Бунду, мав і позитивний наслідок: поширення сіоністських ідей у робітничому середовищі не від адміністрації підприємств, а з боку авторитетних громадських лідерів, що у подальшому сприяло розширенню мережі «Поалей Ціон».

Література та джерела:

1. Аксельрод Л. К национальному вопросу. – 1902. – 14 с.
2. Бич М. Развитие социал-демократического движения в Белоруссии в 1883–1903 гг. – Минск, 1973. – 232 с.
3. Бухбиндер Н. Зубатовщина и рабочее движение в России. – Москва, 1926. – 63 с.
4. Бухбиндер Н. Независимая еврейская рабочая партия. По неизданным архивным документам. // Красная летопись. – 1922. – №2-3. – С. 208–285.
5. Бухбиндер Н. О зубатовщине (По неизданным архивным материалам) // Красная летопись. – 1922. – №4. – С. 289–329.
6. Гребенніков В. Ліворадикальні партії в Україні та їх боротьба проти політики російського самодержавства з робітничого питання (1900–1917). – Київ, 2006. – 300 с.

7. Гула В. Бунд і сіонізм: початок протистояння (1895–1903 рр.) // Архіви України. – 2019. – Вип. IV (321). – С. 82–89.
8. Жаботинский В. Повесть моих дней. – Иерусалим, 1989. – 298 с.
9. Заславский Д. Зубатов и Маня Вильбушевич. – Москва, 1923. – 72 с.
10. Козьмин Б. С.В. Зубатов и его корреспонденты: среди охранников, жандармов и провокаторов. – Москва, Ленинград, 1928. – 143 с.
11. Ленин о еврейском вопросе в России. – Запорожье, 1924. – 99 с.
12. Медведев С. Эксперимент Зубатова. Легализация рабочего движения в первые годы XX в. – Москва, 2018. – 384 с.
13. Рафес М. Очерки по истории «Бунда». – Москва, 1923. – 440 с.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 317, оп. 1, спр. 1930.

В. Гула, О. Гула

СИОНИЗМ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ РОБІТНИЧОЇ ГРУПИ (1902 – 1903 рр.)

Анотація. У статті розглядається діяльність одеського осередку Єврейської незалежної робітничої партії (ЄНРП) – Незалежної робітничої групи – у контексті поширення сіоністських ідей. Охарактеризовано погляди лідерів групи на вирішення єврейського питання в Російській імперії, з'ясовано причини відсутності сіоністських мотивів у масовій агітаційній діяльності даної організації.

Ключові слова: сіонізм, Єврейська незалежна робітничка партія, Бунд, робітничий рух, Одеса.

В. Гула, О. Гула

СИОНИЗМ В ИДЕОЛОГИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕЗАВИСИМОЙ РАБОЧЕЙ ГРУППЫ (1902 - 1903 ГГ.)

Аннотация. В статье рассматривается деятельность одесского отделения Еврейской независимой рабочей партии (ЕНРП) - Независимой рабочей группы - в контексте распространения сионистских идей.

Охарактеризованы взгляды лидеров группы на решение еврейского вопроса в Российской империи, выяснены причины отсутствия сионистских мотивов в массовой агитационной деятельности данной организации.

Ключевые слова: сионизм, Еврейская независимая рабочая партия, Бунд, рабочее движение, Одесса.

V. Gula, O. Gula

**ZIONISM IN THE IDEOLOGY AND ACTIVITIES OF THE INDEPENDENT
WORKING GROUP (1902 - 1903)**

Abstract. *The article examines the activities of the Jewish Independent Workers Party in Odesa (the Independent Working Group) - in the context of Zionist activities. The views of the group's leaders on the solution of the Jewish question in Russian Empire are described, the reasons for the absence of Zionist motives in the mass agitation activities of this organization are clarified.*

The socialists-Zionists activities in Odesa in 1902–1903 were conducted rather cautiously, without loud statements about the party's national aspirations. At the same time, its leaders themselves were ideological Zionists and had close ties with the spiritual leaders of this movement. They sought to use the opportunities provided by the imperial authorities to attract the most of workers to their side. It was necessary to proclaim economic needs, gradually moving to the actual Zionist propaganda, because the low popularity of national aspirations in this environment. Soon enough, the Independent Working Group became an influential force in Odesa.

However, the unwillingness of the authorities to undertake a political transformation of the regime in accordance with the requirements of socio-economic development has led to the ending of the group's activities.

For the socialist-Zionist movement this alliance with the political police had positive consequences, namely the arrival of Zionist ideas in the working environment not from the administration of enterprises but from authoritative public leaders, contributed to the expansion of the Poale Zion network.

Key words: *Zionism, the Jewish Independent Workers Party, Bund, labor movement, Odesa.*

УДК 37.011.3-051:376-054.57(=411.16)](477.73)(091)

Ганна Іванова

*(Державний архів Миколаївської області,
м. Миколаїв, Україна)*

ВЧИТЕЛІ МИКОЛАЇВСЬКОГО ДВОКЛАСНОГО ПОЧАТКОВОГО ЄВРЕЙСЬКОГО УЧИЛИЩА

Миколаївське двокласне початкове єврейське училище було перетворено з Талмуд-Тори у 1890 р. і розміщувалося у власному будинку № 21 по вул. Адміральська у м. Миколаїв.

У жовтні 1901 року в училищі навчалося 170 хлопчиків. Плата за навчання не стягувалася. На утримання училища із сум коробкового збору витрачалося щорічно 6200 крб. В училищі викладали вчителі Лев Подольський, Євсій Гицельтер, Хаїм Фіалков, Ілля Дульцин, Харитон Дюрич. Завідувачем установи був Степан Михайлович Чайкін, лікарем – Володимир Йосипович Вольфензон [1].

1903 р. завідував училищем Іван Афанасійович Васютинський, викладали вчителі Лев Подольський, Євсій Гицельтер, Хаїм Фіалков, Ілля Дульцин, Петро Коровников [2].

Миколаївське двокласне початкове єврейське училище було єдиним казенним єврейським навчальним закладом в межах Миколаївського градоначальства. У навчальних програмах, поряд з єврейською мовою, єврейської та біблійною історією, були російська та німецька мови, гуманітарні

та природничі дисципліни. Загальноосвітні предмети викладалися російською мовою, а єврейські предмети – єврейською. Училище мало 3 основних відділення та 2 підготовчих класи, термін навчання складав 5 років.

1910 р. на посаді вчителя малювання Миколаївського двокласного початкового єврейського училища працював Микола Олександрович Винокуров, 32 років, одружений, православного віросповідання, росіянин, син чиновника, котрий 1902 р. закінчив Імператорську академію мистецтв, та отримав звання вчителя малювання середніх навчальних закладів [3].

1910 р. завідувачем Миколаївського двокласного початкового єврейського училища також був Іван Афанасійович Васютинський, 44 років, православного віросповідання, духовного стану, росіянин, неодружений, надвірний радник. 1889 р. він закінчив курс навчання у Феодосійському вчительському інституті та отримав звання вчителя міського училища. У вказаному закладі працював з 1 жовтня 1889 р., мав викладацький стаж 22 роки. [4].

В училищі велика увага приділялася «ручній праці». 1910 р. її викладав вчитель Віктор Корнійович Станішевський, 39 років, православного віросповідання, син чиновника, одружений, закінчив Новобузьку вчительську семінарію [5].

1912-1914 рр. та у першій половині 1915 навчального року ручну працю викладав завідувач училища В.Л. Іванов, котрий отримав підготовку на курсах ручної праці у м. Феодосія, куди був відряджений у 1892-1894 рр. В. Л. Іванов викладав також російську мову, арифметику та чистописання [6].

Згідно зі звітами про стан класу ручної праці при Миколаївському двокласному початковому єврейському училищі за 1915-1917 рр. викладалася ручна праця по дереву і навчалосся 45 учнів у рік у віці з 12 до 16 років. Ручну працю у ці роки викладав завідувач училища Василь Афанасійович Іржевський, який закінчив курси ручної праці у м. Одеса у 1916 рр. Він викладав також російську мову, геометрію, географію та чистописання. Згідно з відомостями про службовців училища за 1915 р. Іржевський Василь Афанасійович у 1902 р.

закінчив Феодосійський учительський інститут, був одружений, за віросповіданням – православний [7].

1910 р. другим штатним вчителем училища був Шульман Борух Мовшевич, 30 років, єврей, іудейського віросповідання, землероб, неодружений, котрий у 1901 р. закінчив курс навчання у Віленському єврейському вчительському інституті та отримав звання вчителя єврейського навчального училища. Після навчання викладав у Любавічеському двокласному єврейському училищі Могилевської губернії. У Миколаївському двокласному початковому єврейському училищі працював з 1 серпня 1906 р., викладав російську мову та єврейські предмети, утримував родину з трьох сестер, брата і старого батька. 29 грудня 1912 р. Борух Шульман звернувся до завідувача училища з проханням про надання йому дозволу на одруження з донькою миколаївського міщанина дівцею Марією Абрамівною Вуль, котра народилася 26 вересня 1884 р. У відомостях про службовців училища за 1915 р. у Шульмана Б. М. значиться одна дитина – син. 1914 р. Шульмана Б.М. було нагороджено срібною медаллю з написом «За старанність» на олександрівській стрічці [8].

У відомостях про службовців та в іменному списку службовців Миколаївського двокласного початкового єврейського училища за 1910 р. є відомості про вчителя Йосипа Хайкелевича Іозефовича, 21 року, іудейського віросповідання, єврея, міщанського стану, не одруженого, котрий у 1909 р. закінчив курс навчання у Віленському єврейському вчительському інституті та працював на посаді вчителя паралельних підготовчих класів училища з 1 жовтня 1910 р. В серпні 1911 р. Йосиф Хаїмович (так у документі) Іозефович звертався до завідувача Миколаївського двокласного початкового єврейського училища В. Іванова з клопотанням про надання йому можливості давати уроки по єврейським предметам у жіночому училищі Ф. С. Вулих в навчальні години, вільні від занять в училищі [9].

Також у документах за 1910 р. є відомості про вчителя Іцка-Айзіка Зимелевича (Залмановича) Сідранського, 31 року, іудейського віросповідання,

єврея, міщанського стану, неодруженого, котрий у 1899 р. закінчив курс навчання у Віленському єврейському вчительському інституті і отримав звання вчителя єврейського навчального училища. На посаді вчителя Миколаївського двокласного початкового єврейського училища працював з 20 жовтня 1907 р., викладав арифметику, геометрію, креслення, єврейські предмети та спів. У відомостях про службовців училища за 1915 р. є відомості про те, що Сідранський І. З. вже був одружений, дітей не мав. У березні 1916 р. Сідранський І. З. отримав дозвіл директора народних училищ Херсонської губернії додатково викладати у вечірній школі пані Б. М. Фрейденберг (для єврейських підлітків, котрі працювали у промислових та торгівельних установах м. Миколаїв) та обійняти посаду голови педагогічної ради зазначеної вище школи, а у серпні 1917 р. – викладати закон іудейської віри в Олександрівській 1-й чоловічій гімназії м. Миколаїв. 1918 р. Сідранський І. З. значиться вчителем основного підготовчого класу Миколаївського двокласного початкового єврейського училища. Крім платні отримував винагороду за викладання чистописання, бухгалтерії та за виконання наглядацьких обов'язків і секретарство [10].

З 1 вересня 1910 р. на посаді вчителя (в деяких документах – помічника вчителя) Миколаївського двокласного початкового єврейського училища працював та викладав арифметику, єврейський язык, єврейську історію і Біблію Гдалій Цалевич (Цалкович) Рудашевський, 24 років (у 1910 р.), іудейського віросповідання, єврей, міщанського стану, одружений, котрий 1907 р. закінчив курс навчання у Віленському єврейському вчительському інституті. 1914 р. проживав у будинку № 21 по вул. Адміральській у м. Миколаїв. У відомостях про службовців училища за 1915 р. є дані про те, що у сім'ї Рудашевських була дитина – син. За мобілізацією 1914 р. Рудашевського Г. Ц. було призвано до діючої військової служби, а його обов'язки в училищі тимчасово (з вересня 1914 р. по листопад 1917 р.) виконував Шлема Абрамович Ройзман. 1916 р. дружина Рудашевського Г. Ц. – Сарра Хаїмівна Рудашевська, котра на той час мешкала у будинку № 38 по вул. Велика Морська у м. Миколаїв, клопотала

перед завідувачем училища про виділення їй та дитині одноразової грошової допомоги у зв'язку з тим, що її чоловік з липня 1914 р. перебував в рядах діючої армії. У липні 1917 р. Рудашевського Г. Ц. було звільнено від проходження військової служби й він продовжив виконувати обов'язки помічника вчителя Миколаївського двокласного початкового єврейського училища та отримував винагороду зі зборів за навчання, виконання наглядацьких обов'язків і викладання гімнастики [11].

З 1 липня 1914 р. на посаді вчителя паралельного підготовчого класу Миколаївського двокласного початкового єврейського училища працював та викладав географію, природознавство, Біблію, єврейську мову, єврейську історію та гімнастику Берко Борухович Каценеленбоуген, іудейського віросповідання, котрий 1907 р. закінчив курс навчання у Віленському єврейському вчительському інституті, мав дружину – Фаню Іцковну Каценеленбоуген. 1915 р. у подружжя значиться одна дитина – син. 1918 р. отримував винагороду зі зборів від навчання, за завідування бібліотекою та виконання наглядацьких обов'язків [12].

11 вересня 1916 року до завідувача Миколаївським двокласним початковим єврейським училищем звернувся капельмейстер Мойсей Дукач, котрий мешкав по вул. Велика Морська № 70/73 у м. Миколаїв, з проханням про зарахування його вчителем музики на наступних умовах: викладати він буде власними інструментами, які відповідають духовому оркестру, за щоденну винагороду у сумі 300 крб. на рік. 5 жовтня 1916 р. завідувач Миколаївським казенним училищем В. Іржевський звернувся до директора народних училищ Херсонської губернії з проханням про надання права викладати музику (з 1 жовтня 1916 р.) у ввіреному йому училищі викладачеві музики в Миколаївському комерційному училищі Мойсею Дукачу, який пропонує училищу у безкоштовне користування свої музичні інструменти та має викладацький стаж понад двадцять років. При цьому він характеризував Мойсея Дукача як прекрасного організатора дитячих оркестрів [13]. У відомостях на винагороду особовому складу (зі збору за навчання)

Миколаївського двокласного початкового єврейського училища за грудень 1916 р. значиться М.М. Дукач як викладач музики з винагородою у 300 крб. на рік. З листопада 1917 р. по грудень 1918 р. Мойсей Дукач отримував щомісячну винагороду у сумі 40 крб. (480 крб. на рік) [14].

У листопаді 1917 р. на посаду вчительки німецької мови училища було прийнято Цандер Софію Генріхівну, котра закінчила Келецьку гімназію і Варшавські педагогічні курси іноземних мов та отримала звання домашньої вчительки, з 1902 р. працювала вчителькою німецької мови у Келецькій чоловічій гімназії [15]. До Цандер С.Г. німецьку мову в училищі викладала Машоріна (Яковлева-Сафонова) Євгенія Францівна, православного віросповідання, котра у 1907 р. закінчила Одеський інститут шляхетних дівчат та у листопаді 1917 р. залишила службу в училищі у зв'язку із виїздом з м. Миколаїв на постійне місце проживання до м. Жмеринка [16].

Однією з основних проблем навчального закладу було недостатнє фінансування. 1911 р завідувач училищем звертався до міської управи з проханням збільшити суму, що відпускали на утримання установи. Він мотивував своє прохання тим, що штати і фінансування були визначені ще у 1873 р. і з того часу жодного разу не переглядалися: «викладачі дають від 20 до 32 тижневих уроків кожен, всі викладачі (з інститутською освітою) відчувають крайню матеріальну потребу, тому що їх платня, що була призначена ще при заснуванні училища, не піддавалася за весь більш ніж 20-річний період існування училища ніяким змінам, незважаючи на те, що умови життя подорожчали» [17].

Згідно із постановою суспільно-педагогічного комітету при управлінні Одеського навчального округу та ст.ст. 8, 11 Положення про єврейські училища у Миколаївському двокласному початковому єврейському училищі у 1917-1918 навчальному році було введено 6-й рік навчання. Особи, котрі закінчили училище у 1916-1917 навчальному році, мали право вступити на навчання до шостого класу. Також було встановлено платню за навчання у сумі 20 крб. на рік з учня (до 1917 р. навчання у училищі було безоплатним) та прийнято

рішення запросити викладача (без права державної служби) для підготовчого класу з окладом у 720 крб. на рік. 19 жовтня 1917 р. Миколаївська міська виконавча культурно-просвітницька комісія повідомила завідувача училища про включення Миколаївського двокласного початкового єврейського училища до міської шкільної мережі з 1910 р. [18].

У вересні 1918 р. завідувач училищем В. А. Іржевський звернувся до комісара з освітніх справ Херсонської губернії з клопотанням про створення кредиту для утримання училища та повідомив про те, що ввірена йому установа переживає дуже важкі часи: «вчителі вже третій місяць не отримують платню, взагалі відсутнє паливо на зиму, а сторожа кидають роботу». Після надходження розпорядження про перетворення школи на вищу початкову, місцеве самоврядування припинило виділяти кошти на її утримання, також не надходила допомога і від місцевої єврейської громади у зв'язку з відсутністю коштів, школа була на межі закриття і 250 учнів посеред навчального року могли залишитися без навчання [19].

Згідно з листом комісаріату у справах Одеської шкільної округи від 3 жовтня 1918 р. та на підставі постанови комісії з підготовчих робіт за призначенням вчителів на посади у середніх та вищих початкових школах Одеського шкільного округу (протокол № 21) з 1 липня 1918 р. на посаді інспектора Миколаївської єврейського вищого початкового училища було затверджено В. А. Іржевського, на посадах вчителів школи – Б. М. Шульмана, Б. Б. Каценеленбоугена, І. З. Сідранського та Г. Ц. Рудашевського. М. М. Дукач допускався до викладання музики з платні по найму з учнів, Р. Б. Рабинович – до викладання співу а С. Г. Цандер – німецької мови, також Т. Б. Скобліонока було затверджено на посаді штатного вчителя на підставі ст.ст. 9-10 «Положення про вищі початкові школи» від 25 червня 1912 р. [20].

Училище проіснувало до 1920 року, коли його ліквідували під час загальної реорганізації системи освіти.

Література та джерела:

1. Адрес-календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев, 1901, с. 105.
2. Адрес-календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1904 год. – Николаев: Изд. Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1903, с. 163.
3. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв., 7; спр. 3, арк. 20.
4. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв., 7.
5. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.
6. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 3, арк. 4-16.
7. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 3, арк. 17-38 зв.
8. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв., 7; спр. 22, арк. 1, 1 зв., 3, 6; спр. 3, арк. 20.
9. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв., 7, спр. 17, арк. 4.
10. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв., 7, 20; спр. 21, арк. 6 – 8, 11 – 12; спр. 10, арк. 19 зв., 226.
11. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв., 7; спр. 3, арк. 20; спр. 20, арк. 1, 5, 7, 8, 12 – 12 зв.; спр. 9, арк. 240.
12. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 18, арк. 14, 15; спр. 3, арк. 20; спр. 10, арк. 225 зв.).
13. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 16, арк. 1, 2; спр. 14, арк. 45 зв., 46.
14. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 9, арк. 239 зв., 240; спр. 10, арк. 225 зв., 226.
15. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 9, арк. 208-209.
16. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 3, арк. 34 зв., спр. 9, арк. 208-208 зв.
17. ДАМО. Ф. 229, оп. 1, д. 1555, арк. 1.
18. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 9, арк. 189-189 зв., 192.
19. ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 9, арк. 171 – 171 зв.
20. Там саме, арк. 172 – 172 зв.

Г. Іванова

**ВЧИТЕЛІ МИКОЛАЇВСЬКОГО ДВОКЛАСНОГО ПОЧАТКОВОГО
ЄВРЕЙСЬКОГО УЧИЛИЩА**

Анотація. Дослідження присвячено вчителям Миколаївського двокласного початкового єврейського училища, яке було єдиним казенним єврейським навчальним закладом у межах Миколаївського градоначальства, а з 1 липня 1918 р. – Миколаївського єврейського вищого початкового училища. З'ясовано, що у навчальних програмах, поряд з єврейськими предметами були російська та німецька мови, гуманітарні та природничі дисципліни, які викладалися вчителями різних віросповідань.

Ключові слова: училище, вчителя, мова, віросповідання.

А. Іванова

**УЧИТЕЛЯ НИКОЛАЕВСКОГО ДВУХКЛАСНОГО НАЧАЛЬНОГО
ЄВРЕЙСКОГО УЧИЛИЩА**

Аннотация. Исследование посвящено учителям Николаевского двухклассного начального еврейского училища, которое было единственным казенным еврейским учебным заведением в пределах Николаевского градоначальства, а с 1 июля 1918 - Николаевского еврейского высшего начального училища. Установлено, что в учебных программах, наряду с еврейскими предметами были русский и немецкий языки, гуманитарные и естественнонаучные дисциплины, которые преподавались учителями разных вероисповеданий.

Ключевые слова: училище, учителя, язык, вероисповедание.

A. Ivanova

**TEACHERS OF THE MYKOLAIV TWO-CLASS PRIMARY
JEWISH SCHOOL**

Abstract. The study is devoted to teachers of the Mykolayiv two-class Jewish primary school, which was the only state Jewish educational institution within the Mykolayiv city administration, and from July 1, 1918 - the Mykolayiv Jewish higher primary school. It was found that in the curricula, along with Jewish subjects, there

were Russian and German languages, humanities and natural sciences, which were taught by teachers of different religions.

Key words: *school, teacher, language, religion.*

УДК 94(477.73)(=411.16)

Марія Камінська

(науковий співробітник КЗК

«Миколаївський обласний краєзнавчий музей,

м. Миколаїв, Україна)

ЄВРЕЙСЬКА ТЕМАТИКА У СТРУКТУРІ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗАЛИ № 11 МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Миколаївський обласний краєзнавчий музей займає значне місце в культурному житті нашого краю. 28 серпня 2012 року експозицію музею було урочисто відкрито у новому приміщенні – музейному комплексі «Старофлотські казарми» [20, с. 21].

Серед 18 зал основної експозиції музею окреме місце та значення має зала № 11 «Заселення нашого краю». За задумом художника - оформлювача заслуженого діяча мистецтв України В. Е. Іваницького, на стелі - «Чумацький шлях» зображення символізує одне небо, під якими жили люди, які заселили наш край. За структурою у залі показано народи, які брали активну участь у заселенні території сучасної Миколаївщини кінця XVIII - початку XIX ст.ст. І хоча всі вони займались землеробством, розкрити етнографічну самобутність кожного народу співробітники намагались через культурні особливості та за допомогою тих експонатів, які зберігались у фондах музею.

Історія нашого регіону кінця XVIII - початку XIX ст. тісно пов'язана із заселенням його численними етнічними групами, адже активне освоєння цих земель почалось після закінчення російсько-турецьких воєн II пол. XVIII ст. та

приєднання південних територій до Російської імперії. З того часу оселилися в нашому краї українці, росіяни, німці, греки, євреї, болгари, поляки тощо [1, с. 6].

У вітринах, що розташовані праворуч від входу до зали - предмети побуту, народний одяг, музичні інструменти та світлини, що відбивають побут українського народу. Знаряддя для роботи у полі, інтер'єр хати, весільний віз - все це виглядає дуже колоритно та переносить відвідувачів музею у далекі часи заселення території сучасної Миколаївщини.

Увагу відвідувачів музею привертають речі у вітринах, що розташовані ліворуч від входу до зали. Це - предмети побуту, народний одяг, світлини переселенців та колоністів нашого краю.

Протекціоністська політика царського уряду сприяла масовому припливу на Південь України, в тому числі і на Миколаївщину, іноземців. Маніфести Катерини II (1862 та 1863 рр.) та Олександра I (1804 р.) запрошували вихідців з іноземних держав оселятися на території Російської імперії, надавали іногородцям землі, пільги та свободи. Державою заохочувалося створення переселенцями компактних поселень - колоній, керівництво якими здійснювалося спеціально створеними урядом установами на особливих засадах.

На правах переселенців, з представлених в експозиції музею наступних етнічних груп, заселили наш край - росіяни (вітрина № 10), поляки (вітрина № 9), чехи та молдовани (вітрина № 10). Так наприкінці I половини XIX ст. на території Херсонської губернії кількість росіян складала - 21%, кількість молдаван - 5,4 %, поляків - 1,1 % населення [1, с. 25].

Колоністам на Миколаївщині надавалися значні пільги: тимчасове звільнення від сплати податків (на 10 років), отримання до 65 десятин землі на родину, право на самоврядування та вільне віросповідання. Характер та обсяг наданих привілеїв визначався певними умовами державного запрошення для переселення різних етнічних груп. Так, для німецьких іммігрантів колоністський статус передбачав звільнення від

військової служби назавжди, в водночас оселення в регіоні сербів нерідко пов'язувалося саме з виконанням військових обов'язків. Диференційований підхід, із огляду на етнічну своєрідність, мав сприяти кращому використанню економічного ресурсу, привнесеного різними групами переселенців. Задля цього була створена низка поселень з етнічними й релігійними відмінностями та специфічною системою управління.

На правах колоністів, з представлених в експозиції музею наступних етнічних груп, заселили наш край болгари (вітрина № 4), німці (вітрина № 7, № 8), та євреї (вітрина № 5, № 6). Наприкінці I половини XIX ст. на території Херсонської губернії кількість болгар складала - 0,9 %, німців - 4,5 %, євреїв - 11,8 % населення.

Розділи Польщі між Пруським королівством, Російською імперією та Австрійською монархією, що відбулися в останній третині XVIII століття (перший розділ стався в 1772 році, другий - 23 січня 1793 року, третій - 24 жовтня 1795 року), призвели до того, що на території Росії опинилося майже мільйонне єврейське населення Білорусії, Литви, Поділля, Волині і більшої частини центральної Польщі.

Єврейська тематика представлена в експозиції зали № 11 Миколаївського обласного краєзнавчого музею у вітринах № 5 та № 6. Розглянемо їх більш детально. Біля вітрини на манекені розміщено реконструкцію єврейського костюму, який передали в музей працівники Миколаївського товариства єврейської культури. Костюм складається зі штанів темного кольору, білої сорочки, жилета чорного кольору та шарфа, виготовленого з льону у техніці мережка.

Основними заняттями євреїв, що проживали на територіях Польщі, Білорусії, Литви, Поділля та Волині, була дрібна торгівля, ремесло: переважали кравці, шевці, кушніри, цирульники. Так у вітрині № 5 представлена копія картини єврейського художника І. Вайса «Швець», на якій зображено підмайстра з майстром із пошиття взуття. Треба звернути увагу на інструменти для виготовлення взуття: шильця - пристосування для рантовки, прасочки - для

розгладжування зморшок. Також у вітрині можна побачити колодки взуттєві, підкови для взуття, заготовки для їх виготовлення, цвяхи дерев'яні, віск для вошіння.

У Російській імперії, в сільськогосподарській країні, життя на землі розглядалося як єдино нормальна й повноцінна праця, але вона була недоступна євреям. Їм було заборонено купувати та орендувати землю.

На поч. ХІХ ст. положення дещо змінилося. За «Положенням про устрій євреїв» 1804 р. - переселенцям з Західної Білорусії та Польщі надавалося право селитися у південних губерніях на правах колоністів та займатися землеробством.

Євреям, які мали бажання стати хліборобами, був наданий статус колоністів (іноземні поселенці, які займаються землеробством), із належними пільгами і привілеями. Їм були обіцяні у безстрокове спадкове користування (не у власність) казенні (державні) землі, отримання позики на переїзд і облаштування, яку вони мали повернути зобов'язані «у відоме число років», звільнення від податків протягом 10 років. Після закінчення пільгових років євреї – землероби мали бути платити «всі повинності поряд з іншими підданими однакового з ними стану».

Для багатьох тисяч євреїв, які відправилися у Новоросію, почалися тяжкі випробування. Довгий шлях вони подолали на возах у літню спеку і зимовий холод. Переселенці голодували, хворіли і помирали від тягара далекого шляху. Прибувши на місце після 3-4 місячної виснажливої дороги, у 1807-1809 рр. перші переселенці заснували в Херсонській губернії свої колонії.

Першою єврейською землеробською колонією став Ефінгар (суч. Плющевка, Баштанський р-н), її заснували 1807 р. Могилевські євреї на чолі з Нохімом Фінкенштейном (по праву названим першим євреєм - колоністом у Росії). Загалом на території сучасної Миколаївщини було засновано 6 єврейських землеробських колоній: Ефінгар, Великий та Малий Нагортав, Добре, Романівка, Новополтавка.

В експозиції можна побачити план землеробської колонії Нагартав (сучасне смт. Березнегувате, нині Баштанського р-ну), складений Ізраелем Бецером у 1905р. Колонія Нагартав заснована 1808 р. вихідцями з Мінської та Могилевської губерній. Ця колонія була адміністративним центром єврейських землеробських колоній Херсонської губернії, де розташовувалась контора Опікунського комітету про іноземних колоністів Південного краю. У 1850 р. була відкрита Нагартавська окружна лікарня на 25 ліжок, яка обслуговувала 11 єврейських колоній (перша сільська стаціонарна лікарня в Херсонській губернії). У 1812 р. Нагартав був розділений на дві колонії: «Великий» і «Малий».

Також є світлини жителів землеробських колоній Нагартав, Ефингар і Добре. На них зображені люди у звичайному одязі, трохи втомлені тяжкою роботою. Єврейська землеробська колонія Добра (суч. с. Добре, Баштанський р-н), була заснована у 1858 р. В експозиції музею представлені дві серветки - предмети побуту I половини ХХ ст. [2], які були привезені науковими співробітниками з цього села. Вони білого кольору із фіолетовими смугами.

У 1841 р. були засновані села Новополтавка (Ново - Полтавка) Новобузького району (нині Баштанський р-н) та Романівка Березнегуватського району (нині Баштанський р-н). Наприкінці I половини ХІХ ст. на території Херсонської губернії кількість євреїв складала 11,8 % населення [1, с. 25].

Херсонська губернія увійшла до списку тих губерній Російської імперії, де можна було оселятися євреям, так званої смуги осілості. Вперше смуга осілості була визначена відповідно до указу 1791 р. і проіснувала до 1917 р. Єврейське населення у Херсонській губернії за переписом 1897 р. проживало у містах - 28,4%, у селах - 5,1%. Так у Миколаєві на той час було зареєстровано 17974 єврея, що складало майже 20% усього населення. Відсоток був нижчий ніж у Херсоні та Одесі, але саме єврейська громада була найбільш розвиненою, яка динамічно зростала серед інших етнічних груп міста.

У Миколаєві місцем традиційного розселення євреїв була Чернігівська вулиця (сучасна вул. Шнеєрсона). Окрім житлових будинків, майстерень та

крамниць, у місті споруджувалися синагоги, молитовні будинки та хедери (початкові іудейські школи). Так у вітрині № 6 можна побачити світлини синагог м. Миколаєва та області: хоральна синагога (1884-1928 рр.), стара синагога (1822-1935 рр.), синагоги у м. Нова Одеса, с. Романівка, молитовний дім на Чернігівській вулиці.

Релігія та обряди пов'язані з нею, склали основу буття єврейської родини. Розглянемо вітрину № 6, яка присвячена іудаїзму. Невід'ємним атрибутом помешкання євреїв є мезуза [3] - сувій пергаменту зі шкіри кошерної тварини, що містить частину тексту молитви «Шма Ізраель». Згорнутий пергамент вкладається у спеціальний футляр і розміщується із зовнішнього боку дверей біля чи на правому одвірку, під нахилом. Мезуза в експозиції музею вироблена із червоного дерева, й була привезена з Ізраїлю співробітниками музею у 2014 році.

Також в експозиції можна побачити копію з листівки, на якій зображена молитва чоловіків (міньян). Міньян в іудаїзмі - кворум із десяти дорослих чоловіків від 13 років (бар-міцва), який необхідний для суспільного богослужіння і для ряду релігійних церемоній. Міньян потрібен для того, щоб вимовлена молитва вважалася молитвою всієї громади, а не індивідуальною. Голови під час молитви чоловіки покривають талесом (талітом) [4] - молитовним облаченням, виготовленим із білої прямокутної тканини з чорними або синіми смугами. Кількість, форма і розташування смуг на талесі має містичне значення. До кожного з чотирьох кутів талесу прикріплені спеціальні китиці - цицити (сплетені пучки ниток) - які виконують певну ритуальну функцію.

Окрім талесу та кіпи (чоловічого головного вбрання) [5], важливим елементом експозиції є Тора [6] - рукописний пергаментний сувій датується кін. XVIII – поч. XIX ст. Експонат було придбано у 1985 р. за 200 карбованців. Його довжина – 20 м., ширина 46 см.; складається з декількох елементів – дерев'яної підставки з дисками по боках, на яку розміщують сувій для читання. З одного боку на диск наклеєна кістяна тонка пластина, і в якості прикрас на ній

прикріплені кульки зі слонової кістки. Для кріплення диску також використовується елемент, що виготовлений у формі напівкруглої конусоподібної пірамідки зі слонової кістки.

Тора була представлена на фондову - закупівельну комісію мешканцем Миколаєва Кобусовим Адольфом Борисовичем. Також ним була передана до музею книга святкових молитов «Мазхор» [7]. Книга видана 1909 р. древньоєврейською мовою у м. Вільно (нині м. Вільнюс- столиця Литви), у друкарні Л. Л. Маца (вул. Завальна). Титульний лист виконано художньо в іудейському стилі: зеленими та червоними друкарськими фарбами надрукована назва книги, рік видання та ім'я власник типографії. Наступний лист розкриває зміст глав книги, кількість сторінок, проповідей та пісень. З 1 по 244 сторінку у книзі розміщені святкові молитви, потім йдуть виписки з П'ятикнижжя Мойсея (Біблії) – зміст свят, молитов і їх сутність в іудаїзмі. Загалом 349 сторінок. Палітурка книги блакитна, коленкорова, має тиснення іудейської зірки (шестикутної зірки Давида).

Друга книга релігійного змісту в експозиції на івриті, також «Мазхор» [8]. Вона видана наприкінці ХІХ ст., і має 310 сторінок. Обгортка книги вироблена зі шкіри брунатного кольору. Була передана до музею М. Д. Гольденбергом (керівником єврейської громади Миколаївської області) у травні 1995 р.

Сефер – Тора є найбільш священним предметом єврейського релігійного культу. За віруванням текст Тори був записаний Мойсеєм зі слів Всевишнього на горі Синай. Для зберігання Тори використовується футляр із тканини – мантія [9], а сама Сефер - Тора зберігається в особливій шафі, розташованій у центрі синагоги. До пергаменту заборонено торкатися руками, тому при читанні сувою Тори користуються особливою указкою «яд» (йад) [10] у вигляді руки. Указка в експозиції музею виготовлена з металу сріблястого кольору, у вигляді руки з випростаним вперед вказівним пальцем, ХХ ст.

До молитовного приладдя відноситься і тфілін (філакрети) - дві чорні шкіряні коробочки, в яких вміщено пергамент із чотирма текстами Тори, у них йдеться про заповідь накладання тфілін і містяться основи єврейської віри.

Тфілін шель яд (на ліву руку) [11] та тфілін шель рош (на голову) [12] накладають під час ранкової молитви «Шахаріт», крім Шабату та свят. Тфілін починають накладати тільки з віку бар-міцва (13 років). Коробочки та пергамент зроблені зі шкіри кошерних тварин. Призначення філактер - у підпорядкуванні розуму і серця для служіння Богу.

Шаббат (сьомий день тижня, в який Тора наказує утримуватися від роботи) - триває від заходу сонця у п'ятницю до заходу сонця у суботу. Зустріч шаббату - традиція, що йде корінням у глибоке минуле. Невід'ємні атрибути зустрічі - стіл, вкритий скатертиною, дві запалені свічки, хала - традиційний хліб у формі заплетеної коси, кошерне вино.

Спочатку жінка (дружина голови родини) із благословінням запалює суботні свічки, після чого чоловік (голова сім'ї) промовляє кідуш - благословіння над келихом вина, або виноградного соку. Після освячення дня - обряд омовіння рук (тричі прополоскати поперемінно праву і ліву кисті руку, далі - суботня трапеза. У музейній вітрині можна побачити колекцію шабатніх предметів ХХ ст.: посуд для кідуш - келих і блюдце [13], та келих для омовіння рук - дворучний кухоль «натла» [14].

До культових святкових речей відноситься ханукія (менора Хануки) [15] - світильник, який запалюють протягом восьми днів свята Ханука. В експозиції представлена ханукія (реконструкція) 80-х рр. ХХ ст. Автор-виготовлювач - Махервакс Олександр Матвійович (1927 р., м. Миколаїв, Україна – 2000 р., Держава Ізраїль). Світильник було виготовлено для постановки натюрмортів на теми «юудаїки». Також у музеї зберігається дрейдл – дзига [16], якою грають на Хануку.

Одним із центральних юдейських свят вважається свято Песах. Свято розпочинається зі седеру - ритуальної трапези, на яку збирається вся родина. За звичаєм за столом розповідають історії про звільнення єврейського народу з рабства у Стародавньому Єгипті. Обов'язково треба випити чотири келихи вина, з'їсти мацу та скуштувати символічну їжу на великодній кеарі. Таця має поглиблення, в яких на вечерю кладуть м'ясо на кісті, яйце, гірку зелень, суміш

товчених горіхів, яблук та фініків, змочену вином, хрін, варені овочі тощо. Тацю для седеру - кеару [17] можна побачити в експозиції музею. Мацу - прісний хліб із пшеничного борошна печуть також на Песах. У музеї зберігається ніж для розрізання маці [18] та Шофар – рог для сурмління на свято Рош-Ашана [19].

Більшість із культових експонатів було передано до музею головним рабином м. Миколаєва та області Шоломом Готтлібом, а світлини та певну кількість експонатів подарували працівники Миколаївського товариства єврейської культури.

Сьогодні на Миколаївщині мешкають представники 133 національностей. Основи добросусідських відносин, миру і взаєморозуміння, закладені першопоселеннями, продовжують панувати серед її жителів й досі.

Література та джерела:

1. Збірка наукових матеріалів «Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону». - Миколаїв: Атол, 2008.- 330 с., іл.
2. Миколаївський обласний краєзнавчий музей (МОКМ). Т-3910.
3. МОКМ. Д-29594.
4. МОКМ. Т-4408.
5. МОКМ. Т-4666.
6. МОКМ. Д-15917.
7. МОКМ. Д-15919.
8. МОКМ. Д-22300.
9. МОКМ. Т-4406.
10. МОКМ. МД-4977.
11. МОКМ. Т-4406.
12. МОКМ. Т-4405/1.
13. МОКМ; МД-4976/ 1-2.
14. МОКМ; МД-4976/ 3.
15. МОКМ; МД-5595.

16. МОКМ. МД-5364.
17. МОКМ. Т.з.-5757.
18. МОКМ. МД- 4978.
19. МОКМ. К-3293.
20. Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми». – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. -143 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

М. Камінська

***ЄВРЕЙСЬКА ТЕМАТИКА У СТРУКТУРІ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗАЛИ № 11
МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ***

Анотація. Об'єктом дослідження статті виступає експозиційна зала № 11 Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Предмет дослідження – роль, місце та інформативне навантаження експозиційного вузла, присвяченого євреям Миколаївщини.

Ключові слова: Миколаївський обласний краєзнавчий музей, експозиція, євреї, побут, релігія, експонати.

М. Каминская

***ЕВРЕЙСКАЯ ТЕМАТИКА В СТРУКТУРЕ ЭКСПОЗИЦИИ ЗАЛЛА
№ 11 НИКОЛАЕВСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ***

Аннотация. Объектом исследования статьи выступает зал №11 экспозиции Николаевского областного краеведческого музея. Предмет исследования – роль, место та информативная нагрузка экспозиционного узла, посвященного евреям Николаевщины.

Ключевые слова: Николаевский областной краеведческий музей, экспозиция, евреи, быт, религия, экспонаты.

М. Kaminska

***JEWISH TOPICS IN THE HALLS EXPOSURE № 11
OF MYKOLAYIV REGIONAL MUSEUM OF LOCAL HISTORY***

Abstract. The object of research of the article is the exposition hall № 11 of the Mykolayiv Regional Museum of Local Lore. The subject of the research is the role, place and informative load of the exposition node dedicated to the Jews of Mykolayiv region.

Keywords: Mykolayiv Regional Museum of Local History, exposition, Jews, religion, exhibits.

УДК 94 (=411.16)

Геннадій Коваль,

(вчитель історії та географії, Новосафронівська ЗОШ I – III ступенів,

с. Новосафронівка, Новоодеський район,

Миколаївська область, Україна)

МУЗЕЙ ЄВРЕЇВ МИКОЛАЇВЩИНИ В СИНАГОЗІ В НОВІЙ ОДЕСІ: МРІЯ, ПРОЄКТ, УТОПІЯ

Мрії, плани, задуми, бажання часто стають утопіями, які неможливо здійснити, перетворити в життя, зробити здійсненими і реалізованими на практиці в реальному житті. Так влаштоване життя.

Чи має право прохати допомоги заради створення Музею євреїв Миколаївщини людина, яка не є євреєм, не сповідує юдаїзм. Чи має право ця людина стукати у всі двері, просити, наполягати, звертатися до різних інстанцій, державних і громадських установ, виступати на тематичних конференціях, публікувати дописи з благанням про допомогу в соціальних мережах. Чи доречно та потрібно це. Не знаю. Навіть не ставлю тут знак запитання і знак оклику.

Можливо цю ідею, задум, мрію, план, утопію просто потрібно кинути, викинути із голови, серця і душі. Відгородитися від цієї думки. Просто жити далі. Припинити перейматися старою новоодеською синагогою, мріяти про її реставрацію. Залишити все так, як воно є. Не знаю.

Нажаль, зарплатня звичайного сільського вчителя не дозволяє просто викупити споруду синагоги, яка коштує близько 10 тисяч доларів США, і

зробити там ремонт, поставити вікна, двері, придбати експонати, відкрити музей євреїв Миколаївщини, який повноцінно буде приймати відвідувачів. Проєкт, такого необхідного для області музею, на сьогодні нездійснений через брак коштів.

Наведемо гарний приклад того, як вже реалізується проєкт по збереженню пам'яті про національні меншини, що колись населяли Новоодещину. Так, громадяни Америки – нащадки новосафронівських (с. Новосафронівка Новоодеського району) німців підтримують наукову роботу по дослідженню історії німецьких колоній району. Джоан Барох купила комп'ютер із усіма складовими. Пол Антон допомагав грошима на поїздки в бібліотеки та архіви. Джеймс Мессер пожертвував конверт із двома тисячами доларів (на музей), на які викупили старовинну німецьку садибу в с. Новосафронівці, де нині створено автором статті разом із однодумцем і помічником у всіх справах, дружиною Коваль Ніною Іванівною приватний німецький Музей села Новосафронівки. Це вже другий музей, створений зазначеним тандемом. Музей з історії українського населення с. Новосафронівки розміщено в Новосафронівській ЗОШ I-III ступенів. Так, прийшлося ще близько півтори тисячі доларів заплатити за оформлення документів при купівлі німецької садиби. Але матеріальні витрати того вартували. Зберігається пам'ять про наших прекрасних новосафронівських німців, відкриваються нові виставки, експозиції, кімнати, зали. Відроджено пам'ять про дідів, прадідів мешканців села про їх українське та німецьке коріння.

У випадку зі спробою віднайти фінансування для створення музею євреїв Миколаївщини, самою найпершою реакцією на прохання допомоги є здивованість і розгубленість в очах, а рідше – пряма відповідь: «Я не єврей (не єврейка). Що я до цього маю?». Це хоча б чесно і відкрито. Неприємною є відсутність відповіді, ігнорування або відмова на зразок того, що це питання поза компетенцією, і, не має грошей. Відразу наводять величезну кількість прикладів: євреї не можуть врятувати Синагогу Бродського в Одесі, де нині

Державний Архів Одеської області з прекрасним керівництвом і співробітниками, закоханими в свою Синагогу і роботу. Не можуть відремонтувати споруди в Синагозі в Миколаєві. Не можуть зробити і інші великі і такі потрібні речі...

А хто сказав, що це повинні робити тільки одні євреї? Адже в знищених фашистами єврейських селах, будинках, квартирах в містах живуть зовсім інші люди, які не будували їх, не купували. Чому б не вшанувати, не обезсмертити колишніх господарів, людей, які тут жили раніше і були вбиті тільки за те, що євреї...

Чому не знаходиться бажаючих меценатів, які можуть просто створити Музей євреїв Миколаївщини? Чому? Антисемітизм? Ні. Просто повна відсутність бажання і потреби думати, згадати минуле, відновити історичну пам'ять, повна відсутність культури благодійництва, меценатства. Все це меценатство криваво перервано страшними роками проклятої радянської влади. Ніхто не хоче увійти в історію, хоча зробити це дуже просто. Потрібно викупити із полону прекрасну полонянку – синагогу в Новій Одесі. Дати можливість їй жити, розповідати про цвіт Нової Одеси, Миколаївщини, який розкидано кісточками в ярах, балках, могилах області. Хіба комусь буде краще, якщо в колишній синагозі зроблять лазню чи складське приміщення? Новостворений музей євреїв Миколаївщини в Новій Одесі справедливо був би названий на честь, тієї особи, яка б профінансувала його заснування, за давньої благочинною традицією.

Батько автора Коваль Павло Григорович маючи сотні друзів, дивовижну можливість домовитися з будь-ким і про будь-що на світі, вражав своєю прихильністю і здатністю порозумітися з українським єврейством, розповідав про керівника новоодеської єврейської громади Олександра Прокопчука: «Це сама чесна, сама світла, сама добра, сама прекрасна і сама гарна людина, яку я знаю». Так, він ще відгукувався лише про своїх двох найкращих друзів на все життя – Івана Григоровича Іванова і друга дитинства і молодості Саворського.

Зазначене ставлення до О. Прокопчука справило визначне враження на автора нарису, стало тим гаслом, стимулом, що спонукають до реалізації ідеї, планів по відродженню пам'яті про єврейське населення Новоодещини та Миколаївщини, про створення музею євреїв краю. Автор багато років знайомий та співпрацює з сином О. Прокопчука, нині, керівником новоодеської єврейської громади «Хабад» Вадимом Олександровичем Прокопчуком. Він така сама прекрасна, сильна, вольова людина, як і його батько.

Через безперспективність, багато разів автор замислювався над тим, щоб відмовитися від ідеї створення музею. Черговий раз в грудні 2020 року. Готовий до цього був морально, змучила невизначеність та відмова у допомозі, втрата надії на реалізацію мрії.

В кінці 2020 року через соціальну мережу Facebook познайомився з прекрасними людьми Станіславом Гоцуляком із Києва та Костянтином Рейф із Ізраїля. А 1 січня 2021 року познайомився з земляком Йосипом Поло (Josif Polo ((Joe Halfling)), який проживає в місті Солнечногорськ, у Підмосков'ї. В додатках до статті розміщено фотографії його мами, зроблені професійним фотографом – дідусем Йосипа Поло.

Ці прекрасні люди не дали відмовитися від мрії та планів.

Звичайно, можна говорити, що містечко Нова Одеса не було центром єврейства Миколаївщини. Але сьогодні редакція газети «Промінь» знаходиться в колишньому будинку меламеда Нової Одеси... Кожна людина, яка коли небудь жила або живе – це центр Всесвіту, цілий Всесвіт почуттів, мрій, діяльності, звершень. І ми просто повинні їх пам'ятати, всіх і кожного, вивчати, не дивлячись на етнічну, релігійну приналежність.

Головна перевага синагоги в Новій Одесі, те, що до сьогодні зберіглася її будівля, яку не розібрали так, як це трапилося в Єланці та багатьох інших населених пунктах Миколаївської області.

Величезне значення має географічне розташування міста Нова Одеса, фактично, майже в центрі Миколаївської області. Синагога знаходиться за декілька сотень метрів від траси Миколаїв-Вознесенськ і тому надзвичайно

зручна для приїзду відвідувачів із різних населених пунктів області, України, світу.

Звичайно, такі Музеї євреїв Миколаївщини повинні бути у всіх колишніх єврейських землеробських колоніях Херсонської та Подільської губерній – сучасної Миколаївщини, а також у всіх населених пунктах колишньої «межі осілості», де у великій кількості проживали євреї.

Так само, як в населених пунктах повинні бути музеї історії представників тих народів, які заснували та населяли їх довгий час: німці, татари, чехи, молдовани, поляки та ін.

Ці народи будували нашу рідну Україну поряд з українським народом.

Наведемо план змісту, тематики та перспективи наповнюваності залів проєктованого музею євреїв Миколаївщини.

Біля входу до самої першої зали на стіні будуть масштабні пам'ятні дошки, на яких вказано назви всіх сіл – єврейських землеробських колоній Херсонської та Подільської губерній, що нині знаходяться на території Миколаївської, Херсонської, Одеської областей. На другій дошці мають бути викарбовані імена меценатів – засновників Музею євреїв Миколаївщини. На декількох дошках викарбувані прізвища євреїв різних населених пунктів Новоодещини, які були знищені під час Шоа та загинули на фронтах Другої світової війни.

Найбільша зала музею має містити в своїй експозиції реконструкцію оздоблення синагоги, при використанні синагогального начиння кінця ХІХ-початку ХХ ст. На стінах пропонується розміщення 12 картин із зображенням знаків Зодіаку, як це зроблено в синагозі в Києві. Всі атрибути, предмети культу, Тора, мінора, ханукія, – все це буде представлено в найбільшій залі майбутнього музею.

На найбільшій стіні зазначеної зали пропонується розмістити величезну карту Півдня України – Херсонської губернії, з виділенням обрисами сучасної території Миколаївської області. На карті мають бути позначені різні об'єкти, пов'язані з єврейською складовою історії Півдня України, Миколаївщини.

Карта міститиме: єврейські землеробські колонії, населені пункти із зазначенням кількості єврейського населення в них в різні роки, кількість синагог в різних населених пунктах, також, позначки населених пунктів та прізвищ єврейських діячів політики, економіки, науки, мистецтва, літератури, які народилися в них. Фруг, Герценштейн, Рехтер, Летучий, Хаскінд, Кібрик, Баренбойм, Вінницький (Мішка Япончик) та десятки, сотні всесвітньовідомих євреїв народилися на благословенній Миколаївщині та сотні тисяч простих євреїв, які жили на Миколаївщині, працювали, кохали, мріяли, будували.

Також, пропонується виділити місце в музеї під мультимедійний простір та обладнати місця для відпочинку. Ця зала стане культурним інформаційним центром збирання та демонстрації матеріалів з історії євреїв Миколаївщини. Також, тут буде розташована бібліотека з книгами за авторством євреїв та про євреїв. В окремій залі будуть розташовані вітрини та стенди з предметами побуту, народного промислу, одягу, хатнього начиння євреїв Миколаївщини.

І, головне, навколо будуть розташовані фотографії євреїв, які колись у великій кількості населяли простори Миколаївщини. Євреї – наші земляки в різні часи, завдяки вихідцям з Новоодещини розпочато збір портретів, групових, сімейних, шкільних фотографій колишніх мешканців району єврейської національності. Джерела фотофіксації передають життя, його ритм, зовнішній вигляд багатьох євреїв. Показують їх вбрання, характер, заняття, вік, умови проживання в Україні, на Миколаївщині, в кожному містечку, селі, будинку, обриси садиб, тощо.

Фотографії з родинного архіву Йосипа Поло (Iosif Polo (Joe Halfling)), який народився в Новій Одесі, хоча записаний в Москві.

Наведемо уривок із нашого листування в соціальній мережі Facebook: «У Новій Одесі з 1902 року до 1951 жили мої бабуся і дідусь, там народилася мама і її брати, я там провів перші роки після евакуації з 1944 по 49-й. Мене цікавить таке питання. Чи було і зберіглося в НО (Новій Одесі) єврейське кладовище? Там повинні були бути поховані два моїх дядька, один – зовсім маленький, другий – рочків 8-ми. Роки приблизно 1903-1910. Льова (напевно, Лейба)

приблизно 1903-1910 рр., Яків – 1906-1906 рр. Прізвище їх було – Шляховецькі. Це пробілі в моєму генеалогічному дереві. Можна щось десь дізнатися? До речі, дідусь з 1903 по 1941 тримав в НО фотостудію, тепер це вул. Шмідта, наш будинок зберігся» [1].

На стінах фотографії пишних, прекрасних видів Одеси і біля них сотні фотографій одеситів, які навіки лягли в сиру рідну землю матінку Миколаївщини, всі вони були знищені під час Голокосту на території Миколаївщини, в період Другої світової війни.

Декілька стендів буде присвячено «Праведникам народів світу», що жили на території Миколаївської області та увійшли в історію світу, як рятівники євреїв під час Шоа.

Далі велика карта із позначеними на ній місцями знищення євреїв Миколаївщини, Одеси, Трансністрії – румунської зони окупації України. На цій карті місця знищень та фотографії, позначення місць вшанування знищених євреїв.

Експонати майбутньому музею пообіцяли подарувати з експозицій музеїв Одеси, Дніпра, Києва.

В кожній залі буде музичний супровід єврейської музики. В залі із синагогальним начинням – релігійні пісні на івриті й ідиші. В залі з етнографічними експонатами – єврейська клезмерська музика. У приміщенні при вході буде звучати різна єврейська музика.

В Музеї євреїв Миколаївщини крім екскурсій, можна проводити тематичні дні, вечори, виставки, конференції, вистави, виступи. Головне, щоб було реконструйоване приміщення та підібраний відповідний кадровий потенціал.

Створення музею дасть можливість врятувати синагогу із полону забуття, бруду обкрадання, приниження, ганьби, людської невдячності та байдужості. Цей вчинок дав би бажуючому допомогти у добрій справі зберігання пам'яті право долучитися до тих славетних імен меценатів, благодійників минулого.

Якою ж є сама споруда синагоги.

Чиста, гарна, тепла, світла, вона вабить своєю красою, беззахисністю. Теплий камінь дуже схожий на єрусалимський. Як страшно боляче дивитися, коли вона стоїть пустою, а не приймає людей.

Оголошення в інтернеті знаходиться вже декілька років: «Продаю здание Синагоги, Николаевская обл., г. Новая Одесса, ул. Набережная, 10. Хороший вариант для коммерческого использования. Можно под склад, баню или др. Все вопросы и детали по телефону» [2].

Я особисто знайомий із власницею синагоги. Прекрасна, чудова, розумна жінка. Вона теж мріє, щоб тут був музей.

Наведемо технічний опис синагоги. Будівля синагоги – одноповерхова, загальною площею 316,7 квадратних метрів, висота будівлі 5,36 метра, будівельний об'єм 2246,0 кубічних метра. Фундамент: стрічковий кам'яний. Стіни складені з каменю пиляного. Перегородки цегляні оштукатурені. Покрівля: шифер. Перекриття: дерев'яні балки, підшивка стелі з дранки. Підлоги: бетонні, цементні. Прорізи: незаповнені. Оздоблювальні роботи: внутрішні – штукатурка, побілка, фарбування. Внутрішні санітарно-технічний та електротехнічний пристрої і електроосвітлення відсутні, системи водопроводу та опалення – демонтовані. На момент огляду і проведення оцінки будівля синагоги знаходиться в незадовільному стані [2]. Коментарі тут зайві.

План земельної ділянки. М 1: 500 [2] (Додаток 1).

Синагога з давніх давен стала місцем зборів юдеїв, де вони можуть молитися та вивчати Тору. Зазвичай синагоги будувалися за певним архітектурним задумом, на дивлячись на те, що синагогою може бути будь-яке приміщення, яке було освячене за спеціальним обрядом.

Згідно з Талмудом, споруда синагоги повинна розміщуватись у центрі єврейського поселення, як правило, на узвишші і бути домінантою всієї прилеглої території. Традиція надає синагозі величезне значення в єврейському житті. Талмуд вважає, що вона поступається за святістю тільки Єрусалимському Храму, і називає її мікдаш меат – «мала святиня», як сказано:

«Я видалив їх до народами та розпорошу їх по країнах, але Я став для них святилищем малим в країнах, куди прийшли вони».

Більшість істориків вважають, що синагоги з'явилися близько двадцяти п'яти століть тому в Вавилоні, за кілька років до руйнування Першого Храму. Євреї, що перебували у Вавилоні, стали збиратися в будинках один одного, щоб разом молитися і вчити Тору. Пізніше були побудовані спеціальні будівлі для молитви - перші синагоги.

На початку періоду Другого Храму єврейські книжники постановили, що слід молитися в громаді. Кожна громада повинна побудувати «будинок зборів» (Бейт-кнесет або синагога грецькою), де б євреї збиралися на молитву в Шабат, свята і будні.

Синагоги архітектурно слідували тому місцю і часу, де і коли вони зводилися. Синагоги будуються так, що їхній фасад завжди звернений до Ізраїлю, для європейських синагог це означає орієнтацію на Схід. Синагога має звичайно прямокутну форму, для чоловіків і жінок є окремі приміщення (це може бути балкон, бічній або задній межа). Біля входу поміщається раковина, де можна помити руки перед молитвою. У тій частині синагоги, яка відповідає розташуванню Святилища в Храмі, встановлюється велика шафа (іноді в ніші), покритій завісою, так звана парохет. Така шафа називається синагогальним ковчегом (Арон кодеш) і відповідає ковчегу у Храмі, в якому зберігалися скрижалі з десяти заповідей. У шафі знаходяться сувої Тори - найбільш священне надбання синагоги.

В епоху Другого Храму функцією синагоги було підтримання тісного зв'язку між євреями, де б вони не жили, і Храмом в Єрусалимі. Після руйнування Храму синагога покликана відроджувати у всіх єврейських громадах дух Храму.

Функції синагоги дуже широкі. Часто при синагогах є школи, в яких діти та підлітки вивчають Тору. За традицією синагоги забезпечують громаду бібліотекою. Вважається досить благочестивою справою купити для такої бібліотеки книги. У синагозі проводять святкування обрізання (Брит Мила),

повноліття (Бар Міцва), викуп первородного та інші релігійні обряди. Також у синагозі може засідати Бейт-дин - місцевий релігійний суд.

Синагоги абсолютно незалежні. Будь-яка група віруючих може організувати синагогу. Для управління синагогою віруючі самі вибирають керівників. Правління синагоги розпоряджається коштами для допомоги нужденним.

Нові форми богослужіння в синагогах ґрунтувалися на концепціях, що походять з храмової служби і завдяки Храму вони стали частиною релігійного життя єврейського народу [3].

Відповідальною особою за наповнення музею з вивчення історії євреїв Миколаївщини автор пропонує призначити себе. Оскільки має певний досвід у вивченні проблем регіональної юдаїки. Разом зі своїми синами та учнями, приймає активну участь у всеукраїнських, міжнародних конференціях, конкурсах УЦВІГу та ТКУМИ, проходив навчання, стажування в Україні, Ізраїлі, Литві, цілеспрямовано та активно вивчає історії великого єврейського народу [4].

Таким чином, ми бачимо, що назріла величезна потреба в створенні Музею євреїв Миколаївщини в Новій Одесі в синагозі. Така необхідність виникла через наявну лауну у вивченні історії єврейського народу на Миколаївщині, в Україні, світі, для збереження пам'яті про євреїв, знищених під час Голокосту.

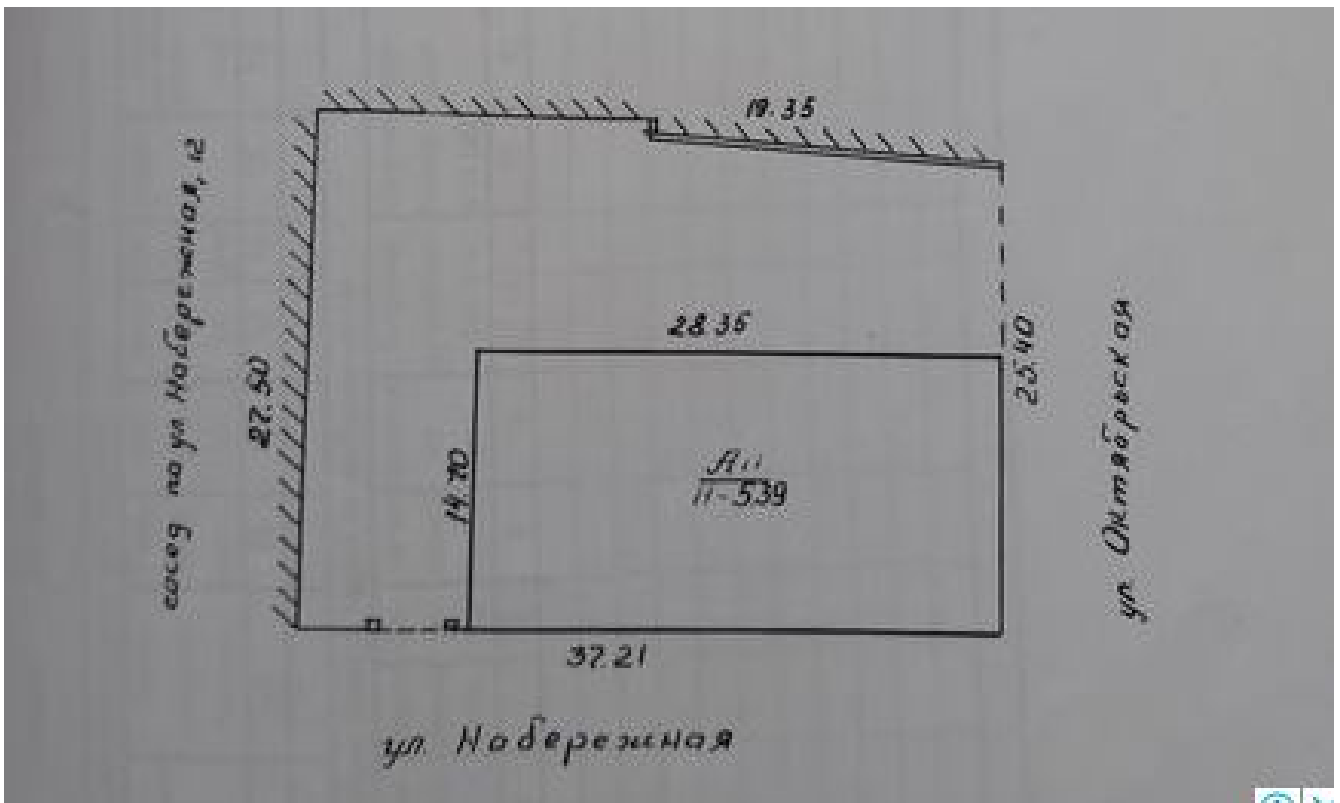
Література та джерела:

1. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.facebook.com/iosif.pol>
2. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ua.m2bomber.com/obj/674510742/view/commercial-sell/novoodeskii-raion-15-1738979/prodau-zdanie-sinagogi-v-g-novaa-odessa-nikol-obl->
3. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Синагога>

4. Вони жили серед нас: жертви Голокосту Новоодещини та Вознесенщини Миколаївської області / Олексій Геннадійович Коваль, Геннадій Павлович Коваль / Історичні мідраші Північного Причорномор'я/ Голов. ред. М. М. Шитюк. – Випуск УІ. – Том І. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2017. – 365 с. – С. 67-78.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Здание Синагоги - одноэтажное здание общей площадью 316,7 м², высота здания 5,36 м, строительный объем 2246,0 м³.

Фундамент: ленточный каменный. Стены сложены из камня пиленного. Перегородки кирпичные оштукатуренные. Кровля: шифер. Перекрытие: - деревянные балки, подшивка потолка из драйки. Полы: - бетонные, цементные. Проемы: не заполнены. Отделочные работы: внутренние штукатурка, побелка, окраска. Внутренние санитарно-техническое и электротехническое устройство отсутствует, электроосвещение отсутствует, система водопровода отопления – демонтировано.

На момент осмотра и проведения оценки здание Синагоги находится в неудовлетворительном состоянии:

[2].

Додаток 5

Додаток 6

Додаток 9

Додаток 10

Додаток 13

Середина 1930-х, Нова Одеса. Бабуся Йосипа Поло, три її невістки і – з правої сторони – донька (майбутня мати Йосипа Поло)

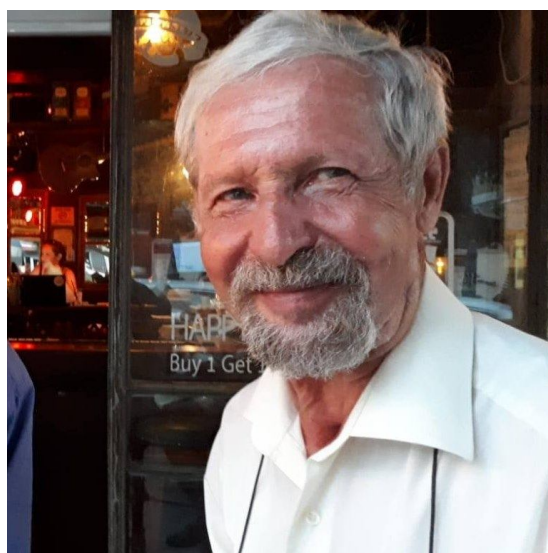
Додаток 14

Перше фото матері Й. Поло (1910 р.)

Останнє фото матері Й. Поло (1985 р.)

Йосип Поло (Josif Polo (Joe Halfing)).

Бабуся і мати Й. Поло (фото з особистого архіву)

Мати Й. Поло (фото з особистого архіву)

Мати Й. Поло (фото з особистого архіву)

Новоодеський фотограф – Шмуль Сімхович Шляховецький. Портрети доньки (1912-1918 рр.). Потім ця дівчинка закінчила Миколаївський педінститут, все життя працювала в школах робітничої молоді, викладала російську і українську мову, історію та Конституцію СРСР – в Миколаєві, Москві, була завучем з 1946 по 1965 рік. Вийшла заміж, народила старшого брата Й. Поло і самого Йосипа, в 31 рік залишилася вдовою.

Мати Й. Поло (фото з особистого архіву)

Г. Коваль.

***МУЗЕЙ ЄВРЕЇВ МИКОЛАЇВЩИНИ В СИНАГОЗІ В НОВІЙ ОДЕСІ:
МРІЯ, ПРОЄКТ, УТОПІЯ***

Анотація. В статті розказано про величезну потребу створення Музею євреїв Миколаївщині в Новій Одесі в синагозі. Підкреслено необхідність участі меценатів, благодійників у справі реставрації синагоги і створення музею.

Описано проєкт оформлення приміщень майбутнього музею, карти, експозиції, експонати. Розказано про план втілення в життя проєкту Музею євреїв в Новій Одесі. Розміщено фотографії новоодеської єврейської родини Шляховецьких.

Ключові слова: *євреї, синагога, проєкт, музей, експозиція, експонати, стенди, купівля, ремонт, єврейський центр, меценати, благодійники.*

Г. Коваль.

МУЗЕЙ ЕВРЕЕВ НИКОЛАЕВЩИНЫ В СИНАГОГЕ В НОВОЙ ОДЕССЕ: МЕЧТА, ПРОЕКТ, УТОПИЯ

Аннотация. *В статье рассказано об огромной необходимости создания Музея евреев Николаевщине в Новой Одессе в синагоге. Подчеркнута необходимость участия меценатов, благотворителей в деле реставрации синагоги и создание музея. Описан проект оформления помещений будущего музея, карты, экспозиции, экспонаты. Рассказано о плане воплощения в жизнь проекта Музея евреев в Новой Одессе. Размещены фотографии новоодесской еврейской семьи Шляховецьких.*

Ключевые слова: *евреи, синагога, проект, музей, экспозиция, экспонаты, стенды, покупка, ремонт, еврейский центр, меценаты, благотворители.*

G. Koval

MUSEUM OF JEWS OF MYKOLAIV REGION IN THE SYNAGOGUE IN NEW ODESSA: DREAM, PROJECT, UTOPIA

Abstract. *The article tells about the great need to create a Museum of the Jews of Mykolayiv region in New Odessa in the Synagogue. The technical characteristics of the Synagogue building are given. The need for the activities of generous patrons and philanthropists for the redemption of the Synagogue from captivity and the creation of the Museum was emphasized. The halls of the future museum, maps, expositions, exhibits are described. It is told about the dream itself, the project of the Museum of Jews in New Odessa. There are photos of the Shlyakhovetsky Jewish family from Odessa. The concepts, history and functions of the synagogue are described.*

Key words: *Jews, synagogue, project, museum, exposition, exhibits, stands, purchase, repair, Jewish center, patrons, philanthropists, dream, utopia.*

УДК 94 (=411.16)

Геннадій Коваль,

(вчитель історії та географії, Новосафронівська ЗОШ I - III ступенів,

с. Новосафронівка, Новоодеський район,

Миколаївська область, Україна)

**БОГОПІЛЬ, ОРЛИК (ОЛЬВІОПІЛЬ), ГОЛТА:
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ – ЄВРЕЙСЬКИЙ ВИМІР.**

Все тече, все змінюється. Людська пам'ять стирає все, що заважає нормально жити, існувати. Але величезну роль в стиранні історичної пам'яті відіграла злочинна радянська влада, яка витравлювала все, що не подобалося їй в різні періоди історії, міжнародної обстановки, політики. Так було стерто будь-які спогади про історію євреїв в Первомайську (Миколаївська область, Україна). Точніше, було здійснено таку спробу в радянські часи.

В фундаментальних працях радянського періоду з історії Первомайська [1; 2] жодного слова не було сказано про єврейське населення Богополя, Ольвіополя та Голти, його життя, підприємницьку діяльність, синагоги, школи.

На скільки поетичними, романтичними та водночас реалістичними й інформативними є «Листи зі степу» з Богополя Лянова 3.VI.1909 року. Це перша сторінка даної статті історії Богополю, Орлика, Голти.

«Геть-геть далеко розкинув довжелезною гадюкою свого жовто-сивого чуба старий козарлюга Буг!

В юнацький вік прорізав він степи безкраї, зруйнував безліч скель, що розбіглися по степу від Карпат, але тепереньки тихо плине дідусь до Лиману, а далі і у Чорне, козацькеє море, до своєї старої громади.

Навкруги гори, долини й байраки укрилися зеленими килимами пшениці, ячменю та жита, що політі потом правнуків козачих – злиденних нащадків орлят України.

У куточку, на ріжечку, де моторна чорно-синя Синюха крадькома пригорнулася до дідуся Буга, – земська будка, біля якої мостовники правлять мито з тих, що їдуть з Поділля на Херсонщину та навпаки. Просто перед нею полізла трохи у гору найкраща вулиця містечка Богополя, що вперлася в розкішну й простору садибу власниці містечка, княгині Святополк-Мирської. Побіч вулиці все крамниці, рундуки, магазини, лавки, майдани, склади, харчевні, «номера для пріезжих і повес», слюсарні, майстерні, синагога тощо. Поміж ними чепурні великі будинки глитаїв – жидівських буржуа, а там, ззаду, густо-густо ліпляться до них та поміж собою сила брудних хат та хаток жидівської голоти.

Праворуч від земської будки, трохи на південь та на схід, дерев'яний земський міст на байдаках перекинувся через Синюху прямо у старий Козачий Орлик, тепер місто Ольвіопіль. Другий такий же міст, трохи на південь та на захід, ліворуч від земської будки, перекотився через Буга прямо у містечко Голту, колись татарське селище. Від цих мостів теж трохи подалися зигзагом у гору найкращі вулиці Орлика та Голти. Орликівська вулиця геть далі побігла у степ, а голтянська впнулася у вокзал.

Земська будка – центр, біля якого клекотить торгівельне життя всіх трьох близнят – Орлика, Богополя та Голти: все тут рухається та метушиться.

У Богополі та Орлику, у центрові, живуть славно, чи не самі жиди, та й у Голті їх тут чи не більшість. Вулиці бурковані, але брудні. Тіснота – не протовпишся, принаймні де примостилася злидота, хатка на хатці. Ні осель, ні огорож. Хіба що розкішні будинки жидівських багатирів пишаються своїми палісадниками.

В Голті трохи просторніше, а найтісніше у Богополі.

Ген-ген, вже далі від цього центру, розкинулися оселі селян. Довгою та крутою ковбасою, подекуди відбігаючи у степ, потяглися вони, уквітчані, садками: Орлик – понад лівими берегами Синюхи та Бугу, Голта – понад правим берегом Бугу. Богопільські селянські оселі від містечка потяглися вилами: один ріжок геть подався понад лівим берегом Бугу, а другий – понад правим берегом Синюхи, там далеко, спускається у долину.

Береги високі, хвилясті, і до річок збігають майже чи не самі огороди та садочки.

Між ріжками богопільських селянських осель розіслався широченний, вигон, що у спільному володінні селян та власниці містечка, а далі випнувся лобом степ та й подався на Поділля.

По степу, між кінцями цих ріжків, сажнів на п'ятсот один від одного, розляглися якісь вали, височенькі й широченькі, сажнів по 30 – 35 завдовжки кожний, з кінцями, завернутими до містечка. Від степу кожний вал обкопано глибоченькою та широченькою фосою, що вже обсунулася від давнини.

Таких валів з фосою я налічив чотири. Кажуть, що це редути старої, ще турецької фортеці.

Нещодавно найбільша торгівля була у Богополю, але під час єврейських розрух геть до щенту зруйнували та спалили майже чи не усе Богопільське містечко деякі нерозумні тутешні козацькі діти, як кажуть, найбільше голтянські, та хижакі-зайди. До того ж, Голта повернулася з села на містечко, а себ-то увійшла «в черту», до неї підбігла залізна дорога, і помістився тут вокзал, не піднятися Богополю, Голта перед веде, а Богопіль уже задніх пасе.

Орлик, хоч і місто, але раніше не спромігся побороти своїх побратимів – Богополя та Голту.

Взагалі всіх мешканців у трьох селищах буде мабуть більше, як 50.000.

Як я вже казав, у центрові переважають жиди, здебільшого страшенні злидарі, а далі – хлібороби селяни, деякі з них – нащадки тутешніх козаків та колишніх українізованих татар, але більшість – переселенці.

Між цими останніми всілякі люде: москалі – старовіри, просто москалі, ляхи, молдавани, та найбільше нашого брата-українця. Але вся ця людність так зукраїнізовалася, що тільки з балачок дізнаєшся, яка це мішанина [3].

Богопіль, Ольвіопіль, Голта – три населених пункти, поділених Південним Бугом, між Польщею, Росією та Османською імперією. Розглянемо відомості про ці населені пункти на сторінках «Єврейської енциклопедії Брокгауза та Ефрона».

«Богопіль - в епоху історичної Польщі містечко Брацлавського воєводства і Брацлавського повіту. У 1776 році (Богопіль ще значився селом) - 3 євреїв, в 1784 р. - 80, в 1787 р. - 108 (27 будинків) і в 1790 р. - 141 (84 чоловік. І 57 жін.). У переписах 1784 і 1787 рр. євреї Богополя значилися по Уманського кагалу. Нині - містечко Балтського повіту, Подільської губернії; в 1847 р. Богопольська єврейська громада становила 1 399 душ; за переписом 1897 р. - жителів 7226, з них євреїв 5909, православних близько 1200. У 1905 р., у зв'язку з оприлюдненням маніфесту 17 жовтня, 20 жовтня спалахнули антиєврейські заворушення, що тривали кілька днів; виникла між 30 і 60 роками ХІХ століття синагога і шість молитовних будинків (кравецький, ковальський і інші; в «тальнівській школі» моляться переважно хасиди, прихильники Тальнівського цадика; найстаріша Тора була знищена під час погрому 1905 року), одне кладовище, найбільш рання могила якого відноситься до початку ХІХ століття (тут був похований в 1842 р. місцевий цадик (Магид), а в 70-х роках р. Мотель, син Тальнівського цадика р. Давида Тверського); хебра-кадіша виникла в 50-х роках ХІХ ст., лікарня з 1899 р.; талмуд-тора - з 1901 р.; приватне чоловіче училище, бібліотека - з 1906 р. Загальна [4, Стб. 713] сума коробкового збору на чотириріччя - близько 4000 р. щорічно»[4, Стб. 714].

«Голта - село Ананьївського повіту, Херсонської губернії. За переписом 1.897 року. Жителів 7.062, з яких 1 245 євреїв. В вилученні від дії «Тимчасових правил» 1882 р. Голта стала з 1903 р. доступною для просування євреїв. У 1909 р. приватне єврейське училище, справедливо вважається зразковим, з вечірнім жіночим класом»[5, стб. 639].

«Ольвіопіль - місто Херсонської губернії, Єлизаветградського повіту. У 1799 р., коли Ольвіопіль був повітовим містом Новоросійської губернії, в Ольвіополі і його повіті налічувалося: купців-християн - 30, євреїв - 1; міщан-християн - 301, євреїв - 111. У 1828 році Ольвіопіль був зарахований у відомство військових поселень, і тоді євреї були обмежені тут в проживанні; в 1847 р. в Ольвіополі не було «єврейської громади». За переписом 1897 р. жителів 6884, з яких 1482 євреїв » [6, Стб. 84]. Перегорнемо сторінку «Революція 1905 року». Описано ці події пафосно, героїчно, з точки зору комуністів, які перемгли у Громадянській війні на теренах колишньої Російської імперії. Під час цих подій відбувся страшний єврейський погром в Богополі.

«Маніфест 17 жовтня.

Вже в кінці 1903 року й з початку 1904-го деяка підпільна робота в районі нашого Первомайську впроваджувалася.

Смуга страйків на півдні Росії знайшла свій відгук у тодішньому робітничому середовищі й вилилась у низку страйків каменярів на кар'єрі Гінзбурга та Дедескуло, аптечних робітників усіх аптек міста, прикажчиків місцевих магазинів, деяких підмайстрів кравецького цеху, й, нарешті, навіть серед робітників місцевого, екіпажного виробництва.

Відгукнулися також місцеві підпільні робітники друкарським словом на всі важливі події дня, як от на поразку руських під час японської війни події 9-го січня й т.ін.

Проте постійної революційної робітничої організації тоді те не було, хоча масова робота проводилася. Товариші-фахівці, що приїжджали, часто змінювалися.

Початок більш-менш планомірної роботи тут, на місці було покладено тов. Мельнічанським, нинішнім головою Московської губпрофради і відзначеним членом Профінтерна, що вперше організував тут пропагандистський гурток із місцевих робітників екіпажного виробництва, робітників друкарні та заводу був. Гейне.

У кінці серпня 1904 року сюди приїхав товариш «Єгор» – Путіловець, петербурзький робітник в нелегальному становищі Член Російської Соціал Демократичної Робітничої Партії.

Актив зворушився й почав готуватися до постійної роботи.

Аби-як налагодили «техніку», на якій друкували прокламації, привезли літературу, зв'язалися з сусідніми містами.

Момент був удалий! Ще пам'ятні були уроки Тоги й Куроки в Цусіми. У повітрі було досить динаміту, що готовий був вибухнути при першій слушній нагоді.

Зв'язок з робітничими масами на заводі скоро встановлювався самий тісний.

Наближався Жовтень.

У містах робітники хвилювались, висуваючи низку вимог царському урядові.

Ліва преса закликала до активних виступів.

Робітничі маси розворушилися.

Вибухнув Всеросійський страйк залізничників.

Гучною луною докотились до нас далекі й близькі розкати революції, що спалахнула.

Робітники та службовці залізничної гілки від Знаменки до Бірзули та депо Голти вагалися але ж до страйку не залучились.

Підвалини самодержавства під натиском робітників захиталися.

Відповіддю на вимоги народу, послідував маніфест 17 жовтня – куца конституція. Сморід недоношеної конституції скоро рознісся по всій країні, в повітрі запахло кров'ю.

Темні сили реакції, слуги царського самодержавства почали наступати сіючи усюди смерть і руйнування.

У четвер увечері, 19-го жовтня кур'єрським потягом з Єлизаветою прибула група неодягнених агентів, які зараз же почали побивати перехожих євреїв і підпалили дві єврейських крамниці по вулиці Шевченка.

Все це було для нас так несподівано, що наш актив не встиг зібратися, щоб зговоритись і змушений був виступити розрізнено.

Частина переодягнених агентів зараз же рушила до залізничного депо, де відбувся мітинг, на якому вони закликали залізничників стати на захист «царя-батьошки» та до знищення «Крамоли», себто бити жидів.

До приїжджих агентів залучились місцеві хулігани та результатом стала пожежа революції, що змінилася загравою (заревом), на якій палилися всі пожитки єврейської бідноти.

Двоє самих активних наших товаришів «Єгор» й «Іонн», що їх було поранено, не витримали натиску оскаженілого натовпу й змушені були відступити.

На ранок погром вщухнув, але годині о 10-тій з повною силою перекинувся на Богопіль та Ольвіопіль.

По всій центральній частині Голти, Богополя й Ольвіополя було спалено й перетворено на купи сміття, околиці, особливо сел. Богопіль вщент було розгромлено.

Траплялися й насильства, так от було вбито з револьвера гр. М. Дайчмана та гр. Кона, які кинулися переплисти через р. Буг.

По закінченню погрому налічувалося багато поранених. Спроба затопити революцію в крові все ж не вдалася.

Куца свобода, що мала на меті виловити активних революціонерів спричинила до зближення розрізнених сил, що дрімали і штовхнула багатьох до передніх лав.

До числа подібних героїв треба додати тов. Афоніна, що нещодавно помер у Москві, незмінного члена Московської міськради, призначеного члена асоціації селянських письменників.

Скромний співробітник – десятник 16-ї дільниці відважився не тільки співчувати думці революціонерів – скинувши царське самодержавство, але й закликав приєднатися до загального страйку залізничників.

За таке «вольнодумство» Юхима Лаврентієвича Афоніна було усунено від посади, а згодом заслано на поселення.

Терор згори викликав терор знизу й урядові репресії призвели до того, що місцеве революційне ядро тільки зміцнилося. Революційний актив виріс на декілька чоловіків місцевих і збагатився ще талановитим промовцем, присяжним повіреним Шмідтом, відрядженим сюди з Ленінграду Союзом спілок у справі погрому.

Пішла смуга мітингів.

Робітничий рух, що був, припинився, знов зворушився, робітники валками потягнулися на мітинг і в згоді з передовими революційними робітниками всієї Росії заговорили про свої права.

Всі спроби місцевих реакційних сил, активних і пасивних контр-революціонерів перетворити мітинги на зібрання для читання газет або творів А. П. Чехова ні до чого не призвели.

Закладений в той час початок революційного руху ширився з кожним днем та з іскри розгорівся в полум'я наших днів. І.Х.1925 р.» [7].

Через довгих п'ять років, в 1910 році, наступила розплата за єврейський погром. Вона наступила всього для двох людей та була дуже м'якою.

В першій половині жовтня 1910 року в окружному суді в Києві, при участі станових представників, 13 жовтня розбиралась справа про єврейський погром в м. Богополі, Балтського повіту, 1905 р. звинувачували трьох молодих міщан – Гомольця, Дембовського та Харька. Захищав підсудних, за призначенням суду, місцевий присяжний повіреним Пешкович, засуджено Гомольця та Домбровського до тюрми на 8 місяців і позбавлено прав; Харька виправдали [8].

Перегорнемо декілька сторінок життя цих прекрасних населених пунктів.

1909 рік. Три села: Голта, Богопіль і Орлик, що поруч розляглися по берегах річок Синюхи та Бугу, мають разом тисяч сорок людності. Містять чимало інтелігенції і от про цю інтелігенцію слід сказати дещо. Перш за все, інтелігенція наша так званого «залізничного» типу. Відрізняється такий

інтелігент від не інтелігента найбільше білими прасованими комірцями та чохлами, бо коли заглянути в духовне життя цього інтелігента, то тут уже він буде, як то кажуть, «ні к тину, ні к стрісі». До якої він національності належить – Бог його святий знає! Правда, він усіма силами пнеться говорити по московському, але коли прислухаєшся до його вимови, то острах бере і за московську мову, і за нашого інтелігента. По вимові й по стиліу балачки «інтелігент» нагадує українця, тим більше, що й українську книжку можна часто й густо побачити в його, напр. «Сім куп брехні» пана Півня, але прирахувати його до українців теж якось ніяково Але може хто подумає, що «інтелігент» читає російську літературу... Дарма. Бібліотека наша більш того, що пустує, і коли б не євреї, то закрилася б зовсім.

Тільки українському театрові щастить у нас. В істино-руському саду «Росія» гурток місцевих «любителів українського язика» тішить цією «мовою» себе й людей, виставляючи такі п'єси, як «Пекельне діло» «Грабини» та ін. [9].

1913 рік. Місцеве життя. Містечко Богопіль лежить на півострові; з одного боку тече Буг, а з другого – Синюха. Богопіль має мешканців тисяч до 6-7; його можна поділити на дві частини: власне, містечко, де мешкають євреї, і друга частина над Бугом і Синюхою, де живуть наші селяни. Восени до Богополя звозять багато з сусідніх сіл хліба; ціна на хліб достатньо низька, пшениця - 85-1 карб. 10 коп., ячмінь - 65-80 коп., а жито - 55 коп./пуд.

Оце років зо два як збудували в містечку докласову школу, а то була однокласова; є тут і бібліотека-читальня, тільки користуються нею євреї, а наші майже зовсім не читають книжок; належить бібліотека євреєві, котрий бере заставу 1 карб. та за місяць плати 20 коп.; бібліотека не велика, має твори письменників московських і інших, а з українських тільки Шевченкового «Кобзаря» [10].

Надзвичайно цікаві, доленосні події відбулися 23 квітня 1917 року в Голті - величезна українська маніфестація, організована місцевою громадою. В маніфестації приймали участь окрім українців, поляки, зі своїми прапорами з написом: «за нашу і вашу волю» та євреї.

Маніфестація почалась промовою оф. Бортовського перед панахидою по Т. Шевченку.

Поруч з православним стояв біля аналоя католицький священик, котрий також сказав промову про згоду народів польського з українським польською мовою та скінчив коротенькою месою. Народу більш 20.000. Маніфестація, спинившись трохи у Богополі на вічі, закінчилась великим вічем в Орлику (Ольвіополі). Всі ці міста розділяються тільки річками Південним Бугом та Синюхою, що впадає в Буг.

В Орлику виступали промовці з закликом до організації та підтримки Української Центральної Ради.

Поляки та євреї вітали українське відродження та висловлювали певність, що на Україні усім націям буде вільно жити. Промовець російський соціал демократ, що на національному українському святі промовляв до народу російською мовою, навіть не перепросивши збори, був зустрінутий неприхильно, тим більше, що виявив неповагу до лозунгу: «федеративна демократична республіка!»

Нарешті віче з ентузіазмом прийняло телеграму; «Петроград Голові Міністрів князю Львову, Київ Українській Центральній Раді. Українське величезне віче з 15.000 людей з Ольвіополя, Богополя, Голти та навколишніх селищ – винесло рішучу постанову» Україна мусить мати широку національно-територіальну автономію у федеративній республіці Російській. Земля належить хліборобам і земельна справа остаточно вирішиться українським сеймом. Негайно завести по всіх школах, церквах, урядових та приватних інституціях українську мову. Права меншості забезпечуються. Українці тепер, як і інші нації можуть формувати власні полки».

Під цією телеграмою підписався президіум триєдиної Громади Українського Богополя, Орлика (Ольвіополя) та Голти [11].

Пройшло 8 років. Перемогли «червоні», заливши кров'ю простори колишньої Російської імперії, «перемоловши» цілі народи, їхні національно-

визвольні рухи, змагання, загнавши цілі народи, країни в «комуністичний рай – пекло».

В 1925 році в газеті «Пролетарская правда» від 16 грудня в статті Л. Цельського «Білопільський рабин і секретар адмінвідділу», було розказано про деякі моменти життя єврейського населення міста Первомайська, в яке було об'єднано Богопіль, Ольвіопіль та Голту.

«Справа почалася з дрібниці. Несподівано помер богопольський рабин. «Велике горе» спало на голови богопольських крамарів, але самотній Лейба другої суботи заявив з амвона в старій синагозі, стукнувши спочатку долонею по старенькому молитовнику:

– Ша! Хай буде мир над вами! Горе велике, але справедливий Б-г: забравши одного, він показав нам другого!

Після цієї короткої передмови він розповів «благочестивіш зборам» про те, що в містечку Ново-Українці живе рабин Круль.

– Рабин, скажу я вам, – перший сорт! – смакуючи вимовив Лейба, молитовно підвівши очі.

Через кілька днів «святого» й «чесного» рабина Круля богопільці урочисто зустріли на вокзалі й звідтіль таратайкою завезли до містечка.

Богопіль заспокоївся. На другий день, як приїхав рабин, старі євреї, зустрічаючись на вулиці, цілувалися, вітаючи один одного з такою «знахідкою». Найбільше радів різник Тавб.

– Хіба це рабин? Це щось надзвичайне! – казав він.

А радіти йому було чого.

Ще з давніх пір у Богополя була величезна конкуренція між різниками. Коли різник Хусид брав за різання курки 25 коп., то його конкурент Тавб звичайно брав тільки 20. Коли Хусид зменшував свою таксу до 15 коп., то Тавб на другий день зменшував у себе до 10 коп. Дійшло раз до того, що Тавб перед «Йом-Кіпур» – святом, коли останній бідняк їсть курку, різав курей по 3 коп. Але це було тільки один день. Потім розцінку знову підвищили.

Тавб, який носив у своєму серці злість проти Хусида, використав приїзд нового рабина як-найкраще.

- Ви приїхали до нас на роботу, – якимось туманно почав раз Тавб, частуючи в себе вдома рабина вишнівкою; – ви людина тут нова, а мене тут усякий скажений собака знає. Спитайте якого хочете богопільського хлопчину:

- Де живе Меєр Тавб? – і він зразу покаже вам мої двері.

З цього ви, рабі, бачите, який я тут популярний. То, чи не буде добре, як ми зробимо спілку й житимем мирно, як годиться двом чесним євреям, а?

Коротше кажучи, після другої пляшки вишнівки, до якої потім додалась і «гірка», між рабином і різником укладено було угоду:

- Різник Тавб зобов'язується віддавати рабинові Крулеві по 3 коп. з кожної курки, яку вїй заріже.

Звідси і пішло. Через тиждень рабин несподівано робить генеральний іспит усім богопільським різникам, щоб перевірити їхні знання й довідатися, кого можна залишити для роботи. Після перевірки заявлено прилюдно з амвона, що різник Хусид «трефний», і «рабинсько-адміністративним» порядком його знімається з роботи.

Хай нам вибачить читач за весь цей бруд, що ми його змушені згадати; але хай читач буде певен, що якби справа стосувалась тільки різників, їх справжня боротьба пройшла б так само непомітно, як і раніш. Та річ у тім, що в цілій цій рабинсько-синагогальній історії брала живу участь одна молода людина, з дуже простеньким прізвиськом Журинський. Він займав відповідальну посаду секретаря адмінвідділу. Його роль і діяльність у цій історії така цікава, що про неї слід розповісти.

На початку минулого року на Первомайщині об'явили перереєстрацію всіх релігійних громад. Вартість реєстрації, або, краще, нотаріального збору становила 100 карб. Громади, кречучи й охкаючи, давали визначену законом платню. Цей закон, який і досі має чинність по цілій Україні, з причин, які тільки тепер цілком відомі стали, скасував Журинський.

Цей «сердобольний» молодець, «поступившись» перед проханнями представників громад, зменшив їм збір рівно на... 98 відс. Із 100 карб., що мали йти до скарбниці, Журинський 98 карб. повертав назад громадам, беручи з того дещо й собі. Нахабне вимагання грошей од темних, затурканих релігією людей, ось, що робив він протягом цілого року. Хабарі явні брав скрізь і завжди, брав він і темними вечорами, і місячними ночами, і ясними днями, і хмурими ранками, і в самому адмінвідділі, і в рабина вдома... Брав він і в рабина Круля, і в різника Хусида, і в його конкурента Тавба.

То він, як «представник ОВК», був присутній у рабина на згаданій нараді, й підписав акт про «монополію» для Тавба різати курей, а потім був на квартирі у Хусида, випиваючи, обмірковував вигнання рабина за межі округи.

Журинського звільнено з посади. Скоро він стоятиме перед судом. (До речі, суд буде показний і єврейською мовою). Його судитимуть не тільки, як хабарника, як робітника, що дискредитував Радянську владу, а й як людину, що протягом цілого року шкодила ідейній плановій боротьбі з релігією й ширила релігійний туман серед богопільців... Л. Цельський» [12].

Ольвіопіль, Богопіль та Голта в 1919 році, на спільному мітингу жителів, який відбувся 1 травня, були перейменовані в Первомайськ – на честь дня солідарності трудящих.

Згідно з переписом населення, в 1924 році в місті проживало 6 тисяч росіян, 7 тисяч українців і 10 тисяч євреїв. Останні селилися головним чином в центральній частині кожного з трьох містечок, будували синагоги і школи. Синагоги будувалися за цеховим принципом.

До недавнього часу в Первомайську тут існували цілі єврейські квартали. У пам'яті старожилів свіжі спогади про незаймані вулички єврейських будинків, які зберігалися аж до 1970-х років [13].

Наведемо декілька спогадів про євреїв Первомайська відомих, талановитих людей – земляків.

«Письменник Михайло Верник згадує: «Богопіль, Ольвіопіль і Голта ... Це місце було центром світового єврейства, і там народився я і ще багато,

багато хороших і добрих євреїв. Всі жили тихо і мирно, незалежно єврей ти, росіянин чи українець. У мирі та дружбі відзначали всі свята. Євреї запрошували до себе сусідів на Пасху і всі їли мацу. На Новий рік, а у євреїв він чомусь не в січні, їли фаршировану рибу. І щоб не образити своїх сусідів, євреї відзначали навіть Різдво, але їжу приносили з собою. А чому не відзначити Різдво? Адже народився єврейський хлопчик, якому через вісім днів зробили обрізання. І всі відзначали ще один Новий рік...».

Андрій Антонюк – відомий живописець, лауреат багатьох престижних премій, заслужений художник України, роботи якого придбані Третьяковкою і галереями багатьох країн світу, – народився в Богополі. Він згадував, що в період розкуркулювання його мама і бабуся відмовилися вступити в колгосп і з села Богданівка, яке в роки війни стало сумно відомим масовими розстрілами євреїв, були змушені тікати до Первомайська, в Богополь. Прихистила їх багатодітна єврейська родина.

Художник розповідав: «Мороз, сніг по пояс. Бабуся Естерка чоловіка не мала, а за дітьми дивитися та по господарству управлятися було потрібно. Ось і прихистила вона на зиму втікачів. А на літо, з дозволу бабусі Естерки, прибудували до її хаті три стінки, як Ластівчине гніздо. Так від єврейської хати народилася українська». Це і був будинок, в якому пізніше, в 1943-му, народився маленький Андрій: «Одна українська хата і дев'ять єврейських будинків навколо. Жили дружно. Єврейська маца завжди була в хаті Меланки, а паска – у баби Естерки, тітки Фіри і всіх сусідів».

У Андрія Антонюка є цикл «Шолом-Алейхем на Богополі», що включає роботи на теми творів письменника, а також картини, присвячені дитинству самого художника і мешканцям містечка: «Зачарований кравець», «Сто один», «Хайкіна хата» та інші. А героїв картини «Фіра. Абрашине щастя» і сьогодні можна зустріти в Первомайську! Це сім'я Кільман, що пережила Голокост: Естер і Абрам Кільман під час війни перебували в концентраційному таборі в Богданівці».

Голова єврейської громади міста Первомайська Михайло Леонідович Шефкін. За його словами: «Після революції, – ще було багато синагог, тільки в центрі чотири. І на Богополі кілька». Кажуть, до революції тут налічувалося 11 синагог різних «цехів», багато молитовних будинків, сім єврейських шкіл, існував спеціальний цех Шойхет. А перед війною в Первомайську проживало близько 30 тисяч євреїв.

Єврейському цвинтарю Первомайська – 300 років, його територія – 41 тис. 700 квадратних метрів. Але стан його, на жаль, залишає бажати кращого.

Михайло Шефкін не тільки голова первомайської єврейської громади, яка об'єднує кілька сотень людей, а й керівник клейзмерського ансамблю «Мазл тов!» А головне – філософ, життєлюб і романтик. Його погляд на життя не позбавлений типово єврейського «філософського песимізму». Але, мабуть, саме цей песимізм провокує Шефкіна на активну діяльність, безперервну щоденну працю. «Рош-Кеїла Шефкін докладає всіх зусиль для зміцнення громади, – каже про нього рабин Первомайська Леві-Іцхок Перлштейн. – До своєї роботи він підходить з юнацьким запалом, ентузіазмом і безпосередністю, але в той же час дуже відповідально, як зріла людина з великим життєвим досвідом» [13].

Таким чином, ми бачимо, життя, функціонування, культуру Богополя, Ольвіополя, Голти – їхню єврейську складову. Надзвичайно цікаву історію трьох складових частин Первомайська неможливо повністю побачити, зрозуміти, відчувати без історії їх єврейського населення.

Література та джерела:

1. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Миколаївська область / Ред. кол. тому: Васильєв В. О. (гол. редкол.), Агєєв Ю. М., Антоненко В. Й., Бородатий В. П., Бриль К. М., Гостев І. О., Гусєва А. Й., Журавель А. Л., Кравченко М. В., Куляс П. П., Курносів Ю. О., Людковський Ш. С., Мушинський П. Д., Нем'ятин В. М. (заст. гол. редкол.), Сірош А. І., Шараєв Л. Г., Шарафанов М. Г., Яркін М. П. (відп. секр. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 798 с.

2. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Николаевская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Гл. ред. Укр. Сов. Энцикл. АН УССР, 1981. – 712 с.

3. Рада. – 1909. – № 132, 12 июня (25 червня).

4. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том четвертый. Бе-Абидан — Брес. — [1909]. — [8], 966 стб., 10 л. Ил., карт.: ил. – Стб. 713 – 714.

5. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том шестой. Гадассий — Данте. — [1910]. — [12], 964 стб., 8 л. Ил.: ил. – Стб. 639.

6. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том двенадцатый. Обычай — Проказа. — [1912]. — [10], 962 стб., 12 л. Ил., карт.: ил. – Стб. 84.

7. Селянська газета (Первомайськ). – 1925. – № 161, 6 грудня.

8. Рада. – 1910. – № 235, 17 октября (30 жовтня).

9. Рада. – 1909. – № 167, 25 июля (7 серпня).

10. Рада. – 1913. – № 210, 13 сентября (26 вересня).

11. Нова Рада. – 1917. – № 30, 4 мая.

12. Пролетарская правда. – 1925. – № 288, 16 грудня.

13. И. Карпенко. ГОЛТА, ОЛЬВИОПОЛЬ, БОГОПОЛЬ. ЛЕХАИМ

ИЮНЬ 2006 СИВАН 5766 – 6 (170). Электронный код доступа:

<https://lechaim.ru/ARHIV/170/VZR/01p.htm>

ДОДАТКИ

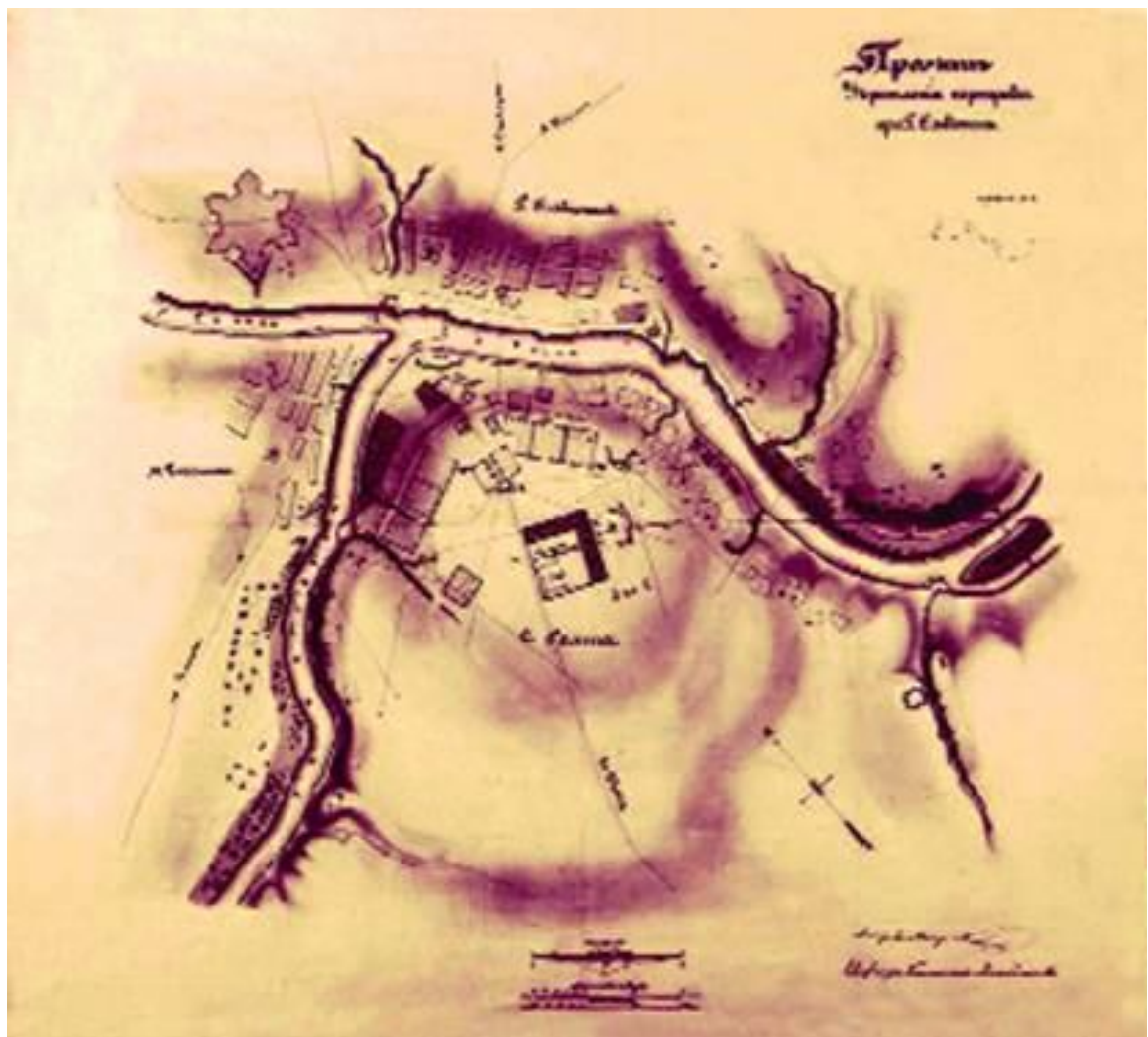
Додаток 1

Карти 1869 та 1917-1923 років.

Додаток 2

Додаток 3

Додаток 4

А. Антонюк. Роботи з циклу «Шолом-Алейхем на Богопіллі».

Пам'ятник знищеним євреям в Первомайську.

Пам'ятники на могилах єврейського цвинтаря Первомайська.

Г. Коваль.

**БОГОПІЛЬ, ОРЛИК (ОЛЬВІОПІЛЬ), ГОЛТА:
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ – ЄВРЕЙСЬКИЙ ВИМІР**

Анотація. Стаття присвячена історії єврейського населення Богополя, Ольвіополя, Голти. Наведено кількість євреїв в різні роки в цих населених пунктах. Розказано про місця проживання євреїв в них. Описано стан розвитку господарства, освіти, культури – єврейську складову. Повідомлено про події: революції 1905 року, єврейського погрому в Богополі, їх жертви. Наведено спогади видатних земляків про життя, дружбу, спілкування єврейського та українського населення. Розказано про діяльність керівника єврейської громади Первомайська.

Ключові слова: євреї, Богопіль, Ольвіопіль, Голта, населення, Південний Буг, річка, держави, революція, погром, об'єднання, Первомайськ, громада.

Г. Коваль.

**БОГОПОЛЬ, ОРЛИК (ОЛЬВИОПОЛЬ), ГОЛТА:
СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ – ЕВРЕЙСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ.**

Аннотация. Статья посвящена истории еврейского населения Богополя, Ольвиополя, Голты. Приведено количество евреев в разные годы в этих населенных пунктах. Рассказано о местах проживания евреев в них. Описано состояние развития хозяйства, образования, культуры – еврейскую составляющую. Сообщено о событиях революции 1905 года, еврейского погрома в Богополе, их жертвах. Приведены воспоминания великих земляков о жизни, дружбе, общении еврейского и украинского населения. Рассказано о деятельности руководителя еврейской общины Первомайска.

Ключевые слова: евреи, Богополь, Ольвиополь, Голта, население, Южный Буг, река, государства, революция, погром, объединения, Первомайск, общество.

G. Koval.

**BOGOPOL, ORLYK (OLVIOPOL), GOLTA:
PAGES OF HISTORY – THE JEWISH DIMENSION.**

Abstract. The article is devoted to the history of the Jewish population of Bogopol, Olviopol, Golta. The number of Jews in different years in these settlements is given. It tells about the places of residence of Jews in them. The state of development of the economy, education, culture – the Jewish component is described. The events of the 1905 revolution, the Jewish pogrom in Bogopol, and their victims were reported. Memories of great compatriots about life, friendship, communication of the Jewish and Ukrainian population are given. It tells about the activities of the head of the Jewish community of Pervomaisk. It tells about a patriotic demonstration supported by the Ukrainian and Jewish populations. The area and condition of the May Day Jewish cemetery have been reported. Material about the trial of the rioters has been submitted. It tells about the view of Jewish life by the Soviet authorities in 1925.

Key words: *Jews, Bogopol, Olviopol, Golta, population, Southern Bug, river, states, revolution, pogrom, unification, Pervomaisk, community.*

УДК 94.323.12(=411.16)I

(477.65-25)”1919.02/03”

К 60

Вадим Колєчкін,

(Державний архів Кіровоградської області,

м. Кропивницький, Україна)

ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ 1-3 ЛЮТОГО 1919 РОКУ У ЄЛИСАВЕТГРАДІ

Історія Єлисаветградського погрому 1-3 лютого 1919 року у м. Єлисаветграді не була широко висвітлена до останнього часу. Цей погром останній раз згадувався у місцевих газетах від лютого 1919 року, а також у збірці «Годы борьбы», який був надрукований у 1927 році до 10-річного ювілею Жовтневої революції. Також опис подій січня-лютого 1919 року містила однойменна збірка документів, видана у 1928 році. Автором нарису був тодішній директор історичного архіву Іларіон Радіонов.

Також про погром розповідається у стаття Олега Бабенка «Єлисавет(град): хроніка короткого періоду (листопад 1918 – лютий 1919 року)» у науково-краснознавчому віснику «Між Бугом і Дніпром. Випуск 2019/ XI».

В останніх публікація побіжно єврейський погром 1-3 лютого 1919 року згадується у збірці «Роки боротьби 1917-1922 на Єлисаветчині. Український погляд. 1917-1918 рр. Початок революційної стихії» за загальним упорядкуванням Ю. Мітрофаненка. Проте у збірці причинами погрому

вважаються анонімні «темні сили» з м. Єлисаветград без детального аналізу історії погрому [1; 2].

У той же час історія погрому досить цікава з огляду на обставини його виникнення. Також цікава роль місцевих політичних авантюристів у підбуренні більшовицького ревкому на початок повстання, що власне і переросло у масштабний погром з пограбуванням міста. Також сама історія розкручування політичної ситуації перед виступом проти влади УНР є прикладом широкої PR-кампанії з метою радикалізації настроїв міської спільноти щодо керівництва УНР у повіті.

Трагічним подіям лютого 1919 року передував короткий період панування відновленої УНР у повіті. У листопаді 1918 року проти гетьманату Павла Скоропадського підняла повстання Директорія УНР. По селах та містах розгорнулося створення збройних загонів, що ліквідували гетьманські органи влади. Також важливу роль відігравав перехід на бік УНР підрозділів українських військ, а також галичан зі складу австро-угорського окупаційного контингенту.

У Єлисаветграді перехід військових частин у підпорядкування Директорії відбувся у ніч з 19 на 20 листопада. У цю ніч окремий курінь сотника Михайла Вербицького разом із курином галичан, які раніше належали до австро-угорських збройних формувань, роззброїли й заарештували офіцерську дружину та учнівський загін, що підпорядковувалися гетьману. Далі загін Вербицького заарештував повітового старосту В. Верещагіна та його помічника Г. Бракера. При цьому Бракер був застрелений, начебто при спробі відібрати зброю у конвоїра. Тоді ж у перестрілці з українським патрулем загинув німецький комендант міста Гофман та його офіцер, що прямували до штаба. Отаман Вербицький був призначений комендантом міста. Гетьманська варта визнала його владу і згодилася підтримувати порядок у Єлисаветі [3, арк. 3-4].

25 листопада Вербицький явився до розташування 18-го піхотного Запорозького полку. Там він оголосив себе командиром полку від імені місцевого відділення «Українського національного союзу». У відповідь офіцери

полку покинули службу, не забувши при цьому забрати гроші, які їм було належно за службу [3, арк.4]. Таким чином, Михайло Вербицький фактично очолив усі українізовані збройні сили у місті.

Хоча незадовго до перевороту у місті відновили свою діяльність місцева Демократична дума та Рада робітничих депутатів, під їх контролем була лише нечисленна домова охорона та колишня гетьманська варта. Також у місті начебто був сформований більшовицький ревком, проте його «запекла боротьба» проти гетьманців насправді зводилася до активного переховування від гетьманської варти. Крім того, чисельність прибічників більшовизму у місті була мізерна і не перевищувала 40 осіб [2, с.55-56]. З огляду на це Вербицький став фактичним очільником міста як командуючий найбільш боєздатною збройною силою у місті та повіті.

8 грудня розпочалася мобілізація до війська Української Народної Республіки громадян призову 1915-1919 рр. Таким чином, значну частину вояків війська УНР складали мешканці сільських волостей Єлисаветградського повіту. З них переважно складався 1-й Січовий полк, яким командував Антон Гаркуша. Основою полку стали колишні солдати та старшини 18-го Запорозького та, можливо, 16-го Єлисаветградського піших полків армії гетьманату, що перейшли на бік Директорії.

Також у Єлисаветграді базувалася частина австро-угорських військ, укомплектована галичанами. 11 грудня їхній лідер доктор Остап Коптюх заявив про підтримку галицькими вояками українських республіканців, як тоді називали прибічників УНР. З галичан було утворено 2-й Січовий маршовий полк, командиром якого став Гнат Зинкевич.

Крім того, з козаків вільного козацтва, а також призовників, що мали верхового коня було утворено кінний дивізіон, яким командував брат коменданта Вербицького Дмитро [4, арк.16].

Вже 12 грудня, Єлисаветградський повітовий комендант полковник Коваленко віддав наказ про роззброєння міста. Також законними військовими частинами визнавалися лише два вищевказаних полки армії УНР. Решта

збройних формувань оголошувалися розформованими і мали влитися до вказаних частин військ УНР. 17 грудня вояки українських січових полків проявили свою боєздатність у сутичці з німецькою частиною що намагалася пробитися до Знам'янки через Єлисаветград. Німці були розбиті та інтерновані [4, арк. 24, 34].

Тим часом у повіті та місті розповсюджувався бандитизм, як політичний так і кримінальний. Подекуди при цьому відрізнити їх одне від одного було фактично неможливо. При цьому було видно, що вояки УНРівських частин не стояли осторонь.

Про це свідчив зокрема наказ нового повітового коменданта Яворського від 19 грудня 1918 року про заборону реквізицій будь-яких предметів без його ордерів. Одночасно заборонялися будь-які арешти без санкції повітового коменданта, усілякі збори та мітинги, агітація проти УНР, а також заклики до більшовизму, грабунків, анархії. Відповідні скарги комендант приймав особисто [4, арк. 38].

Проте вже наступний наказ коменданта підтвердив, що зловживання з боку вояків не припинилися. Тому для них був введений військово-польовий суд. Одночасно цивільні суди відсторонювалися від ведення справ за звинуваченнями у вбивствах, грабежах, підпалах, згвалтуванні та незаконних розстрілах. Їх мав розглядати новостворений трибунал [4, арк. 39]. Також, Яворський фактично заборонив діяльність Ради робітничих депутатів. Після короткої суперечки Рада відклала своє засідання на невизначений термін [4, арк. 39 зв.].

Крім того, виникла інша проблема. Мобілізовані вояки після падіння гетьманату почали самовільно розходитися по домівках. Тому 24 грудня М. Вербицький, що називав себе тепер «отаманом січової дивізії», проголосив у місті військовий стан, що передбачав обмеження діяльності громадськості та органів місцевого самоврядування, розважальних установ, а також зібрання. У місті вводилася комендантська година. На 25 грудня були призначені практичні

стрілби, аби мобілізовані солдати не сиділи без діла і не розбігалися [4, арк. 50].

28 грудня до Єлисаветграда прибув на оглядини губернський комісар уряду УНР Гордій Нянчур. Наступного дня він вирішив перенести свою особисту канцелярію до повітового центру. Причиною була загроза від білогвардійських формувань, що перебували у районах Запоріжжя. Катеринослав 27-28 грудня захопили махновці у співпраці з більшовиками. Громади Миколаєва та Херсона населення зайняли вичікувальну позицію. Також, Єлисаветград здавався Нянчуру зручнішим стосовно сполучення з Києвом. Таким чином, на короткий термін Єлисавет став центром адміністрації УНР у Херсонській губернії [4, арк. 56].

Проте ситуація продовжувала ускладнюватися. Так, 20 січня Бобринець було захоплено невстановленими вояками, які перебили частину кінного дивізіону, що перебували у містечку. Разом зі своїми козаками загинув і Дмитро Вербицький. При цьому загін втратив пильність, постійно пиячив та грабував бобринчан. На допомогу з Єлисаветграда було вислано вояків під командою Тимофія Колеснікова та артилерійську батарею, якою командував герой Канізького повстання, політичний авантюрист та симпатик українських соціалістів-революціонерів Панас Данілов. Завдяки наявності артилерії Вознесенських та губівських більшовиків вдалося вибити з Бобринця. При цьому, взявши містечко, бійці УНР негайно влаштували єврейський погром, під час якого загинуло близько 20 осіб, імена 10 із яких у той же день стали відомі єлисаветградській пресі [5, арк.50-50 зв.].

Тим часом ситуація для військ УНР у повіті поступово ускладнювалася. адже до Олександрії та Єлисаветграда наближалися частини Харківської групи більшовицьких військ. З півдня до території повітів підступали махновці, а район Вознесенську зайняли війська Антанти.

У такій ситуації евакуація військ УНР ставала неминучою і міське самоврядування могло б просто чекати розвитку подій. Проте по місту поповзли чутки, що до повітового центру наказом Нянчура було зведено гроші з

усього півдня України. Різні чутки визначали суму цих грошей від 100 тисяч до 42 мільйона карбованців готівкою.

Більш реальними були розмови про те, що у місті було зосереджено 300000 пудів борошна, а у повіті – ще 700000 пудів. За даними місцевого самоврядування Нянчур хотів все це везти до Волочиська. Проте власні вояки здавалися йому ненадійними. Тому у якості охорони він планував використати галичан, яким обіцяв частину грошей та продовольства. Також існувала інформація, що 100000 пудів борошна було вже вивезено з повіту [5, арк. 62]. Таким чином заохочення для виступу проти військ УНР ставало більш матеріальним.

Різні органи самоврядування реагували по різному. Рада робітничих депутатів ухвалила резолюцію про передачу контролю за усіма матеріальними цінностями виконкому Ради. Міська Дума доручила провести переговори з командуванням УНР начальнику місцевої міліції Бутлерову.

30 січня 1918 року комендант в черговий раз пообіцяв припинити реквізиції, а також поставити під контроль комітету громадської безпеки вивезення з міста будь-яких цінностей. Ще одним подразником для міської громади стало оголошення комісаром Нянчуром необхідності виконання наказу Директорії УНР про перехід усіх фінансів та коштовностей, що зберігалися у банках, до власності уряду. На 1 лютого 1919 року Нянчур призначив ревізію приватних скриньок у Єлисаветградських банках [6, арк. 8].

Таким чином визріла ситуація для прямого конфлікту. Найактивнішою силою на той момент став більшовицький ревком міста. Не маючи чисельних прихильників у Єлисаветграді, більшовицькі емісари постійно контактували з представниками військ УНР. При цьому політичні авантюристи на зразок Данілова та Колеснікова постійно підмовляли більшовиків до відкритого виступу, обіцяючи, що на їх бік перейде весь гарнізон. 31 січня – 1 лютого 1919 року більшовицький військово-революційний комітет почав готувати повстання.

У ніч із 1 на 2 лютого 1919 року представники ВРК розпочали повстання. Спершу воно було успішним. Зокрема було взято під варту Гордія Нянчура, увесь його штаб та комендатуру. Єдиною владою у місті оголосив себе Військово-революційний комітет. Але одночасно команди робітничим загонам почали віддавати й інші організації, зокрема «Союз металістів».

Проте, попри запевнення Данілова та інших більшість вояків полку Гаркуші повстання не підтримали і розрахунок керівників ревкому на підтримку військових не справдився. Військово-революційний комітет мав у розпорядженні лише домову охорону. Ця добровільна міліція перебувала під контролем представників партії есерів, більшість з яких за походженням були євреї.

Одночасно галичани не підтримали повстання. Також саме Остап Коптюх очолив петлюрівський контрнаступ. Він зібрав 50 галичан і оволодів будівлею юнкерського училища, де захопив кулемети. Тепер на бік галичан перейшла більшість вояків 1-го Січового полку.

Разом петлюрівці відбили своє командування і продовжили наступ вздовж вулиці Дворцової до будівлі міської думи. Місцевий виконком евакуювався до іншого приміщення.

Після цього козаки почали роззброювати домову охорону. Спочатку вони робили це відносно спокійно. Проте по місту поширилися чутки, що міліціонери четвертого району міста начебто «кинули бомбу» у вояків, що стало приводом для повного роззброєння міліції 4-го та 5-го районів.

Це зменшило сили міської самоохорони практично удвічі. Також процес роззброєння став більш жорстоким. Міліціонерів били і всіляко принижували. Одночасно почалися пограбування і побиття приватних осіб з числа єврейського населення. Часто із заможних євреїв брали контрибуцію, при цьому з деяких – по два-три рази.

Кілька представників міського самоврядування було заарештовано, а потім просто вбито без суду і слідства. Із приблизно 30-35 загиблих у ті дні козаків, міліціонерів та депутатів місцеві газети виділили окремими

некрологами Якова Броуна, Арнольда Бурштейна, Ісера Розенфельда, Юдко Яновського, а також Григорія Кавуновського і його сина Шуню.

Надвечір 3 лютого практично все місто було охоплене погромами, у яких брали участь близько 1500 солдат та козаків. Військові блокували вулиці Дворцову та Велику Перспективну, де планомірно обносили крамницю за крамницею.

Все награбоване зносилося до Московських казарм, а потім перевозилося на вокзал. 200 міських міліціонерів спромоглися лише врятувати від розгрому приватними особами склади спиртного [6, арк. 14].

У той же час комітет громадської безпеки продовжував безрезультатні переговори з командуванням військ УНР щодо припинення грабунків та вбивств.

Лише надвечір начальнику міліції Бутлерову вдалося вмовити українських старшин вислати на вулиці броньовик і кінний загін, які припинили нищення крамниць. У відповідь погромники висловили незадоволення, начебто було прямо обіцяно, що їм не будуть перешкоджати.

Одночасно погромники не допустили до грабунків місцевих мешканців за винятком жінок, з якими поділилися награбованим. Це дозволило 4 лютого зібрати загін озброєних робітників у міській фортеці. Одночасно Гаркуша наказав артилеристам Данілова взяти під охорону фортецю, де був влаштований міський арсенал. Данілов з підлеглими в'їхав до фортеці і опинився серед озброєних робітників. Не гаючи часу він розвернув гармати і кулемети на місто і відкрив вогонь по військах УНР. Робітники перейшли у наступ і дійшли до Московських казарм та юнкерського училища.

Одночасно командування УНР отримало звістку, що до Єлисавет(град)а від Знам'янки рухаються більшовицькі війська, викликані головою Ради робітничих депутатів Вороніним. Не чекаючи їх у ніч із 4 на 5 лютого війська УНР відступили до вокзалу і евакуювалися з міста, вивозячи усе реквізоване і награбоване [6, арк. 14 зв.].

6 лютого від Знам'янки до Єлисавет(град)а підійшов саблінно-знам'янський загін Павла Ткаченка, який, загалом, дотримувався більшовицької орієнтації, хоча і називав себе отаманом. 7 лютого до міста дісталися червоні партизани з Лозоватки та Губівки. Таким чином влада у Єлисавет(град)і повністю перейшла до міського самоврядування, представленого багатопартійним земським зібранням та переважно есеро-меншовицькою Радою робітничих та солдатських депутатів.

Таким чином, можна зробити висновок, що єврейський погром 1-3 лютого 1919 року виник через певні протиріччя між командуванням військ УНР і місцевим самоврядуванням. Враховуючи те, що значну кількість представників цього самоврядування були представниками партії лівих соціалістів-революціонерів, які за етнічним походженням належали до єврейської спільноти, можна вважати, що це являло собою додатковий подразник для погромних елементів, яких було достатньо серед українських вояків. Також у організації погрому брали участь місцеві політичні авантюристи, які вступили до лав насамперед 1-го Січового полку маючи на меті саме можливість грабунків та реквізицій. Також погрому посприяв більшовицький ревком, який власне і ініціював повстання у місті Єлисаветграді.

Література та джерела:

1. Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине (К десятой годовщине Октябрьской революции). – Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. – 196 с.
2. Роки боротьби 1917-1922 на Єлисаветчині. Український погляд. 1917-1918 рр. Початок революційної стихії. Книга перша / Автор-упорядник Ю.С. Митрофаненко. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. – 212 с.
3. Державний архів Кіровоградської області, Довідково-інформаційний фонд, інвентарний № 1876: Наша жизнь. Рабочая газета. – 1918/11.

4. Державний архів Кіровоградської області, Довідково-інформаційний фонд, інвентарний № 1877: Наша жизнь. Рабочая газета. – 1918/12.

5. Державний архів Кіровоградської області, Довідково-інформаційний фонд, інвентарний № 1878: Наша жизнь. Рабочая газета. – 1919/1.

6. Державний архів Кіровоградської області, Довідково-інформаційний фонд, інвентарний № 1879: Наша жизнь. Рабочая газета. – 1919/2.

В. Колечкін

ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ 1-3 ЛЮТОГО 1919 РОКУ У ЄЛИСАВЕТГРАДІ

Анотація. Статтю присвячено єврейському погрому 1-3 лютого 1919 року у повітовому центрі Херсонської губернії місті Єлисаветград. Погром завершив відносно короткий період перебування міста під владою Директорії УНР. У статті аналізуються причини виникнення погрому, перебіг подій, головні діючі особи та наслідки погрому.

Ключові слова: соціалісти-революціонери, євреї, погром, війська УНР, більшовики.

В. Колечкин

ЕВРЕЙСКИЙ ПОГРОМ 1-3 ФЕВРАЛЯ 1919 ГОДА В ЕЛИСАВЕТГРАДЕ

Аннотация. Статья посвящена еврейскому погрому 1-3 февраля 1919 года в уездном центре Херсонской губернии городе Елисаветграде. Погромом 1-3 февраля был завершён короткий период пребывания города под властью Украинской Народной Республики. В статье проводится анализ причин погрома, основного хода событий, названы главные действующие лица трагедии и основные последствия для города.

Ключевые слова: социалисты-революционеры, евреи, погром, войска УНР, большевики.

V. Kolechkin

JEWISH POGROM ON 1-3 FEBRUARY, 1919 IN ELISAVETGRAD

Abstract. The article is devoted to the Jewish pogrom on February 1-3, 1919 in the district center of the Kherson province, the city of Elisavetgrad. The pogrom on

February 1-3 ended the short period of the city's stay under the rule of the Ukrainian People's Republic. The article analyzes the causes of the pogrom, the main course of events, names the main characters of the tragedy and the main consequences for the city.

Key words: *socialist-revolutionaries, Jews, pogrom, troops of the UPR, Bolsheviks.*

УДК 376-054.57(=411.16)(477.73) «192»

Ірина Крикалова,

(Державний архів Миколаївської області

м. Миколаїв, Україна)

ЄВРЕЙСЬКІ ШКОЛИ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОГО ОКРУГУ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

У 20-х роках ХХ ст. в Україні впроваджувалася концепція українізації, яка передбачала розвиток не лише української нації, а й представників національних меншин, котрі проживали на території України, зокрема євреїв. Серед заходів з реалізації прав національних меншин передбачалося й створення шкіл з рідною мовою викладання.

На 01 січня 1925 р. на території Миколаївського округу вже працювали школи, де мова навчання була єврейська, а саме: у Вознесенському районі у м. Вознесенськ по вул. Пушкінська, буд. 3: основних груп – 4, вчителів – 3, всього учнів – 135 (хлопчиків – 61, дівчат – 74), у Миколаївському районі у м. Миколаїв: школа по вул. Карла Маркса, буд. 21: основних груп – 4, вчителів – 7, всього учнів – 96 (хлопців – 49, дівчат – 47), школа № 11 по вул. Чернігівська, буд. 17/2: основних груп – 5, вчителів – 8, всього учнів – 269 (хлопців – 134, дівчат – 135), у кол. Добре школа № 1: основних груп – 7, вчителів – 6, всього учнів – 389 (хлопців – 171, дівчат – 218), у Новобузькому районі у кол. Новополтавка Новополтавська єврейська школа: основних груп – 4, вчителів – 5, всього учнів – 266 (хлопців – 121, дівчат – 145). У двох школах Миколаївського округу на той час мови навчання були єврейська та російська:

у м. Миколаїв у школі № 5 по вул. Плеханівська, буд. 37/4: основних груп – 6, вчителів – 11, всього учнів – 269 (хлопців – 134, дівчат – 135) та у Єфінгарській школі кол. Єфінгар Новобузького району: основних груп – 5, вчителів – 5, всього учнів – 326 (хлопців – 136, дівчат – 190) [1].

Єврейські школи були недостатньо забезпечені навчальним матеріалом, через брак коштів батьки учнів не мали можливості придбати підручники, у штаті шкіл бракувало кваліфікованих педагогів, часті зміни єврейських вчителів також негативно впливали на навчання [2].

1926 р. на території Миколаївського округу проживало 41015 євреїв (9 відсотків від загальної кількості населення), у тому числі у м. Миколаїв – 23210, у Вознесенському районі – 8157 (у тому числі у м. Вознесенськ – 7240), у Новобузькому – 5363 (в тому числі у кол. Новополтавка – 1924, кол. Єфінгар – 2330, м. Новий Буг – 1109), у Очаківському районі – 553 (у тому числі у м. Очаків – 522), у Новоодеському – 503 (у тому числі у м. Нова Одеса – 445), у кол. Добре Миколаївського району – 2423, у Варварівському – 648, у Ландауському – 153 [3]. У районах Миколаївського округу проживало 142678 дітей віком до 15 років (з них євреїв – 4237), у м. Миколаїв – 22872 дітей (з них євреїв – 3515) [4].

Питання щодо впровадження єврейської мови у школах Миколаївського округу, де навчалися євреї та відкриття нових шкіл неодноразово розглядалися на засіданнях та нарадах інспекторів Миколаївської округової інспектури народної освіти та Миколаївського округового бюро національних меншин. Наприклад, на нараді інспекторів Миколаївської окрудної інспектури народної освіти 24 червня 1925 р. була заслухана доповідь інспектора єврейської секції Левіна про стан єврейських освітніх установ та роботу секції. Інспектор констатував «тяжкий стан єврейських шкіл міста [Миколаєва] та малий відсоток охоплення школами дітей євреїв», невдалу спробу впровадження у трудовій школі № 5 м. Миколаїв навчання єврейською мовою, внаслідок чого учні груп з єврейською мовою навчання були переведені до трудшкіл № 11 та № 13, котрі на той час не мали вчителів потрібної кваліфікації. Також на нараді

розглядалося питання щодо зменшення великого навантаження єврейських трудшкіл Новобузького та Новоодеського районів [5]. У звіті Миколаївського округового бюро національних меншин при Миколаївському окрвиконкомі за квітень-жовтень 1926 р. вже зазначалися позитивні зміни щодо налагодження роботи єврейських шкіл, а саме: відведення 6 годин занять єврейською мовою при Миколаївському інституті народної освіти для підготовки вчителів, початок роботи перших груп з єврейською мовою навчання у двох школах: у школі № 14 м. Миколаїв та у школі м. Вознесенськ, відкриття нової єврейської школи на х. Фрейланд Баштанського району, початок роботи Єфінгарської школи як семіричної з 1926 року тощо. Існуючим єврейським школам було додано 15 нових штатних одиниць [6].

З ростом кількості єврейських шкіл у 20-х роках ХХ ст. на території України, зокрема на території Миколаївського округу, виникла потреба у забезпеченні їх підручниками та літературою єврейською мовою. Підручники єврейською мовою видавалися єврейським видавництвом «Культур-Ліга» та видавництвом «Школа й книга». Видавництвом «Культур-Ліга» 1927 р. до Миколаївської інспектури народної освіти було надіслано «Список підручників єврейською мовою для 1927/1928 шкільного року» з 40 найменувань, де значилися такі підручники як: «Буквар» (ч. 1 та ч. 2) для учнів 1-го та 2-го навчального року, читанка «Арум Унз» («Навколо нас»), «Идише Шпрах» («Граматика»), автор Спивак Е., підручник «Єврейська література» (у двох частинах) для учнів 5-7 класів (укладачі Ойслендер, Финінберг, Лур'є) тощо. Видавництвом «Школа й книга» було надіслано аналогічний список з 44 найменувань. У червні 1927 р. Миколаївською окружною інспектурою народної освіти було підготовлено замовлення для Миколаївської філії Держвидавництва з переліком підручників єврейською мовою, потрібних для єврейських шкіл Миколаївського округу із зазначенням назв підручників, прізвищ авторів та кількості екземплярів [7].

Відповідно до інформації Миколаївської окружної інспектури народної освіти на початок 1927 р. на території Миколаївського округу знаходилися

дев'ять шкіл з єврейською мовою викладання: у м. Миколаїв трудшколи № 11 (198 учнів) та № 13 (66 учнів), у м. Вознесенськ школа № 3 (305 учнів), у Новобузькому районі: м. Новий Буг школа № 11 (43 учня), Новополтавська № 1 (261 учень), у Новоодеському районі у м. Нова Одеса школа № 4 (30 учнів), у Баштанському районі: Добринська № 1 (302 учня), Єфінгарська (251 учень), Фрейландська (21 учень), у Очаківському районі у м. Очаків школа № 4 (15 учнів) [8].

Відомості про діяльність єврейських шкіл Миколаївського округу у 20-х роках ХХ ст. містяться у звітах навчальних закладів, даних статистичного управління УСРР та всесоюзного перепису шкіл соцвиховання 1927 р.

Миколаївська єврейська трудова школа № 11 імені І. Л. Переца (семірічна) була розташована по вул. Чернігівська, буд. 17/2, розпочала роботу у 1920 році, заняття проводилися в одну зміну. 1926 р. у школі займалися 217 учнів, всі євреї (з них хлопчиків – 126, дівчаток – 91), 1927 р. – 181 (з них хлопчиків – 117, дівчаток – 64). Завідувач школи Бронштейн Яків Ісакович, 1876 року народження, навчався дев'ять місяців на юридичному факультеті у м. Відень, припинив навчання у 1906 році, закінчив екстерном восьмикласну гімназію у 1908 р., розпочав педагогічну роботу у 1903 році, стаж педагогічної роботи – 24 роки, отримував заробітну плату 113 крб. 08 к. на місяць (як завідувач – 75 крб., за викладання – 36 крб. 08 к.), викладав математику єврейською (володів також російською та німецькою). Поза школою займався громадською діяльністю: входив до правління товариства з земельного облаштування трудящих євреїв та «Гезкульт». У школі також працювали 8 вчителів. Шкільний будинок був двоповерховий (розміщувалися вісім класних кімнат, кабінет з суспільствознавства, клуб, канцелярія, їдальня). У шкільному будинку проводили заняття армянська трудова школа № 31 та бухгалтерські курси. У бібліотеці налічувалося 66 підручників та 481 томів педагогічної літератури (з них 34 українською мовою) та періодичні видання: «Радянська освіта», «Ди ройте Велт» [9].

Миколаївська єврейська трудова школа № 13 (чотирирічна) була розташована по вул. Карла Маркса, буд. 21 (раніше у будівлі розміщувалося двокласне єврейське начальне училище). 1926 р. число учнів становило 71 (з них – хлопчиків – 47, дівчаток – 28), 1927 р. – 72 учня (з них хлопчиків – 44, дівчаток – 28), всі євреї. Заняття проводилися в одну зміну. Завідувач школи Сидранський Ісак Самсонович, 1879 року народження, закінчив єврейську початкову чотирирічну школу у 1895 р. та Віленський учительський інститут у 1899 р., того ж року розпочав педагогічну роботу, отримував заробітну плату 97 крб. на місяць (як завідувач – 50 крб., за викладання – 47 крб.), викладав також у школі ФЗН «Харчосмак». Був головою каси взаємодопомоги, секретарем ради будинку відпочинку «Робос». У школі працювали 8 вчителів. Школа розміщувалася у двоповерховому будинку та флігелі, де знаходилися чотири класні кімнати, столярна майстерня, клубна кімната, роздягальня. У шкільній бібліотеці налічувалося 348 книг (з них 18 українською мовою) та 118 підручників (з них 16 українською мовою) для учнів. У бібліотеці для вчителів налічувалося 85 книжок з педагогіки (з них 16 – українською мовою), газети та періодичні видання: «Красный Николаев», «Радянська освіта», «Пионер» [10].

Єфінгарська семірічна єврейська трудшкола була заснована у 1902 р., як семірічна школа працювала з 1926 р., число учнів становило 251, з них хлопчиків – 105, дівчаток – 146, всі євреї. Розподіл учнів за соціальним станом: хліборобів – 177, ремісників та кустарів – 70, торговців – 2. Завідувач школи Загорська Лія Лазарівна, на педагогічній роботі 13 років, викладала єврейською мовою, також у школі працювали вісім вчителів. Заробітна плата (відповідно до педнавантаження) вчителів у листопаді 1926 р. становила від 25 до 67 крб. Школа розміщувалася у двох спеціально збудованих кам'яних будівлях (роки будівництва 1897 р. та 1902 р.). У першому будинку розміщувалися три класи загальною площею 205,8 кв. м., три рекреаційні зали, у другому – чотири класи загальною площею 87,75 кв. м., кабінет площею 14 кв. м., дві роздягальні. Мова навчання – єврейська. Підручників нараховувалося 456, з них українською мовою – 83 [11].

Добренська дослідно-показова єврейська трудова школа імені Шолом Алейхема (курс навчання – сім років), була заснована у 1911 р. 1926 р. у школі навчалося 302 учня (з них євреїв – 299), хлопчиків – 124, дівчаток – 178 (троє дівчаток – українки). Число учнів по групах становило: I-а – 53 учня, II-а – 48, III-я – 42, IV-а – 53, V-а – 51, VI-а – 31, VII-а – 24. Завідувач школи Месрович Нухем Абрамович, на педагогічній роботі шість років. У штаті було сім вчителів з педагогічним стажем від 2-х до 6-ти років. Заробітна плата (відповідно до педнавантаження) вчителів у листопаді 1926 р. становила від 43 до 76 крб. Школа розміщувалася у будинку, що було збудовано у 1911 р., де знаходилися три класи (загальна площа – 65,32 кв. м.) та кабінет (загальна площа – 14,25 кв. м.). Заняття проводилися у дві зміни, у першій – 196 учнів, у другій – 106. У школі були бібліотеки для дітей (налічувалося 300 книжок (для читання – 248, з них українською мовою – 33, підручників – 52, з них українською мовою – 22) та для педагогічного персоналу, де налічувалося 1217 книжок, з них українською мовою – 37 [12].

Фрейландська трудова школа була відкрита у 1926 р., курс навчання становив чотири роки, у школі навчалося 26 учнів, з них хлопчиків – 13, дівчаток – 8. Завідувач та вчитель – Вольфсон Абрам Рахмільєвич, на педагогічній роботі три місяці. Школа власної будівлі не мала, тимчасово займала одну кімнату площею 25 кв. м. (безкоштовно) у приватному будинку. Бібліотеки у школі не було. Наприкінці 1927 р. у школі займалося у трьох групах 28 учнів, заняття проводилися у дві зміни. Заробітна плата вчителя за рік у 1926/1927 навчальному році склала 461 крб. 50 к., а саме: за викладання – 432 крб. 25 к., за роботу завідувача – 29 крб. 25 к. [13].

Новополтавська семірічна школа утримувалася на кошти з сільського бюджету. У шкільному будинку знаходилися чотири класи, учительська, кухня, їдальня, навчалося 270 учнів, з них єврейською мовою – 249, (I-а-VI-а групи), російською – 21 (VII-а група), заняття проводилися у дві зміни, у першій – 153 учня, у другій – 117. У школі були бібліотеки для дітей (налічувалося 678 книжок, з них українською мовою – 85, підручників для учнів – 125, з них 18 –

українською мовою) та для педагогічного персоналу, де налічувалося 260 книжки, з них українською мовою –52. У школі було й наочне обладнання: картини з ботаніки – 35, з зоології – 40, географічних мап – 18. У школі працювало 9 вчителів, заробітна плата вчителів за рік у 1926/1927 навчальному році склала 4004 крб. 26 к. Школа мала земельну ділянку площею 7,27 га (з неї – 5,49 га орної) [14].

Єврейську трудову школу у м. Новий Буг ч. I було відкрито 1925 р., курс навчання становив три роки. На 15 грудня 1927 р. у школі навчалося 22 учня, з них хлопчиків – 14, дівчаток – 8, всі євреї, заняття проводилися в одну зміну. Завідувач школи та вчитель Мацієвич Марк Петрович, 1902 року народження, закінчив курси соціального виховання Київської губпрофосвіти, викладав у 2-х групах (педнавантаження – 24 години на тиждень), заробітна плата вчителя за рік у 1926/1927 навчальному році склала 581 крб. 16 к., а саме: за викладання – 486 крб. 24 к., за завідування – 34 крб. 92 к. У школі знаходилася політурна майстерня, де одночасно навчалося 10 учнів. У бібліотеці налічувалося 125 підручників (назв – 80). Школа мала земельну ділянку: сад – 0,5 га та орної землі 0,5 га [15].

Безумовно, діяльність єврейських шкіл у 20-х роках ХХ ст. відіграла значну роль у становленні національної свідомості та розвитку культури євреїв.

У 30-х роках ХХ ст. тоталітарним сталінським режимом на Україні було зупинено процес українізації, зокрема розвиток національних меншин, зведено нанівець роботу національних шкіл з становлення національної свідомості, їх функціонування було визнано недоцільним та шкідливим.

Література та джерела:

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-985, оп. 1, спр. 1257, арк. 1 зв.-5: ф. Р-99, оп. 2, спр. 54, арк. 19-21 зв.
2. Там саме, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1166, арк. 27-28.
3. Там саме, арк. 10.
4. Там саме, арк. 40.

5. Там саме, спр. 286, арк. 90.
6. Там саме, спр. 1166, арк. 29-29 зв.
7. Там саме, ф. Р-99, оп. 1, спр. 146, арк. 52-53 зв., 65-74.
8. Там саме, спр. 179, арк. 7-9.
9. Там саме, спр. 562, арк. 544-547 зв., 548-548 зв.
10. Там саме, арк. 252-255 зв., 256-256 зв.
11. Там саме, ф. Р-985, оп. 1, спр. 1277, арк. 3-4.
12. Там саме, арк. 7-8.
13. Там саме, арк. 19-20; ф. Р-99, оп. 1, спр. 561, арк. 226-229 зв.
14. Там саме, ф. Р-99, оп. 1, спр. 561, арк. 28-31 зв.
15. Там саме, арк. 67-70 зв.

І. Крикалова

ЄВРЕЙСЬКІ ШКОЛИ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОГО ОКРУГУ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Анотація. У статті висвітлено розвиток та діяльність єврейських шкіл на території Миколаївського округу у 20-х роках ХХ ст., зазначено важливість впровадження навчання єврейською мовою у школах для дітей євреїв. Розглянуті питання щодо специфіки єврейських шкіл, їх ролі у становленні національної свідомості та розвитку культури євреїв.

Ключові слова: Миколаївський округ, євреї, єврейські школи, навчання, учні, вчитель.

ІІ. Крикалова

ЄВРЕЙСКИЕ ШКОЛЫ НА ТЕРРИТОРИИ НИКОЛАЕВСКОГО ОКРУГА В 20-Х ГОДАХ ХХ В.

Аннотация. В статье отражена деятельность еврейских школ на территории Николаевского округа в 20-х годах ХХ в., указано важность введения обучения на еврейском языке в школах для детей евреев. Рассмотрены вопросы специфики еврейских школ, их роли в становлении национального сознания и развития культуры евреев.

Ключевые слова: Николаевский округ, евреи, еврейские школы, обучение, ученики, учитель.

I. Krykalova

***JEWISH SCHOOLS ON THE TERRITORY
OF MYKOLAIV DISTRICT IN THE 1920***

Abstract. *The article highlights the development and functioning of Jewish schools on the territory of Mykolaiv district in 1920s and notes the importance of implementation of Hebrew-language education in schools for Jewish children. The paper treats the question of Jewish schools peculiarities and their contribution to the national identity building up and Jewish culture development.*

Key words: *Mykolaiv district, Jewish, Jewish schools, education, pupils, teacher.*

УДК 94(477.74):378.4

Валерій Левченко

(кандидат історичних наук, доцент,

Одеський національний морський університет,

м. Одеса, Україна)

ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920–1930) – ОСВІТНЬО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ЄВРЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УСРР

Вагоме місце у формуванні радянської науково-освітньої системи займала участь представників єврейського народу, основний потік інтеграції яких до цієї сфери припав на 1920-ті рр. У ці роки були привнесені зміни в сформовану століттями систему традиційної єврейської освіти. З'явилися нові види єврейських навчальних закладів, нові форми і методи в навчанні, формування науково-дослідних установ з вивчення єврейської культури, інтеграція євреїв до наукового співтовариства УСРР. Саме в освітньо-науковій системі найбільш яскраво відбилися соціально-економічні та політичні події тих років, які внесли радикальні зміни в життя багатьох народів УСРР, в тому числі й євреїв. Одним з численних місць проживання представників іудейського віросповідання була Одеса, де освітньо-науковим центром для єврейського народу став Одеський інститут народної освіти (ОІНО) [1].

Ретроспективний аналіз даної теми дозволить осмислити трансформаційні процеси в області системи вищої освіти в Одесі, як одному з науково-освітніх центрів УСРР, визначити їх досягнення і прорахунки,

відобразити реальну картину участі євреїв в науково-освітньому житті досліджуваного періоду.

ОІНО було створено в червні 1920 р. на базі раніше існуючих Українського учительського інституту імені І. Франка та Українського Фребелевського інституту. У серпні того ж року до його складу було включено Одеські єврейські Фребелевські курси (ОЄФК), організовані влітку 1919 р. ОІНО був новою формою вишів у системі радянської вищої школи. Відповідно завданням нової влади щодо збільшення числа кваліфікованих працівників різних спеціальностей у найкоротші терміни ОІНО мав забезпечити вчителями всі типи навчальних закладів.

З включенням студентів і викладачів ОЄФК до складу ОІНО, вони були відразу виділені в самостійну структурну одиницю вишу – єврейський відділ (паралельно існували український і російський відділи). На чолі кожного відділу стояла комісія у складі голови і секретаря. Першим керівником єврейської відділу був С. К. Фішман. На комісію покладалися виконавчі функції рішень Ради інституту, яку складали всі викладачі та асистенти. З губернським управлінням вищої школи комісія підтримувала відносини лише через Президію Ради ОІНО. Секретарем Президії і членом Ради ОІНО був відомий в Одесі викладач і громадський діяч, у 1906–1917 рр. директор комерційного училища – І. Р. Раппопорт.

У першому навчальному році на першому семестрі єврейського відділу навчання проходило 45 осіб. Викладачами єврейського відділу, після проведення двох пробних лекцій (одна за призначенням Ради інституту, друга за особистим бажанням) були затверджені І. Д. Дуб, Б. З. Динабург, Г. І. Лур'є, Л. Є. Левинсон, Ф. Я. Менчиковський, І. Й. Синявер, М. Я. Цузмер, С. К. Фішман и Н. М. Шульман, які мали досвід роботи в середніх навчальних закладах. Для розробки навчальних програм Рада ОІНО організувала предметну комісію. Основною методикою викладання предметів був лабораторно-семінарський метод.

Контингент студентів єврейського відділу, як і всього інституту в цілому, за освітнім цензом був різноманітним. Ті, хто вступали до інституту складали колоквіум за програмою не вище курсу колишнього початкового училища. Студенти, які переводилися з інших вишів від складання колоквіуму звільнялися. 27 серпня 1920 р. за наказом Губернського управління вишами для проведення колоквіуму та прийому студентів в ОІНО була створена комісія у складі професорів Р. М. Волкова (голова) і В. Ф. Кагана, викладача С. К. Фішмана та двох представників від студентства. Так само було затверджено список викладачів, запрошених президією інституту для проведення колоквіуму на єврейському відділені. До його складу увійшли І. Д. Дуб, Г. І. Лур'є, М. Я. Цузмер (запасні Грингольц, Б. З. Динабург, Л. Є. Левинсон, С. К. Фішман, С. И. Штейнберг). За результатами колоквіуму на єврейський відділ було прийнято 45 осіб на 1 семестр і 5 осіб на 3 семестр. У зв'язку з недостатньою кількістю студентів прийнятих на 3 семестр, заняття на ньому не були розпочаті.

На початку 1921/22 навчального року структура ОІНО була реорганізована, внаслідок чого єврейський відділ увійшов до складу факультету соціального виховання (ФСВ). Деканом відділу було обрано М. Я. Цузмера. За результатами нового прийому студентів склад єврейського відділу ФСВ поповнили 44 особи: 15 – на перший курс і 29 – на підготовчий курс. На другий триместр цього навчального року в січні 1922 р. планувалося прийняти по 100 осіб на підготовчий курс і перший курсу єврейського відділу. У середині року навчальний процес було перервано наказом Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти УСРР щодо проведення перереєстрації студентів, метою якої було поліпшення соціального складу студентів шляхом очищення інституту від «ворожих елементів» [2, арк. 114].

За підсумками перереєстрації та результатами нового прийому (прийнято 136 осіб) на 1 жовтня 1922 р. перший і другий курси російського і єврейського відділів ФСВ склали разом 45 студентів. У зв'язку з цим усі три відділи ФСВ як

структурні одиниці інституту були ліквідовані, а роботу продовжив єдиний ФСВ [2, арк. 114-116]. Таким чином, створений 1920 р. на базі ОЄФК єврейський відділ ОІНО після двох років існування як самостійної структурної одиниці внаслідок реорганізаційних заходів було включено до загального складу ФСВ в якості єврейського сектора.

Відповідно до положення НКП УСРР єврейський сектор (у деяких документах зберігалося колишня назва – відділ) складався з двох факультетів (основного і робочого) і мав можливість організовувати методичні комісії та навчально-допоміжні заклади. Основний факультет готував педагогів загальноосвітніх дисциплін для всіх типів шкіл. Сектор перебував під безпосереднім керівництвом Правління ОІНО, очолював його завідувач (І. І. Капович – 1923-1929 рр., Б. М. Меламед – 1929-1930 рр.). Керівництво сектором здійснювало бюро, яке відповідало структурі факультетської комісії. До складу бюро входили по три представника педагогічного персоналу від основного і робітничого факультету та по одному студенту від кожного факультету. Сектор мав штат викладачів, яких запрошувало бюро на загальних умовах та через Правління інституту подавало їх кандидатури до НКО УСРР на затвердження.

Після відновлення у грудні 1923 р. роботи єврейського сектора його навчальний план згідно із загальним планом ФСВ було розраховано на три роки. У 1923/24 навчальному році існував тільки один перший курс із 75 місць, які за розподілом НКО УСРР були надані працівникам дитячих закладів з практичним стажем роботи з семи губерній: Одеської – 40 осіб, Подільської – 10, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської, Київської та Волинської по 5. У наступних навчальних роках загальна кількість студентів сектора варіювалося: 1925/26 – 243; 1926/27 – 116; 1929/30 – 408.

З 1924/25 навчального року сектор ділився на спеціалізації: агробіологічну, соціально-економічну і техніко-математичну. Для розробки навчальних планів, програм, питань методики і педагогічної практики в секторі працювали три предметні комісії: біолого-математична (з 1926 р. природничо-

математична, а з 1928 р. біологічна) – голова М. П. Козак; педагогічна (з 1927 р.) – голова С. Х. Білов; суспільствознавча – голова Я. Є. Мерзон. У 1928/29 навчальному році остання комісія була поділена на соціально-економічну (голова Я. Є. Мерзон) і суспільствознавчу (голова Г. Г. Берзевіці).

Студенти єврейського сектора для здійснення навчального процесу користувалися всіма навчально-допоміжними закладами ОІНО. З 1926/27 навчального року в зв'язку з завантаженістю деяких з них (ботанічна лабораторія, анатомічний і зоологічний кабінети тощо) студентами факультету професійної освіти для практичної роботи студентів єврейського сектора була створена окрема біологічна лабораторія (керівник М. П. Козак), в якій проводилися практичні заняття з зоології, ботаніки та анатомії. Літературну базу для навчальної та наукової підготовки студентів і викладачів сектора забезпечувала Одеська єврейська академічна бібліотека імені Менделя-Мойхер-Сфоріма [3]. В основному це були книги і журнали на ідиш, видані в радянський період. Однак такий стан справ повністю не виключав проблем із забезпеченням навчальними посібниками на національній мові. У 1928/29 навчальному році на ФСВ починаючи з 3 курсу студенти продовжували навчання за спеціалізаціями: біологічна, соціально-економічна і математична. Так само на факультеті були відкриті молодші центри (нульовий курс).

Незважаючи на те, що друга половина 1920-х рр. – час розквіту єврейської освіти, на практиці в цей час мала місце й дискримінація представників єврейської національності при прийомі до вищих навчальних закладів, що було певною мірою зумовлене курсом на українізацію. У 1928 р. НКО УСРР запропонував прийомним комісіям інститутів і технікумів «при проведенні прийому щорічно вести лінію на збільшення відсотка українців». Деякі партійні і радянські працівники висловлювали побоювання, що «єврейська робота послаблює українізацію», а також вони не забували про розпочатий процес репресій проти сіоністів. У цей же час відбувалася пролетаризація вишу, чого не уникнув і єврейський сектор. Під час весняного набору 1930 р. до складу студентів без іспитів було прийнято 15 комсомольців.

Перед початком 1930/31 навчального року НКО УСРР провів реорганізацію системи педагогічної освіти (у цьому ж році ЦК ВКП (б) скасував єврейські секції у всіх республіках СРСР). Згідно з постановою НКО УСРР виши педагогічного профілю поділялися на вищі (інститути) і середні (технікуми і курси) педагогічні школи. У зв'язку з цим трансформаційним заходам піддався й ОІНО. Єврейський сектор разом з іншими відділами ФСВ, на тій же структурній основі склали новий Одеський інститут соціального виховання (ОІСВ), який проіснував до 1933 р.

Навчання євреїв відбувалося не тільки на єврейському секторі ОІНО, але і в інших його структурних підрозділах. Всього за десятирічний період його існування на ньому навчалася понад дві тисячі студентів євреїв, що становило $\approx 43\%$ від загального числа студентів. Отже, основний кістяк студентського контингенту ОІНО становили євреї. Цей факт підтверджує тезу щодо більшого прагнення євреїв здобути вищу освіту, ніж представників інших етнічних груп Одеси. Тяжіння євреїв до отримання освіти та заняття педагогічною діяльністю виявлялася і в інших країнах. Однак, головну роль в цьому процесі грала вихована століттями схильність єврейського народу до інтелектуальної діяльності, що й констатуємо на прикладі ОІНО.

За десятирічну історію існування єврейської сектора ФСВ ОІНО викладання предметів для його студентів вели понад 40 педагогів-євреїв. Всього за десятирічну історію існування ОІНО в його педагогічний штат входили 123 єврея, що становить $\approx 30\%$ від загального числа викладацького складу – 405 осіб. Більшість євреїв-педагогів ОІНО, так само як і представники інших національностей, мали класичну вищу освіту, яку отримали в вишах Російської імперії та Європи. Базовим вишем для багатьох майбутніх педагогів ОІНО став Новоросійський університет (1865-1920). За десятирічний період діяльності ОІНО його викладацький колектив поповнили власні випускники. Основна маса викладачів євреїв здійснювали педагогічну діяльність на єврейському відділенні ФСВ – базового структурного підрозділу ОІНО, де євреї

отримували вищу освіту. Деяка ж частина євреїв-педагогів була задіяна в проведенні навчального процесу й в інших структурних підрозділах інституту.

Представники євреїв з числа викладацького складу ОІНО займали чільне місце серед адміністрації вишу та брали активну участь в організації його діяльності. Ректорами ОІНО були І. А. Хаїт (1 вересня 1925 р. – 5 лютого 1926 р.) і В. Л. Єлін (5 лютого – 29 березень 1926 р.). У 1920/21 навчальному році С. К. Фішман виконував обов'язки помічника голови Правління інституту (ректора) та голови єврейського відділення, а К. Б. Бархін – секретар російського відділення. Посаду проректора з адміністративно-господарської частини займали І. Р. Раппопорт (1921-1923) і О. Л. Аннов (1 грудня 1925 р. – 1 жовтня 1929 р.). Євреї також керували цілими структурними підрозділами інституту: Д. А. Лоєвецький – декан ФСВ (1921-1922), І. Д. Дуб – заступник декана ФСВ (1921-1923), Ю. Г. Оксман – завідувач музейно-архівно-бібліотечного відділення факультету політичної освіти (вересень – грудень 1922), І. А. Хмельницький – декан факультету політичної освіти (травень 1922 – січень 1923), Т. М. Хаїт – декан робітничого факультету (1 березня 1925 – 1927), І. І. Капович (8 грудня 1923 – 1 вересня 1929) і Б. М. Меламед (1 вересня 1929 – 1930) – завідувачі єврейським відділенням ФСВ.

1920-ті роки були періодом масової культурної асиміляції євреїв, їх переходу від єврейської культури до російської та з ідиш на російську мову. Це виразилося у посиленій участі євреїв в розвитку освіти і науки СРСР. В першу чергу в науковій діяльності російською мовою, де ні для кого не секрет, що євреї залишили свій слід в самих різних її областях. Якщо в Російській імперії тільки деякі євреї зуміли увійти до лав діячів культури, викладачів вищої школи, то радянська доба стала розквітом для їх участі в науково-педагогічній діяльності.

У науково-дослідній кафедрі математики при ОІНО секцією аналізу завідував С. Й. Шатуновський, який основну увагу приділяв питанням елементарної математики. Наукові розробки в галузі геометрії проводив член цієї ж кафедри І. Д. Дуб. Під керівництвом досвідчених вчених відбувалося

становлення в майбутньому відомих математиків М. Г. Крейна, Ф. Р. Гантмахера, Є. Х. Гохмана та інших аспірантів. Секцію мікробіології науково-дослідної кафедри біології при ОІНО в 1923-1929 рр. очолював Я. Ю. Бардах, який на той час був відомим вченим у галузі загальної мікробіології і бактеріології. Продовжувачем його ідей в цій галузі знань був Л. І. Рубенчик, у подальшому член-кореспондент АН УРСР.

Питання соціально-економічної історії Франції в період Французької революції досліджував О. Л. Вайнштейн. Будучи молодим викладачем, активні наукові дослідження проводив майбутній історіограф М. Л. Рубінштейн. У своїх працях він розглядав питання щодо періодизації феодальних відносин у Київській Русі. Деякі аспекти історії євреїв в Російській імперії в ХІХ–ХХ ст. вивчав А. О. Бужевич.

Короткий проміжок часу в ОІНО працювали багато відомих учених, які продовжили свої наукові вишукування в інших науково-педагогічних центрах СРСР. Так, В. Ф. Каган – засновник тензорної диференційно-геометричної школи 1922 р. переїхав до Москви і став професором Московського університету. У цьому ж році в московському напрямку виїхали Д. А. Лоевецький і С. Л. Соболев. Перший став відомим теоретиком і автором книг у галузі фінансів, а другий з часом почав працювати в відділенні біологічних наук АН СРСР, де 1938 р. створив кабінет історії мікроскопа. У 1922 р. в Петроградському педагогічному інституті імені А. І. Герцена науково-педагогічну діяльність продовжила Є. І. Зейлігер-Рубінштейн, яка розробляла метод об'єктивного спостереження, проблему розвитку інтересу до навчання, вивчала психологічні особливості дітей дошкільного віку, досліджувала роль, значення та внутрішні механізми ігрової діяльності. У 1925 р. ОІНО залишив К. Б. Бархін, якого було запрошено до Москви головною редакцією «Великої радянської енциклопедії», де він спочатку працював на посаді вченого секретаря, потім заступником редактора відділу літератури, мови та мистецтв. На початку 1930-х рр. він почав вести активну громадсько-просвітницьку

роботу в якості інспектора в секторі кадрів НКО РСФРР. З 1930 р. – доцент, а з 1934 р. – професор Московського інституту нових мов.

Серед випускників ОІНО представники єврейського походження були не тільки відомі в майбутньому вчені, а й маститі представники літературного і театрального цехів: Хоне Вайнерман, Самуїл Гельмонд, Шимон Гольденберг, Ойзер Гольдесгейм, Абрам Гонтар, Яше Грубіян, Мойсей Дубілет, Аврам Кацев, Мойсей Нотович, Залман Окунь -Шнеєр, Гірша Ременік, Файвель Сито, Елі Шехтман, Янкель Янкилевіч та інші. Всі вони, завдяки своєму високому інтелектуальному рівню і художньому смаку, незважаючи на ідеологію 1920-х – 1930-х рр., зіграли величезну новаторську роль у духовному житті не тільки єврейського народу, але й радянської культури в цілому.

В ОІНО проводилася активна наукова робота щодо вивчення історії та культури євреїв, яку здійснювала Одеська секція (керівник секції Я. Є. Мерзон) Науково-дослідної кафедри єврейської культури (1928-1930) ВУАН. Секція складалася з чотирьох комісій: історичної, соціально-економічної, педагогічної, літературно-лінгвістичної. Персональний склад секції налічував 19 наукових співробітників. До середини 1929 р. на засіданнях секції було прочитано п'ять наукових доповідей. У 1927/28 навчальному році при секції для студентів останнього курсу ОІНО було відкрито семінар підвищеного типу з історії єврейської культури. До його складу увійшли керівник С. Х. Білов (єврейська література) і члени Я. Є. Мерзон (єврейська історія), К. П. Любарський (єврейська мова), Б. М. Рубштейн. Ідея семінару – дати можливість студентам підготуватися до науково-дослідницької роботи. Після однорічної підготовки в семінарі студенти рекомендувалися до зарахування в аспірантуру (секцію).

На рубежі 1920-х – 1930-х рр. в період утвердження тоталітарної системи відбувалося загострення боротьби більшовицької влади з академічними інституціями в цілому та історико-науковим співтовариством зокрема. Внаслідок зміни загального курсу науки відбувалася реорганізація науково-дослідних установ, які на початку 1930-х рр. практично всі були закриті. Саме з цими обставинами було пов'язано від'їзд з Одеси та в цілому з УСРР багатьох

вчених євреїв: І. М. Бровера, О. Л. Вайнштейна, Л. О. Піпера, О. П. Погребенського, М. Л. Рубінштейна, С. Л. Рубінштейна, Т. М. Хаїт та ін.

В якості висновку можемо констатувати, що в 1920-ті рр. в УСРР ОІНО був одним з центрів в становленні та розвитку науково-освітньої інфраструктури для єврейського народу. Внаслідок чого до середини 1920-х рр. євреї-вчені зайняли ключові позиції в багатьох галузях науки, а в деяких з них стали засновниками і лідерами цілих наукових шкіл і напрямів, одним із першочергових завдань яких була підготовка молодих наукових кадрів. На зламі 1920-х – 1930-х рр. робота з представниками національних меншин втратила свою актуальність, а в 1930-х рр. відбулося злиття політики серед різних національностей із загальною радянської, що стосувалося системи вищої освіти і науки. З трансформацією 1930 р. ОІНО його викладачі євреї продовжили свою діяльність у багатьох вишах і культурних центрах СРСР.

Література та джерела:

1. Див.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 349.
3. Чацкий А. Саул Боровой о еврейских книжных сокровищах Одессы // Мигдаль Times. 2003. № 40.

В. Левченко

ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920–1930) –

ОСВІТНЬО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ЄВРЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УСРР

Анотація. Після встановлення на теренах України 1920 р. радянської влади та проведення політики щодо залучення на свій бік представників народів, які до цього займали найбільш безправне становище, в тому числі євреї, отримала вираження у формуванні системи освіти національними

мовами, зокрема на ідиш. Серед найважливіших чинників, які вплинули на розвиток єврейських вишів у другий половині 1920-х рр., виділяємо перехід до непу і здійснення політики коренізації. На цей час розвиток системи єврейської освіти в УСРР призвів до утвердження ідишу в якості єдиної мови єврейської школи. Не виключенням став й ОІНО. У стислі терміни мережа єврейських вишів, що зберігала до цього високий ступінь самостійності, інтегрувалася в загальнодержавну систему народної освіти УСРР, зазнала форсованої радянзації та пролетаризації. У 1930-х рр. стався занепад мережі єврейської вищої школи в УСРР та максимального зближення євреїв з навколишнім російськомовним середовищем. Більшість євреїв піддалися швидкій насильницькій асиміляції, яка повинна була підточити основи їх національного існування.

Ключові слова: євреї, коренізація, вища освіта, Одеса, радянзація.

В. Левченко

**ОДЕССКИЙ ИНСТИТУТ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
(1920-1930) – ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-НАУЧНЫЙ ЦЕНТР ЕВРЕЙСКОЙ
КУЛЬТУРЫ УССР**

Аннотація. После установления на территории Украины в 1920 г. советской власти и проведения политики по привлечению на свою сторону представителей народов, которые до этого занимали наиболее бесправное положение, в том числе евреи, получила выражение в формировании системы образования на национальных языках, соответственно и на идиш. Среди важнейших факторов, которые повлияли на развитие еврейских вузов во второй половине 1920-х гг., выделяем переход к нэпу и осуществления политики коренизации. Развитие системы еврейского образования в УССР привел к утверждению идиша в качестве единственного языка еврейской школы всех уровней. Не исключением стал и ОИНО. В сжатые сроки сеть еврейских вузов, сохраняла в этом аспекте высокую степень самостоятельности, интегрировалась в общегосударственную систему народного образования УССР, ощутив форсированную советизацию и пролетаризацию. В 1930-х гг.

произошла реорганизация сети еврейской высшей школы в УССР и максимальное сближение евреев с окружающей русскоязычной средой. Большинство евреев подверглись быстрой насильственной ассимиляции, которая должна была ликвидировать основы их национального существования.

Ключевые слова: евреи, коренизация, высшее образование, Одесса, советизация.

V. Levchenko

**ODESSA INSTITUTE OF PUBLIC EDUCATION (1920-1930) –
EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC CENTER OF JEWISH CULTURE OF THE
UKRAINIAN SSR**

Abstract. *Apocalyptic processes and changes in society in Ukraine in 1917 affected all spheres of life of the population of all nationalities, with the exception of Jews. Large-scale socio-political, socio-economic and cultural transformations were launched in Ukraine. In line with these events, the education system was reorganized, including higher education. In the socio-political life of society there were processes that determined the trends of origin, formation and development of the network of Jewish higher education. A comprehensive study of a wide range of issues of formation and development of Jewish universities allows us to identify patterns that characterize the role and importance of Jewish education in the socio-political and cultural life of Ukraine. During the three years of tolerant policy of Ukrainian national governments and active public initiative by progressive figures of Jewish culture, a network of Jewish universities was formed. If we compare the state of Jewish higher education at this time with the situation in the previous and subsequent periods (in the Russian Empire and the USSR), it becomes obvious that in this short period, given the extremely difficult conditions and political situation, significant work has been done. After the establishment of Soviet power in Ukraine in 1920 and the policy of attracting to its side representatives of the peoples who previously held the most disenfranchised position, including Jews, was expressed in the formation of the education system in national languages, including Hebrew. OINO was no*

exception. Among the most important factors that influenced the development of Jewish universities in the second half of the 1920s, we highlight the transition to the NEP and the implementation of the policy of indigenization. At that time, the development of the Jewish education system in the USSR led to the establishment of Yiddish as the only language of the Jewish school. In a short time, the network of Jewish universities, which had previously maintained a high degree of independence, integrated into the national system of public education of the USSR, underwent forced Sovietization and proletarianization. In the 1930s, the network of Jewish higher education in the USSR declined and Jews became as close as possible to the Russian-speaking environment. Most Jews underwent rapid violent assimilation, which was to undermine the foundations of their national existence.

Key words: *Jews, indigenization, higher education, Odessa, Sovietization.*

УДК 351.712.5:26-523-526(477.73)]«1922»

Марина Мельник

(Державний архів Миколаївської області,

м. Миколаїв, Україна)

ВИЛУЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ У ЄВРЕЙСЬКИХ СИНАГОГАХ ТА МОЛИТОВНИХ БУДИНКАХ МИКОЛАЇВЩИНИ 1922 РОКУ

1922 року на території сучасної Миколаївщини відбулося перше вилучення більшовицькою владою церковного майна. Голод 1921-1923 рр. став приводом для конфіскації державою у храмах всіх конфесій предметів з коштовних металів та каміння.

Декрет «Про порядок вилучення церковних цінностей, котрі перебувають у користуванні груп віруючих», прийнятий ВЦВК 23 лютого 1922 року, оголошував термінове вилучення з церков та молитовних будинків золота, срібла та дорогоцінних каменів. Постановою ВУЦВК від 14 березня 1922 року «Про передачу цінностей до фонду допомоги голодуючим» було рекомендовано місцевим радам у місячний термін вилучити з церковного майна коштовні предмети з платини, золота, срібла, слонової кістки, дорогоцінних каменів, а також визначено міру покарання за переховування церковного майна (примусові роботи терміном від 1 року з конфіскацією всього наявного церковного майна) [1].

Створені у квітні губернські, повітові та волосні комісії з вилучення церковних цінностей уклали списки релігійних установ та отримали укладені ними описи відповідного церковного майна. Робота проводилась дуже швидко,

перший етап вилучення було проведено на початку травня. Два тижні потому було довилучено предмети, залишені у храмах для заміни на менш цінні згідно з постановою ВУЦВК від 21 березня 1922 року.

Документи, що свідчать про вилучення цінностей у синагогах та єврейських молитовних будинках на території сучасної Миколаївщини, зберігаються у державному архіві Миколаївської області.

Згідно листа Миколаївської губернської комісії з вилучення цінностей до президії Миколаївського губвиконкому від 28 лютого 1922 року у Миколаєві діяли 16 єврейських молитовних будинків і синагог, усі надали описи майна. (ф. Р-2801, оп. 1, спр. 10, арк. 2) Комісія з вилучення цінностей з єврейських молитовних будинків і синагог м. Миколаїв під головуванням Шапіро і членів Чаусовського і Каценальбогена почала роботу 28 квітня. Того ж дня вони відвідали більшість молитовень, де нікого з членів правління та рад не знайшли, тому призначили загальні збори на 30 квітня. На зборах було укладено графік днів та годин вилучення цінностей. Особливих питань та заперечень не було, на прохання деяких членів правлінь замінити корони іншими предметами аналогічної вартості відповіли, що це залежатиме від губернської комісії. Фактичне вилучення почалося 2 травня. Комісія обходила усі синагоги та молитовні будинки згідно укладеного списку незалежно від того, чи були обліковані цінності. Інвентарних книг не було у жодному храмі. Поза описами цінностей було виявлено та вилучено у старій головній синагозі по вул. Чернігівська, буд. 15 цінності вагою 18 фунтів 26 ½ золотників срібла, у Привозній синагозі – «частину речей, не взятих на облік, загальною вагою близько 9 фунтів срібла», у молитовному будинку по вул. Ковальська, буд. 83 виявили одну корону та 3 свічника, котрі, на думку експертів, виявились не срібними. З'ясувалося, що у кількох синагогах було викрадено частину цінностей. Зокрема, у Хоральній синагозі заявили про викрадення 2 срібних підносів та срібного покажчика (Яд). Щоправда, через різницю у показах служителя та члена правління синагоги факт викрадення комісія уважала сумнівним. У синагозі «Нойсе Гаміто» по вул. Чернігівська, буд. 17

повідомили, у ніч з 1 на 2 травня 1922 року було викрадено 2 срібних підноси та срібний покажчик (Яд), котрі вже були знайдені губрозшуком, але не повернуті. Разом було вилучено 2 пуди 15 фунтів 74 золотника срібла: у Хоральній синагозі – 22 фунти 10 золотників, у старій головній синагозі – 18 фунтів 26 $\frac{1}{2}$ золотника, у синагозі кравців – 8 фунтів 53 $\frac{1}{2}$ золотника, у [синагозі] м'ясників – 30 золотників, [Нейс-Гамедгош (польська)] – 12 фунтів 90 золотників, у молитовному будинку кравців – 7 фунтів 41 золотник, у [молитовному будинку] «Нойсе Гаміто» - 73 золотника, у синагозі (назва не вказана, за вагою вилученого – молитовний будинок мірників) – 7 фунтів 46 золотників, у Привозній синагозі – 17 фунтів 88 золотників. Інших цінностей виявлено не було [2].

2 травня у Миколаєві було проведено вилучення цінностей у старій головній, кравецькій, Хоральній синагогах, а також синагогах Нейс-Гамедгош (польській) та м'ясників.

У кравецькій синагозі по вул. Чернігівська, буд. 15 за описом майна, укладеним 11 квітня 1922 року, вилученню підлягали срібна корона вагою 5 фунтів 6 золотників, срібний бокал вагою 24 золотника, 2 срібні покажчики (для читання Тори) вагою 95 $\frac{1}{2}$ золотника, срібний покажчик з ланцюжком вагою 30 золотників (разом 8 фунтів 53 $\frac{1}{2}$ золотника). Під час вилучення у присутності старости Левіна П. було виявлено нестачу одного срібного покажчика. Інше майно було вилучено [3].

У старій головній синагозі по вул. Чернігівська, буд. 15 у присутності скарбника синагоги Заявліна М. і члена госпчастини (так у документі) Уманського М. було вилучено срібну корону вагою 7 фунтів 8 золотників, два срібних покажчики з одним ланцюжком вагою 48 золотників, срібний бокал вагою 23 $\frac{1}{2}$ золотника, срібну бляху до заповідей (торашилд) вагою 1 фунт 68 золотників, срібний канделябр вагою 2 фунти 24 золотника, 6 срібних свічників вагою 6 фунтів 47 золотників (разом 18 фунтів 26 $\frac{1}{2}$ золотника) [4]. У документах губернської комісії з вилучення церковних цінностей є лист парафіян старої головної синагоги, отриманий 10 травня 1922 року, з

проханням обміняти срібну корону вагою 7 фунтів 8 золотників «як святість для сувою Тори» на срібло такої ж ваги. У відповіді від 21 травня зазначено: «За законами єврейської релігії... прикраси у синагогах та молитовних будинках святинею не вважаються, тому комісія не вважає за необхідне задовольнити прохання» [5].

У Хоральній синагозі по вул. Фалєєвська, буд. 5 у присутності членів правління Парховникова З., Стратієвського І., Сквирського Ю. було вилучено срібну корону вагою 7 фунтів 87 золотників, 4 свічника вагою 4 фунти 29 золотників, 4 канделябри вагою 9 фунтів 86 золотників (разом 22 фунти 10 золотників). Під час вилучення члени правління синагоги заявили, що три місяці тому було вкрадено одну малу срібну коронку, 4 срібні дошки із заповідника, 2 срібних пальця та 2 срібні ручки («Ейц Ахаім») [6].

У синагозі м'ясників по вул. Херсонська, буд. 25 у присутності старости Борзона Аби було вилучено срібний покажчик (Яд) вагою 30 золотників [7].

У синагозі Нейс-Гамедгош (польська) по вул. Чернігівська, буд. 17 у присутності скарбника Заявліна А. та служителя Гольдберга А. вилучено срібну корону вагою 3 фунти 95 золотників, срібний покажчик (Яд) вагою 63 золотника, 8 свічників вагою 7 фунтів 91 золотник, удіс вагою 33 золотника (разом 12 фунтів 90 золотників) [8].

3 травня цінності було вилучено у молитовних будинках мірників, кравців, «Привозному» та «Нойсе Гаміто». У молитовному будинку «Ахдус» у присутності старости Лейби Портнова по вул. Севастопольська, буд. 35 цінностей не виявлено [9]. (ф. Р-23801, оп. 1, спр. 10, арк. 9)

У молитовному будинку «Привозний» у присутності завідувача молитовного будинку Роховича Хацієля Мордковича вилучено срібну корону вагою 7 фунтів 6 золотників, 2 срібні ручки («Ейц Ахаім») вагою 2 фунти 71 золотник, 2 срібних покажчики (Яд) вагою 2 фунти $\frac{1}{2}$ золотника, 2 срібних пластини з двома ланцюжками вагою 1 фунт $5 \frac{1}{2}$ золотника, 7 срібних свічників вагою 6 фунтів 72 золотника (разом 17 фунтів 88 золотників) [10].

У молитовному будинку «Нойсе Гаміто» по вул. Чернігівська, буд. 52-б у присутності старости Кременецького Міхеля Срулевича було вилучено срібну пластину до заповідей, срібний бокал та срібний покажчик загальною вагою 73 золотника [11].

У молитовному будинку мірників по вул. Чернігівська, буд. 52-а у присутності члена правління Зінчика Ізраїля Ізраїлевича вилучено срібну корону вагою 5 фунтів 78 золотників, 2 срібні ручки («Ейц Ахаім») вагою 1 фунт 39 золотників, пластину до заповідей вагою 25 золотників (разом 7 фунтів 46 золотників) [12].

У молитовному будинку кравців у присутності старости Аба Ш. по вул. Сінна, буд. 32/2, вилучено срібну корону вагою 4 фунти 81 золотник, срібний бокал вагою 93 золотника, срібний покажчик (Яд) вагою 32 золотника, 3 свічника вагою 2 фунти 15 золотників (разом 7 фунтів 41 золотник) [13].

4 травня комісія відвідала три молитовних будинки, у котрих цінностей не виявила: по вул. Ковальська, буд. 83, староста Шаргородський Яків Іцкович і служитель Новік Йосип розповіли, що срібний покажчик (Яд) вагою приблизно 5 золотників «пропав при колишньому служителі Мазо Залмані» [14]; по вул. 1-а Військова, буд. 12, староста Рабінер Б. Б. [15]; Солдатський молитовний будинок по вул. 3-я Слобідська, буд. 30, служитель Тенвель Цайншток [16].

Церковні цінності були конфісковані також у єврейських молитовнях міст Очаків і Нова Одеса та колонії Єфінгар.

У документах Миколаївської губернської комісії з вилучення церковних цінностей є описи цінностей (не датовані) єврейського молитовного будинку м. Очаків: срібна ручка (покажчик) вартістю 17 руб., срібний бокал вартістю 12 руб. (вага не вказана); 1-ї єврейської синагоги м. Очаків: 4 свічника вагою 5 фунтів, вартістю 100 руб., 3 ручки для сувоїв вагою 1 фунт, вартістю 20 руб., корона вагою 2 $\frac{3}{4}$ фунти, 55 руб., 2 рюмки (так у документі) – $\frac{1}{4}$ фунти, 5 руб., циц – 1 $\frac{1}{4}$ фунти, 25 руб., все зі срібла [17]; 1-ї нижньої синагоги колонії Єфінгар: срібна корона (вага і вартість не вказані) [18].

10 травня Новоодеською волосною комісією з вилучення цінностей храмів усіх віросповідань було вилучено у синагозі № 1 м. Нова Одеса за присутності старости Гороховського М., скарбника Іванковського С. та сторожа Росеча Г. срібні покажчик та заповідник загальною вагою 1 фунт 12 золотників [19].

31 травня комісія у присутності голови правління першої єврейської синагоги м. Очаків Менделя Вольковича Товштейна і члена правління Мойсея Фроїмовича Гербера вилучила цінності, залишені, згідно з першим протоколом комісії від 8 травня, у тимчасове користування (на 2 тижні), а саме: три срібні ручки до сувоїв вагою 1 фунт, корону срібну – 2 фунти 72 золотника, цец срібний – 1 фунт 24 золотника (разом 5 фунтів) [20].

21 червня Єфінгарська волосна комісія вилучила у синагозі № 2 колонії Єфінгар у присутності старости Загорського срібну корону вагою 3 фунти 78 золотників та ручку (покажчик) вагою $\frac{1}{4}$ фунти (метал не встановлено) [21]. В єфінгарській синагозі № 3 вилучення не було, староста Пташний Герш Меєрович заявив, що срібна корона (вага не вказана) була викрадена 5 місяців тому [22].

У довідці Миколаївської губернської прибутково-видаткової каси про церковні цінності, що надійшли на 09 липня 1922 року, значаться єврейська синагога м. Нова Одеса – вилучено 1 фунт 12 золотників, 1-а єврейська синагога м. Очаків – 5 фунтів, синагога кол. Єфінгар – 3 фунти 84 золотника [23].

Згідно зі звітом Миколаївської повітової комісії з вилучення цінностей від 03 серпня 1922 року кампанія була завершена у повіті 15 липня. Уповноважений, відряджений до єврейських колоній, виконав роботу із запізненням через хворобу. У 8 синагогах повіту цінностей не виявлено – «дуже бідні», а незначна кількість цінностей була викрадена бандами [23].

Так було проведено перший етап секуляризації. Попереду були зачинення молитовень та передача будівель синагог та молитовних будинків для

розміщення в них клубів, складів та ін., а також заборона діяльності релігійних громад та застосування репресій до служителів культу.

Література та джерела:

1. Державний архів Миколаївської області, ф.Р-2801, оп. 1, спр. 1, арк. 55-56, 58; спр. 2, арк. 9-15, 19, 22; спр. 3, арк. 2; спр. 5, арк. 4.
2. Там саме, ф. Р-2801, оп. 1. спр. 10, арк. 4.
3. Там саме, арк. 5, 5 зв.
4. Там саме, арк. 6, 6 зв.
5. Там саме, арк. 17.
6. Там саме, арк. 7, 7 зв..
7. Там саме, арк. 16, 16 зв.
8. Там саме, арк. 19.
9. Там саме, арк. 9.
10. Там саме, арк. 10.
11. Там саме, арк. 13, 13 зв.
12. Там саме, арк. 14, 14 зв.
13. Там саме, арк. 15, 15 зв.
14. Там саме, арк. 8, 8 зв.
15. Там саме, арк. 11.
16. Там саме, арк. 12.
17. Там саме, ф. Р-2801, оп. 1, спр. 8, арк. 63.
18. Там саме, арк. 68.
19. Там саме, ф. Р-219, оп. 1, спр. 24, арк. 10, 11, 14.
20. Там саме, ф. Р-156, оп. 1, спр. 671, арк. 178, 178 зв.
21. Там саме, ф. Р-182, оп. 1, спр. 6, арк. 388, 389.
22. Там саме, арк. 385, 387.
23. Там саме, ф. Р-156, оп. 1, спр. 670, арк. 43, 43 зв., 44.
24. Там саме, ф. Р-2801, оп. 1, спр. 7, арк. 10.

М. Мельник

**ВИЛУЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ У ЄВРЕЙСЬКИХ СИНАГОГАХ
ТА МОЛИТОВНИХ БУДИНКАХ МИКОЛАЇВЩИНИ 1922 РОКУ**

Анотація. У статті викладено інформацію про проведення першого етапу секуляризації майна єврейських синагог та молитовних будинків на території сучасної Миколаївщини у ХХ столітті – вилучення предметів культу з цінних металів 1922 року.

Ключові слова: вилучення церковних цінностей, миколаївські синагоги, секуляризація

М. Мельник

**ИЗЪЯТИЕ ЦЕННОСТЕЙ В ЕВРЕЙСКИХ СИНАГОГАХ
И МОЛИТВЕННЫХ ДОМАХ НИКОЛАЕВЩИНЫ В 1922 ГОДУ**

Аннотация. В статье изложена информация о проведении первого этапа секуляризации имущества еврейских синагог и молитвенных домов на территории современной Николаевщины в ХХ веке – изъятии предметов культа из ценных металлов в 1922 году

Ключевые слова: изъятие церковных ценностей, николаевские синагоги, секуляризация

М. Melnyk

**SEIZURE OF SYNAGOGUES AND PRAYER HOUSES VALUABLES IN
MYKOLAIV REGION IN 1922**

Abstract. The article contains the information about the first stage of secularization of Jewish synagogues and prayer houses property on the territory of contemporary Mykolaiv region in the 20th century – namely about the requisition of cult objects made of precious metals in 1922.

Key words: seizure of church valuables, Mykolaiv synagogues, secularization.

УДК 94 (=411.16)

Яков Пасик

(кандидат технических наук,

г. Монреаль, Канада)

РЕЛИГИЯ И ЕВРЕЙСКИЕ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ КОЛОНИИ

---

1. Отношения религиозных авторитетов к переходу евреев в земледельцы

На протяжении многих десятилетий XIX века правительство Российской империи проводило политику приобщения российских евреев к земледельческому труду и сельскохозяйственному освоению новообретенных земель, получивших название Новороссии (современный Юг Украины). Десятки тысяч евреев в основном западных губерний Российской империи направились в Херсонскую и Екатеринославскую губернии, где они в течение 1807-1859 гг. создали 39 еврейских земледельческих колоний [1].

Практически все еврей-переселенцы, ставшие по прибытию на новые места земледельцами, были религиозными. Они строго соблюдали заповеди, учения, святости субботы и праздников.

Хасидские (хасидизм - религиозное течение в иудаизме) источники сообщают, что религиозные авторитеты, в первую очередь первый глава Хабада (направление хасидизма) Любавичский ребе Шнеур-Залман бар-Барух и сменивший его после смерти в 1813 г. второй руководитель Хабада рабби Дов Бер Шнеури поддерживали политику правительства по привлечению евреев к земледелию. Дов Бер якобы добился в 1815 г. выделения в Херсонской

губернии земель для основания еврейских колоний и в последующие годы занимался их организацией [2; 3]. Однако исторические факты опровергают это. На самом деле первые семь еврейских земледельческих колоний были основаны в Херсонской губернии в 1807-1809 гг. Первое переселение закончилось 6 апреля 1810 г., когда российское правительство приостановило поселение евреев в Херсонской губернии [4]. Второе же переселение евреев в Херсонскую губернию началось только в 1822 г. Что же касается призывов еврейских религиозных лидеров заняться земледелием, то существует другое мнение: «Еврейская общественная мысль в этот период совершенно не занималась вопросом о земле для евреев. Она витала над землей» [5].

Выдающийся талмудист и поборник просвещения Менаше бен-Иосиф Илиер в своем первом произведении «Pescher Dabar» (1807 г.) писал, что евреи оторвались от реальной жизни с ее насущными нуждами и запросами. Илиер упрекал представителей раввинизма, что они мало заботятся о благе простых людей и вместо того, чтобы просвещать народ, они увеличивают число усложняющих жизнь религиозных обрядов и ограничений. Он говорил, что «молодые люди, не имеющие никаких заработков, вступают в брак, надеясь на милосердие Божие и на кошелек тестя, а когда эта поддержка рушится, они, обремененные уже семьями, ... толпами берутся за торговлю, но она не может всех прокормить... Вот почему желательно, чтобы евреи обратились к земледелию. Армия бездельников, под личиной «ученых», живет на средства благотворительности и за счет общины. Некому заботиться о народе: богачи заняты мыслями о наживе, а раввины - распрей между хасидами и митнагдим (в переводе с иврита - противящиеся, возражающие)». Сочинение Илиера вызвало гнев консервативного лагеря, и вскоре раввинат изъял книгу из обращения [6; 7].

Готовясь к переезду на новые земли, переселенцы запасались религиозными книгами. Такой порядок, как это видно на примере мстиславской общины, соблюдался с самого начала еврейской колонизации. В актовой книге общины сделана характерная запись, что евреи Мстиславля Могилевской

губернии сильно бедствовали, и 271 человек отправились на поселение в херсонские земледельческие колонии, взяв с собой с разрешения мстиславского кагала два свитка Торы и различные еврейские книги [8]. Отправляясь в путь группами (партиями), переселенцы избирали из своей среды духовного представителя. Местные раввины вручали ему «наставление в том, что он должен соблюдать в отношении религиозных треб» в дороге [9]. Хасидские источники говорят, что по пути многие заезжали к своему цадику (в переводе с иврита - праведник, святой) получить его напутствие.

Для связи с евреями-земледельцами на новых территориях Любавичские ребе направляли в еврейские колонии своих представителей. Наиболее известный из них был знаменитый хасидский раввин Гилель из Парича, который с 1828 г. ежегодно проводил три летних месяца в еврейских колониях. Основной задачей представителей Любавичских ребе было распространение и укрепление хасидского учения среди евреев-земледельцев [10].

2. Религиозная служба на новом месте

Прибыв на новое место, переселенцы проводили религиозную службу в жилых домах и приступали к сбору средств на сооружение молитвенных домов. По существовавшим правилам в колониях на 30 домов полагался еврейский молитвенный дом (бейт-мидраш - дом учения), а на 80 домов - еще и синагога. Когда количество домов превышало 80, правило повторялось. Второй молитвенный дом разрешался при 110 домах, вторая синагога - при 160 домах и т.д. Строительство синагог и молитвенных домов велось только с разрешения губернских властей. Культовые здания должны были возводиться «по одобренному начальством плану и фасаду» [11].

Интерес представляет сбор средств на строительство синагог и молитвенных домов в основанных в 1841 г. колониях Львово, Малая Сейдеменуха, Новоберислав, Новополтавка и Романовка. Евреи-земледельцы новых еврейских колоний из-за своей бедности обратились в июле 1842 г. к колониальному начальству с просьбой разрешить поездку на места своего прежнего проживания «избранных ими из среды себя хорошего поведения и

заслуживающих доверия хозяев, с каждой колонии по три человека, на шесть месяцев» для сбора у своих единоверцев добровольных пожертвований на устройство в колониях синагог и молитвенных домов. Основным препятствием для реализации предложения являлось ограничение на перемещение, действующее для евреев-земледельцев. Пункт 15 утвержденных 4 ноября 1837 г. императором Николаем I правил «Об управлении еврейскими колониями, в Херсонской губернии находящимися» гласил: «Еврейам-поселенцам, плакатные паспорта на долговременные отлучки из колоний, вовсе не выдаются; для кратковременных же и недалних поездок в границах Херсонской губернии, им могут быть выдаваемы надлежащие свидетельства, впрочем, не более, как на один месяц и не более двух раз в год» [12]. В решении вопроса, который рассматривался примерно год, принимали участие: управляющий еврейскими колониями Херсонской губернии подполковник М. Демидов; Новороссийский и Бессарабский генерал-губернатор граф М. С. Воронцов; министр государственных имуществ генерал-адъютант П. Д. Киселев; Комитет министров и, наконец, российский император. Николай I 8 июня 1843 г. «высочайше повелеть соизволил» дать разрешение Херсонскому губернскому правлению на командирование евреев-земледельцев в Курляндскую, Витебскую и Могилевскую губернии на шесть месяцев для сбора со своих единоверцев «добровольных приношений» на строительство в «означенных колониях синагог и молитвенных домов». Реализация проекта была начата в октябре 1843 г. Командированным были выданы паспорта сроком на шесть месяцев на проезд в Курляндскую, Могилевскую и Витебскую губернии. На их содержание общества каждой колонии выделили на троих по пять копеек серебром с каждого рубля из могущей собраться суммы. Чтобы командированные вернулись в колонии в срок и не растратили собранные средства, начальством были предприняты специальные меры:

- общества колоний и сами командированные земледельцы подписали с Демидовым договорные обязательства;

- командированные были снабжены «шнуровыми книгами» для записи добровольных пожертвований;
- было сообщено губернским правлениям и полициям, через территории которых командированные евреи будут следовать, о дозволении им собирать добровольные пожертвования, о необходимости оказывать им поддержку, о проверке собранных сумм при приезде и выезде, о чем «свидетельствовать в шнуровых книгах»;
- если при проверке сумма окажется значительная, то в предупреждение растраты «таковую отбирать от них» и высылать управляющему колониями;
- не допускать долгого жительства на одном месте и «иметь наблюдение за их поведением»;
- о прибытии и выезде командированных извещать местное начальство [13].

Данных о результатах сбора пожертвований неизвестны. Однако следует полагать, что представители колоний выполнили поставленную перед ними задачу.

3. Раввины в еврейских колониях

Раввины являлись блюстителями и толкователями Еврейского Закона. На эту должность избирались ученые и авторитетные евреи. Выборы производились каждые три года. Избранные утверждались властями и приводились к присяге. В основные обязанности раввина входило: надзирать за обрядами веры, объяснять евреям Закон и судить все споры к нему относящиеся; направлять евреев к соблюдению нравственных обязанностей, к повиновению общим государственным законам; совершать обряды обрезания и наречения имен младенцам, бракосочетания, расторжения браков и погребения; вести метрические книги и представлять ежегодно выписки из них губернскому начальству; надзирать за образованием «еврейского юношества» [14].

Раввины в колониях считались мудрейшими и наиболее уважаемыми членами общины. Их влияние в колониях было чрезвычайно велико. Кроме выполнения своих прямых обязанностей, они разбирали тяжбы, семейные

ссоры, супружеские жалобы и т.п. При этом обходились практически без органов принуждения и редко прибегали к помощи полиции. Важным было положительное влияние религии и традиционного воспитания на евреев-земледельцев: «пьяница между ними - феномен, семейные же их добродетели заслуживают величайшей похвалы: дети всегда почтительны к родителям и старейшины пользуются в их семействах уважением времен патриархальных». Несмотря на обвинения в поддержке религиозного фанатизма, эта деятельность раввинов поддерживалась государством. В числе мер, способствовавших улучшению положения еврейских колоний, считалось и поощрение влиятельных людей. В «Положении о евреях», утвержденном императором в 1835 г., предусматривалось награждение раввинов. Раввин, «исправлявший беспорочно должность» и вновь избранный, получал лично почетные права купечества первой гильдии (освобождение от телесных наказаний, рекрутского набора и подушной подати). Раввины, «получившие почетные права купцов первой гильдии и после того исправлявшие беспорочно свои обязанности не менее девяти лет», награждались медалями [15].

По ходатайству комитета в 1857 г. были награждены «за похвальное исполнение обязанностей раввинов, за твердое знание догматов веры и за добрые качества» медалями для ношения на шее на Станиславской ленте: золотой - Гензель Слинин (Большой и Малый Нагартав); серебряными - Вульф Драпкин (Израилевка), Лейзер Сирота (Ефингар) и Абрам Лавут (Романовка). Интересно, что для получения медалей награжденные должны были внести установленные законом денежные взносы (за золотую медаль - 30 руб., а за серебряную - 15 руб.). Как оказалось, раввины не в состоянии были сделать взносы сразу, а потому они взыскивались с них в рассрочку. Об этой проблеме велась довольно длинная переписка. Наконец Слинин и Сирот были освобождены от платежей по их бедности. Практика награждения раввинов продолжалась и в дальнейшем. Так, в 1863 г. раввин колонии Бобровый Кут Зусман Хейфец и раввин еврейских колоний Екатеринославской губернии Айзик Вундер были награждены золотыми медалями [16; 17; 18; 19].

Об отношении колонистов к раввинам свидетельствует постановление сельского схода колонистов Нововитебска, Новоковно и Новоподольска от 20 июля 1862 г. Колонисты обратились к «Попечительному комитету об иностранных поселенцах» с ходатайством о представлении к государственной награде Бенямина Княжика, который со времени основания в течение более десяти лет исполнял обязанности раввина одновременно в трех колониях. Из-за малочисленности и бедности населения в колониях часто избирался один раввин на 2-3 колонии. В ходатайстве подчеркивалось, что Б. Княжик, получая достаточно ограниченное жалование, имел «больше хлопот, чем другой, который служит лишь в одной колонии». Сообщением Министерства государственного имущества от 19 марта в 1865 г. доводилось к сведению, что император распорядился о награждении земледельца Б. Княжика золотой медалью «За усердие», ввиду старательного выполнения им своих обязанностей [20].

4. Основы веры в колониях

Основы веры в колониях, так же как и в других местах проживания евреев, закладывались в семье и хедере (начальная религиозная школа). По традиции все без исключения еврейские мальчики в раннем возрасте шли в хедеры. Хедеры существовали во всех колониях и располагались либо в молитвенном доме или на дому у меламеда (в переводе с иврита – учитель). К преподаванию привлекались местные мелаеды или мелаеды со стороны. Обучение проводилось под наблюдением раввина, который был попечителем хедера. На одного меламеда в колониях в среднем приходилось по 10 мальчиков. В хедере учили основам еврейской грамоты и религии. Изучавшиеся тексты были написаны на иврите, хотя разговорным языком в колониях был идиш, которым владели и пользовались все евреи. В хедерах практиковались телесные наказания строптивых учеников. Обучение в хедерах было платным. Размер вознаграждения определялся по договоренности между меламедом и родителями учеников [21].

Управляющий колониями Демидов отмечал, что «всякий почти из евреев не щадит издержек на наем учителя для обучения сыновей своих еврейской грамоте и догмам веры» [22]. При этом всегда находилось решение, позволяющее даже самым бедным колонистам обучить своих сыновей молитвам, священным книгам, религиозным обрядам. Для подавляющей части детей образование ограничивалось учебой в хедере. Лишь единицы, наиболее одаренные и склонные к религиозным наукам, продолжали религиозное образование в школах более высокого уровня. Большинство девочек изучали иудаизм дома, наблюдая, слушая, выполняя заповеди. Еврейская грамотность мало что давала вне колонии. Знвших русский язык в колониях было немного. Еще меньше знали русскую грамоту. Под документами, составленными на русском языке, колонисты ставили свою подпись на идиш или вместо них подпись ставили сторонние люди.

В колониях действовали молитвенные дома и синагоги, игравшие центральную роль в их жизни. Синагога являлась местом общественного богослужения, школой изучения иудаизма (верующие называли синагогу «шул», что в переводе с идиш означало «школа») и центром религиозной жизни общины. Именно здесь решались все вопросы жизни колонии. Распределение мест в синагоге имело социальную иерархию. Вдоль восточной стены сидели наиболее почтенные и зажиточные люди колонии, которые занимались благотворительными делами. Чем дальше от восточной стены ценность мест уменьшалась, а у западной стены размещалась местная нищета.

В начале 1840-х гг. в девяти колониях было 5 каменных синагог и 15 каменных молитвенных домов, содержавшихся на счет обществ. Раввинов в колониях было 12 (3 из мещан и 9 из колонистов). Их содержание производилось из общественных доходов, каждому по 75 руб. 14 коп. в год. При синагогах и молитвенных домах работали также по избранию общества, но без содержания, 30 старост и 16 казначеев [23]. К 1865 г. в 20 еврейских колониях Херсонской губернии насчитывалось 6 синагог, 26 молитвенных домов (32 прихода) и 13 раввинов. Один приход на 641 и один раввин на 1577

душ обоего пола [24]. В среднем на одну колонию приходилось 1,6 учреждения культа. Если в маленьких колониях, как правило, было одно такое учреждение, то в крупных было по нескольку синагог и молитвенных домов. Так, в колонии Романовке в 1886 г. на 1476 жителей была одна синагога и 3 молитвенных дома [25].

Строительство культовых зданий шло в ногу с экономическим развитием колонии. Чем экономически состоятельнее становились колонии, тем богаче был внешний вид и интерьер зданий. В конце XIX и в начале XX веков синагога или молитвенный дом в колонии представляли собой достаточно большое и солидное здание из жженого кирпича или камня, крытое железом, черепицей или асбоцементными листами. Внутри - дощатый пол, а снаружи здание было обнесено оградой (Приложение 1).

В конце XIX века была построена новая синагога в Романовке. Она представляла собой отдельно стоящее монументальное в стиле модерн здание на ровном участке у сельской дороги. Имела традиционные два объема: односветный молитвенный зал и двухъярусный в западной синагогальной части. Стены каменные с открытой кладкой. Крыша четырехскатная, покрытая асбоцементными листами [26]. Романовская синагога была одной из крупнейших и красивейших в сельской местности Херсонской губернии (Приложение 2).

Власти считали, что на строительство синагог и молитвенных домов евреи «всегда находили средства, а на возведение общественных построек не склонялись» [27]. Следует отметить, что подобное происходило при строительстве церквей в соседних деревнях. Однако в этих случаях власти не проявляли недовольства.

Немалые средства нужны были не только на строительство, но и на ремонт синагог и молитвенных домов. Евреи колонии Львово использовали следующий способ получения средств. Они выделили особый участок, который засеяли общим трудом и общими семенами, с тем, чтобы доход с этого участка пошел на ремонт местного молитвенного дома, пришедшего в ветхость [28].

Соблюдение всех религиозных предписаний усложняло и без того нелегкую жизнь евреев-земледельцев. Так, в субботу, когда евреи не могли работать, скот их оставался почти без присмотра. Власти также считали, что евреям вредят: частое моление и чтение святых книг; слишком долгие весенние и осенние праздники в самое нужное для сельскохозяйственных работ время; проведение «шивы», когда родные умершего в течение недели оставались дома без занятий; большие затраты в праздничные и в шабатные дни; высокая плата раввинам и меламедам; большие пожертвования, особенно при посещении колоний цадигов или их посланцев [29].

Знаменитый русский и еврейский поэт и публицист С. Г. Фруг вспоминал, что в его родной колонии Бобровый Кут сбор пожертвований цадику осуществлялся периодически. Для этого в колонию приезжал его представитель [30]. В соответствии с хасидскими представлениями, пожертвования в пользу цадика служат «искуплением души» жертвователя и открывают ему источники «божественной благодати» во всех сферах его земной жизни. Об обстановке, царившей в колонии Новоберислав в преддверии визита цадика, писалось следующее: «Чувствуется подъем духа: они [колониисты] собирают последние гроши с тем, чтобы достойно встретить «святого мужа», чтимого ими цадика, который недавно гостил в колониях Бобровый Кут и Сейдеменухе и, должно быть, удостоит их своим посещением. Обездоленный люд надеется, что молитвами богобоязненного цадика он избавится от тяжелых жизненных испытаний, выпавших на его долю. А пока отдает ему свои последние гроши» [31].

Денежные сборы на религиозные цели были частым явлением в жизни еврейских земледельческих колоний. Об одном из таких сборов писал в 1890-е гг. российский журналист и публицист Л. М. Брамсон: «Как в Роскошной, так и в Богодаровке ежегодно производят сборы на «прушим» (отшельники, молодые люди, посвятившие себя изучению священных книг), и напр., тот колониист, который потом взялся свезти нас в Надежную, внес за прошлый год на этот предмет 6 руб.; другие же соответственно с их благосостоянием. Когда

я вспомнил, с каким трудом достаются колонистам рубли, приходилось положительно удивляться, с одной стороны, их готовности на подобные жертвы, с другой - смелости тех господ, которые решаются являться с такими предложениями» [32].

Население еврейских колоний состояло из двух религиозных групп - хасидов и их противников митнагдим. Последних называли также литваками, т. к. центром митнагдим была Литва. Литваки переселились в еврейские колонии из территорий, являющимися современной Белоруссией, Литвой и Латвией. Хасиды же переселились из украинских губерний и южной части Польши. Сложные взаимоотношения между хасидами и митнагдим служили причиной непрекращающихся раздоров в общинах и синагогах. Обе стороны в своей борьбе зачастую использовали доносы друг на друга российским властям. Несмотря на отрицательное отношение к хасидизму многих чиновников, российские власти старались соблюсти нейтралитет в религиозном споре между митнагдим и хасидами. Так, жители еврейской колонии Межирич с момента основания колонии довольствовались одним молитвенным домом. Но с течением времени хасиды отделились от митнагдим, совершали молитвы в частном доме, собирали пожертвования и возвели фундамент другого молитвенного дома. Сельское начальство многократно жаловалось на постоянное нарушение порядка враждовавшими сторонами. Попечительный комитет обратился в министерство с вопросом: не следовало ли разрешить хасидам достроить за их счет молитвенный дом и тем прекратить распри? Министерство внутренних дел нашло, что в колонии постоянно проживало только 30 семей, поэтому двух молитвенных домов им не полагалось. Но так как колонисты принадлежали к разным религиозным сектам, то министерство, относясь одинаково к хасидам и митнагдим, не препятствовало первым достроить дом и совершать в нем богослужение [33].

Как отмечал рабби Моше Кнапов, в начале XX века большинство евреев в колониях причисляло себя к любавичским хасидам. «Они были простые люди, которые работали на земле и жили в двух тысячах километров от ребе. Вещи,

которые делали их любавичскими хасидами, состояли в том, что они молились согласно правилам Аризаля, узлы их тфилин были повязаны согласно хасидской традиции, и они жертвовали деньги любавичскому эмиссару, который приезжал для сбора пожертвований один раз в год» [34].

5. Отношение колониальных властей к иудейской религии

Власти полагали, что главным препятствием к процветанию еврейских колоний служили религиозный фанатизм и суеверие евреев-земледельцев, которые поддерживались раввинами и меламедами. Чиновник по особым поручениям Министерства государственных имуществ надворный советник С. В. Карцев, который в 1845 г. провел ревизию еврейских колоний, составил подробный отчет об их жизни и быте. В отчете подчеркивалось чрезвычайно большое влияние раввинов на евреев-земледельцев. Они пользовались правом «блюсти за исполнением закона, облекая толкование его мрачными софизмами, часто увлекающими толпу фанатиков, и право укорять нарушителей закона, давали раввину большую силу располагать умами и даже действиями общества». По удостоверению чиновника Министерства государственных имуществ коллежского асессора В. А. Иславина, осматривающего еврейские колонии в 1851 г., духовные лица «старались сохранить талмуд во всей его полноте, а с ним и вкоренившиеся издревле обычаи и предрассудки». Раввины назывались «грубыми невеждами и изуверами, видевшие в своем знании все свое значение и источник доходов» [35].

Контролируя жизнь еврейских земледельческих колоний, царские чиновники видели в еврейской религии главную причину неудач еврейской колонизации. По мнению Карцева сами правила религии были «невыгодны для евреев-земледельцев». Иславин считал: «все же более вреда приносили евреям весенние и осенние слишком длинные праздники в самое нужное для посева время: в силу талмуда евреи в это время не прикасались к сохе...». Иславин продолжал: «самые вредные по влиянию на земледельческие занятия - это истолкования раввинами и меламедами значения и времени праздников», преимущественно Песах и Суккот. Эти праздники совпадали с самым нужным

для хозяйства временем весеннего и осеннего посева и продолжались каждый неделю, тогда как по отзывам образованных евреев, заслуживающих всякого доверия, закон строго требует празднования только первых и последних дней этих праздников. Промежуточные же дни евреи, «нисколько не погрешая против религии, могут, по их словам, заниматься полевыми работами... Религиозный их педантизм доходил до того, что если кто умирал в доме, все семейство садилось на пол и целую неделю оставались без занятий» [36].

Время еврейских праздников было определено с учетом сельскохозяйственного календаря древнего Израиля. Естественно, что праздники там совпадали с временами года, совершенно свободными от хозяйственных работ. Однако из-за большой разницы географических широт Северного Причерноморья и Израиля их сельскохозяйственные календари не совпадали. Поэтому часто еврейские праздники приходились на самую горячую земледельческую пору. Власти считали, что евреи-земледельцы, во многих случаях, излишне щепетильны «в буквальном выполнении всех толкований талмуда». Чтобы уменьшить ущерб в хозяйстве, по указанию властей раввинская комиссия составила в 1862 г. «Табель еврейских праздников», с указанием права евреям работать в некоторые из этих дней. Однако «Табель» не оказал заметного воздействия на жизнь евреев-земледельцев [37].

Правительство, полагая, что главное противодействие «всем лучшим его намерениям и стремлениям» в еврейских земледельческих колониях оказывали раввины, в 1829 г. ввело в российское законодательство возможность их наказания. Соответствующая уголовная статья гласила, что «раввинов, расстраивающих евреев-земледельцев в хозяйственных упражнениях советами и внушениями, противными распоряжениям гражданского правительства, или способствующих к закрытию истины при исследовании о проступках евреев», отдавать в рекруты, а при неспособности к военной службе ссылать в Сибирь на поселение [38]. Однако данные о применении этой уголовной статьи не обнаружены.

Религия безусловно мешала развитию еврейских земледельческих колоний. Однако это препятствие исчезло бы и дело колонизации быстро двинулось бы вперед, если бы переселившиеся в колонии евреи увидели на деле, что занятие сельским хозяйством улучшает их жизнь.

6. Иешива в колонии Романовка

Центром фанатизма власти называли колонию Романовка. В молитвенном доме этой колонии в 1844-1845 гг. была основана без ведома колониального начальства хасидская иешива (высшая школа изучения еврейского религиозного права и идей хасидизма) для женатых молодых людей (колель). [39; 40].

Иешива в Романовке обслуживала не только колонистов, но даже и горожан, которые специально приезжали в колонию «для получения высших познаний в Талмуде». Иешива существовала на специальные пожертвования. Их сбором занимались состоящие при заведении земледельцы, которые для этого беспрестанно разъезжали по городам, местечкам и колониям. Пожертвования достигали в 1850-е гг. крупной суммы - до 3 тыс. руб. серебром ежегодно [41; 42]. Чтобы оценить величину этой суммы, отметим, что на водворение одной семьи переселенцев, включая строительство дома, выделялось 170 руб. [43].

Люди, жертвовавшие деньги на иешиву, опирались на известное еврейское соглашение, основной смысл которого заключается в том, что жертвователю считается полноправным участником изучения Торы, т.е. награда за изучение делится между ним и учащимся. Собранные средства использовались для материального содержания нигде не работавших учащихся колеля и их семей. Из этих средств хорошо оплачивался труд главы иешивы, чтобы он мог без забот руководить ею и всецело отдаваться Торе. Желающих учиться было достаточно. Каждый родитель из бедной и неродовитой семьи мечтал, чтобы его сын достиг высокого уровня учености и тем самым возвысил бы себя и всю свою семью. Многие женщины тяжело работали, лишь бы их мужья могли без помех заниматься учением. Среди поступивших на учебу

сознательно воспитывалось ощущение принадлежности к религиозной элите, оставившей далеко позади всех прочих евреев. Закончив иешиву, учащийся мог стать раввином - самым уважаемым человеком в еврейском мире, где благородство происхождения определялось числом раввинов в роду.

Вот что вспоминал о своем отъезде из колонии Ефингар (Булгаково) на учебу в иешиву в Любавичи один из знаменитых хасидов XX века Рабби Моше Кнапов: «...моя мать всегда хотела, чтобы ее старший сын был «тора хахам» (мудрец, знаток Торы), и согласилась бы на любую иешиву, в который я хотел бы учиться. Кроме того, в нашей колонии слово «иешива» было синонимом слова «Любавич», и она согласилась немедленно... В то время поездка в Любавичи стоила целого состояния - билет на поезд стоил 10 руб. Кроме того, были и дополнительные расходы, которые составляли в целом значительную сумму. Но женщину, подобную моей матери, ничто не могло остановить. В Булгакове жил богатый человек, владелец винного завода реб Ицхак Бергер. Она пошла к нему и рассказала, что хочет послать своего сына в Любавичи, но не имеет денег на оплату проезда на поезде. Без малейшего колебания он достал из кармана и вручил ее 10 руб. Поблагодарив от всего сердца, моя мать сказала, что не имеет понятия, когда сможет вернуть ему долг. Чтобы она не волновалась, реб Ицхак заверил ее, что он дал деньги, чтобы быть компаньоном в самом большом предприятии - изучении Торы в Любавичах» [44].

По утверждению Маркуса Гуровича (педагог и общественный деятель, с 1852 г. ученый еврей при Новороссийском генерал-губернаторе) иешива в Романовке была основана и существовала без ведома властей. М. Гурович особенно подчеркивал, что хасидские настроения в колониях не только не ослабевали, а росли все больше и сильнее. Он писал: «От такого одновременного поселения хасидизм постоянно поддерживался новыми переселенцами, до настоящего времени сохранился и оказывает значительное влияние на неудовлетворительное состояние земледелия». Тем самым Гурович подтвердил мнение властей о вредности хасидизма, нового тогда в Новороссии народного религиозного течения в иудаизме. Внешне еврейские колонии

немногим отличались от обычного еврейского местечка. Колонисты (за исключением части курляндцев) носили хасидскую одежду, с которой российское правительство вело решительную борьбу. В бейт-мидрашах сидели странствующие «батлоним» (содержавшиеся общиной лица, которые должны были только изучать священные книги и молиться), функционировали общества «мишнаис» (изучавших Мишну). Как свидетельствовал тот же Гурович, «во всех колониях молодое поколение ничего полезного не приобретает, не учится читать по-русски или немецки и не имеет достаточных сил, потому что целые дни проводит за чтением раввинских книг в бейт-мидрашах» [45]. Эти молодые люди «в течение нескольких лет обременяются семействами, а дети их остаются без всяких понятий о сельском хозяйстве, хотя и родились в колонии» [46].

Местные власти считали романовскую иешиву рассадником религиозного фанатизма и поэтому председатель Попечительного комитета статский советник В. А. Иславин в 1856 г. просил правительство дозволения закрыть ее, если оно хочет, чтобы еврейские колонии были земледельческими и не превратились в перенесенные из Литвы и Белоруссии в Новороссийский край еврейские местечки [47]. Однако власти не решились пойти на этот шаг.

Очевидцы тех событий отмечали, что за время существования иешивы в колонии Романовка большинство жителей колонии, повинувшись общему течению, сдали свои участки в аренду и превратились в иешиботников. Наступило смутное время. Иешива процветала, а колония погружалась в экономический кризис. Дома стояли без крыш. После закрытия иешивы в 1882 г началось экономическое возрождение Романовки [48].

О фанатизме жителей колонии Романовка, сохранившемся даже в конце XIX века, сообщает и хасидский рассказ о посещении еврейских колоний пятым главой Хабада Шалом-Довбером Шнеерсоном в 1894 г. Жители Романовки вышли ему навстречу, выпрягли лошадей и сами повезли повозку, в которой находился ребе Шалом-Довбер. Хасид, сопровождавший ребе, рассказывал потом, что никогда раньше он не видел такого грустного лица,

какое стало тогда у ребе. По одной из версий этого рассказа ребе сказал, что он всю жизнь старается выгнать из себя животное, а тут видит, что люди хотят стать лошадьми [49].

7. Раввин Абрам-Давид Лавут

Среди евреев-переселенцев из Полоцка Витебской губернии, основавших колонию Романовку, были две семьи Лавутов. Первая - Лейбы Ицковича Лавута и вторая - его сына Абрама Лейбовича Лавута [50].

Подписи земледельца старшины Лейбы Лавута и земледельца Абрама Лавута наряду с другими впервые обнаружены под прошением генерал-губернатору графу М. С. Воронцову общества земледельцев колонии Романовка от 15 апреля 1843 г. об оказании денежного пособия на уплату за зимовку скота [51]. Наличие их подписей говорит о том, что каждый из них был главой отдельного земледельческого хозяйства (двора), включающего отдельный надел земли.

Абрам Лавут получил традиционное еврейское образование, окончив хедер, а затем и иешиву. С момента основания колонии он стал ее первым раввином, а вскоре и главой открывшейся в ней иешивы. Официально А. Лавут впервые был утвержден в должности раввина колонии Романовка Херсонским губернским правлением 5 ноября 1845 г. [52]. Так как он был избран раввином из земледельцев, то по действующему тогда закону до конца жизни оставался в земледельческом звании.

Аврам-Давид был известен среди хасидов за острый ум, глубокий интеллект, доскональное знание Талмуда и организаторские способности. Вследствие этого у него было много преданных поклонников, которые поклонялись ему в течение всей его жизни. Религиозные авторитеты считают, что благодаря этим качествам Абрам Лавут был назначен третьим Любавичским ребе Цемахом Цедеком своим посланником и направлен в Херсонскую губернию возглавить еврейскую общину новой колонии. Лавут отлично справился с этой задачей, поэтому Цемах Цедек и выбрал Романовку в качестве места для создания новой иешивы, которая по планам руководства

Хабада должна была нести идеи хасидизма во все еврейские земледельческие колонии.

В ревизскую сказку о «состоящих мужского и женского пола еврейских земледельцах Херсонской губернии и уезда еврейской колонии Романовка», составленную 30 апреля 1858 г., занесена семья 41-летнего Абрама Лейбовича Лавута, в которую входили его 40-летняя жена Эстер Лейбовна и семилетний племянник Осер, сын умершего в 1856 г. брата Лиокума. 20-летняя дочь Лавута Бейла, ее 23-летний муж Сруль и их три малолетние дочери вписаны в семью отца Сруля Шломы Яновского, переехавшую в Романовку в 1854 г. из местечка Смела Киевской губернии. Раввин Абрам Лейбович Лавут, наряду с другими влиятельными людьми колонии, являлся составителем ревизской сказки и в конце ее «руку приложил» в том, что «все души к 30 апреля 1858 г. в наличности бывшие показаны и прописных нет, и что сказка сия на троекратной мирской сходке прочитана была». Указанный возраст Лавута на этот момент показывает, что он родился в 1816-17 г., а встречающиеся в разных источниках даты 1814 и 1815 гг. его рождения неверны [53].

В Николаев он переехал только в 1860 г. Здесь в 1862 г. у него от второй жены Песи Хохштейн родился сын Менаше [54]. В Романовке Лавута заменил зять Израиль-Лейб (Сруль) Яновский (1835-1882). В этом же году у Яновских родился сын Меир-Шломо (1860-1933). Меир-Шломо Яновский учился в иешиве в Любавичах, где был одним из лучших учеников. Затем он женился на Рахели, дочери Ицхака Пушница, который в течение 50 лет (1854-1904) служил раввином колонии Добрая. Израиль-Лейб Яновский умер в 1882 г. После его смерти иешива в Романовке закрылась [55].

За несколько лет до этих событий у М.-Ш. Яновского родилась дочь Хана (1880-1964), правнучка А. Лавута, будущая мать седьмого Любавичского ребе Менахем-Менделя Шнеерсона (1902-1994). Рабби Менахем-Мендел Шнеерсон считается наиболее феноменальным еврейским духовным лидером и мыслителем из живших в недавнее время [56] (Приложение 3).

Начиная с 1854 г. жизнь А. Лавута была тесно связана с Николаевом - городом-верфью на Черном море. В период 1829-1859 гг. проживание евреев в Николаеве было запрещено. Однако в городе оставались евреи в числе «нижних чинов» (матросов), служивших в военно-морском ведомстве, мастеровые ластовых команд и кантонисты. Для обслуживания их духовных потребностей в городе продолжала действовать синагога. В 1854 г. по случаю своей болезни раввин города Хаим Разумный просил дозволения исполнять вместо себя обязанности раввина Лавуту, что свидетельствует о том, что последний был к тому времени известным религиозным авторитетом в Херсонской губернии. Военный губернатор Николаева удовлетворил эту просьбу и разрешил А. Лавуту проживание в городе до выздоровления Х. Разумного. В 1857 г. все «нижние чины» из евреев были переданы из морского в сухопутное ведомство. В связи с этим было повелено выехать из города всем евреям, в том числе и раввину Разумному, «здешней синагоге остаться упраздненной, и жалованье раввина было от казны прекращено» [57]. Несколько лет синагога в Николаеве не функционировала, и в городе не было раввина.

Несмотря на существующий запрет, в Николаеве в эти годы жил и работал еврейский купец Александр Рафалович. Используя свое влияние в городе, Рафалович получил разрешение властей на исполнение А. Лавутом раввинских обязанностей для его семьи и небольшого числа евреев, работавших под его началом, в течение недели каждого месяца. При этом Лавут оставался раввином Романовки. В 1859 г. император Александр II после 30-ти летнего запрета разрешил проживание в городе Николаеве евреям-купцам, промышленникам, а затем отставным нижним чинам (1860) и ремесленникам (1861). В 1862 г. состоялись первые выборы раввина возрождающейся еврейской общины. Еврейская община города выбрала своим раввином А. Лавута. Он был утвержден на эту должность военным губернатором Николаева, и получил разрешение на проживание в городе. Несмотря на это, он до конца жизни числился «земледельцем колонии Романовка», что обязывало его ежегодно получать паспорт на «проживание и пребывание в г. Николаев для

исправления там должности раввина». При выборах раввина из-за малочисленности еврейской общины города был нарушен закон 1857 г., предписывавший, чтобы на эту должность выбирали только выпускников созданных правительством раввинских училищ (семинарий) или общих учебных заведений. Такой раввин после выборов утверждался губернскими властями и назывался казенным. На деле казенные раввины, обычно были малосведущими в иудаизме и навязывались властями общине. Эти раввины, как правило, вызывали неприязнь или пренебрежение верующих. Тогда был найден компромисс. Вместе с казенным раввином избирался из традиционных раввинов его помощник или ученый советник. Последний фактически становился духовным главой общины и назывался духовным раввином. Этот закон стал выполняться в Николаеве с 1865 г. Тогда духовным раввином Николаева избирается земледелец из Романовки Авраам-Давид Лавут. С 1865 г. многократно сменялись казенные раввины города, но на должность духовного раввина в течение 25 лет неизменно избирался А. Лавут. За годы его работы в Николаеве еврейское население города выросло от нескольких десятков семей до примерно 16 тыс. человек. В Николаеве были созданы все принятые в еврейских общинах институты от хедера и миквы до благотворительных фондов и кошерных лавок. В Николаеве рабби Авраам-Давид написал и издал несколько книг («Шаар а-колель», «Нетив а-хаим аль дерех а-хаим», «Бейт Аарон», «Кав наки»), посвященных различным областям Галахи и богослужения. Многие из его книг сохраняют свое значение и в наши дни. Благодаря этим трудам рабби Авраам-Давид, земледелец колонии Романовка, приобрел широкую известность среди приверженцев иудаизма [58; 59; 60; 61]. Романовка до сих пор хорошо известна среди хабадских Любавических хасидов, поскольку там родились несколько известных хасидов и раввинов (Приложение 4).

Данные паспорта.

По указу его величества, государя императора Александра Николаевича, самодержца Всероссийского, и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего Херсонской губернии и уезда колонии Романовка земледелец еврей Абрам Лавут уволен в разные города и селения Новороссийского края в места, дозволенные для жизни евреев, для собственных надобностей от ниже писаного числа впредь на один год, то есть 1878 года апреля по 22, а по прошествии срока явиться ему обратно, в противном же случае поступлено с ним будет по законам.

Дан по документу, записанному в книге под № 121 из Попечительства по делам еврейских поселений Херсонской губернии с приложением печати оного. Апреля 22-го дня 1877 года. Паспорт сей по миновании срока должен быть предоставлен в Попечительство.

Приметы: Лет - 59. Рост - средний. Волосы, брови - седые. Глаза - карие. Нос, рот - умеренные. Подбородок - обыкновенный. Лицо - чистое.

Особые приметы: не имеет.

Попечитель по делам еврейских поселений Херсонской губернии
(подпись)

И.д. письмоводителя (подпись)

8. Казенные раввины еврейских колоний

Российское правительство стремилось преобразовать религиозно-общественный быт еврейского населения, искоренить его «фанатизм». В связи с этим возникла идея поставить подготовку раввинов под свой контроль и сделать их проводниками правительственной политики и заменить ими старых раввинов [62]. Для реализации этой идеи был принят закон от 3 мая 1855 г., объявлявший, что «по истечении двадцати лет никто не может быть определен в раввины ... кроме кончивших курс в еврейских раввинских училищах или в общих высших или средних учебных заведениях» [63]. Но вскоре после этого правительство, считая невозможным ждать двадцать лет, законом от 13 мая 1857 г. объявило о немедленном исполнении требований закона от 3 мая 1855 г. [64]. Как уже отмечалось, этот закон привел к появлению во многих местах вместо одного раввина двух: казенного (главного) и духовного. Если в городах и местечках еврейские общины еще могли содержать двух раввинов, то бедные

еврейские колонии не могли справиться с такой нагрузкой. Поэтому власти пошли по компромиссному пути, они ввели должности казенных раввинов еврейских колоний Херсонской и Екатеринославской губерний. Выборы казенного раввина были двухступенчатыми. На первом этапе жители еврейских колоний избирали выборщиков, а на втором этапе выборщики всех колоний избирали казенного раввина губернии. Избранный казенный раввин утверждался и приводился к присяге властями. В колониях же продолжали избирать местных раввинов, не имевших требуемого образования. Они были обязаны находиться под наблюдением казенного раввина и подчиняться его административным решениям. Казенные раввины (по одному для херсонских и екатеринославских колоний) содержались из капитала мирских касс еврейских колоний, который формировался в основном за счет доходов от сдачи в аренду причисленных к еврейским колониям земель [65].

Первым главным раввином еврейских колоний Херсонской губернии около сорока лет служил Фаддей Григорьевич (Файтель) Блюменфельд (1826–1896), выпускник Житомирского раввинского училища. Эту службу он в 1860–80-е гг. совмещал с должностью казенного раввина Херсона [66]. Влиятельный раввин в 1879 г. был председателем четвертой Раввинской комиссии (высший, официально признанный орган для решения по реалигиозно-духовным делам евреев России) [67]. В поездках в еврейские колонии раввина часто сопровождал его сын Герман, окончивший в 1883 г. юридический факультет Новороссийского университета. Эти поездки и работу отца он описал в ряде статей, опубликованных в еврейских литературно-научных журналах [68]. Раввин Блюменфельд ратовал за преобразование быта и образования евреев в духе Хаскалы. В начале 1890-х гг. он выступал с речами и докладами в поддержку еврейских колоний, подвергавшихся нападкам ряда представителей власти с целью их закрытия. Примечательную речь он произнес в 1892 г. по случаю посещения еврейских колоний министром государственных имуществ М. Н. Островским. Его приезд был связан с вопросом о дальнейшем положении еврейских колоний, находившихся в ведении его министерства. Блюменфельд

приветствовал министра и выразил надежду на то, что «приезд министра снимет с евреев «клеймо позора», налагаемое на них зложелателями, и уничтожит обвинение евреев в лености и неспособности к земледельческому труду» [69].

После смерти Блюменфельда его должность занял Моисей Лейбович (Лазаревич) Крепс (1866-1942). Он родился в Керчи в состоятельной традиционной семье. С шести лет Моисей отправился в хедер. Затем он поступил в гимназию. Параллельно изучал Талмуд и Шулхан арух дома с частным меламедом. Семья Моисея хотела, чтобы он стал раввином, но предварительно приобрел какую-нибудь светскую профессию. М. Л. Крепс отмечал, что положение лишенных гражданских прав евреев, условия раввинской жизни и служения, а также короткий трехлетний срок избрания раввинов, заставляли стремящихся стать раввинами, помимо религиозного образования получать другую профессию, чтобы заработать на жизнь в трудные времена. После окончания гимназии он отправился в Германию, где учился в Берлинской раввинской семинарии и Берлинском университете. В 1893 г. Крепс получил там степень доктора философии, защитив диссертацию по химии. Вернувшись в Россию, он экзаменовался в Петербурге и получал звание аптекарского помощника, которое давало ему право на частную практику и проживание за пределами черты оседлости. Только после этого Крепс наконец, решил посвятить себя раввинской работе. В 1897 г. Крепс был избран казенным раввином Херсона и главным раввином еврейских сельскохозяйственных колоний Херсонской губернии [70].

Раввин Крепс, кроме исполнения своих должностных обязанностей, много занимался общественной работой, способствующей экономическому и культурному развитию колоний. Он призывал к оказанию помощи еврейским колониям, пострадавшим от неурожая зерновых в 1899-1901 гг., выступал с лекциями, все сборы от которых шли в помощь голодающим в еврейских колониях. Он собирал небольшие библиотеки и передавал их в еврейские колонии. В 1901 г. М. Л. Крепс инициировал создание в колонии Романовка

небольшой артели - новой формы землепользования и организации производства в России. Он собрал пожертвования на приобретение для артели жатки и другого инвентаря [71; 72]. Это начинание удалось. Окончив свои полевые работы, артель нанялась к двум помещикам, которые остались довольны ее работой. Вслед за этим успехом Крепс помог организовать такую же сельскохозяйственную артель новой группе молодых колонистов Романовки [73].

М. Л. Крепс часто представлял интересы евреев-земледельцев в органах власти. В 1898 г. возглавляемая им делегация евреев-земледельцев посетила Петербург, где обратила внимание министра государственных имуществ «на далеко не завидное положение большинства колонистов». Они «страдают малоземельем, а подчас и безземельем, а также лишены права арендовать землю. Им предоставлено весьма ограниченное право арендовать небольшой участок запасной земли, принадлежащей только их колонии, но фактически они лишены возможности арендовать даже и свою запасную землю. Последняя почти постоянно попадает в руки соседних крестьян, т.к. при торгах крестьяне освобождены от денежного залога, который должны представить еврей-земледельцы» [74]. В 1904 г. он вновь возглавил делегацию от еврейских земледельческих колоний Херсонской губернии. Делегация ходатайствовала перед министром земледелия и государственных имуществ о том, чтобы при переходе колоний с 1 января 1905 г в ведение Министерства внутренних дел с подчинением их губернским, уездным и местным учреждениям крестьянских дел, неотложно урегулировать их земельные отношения, уравнив в правах с соседними крестьянами [75].

Личные качества и успехи в работе позволили Крепсу быстро занять ведущее место в руководстве российской еврейской религиозной общины. Он организовал и возглавил частичный раввинский съезд, который состоялся в 1899 г. в Нагартаве, главной еврейской колонии Херсонской губернии. Около 30 раввинов и других духовных лиц обсудили на съезде вопросы, касающиеся деятельности местных общин. В 1901 г. он возглавил совещание раввинов в

Николаеве, на котором присутствовало 50 человек, главным образом с Юга Российской империи [76]. Авторитет Крепса был настолько высок, что в 1907 г. он был назначен на должность ученого еврея при Министерстве внутренних дел, при этом он продолжал занимать должность главного раввина еврейских колоний Херсонской губернии до 1917 г. [77].

Главным раввином еврейских земледельческих колоний Екатеринославской губернии до 1917 г. служил Яков Лейбович Брук. Он сделал много полезного в самые тяжелые для евреев-земельцев губернии годы. В течение трех дней, 6-8 мая 1881 года, крестьяне соседних деревень совершили нападения на еврейские колонии Графская, Межирич, Нечаевка, Сладководная и Трудолюбовка [78]. Принадлежность к крестьянскому сословию не спасла еврейское население колоний, оно вынуждено было бежать в степь под натиском погромщиков. Их домашнее имущество и сельскохозяйственные орудия были разграблены, лошади и рогатый скот угнаны. Все, что погромщики не могли унести, они разрушили. Осквернили синагоги, уничтожили свитки Торы и другие священные книги. Колонисты были буквально пущены по миру. Восстановить своими силами разрушенные хозяйства они не могли. В этом трудном деле на высоте оказался раввин Брук. Он много сделал для организации сбора и распределения пожертвований [79].

9. Государственная политика поощрения крещения евреев-земледельцев

Политика переселения евреев из западных губерний в обширную и малонаселенную Новороссию и приобщения их к земледелию проводилась параллельно с политикой уменьшения числа людей иудейского вероисповедания за счет перехода в христианство. Император Александр I, исходя из своих религиозных воззрений, рассчитывал на массовое крещение евреев. С целью обеспечения материального благосостояния крестившихся или собиравшихся креститься евреев по высочайшему указу 25 марта 1817 г. в России учреждалось Общество израильских христиан. Крещеным евреям бесплатно предоставлялись специально отведенные казенные земли. Они и их

потомки освобождались от военной службы, податей и повинностей. Члены Общества, в отличие от евреев-земледельцев, могли заниматься торговлей, а также всякими ремеслами и промыслами, заводить мануфактуры, фабрики и заводы. Им разрешалось производство алкогольных напитков без права вывоза из поселений, но с правом продажи проезжающим. В целях пропаганды христианства среди евреев и разъяснения задач Общества израильских христиан издавались книги, в частности, был выпущен молитвенник на языке идиш. В 1821 г. в Екатеринославской губернии были отведены 26 тыс. десятин для израильских христиан, но заселение не началось по причине отсутствия желающих креститься. Однако на бумаге Общество продолжало существовать много лет. Оно было упразднено Николаем I только в 1833 г. [80].

Не достигла каких-либо успехов политика поощрения крещения евреев и в еврейских земледельческих колониях. Желающих принять христианскую веру среди евреев-земледельцев за многие десятилетия было очень мало. Их количество исчислялось единицами. Как правило, попытки отступничества предпринимались евреями, покинувшими колонии. Так, двадцатилетний сирота Лейзер Хитрик проявил желание креститься в Бериславе. Пока улаживались формальности, истек срок его паспорта, и он был выслан назад в колонию. Там он не смог получить официальное разрешение на отлучку, после чего бежал в Херсон. Прожив там 3 года Хитрик, повторно был выслан в колонию, где он вновь возбудил ходатайство о крещении. Похожая история произошла с колонистом Гринштейном, жившим в Павлограде. Осталось неизвестным, крестились ли они в конце концов или использовали процесс перехода в христианство для длительных отлучек из колоний [81]. Крестившиеся колонисты официально исключались из общества земледельцев своих колоний. По закону исключавшиеся из колониального общества должны были заплатить полностью все долги. Выкресты из колонистов пытались переложить свои немалые долги на общество колоний. Решение по этому вопросу принималось на министерском уровне и обычно затягивалось на долгие годы. Так было с колонистом Новополтавки Давидом Папе, принявшем христианскую веру в

1849 г. и «нареченном в святом крещении Павлом». В 1853 г. его дело все еще не было закрыто [82].

10. Уменьшение влияния религии на евреев-земледельцев в конце XIX - начале XX вв.

Политика поощрения крещения и попытка заменить в колониях старых раввинов и меламедов не принесли ожидаемых результатов. Большого успеха правительство достигло в создании в еврейских колониях школ со светскими элементами образования. Первую школу по распоряжению графа М. С. Воронцова открыли в Большом Нагартаве, административном центре еврейских колоний. На должность учителя был зачислен Гезионовский (родом из Польши, учитель Варшавского еврейского училища, «специалист по еврейству», служил в Еврейском комитете в Варшаве, крестился). Начальная школа с русским и еврейским языками обучения была открыта 18 мая 1840 г. В августе того года там числилось всего 18 учащихся в возрасте от 9 до 15 лет. Еврей-колонисты, естественно, не проявляли желания отдавать своих детей на воспитание к выкресту. В 1846 г. начальство констатировало: школа «пользу принесла весьма мало, и до сего времени нет еще ни одного ученика, который мог бы занять должность писаря», и школу закрыли [83].

К школьной проблеме власти вернулись через много лет. В 1859 г. Министерство государственных имуществ, в ведении которого находились еврейские колонии, поручило Попечительному комитету разработать для них проект училища. Однако в течение 7 лет комитет бездействовал. Не дождавшись проекта, министерство пришло к заключению, что административным порядком нельзя добиться успеха, а действовать "на невежественный народ следовало через образованных евреев же, сочувствующих цели правительства". В этом отношении оказался подходящим лицом Маркус Гурович, вызвавшийся осуществить эту задачу. Министр А. А. Зеленой поручил председателю комитета по согласию с генерал-губернатором войти в соглашение с Гуровичем и разработать проект училища [84].

Гурович разработал проект «в духе еврейской религии, дабы устранить недоверие масс к училищам» и постепенного перехода к «искоренению фанатизма поселенцев». Пока проект изучался в министерстве, колонисты вследствие посещения их Гуровичем возбудили ходатайство об открытии училищ для первоначального преподавания русского языка, арифметики, еврейского языка и закона Божьего в колониях Новополтавке, Ингульце, Романовке, Новом Береславе и Львово без всякой помощи от казны. Затем к перечисленным колониям присоединились общества Большого и Малого Нагартава, Доброй, Сейдеменухи, Бобрового Кута и Ефингара. Колонисты при поддержке Гуровича открыли первые училища [85].

Перед утверждением проекта Гуровича министерство направило действительного статского советника К. А. Петерсона в еврейские колонии, чтобы проверить уже работавшие там училища и убедиться, могли ли они «достигнуть искоренения в евреях-земледельцах вредного религиозного фанатизма». Петерсон нашел в еврейских колониях 10 русских школ. Каждой школе он дал характеристику. Так, школу в колонии Романовка он характеризовал следующим образом. Она имела «достаточное помещение» для 11 учеников. Учил в ней еврей Малага, «очень способный молодой человек» школу, потому что местный меламед внушал ненависть к русской школе». Петерсон докладывал, что все осмотренные школы были «вообще не дурны», но могли бы быть «еще лучше, если бы не мешали мелаеды и их наговоры обществам колоний». Для устранения этого зла Петерсон предлагал «держаться при каждой школе просвещенного мелаеда, а всех частных мелаедев устранить». Петерсон подчеркивал, что еврейский народ осознал необходимость изучения русского языка, «на котором говорят в земских собраниях, в судах и в других доступных для него местах». Поэтому, говорил Петерсон, евреи будут учить русский язык вне зависимости от того, будут ли учреждены в колониях школы с помощью правительства или без нее [86].

М. Гурович продолжал по собственной инициативе опекать училища в колониях. За существенную пользу, которую он принес просвещению евреев-

колонистов М. Гурович был награжден орденом Святого Станислава 3-й степени [87] (Приложение 5).

Образование продолжало развиваться. В конце XIX – в начале XX веков в колониях открылись народные училища с четырехгодичным курсом обучения. В 1907 г. в колониях Херсонской губернии действовали 16 училищ. В 1904 г. во всех колониях Екатеринославской губернии были построены новые здания школ. Преподаватели назначались из евреев, выдержавших экзамен на звание учителя. Преподавание общеобразовательных предметов велось на русском языке. Закон Божий преподавал меламед, предлагаемый на должность обществом и утверждаемый инспектором народных училищ. Школы не могли принять всех детей школьного возраста. В первую очередь принимали мальчиков. В 1907 г. в школах Херсонской губернии обучалось 2145 детей евреев-колонистов, что составляло 67,2% детей школьного возраста, тогда как средний показатель по губернии был 44,1%. Кроме государственных и общинных школ в колониях появились частные школы с аналогичной программой обучения. Люди старого завета, стремились сохранить отцовские традиции, игнорировали новые школы и воспитывали своих детей у мелаamedов в строгом соответствии с законом. Но таких «фанатиков было немного и с каждым годом становилось меньше и меньше: жизнь брала свое» [88; 89; 90; 91].

Помимо школ в начале XX века в колониях стали открываться русско-еврейские библиотеки-читальни, которые содержались на членские взносы и частные пожертвования. Например, в Романовке библиотека была открыта в 1911 г. В ней числилось 1,5 тыс. Книг, из которых 283 были на еврейском языке. 75 % читателей были моложе 17 лет. В колониях местной интеллигенцией создавались самодеятельные театры. Деньги от театральных представлений, шли на поддержку библиотек [92].

В еврейских колониях стали получать популярные газеты на еврейском и русском языках. Их ожидали с нетерпением и передавали из рук в руки. Горячо обсуждались международные и внутренние события. Евреи-земледельцы все

больше стремились приобрести сельскохозяйственные знания, освоить передовые методы земледелия. От этих знаний и методов зависело материальное благополучие крестьянина. Их все больше увлекали мечты о «всемирном братстве», когда все люди станут любить друг друга и будут пользоваться сообща плодами культуры, науки и техники.

Повышение уровня базисной грамотности, развитие контактов с окружающим миром, доступ к литературе и средствам массовой информации способствовали постепенному отходу от веры и соблюдению обычаев в еврейских колониях. Этот процесс наблюдался прежде всего в молодежной среде, более открытой новым веяниям, более образованной и культурной. В старшем же поколении религиозность по-прежнему была достаточно прочна. Естественно, что процесс отхода от религии в колониях начался позже, чем в крупных городах Херсонской и Екатеринославской губерний, где население подвергалось более сильному воздействию со стороны быстро формирующихся буржуазных отношений.

О происходивших изменениях в колонии Нагартав оставил воспоминание учитель Мойше Евзерихин, прибывший в колонию в начале 1890 гг.: «Первый свой Пейсах в колонии провел в большой и светлой синагоге, полной людей. Все одеты празднично. Многие одеты в черные кафтаны. На молодых одежда современная, есть и шляпы. Молодой хазан (певец псалмов) пел чистым приятным голосом. Крестьяне с пониманием молились. Возможно они знали тонкости религии меньше чем городские евреи, но заповеди исполняли строго... Однако общение с персоналом больницы и с людьми соседней деревни, с родственниками и знакомыми из близлежащих городов и местечек принесли результат. Повлияла и библиотека, располагавшаяся в доме богатого колониста, где в холодные зимние дни было тепло и чисто. Полки с книгами на русском и иврите манили молодежь. На широком длинном столе свежие газеты и журналы из разных городов России. Во дворе дома находился большой сарай, где ставили спектакли любительские актеры-колонисты и кочующие труппы, там проводились книжные балы и вечера песни. 302пуст ямног эти

мероприятия перевели в более просторное помещение. Можно представить, что уровень этих мероприятий был невысок, но они дарили богатые впечатления жаждающим душам. К каждому собранию, лекции или спектаклю долго готовились как к важному событию и долго помнили его потом... Молодежь колонии хотела перемен...» [93].

Лев Троцкий, родившийся в 1879 г. в семье богатого еврея-земледела колонии Громоклей, вспоминал 303пуст ямного лет об отходе от веры и соблюдения обычаев в своей семье: «Религиозности в родительской семье не было. Сначала видимость ее еще держалась по инерции: в большие праздники родители ездили в колонию в синагогу, по субботам мать не шила, по крайней мере, открыто. Но и эта обрядовая религиозность ослабевала с годами, по мере того как росли дети и рядом с ними благосостояние семьи. Отец не верил в Бога с молодых лет и в более поздние годы говорил об этом открыто при матери и детях. Мать предпочитала обходить этот вопрос, а в подходящих случаях поднимала глаза к небесам» [94].

Хасидизм, именно к этому течению принадлежало большинство евреев-колонистов, не был готов к происходящим изменениям в городах, местечках и еврейских колониях. Он решительно отвергал любые изменения традиционного образа жизни, утратил свою привлекательность в связи с многочисленными скандалами в руководстве и был вынужден перейти от наступления к обороне.

11. Борьба советской власти с религией в еврейских колониях

Революция и гражданская война 1917-1921 гг. Превратили Херсонскую и Екатеринославскую губернии в арену непрекращающихся боевых действий, которые сопровождались взрывом антисемитизма и массовыми кровавыми и разрушительными погромами. Советская власть осуждала погромы и реально с ними боролась. Именно поэтому далекие от политики евреи-земледельцы, в том числе и глубоко верующие, в основном отдали свои симпатии большевикам и пошли на их поддержку и сотрудничество.

После окончания Гражданской войны религиозные общины в колониях находились в плачевном состоянии. Они не имели средств на ремонт синагог и

на содержание духовного персонала. Типичным было положение в колонии Новозлатополь: «Антирелигиозные идеи внедряются в колонии самой жизнью. Нет возможности содержать весь духовный персонал. Нет средств отремонтировать синагогу. Весь духовный персонал состоит из раввина, он же резник. Он получает ... 15 пудов ржи в месяц и имеет еще небольшой доход от резания кур. Остальные духовные должности, как-то: габай-староста, кантор, шамес-служба и другие, бесплатны, они выбираются из состава колонистов. Раввин колонии очень интересный старик. Ему 70 лет, он недавно приехал из Литвы. Живет со своей старухой-женой. У него два сына: один в Красной армии, а другой в городе служит в советском учреждении... Синагога страшно запущена, стены обваливаются, во многих окнах не хватает стекол. Впрочем, надо заметить, что в этом отношении не лучше обстоит дело и с частными домами...» [95].

По мере улучшения экономического положения колоний религиозная жизнь в них стала понемногу восстанавливаться. Отмечался рост религиозных общин.

Определенную помощь в возрождении оказал Джойнт. В начале 1920-х гг. Джойнт легально выделял средства на поддержку религиозной жизни и образования в разных районах страны, в том числе и в сельскохозяйственных колониях. Вскоре из-за противодействия советской власти распределять такую помощь легально стало невозможно. Для продолжения поддержки религиозной деятельности в 1922 г. в СССР образовался подпольный Раввинский комитет. Его возглавил шестой Любавичский ребе Йосеф-Ицхак Шнеерсон. Джойнт, а затем Агро-Джойнт, оказывали регулярную денежную помощь комитету в его работе. В середине 1920-х гг. Советское правительство приступило к созданию новых еврейских сельскохозяйственных поселений на Юге Украины и в Крыму. Й.-И. Шнеерсон поддерживал своими усилиями планы правительства в деле привлечения необходимых иностранных инвестиций. В то же время он направил своих представителей в эти районы. Так, в Крыму в результате их деятельности удалось открыть несколько хедеров, пригласить шойхетов и

построить одну микву. Борьба шла «за каждую исполненную заповедь, за каждый прожитый по-еврейски день». Однако силы были не равны [96; 97].

Большевистское правительство вело против религии бескомпромиссную борьбу. Цель коммунистических правителей состояла в том, чтобы сломать любые традиции, связанные с любой религией. Борьба с иудаизмом в еврейских колониях, как и по всей стране, началась с категорического запрета на организованное религиозное воспитание детей. Основанием для закрытия хедеров стал Закон об отделении церкви от школы, и уже в сентябре 1918 г. Государственный комитет по просвещению разослал циркуляр, запрещающий преподавание религиозных предметов детям и подросткам. Однако до окончания Гражданской войны хедеры в колониях продолжали работать явочным порядком. В декабре 1920 г. Еврейский отдел Наркомпроса принял решение о начале кампании против хедеров и иешив. После указаний сверху постановления о закрытии хедеров принимались на местном уровне. Так, 8 декабря 1922 г. состоялось общее собрание членов Добренского Комитета незаможных селян (крестьянской бедноты), на котором было принято решение о закрытии хедеров в колонии [98]. Такие же решения принимались и в других еврейских колониях. Вскоре легальные хедеры в колониях были ликвидированы. Однако в течение нескольких лет хедеры в колониях еще продолжали подпольную деятельность. Подпольные хедеры были закрыты с новой волной натиска на религию в конце 1920-х гг., дети должны были учиться только в советской школе.

В школу пришли новые учителя, закончившие уже советские педагогические заведения. В них они приобрели политические знания и опыт, чтобы воспитывать детей и молодежь в духе советской идеологии. На большинство детей школьная идеологическая машина действовала безотказно. Еврейская молодежь довольно быстро воспринимала коммунистические догмы. За короткий период в еврейских колониях и поселках школа с помощью пионерской и комсомольской организаций воспитала новое поколение евреев.

Школа транслировала коммунистическую идею не только ученикам, но и в массу еврейского крестьянского населения. Учителя принимали участие во всех проводившихся на селе общественно-политических кампаниях, в том числе антирелигиозной пропаганде. Школа, пионерская и комсомольская организации широко вмешивались также в бытовую жизнь еврейской семьи. Дети, особенно старшего школьного возраста, приносили главные перемены в еврейскую семью. Именно на них и через них, не имевших багажа традиционной жизни, сильнее всего действовала идеологическая машина, несшая новую культуру. Дети «просвещали» родителей, требовали, чтобы те выписали газеты, купили радио, читали книги и т.п.

Особенно раздражала большевиков, как в свое время и царских чиновников, привязанность евреев-земледельцев к религиозным праздникам. Поэтому большое внимание власти уделяли разоблачению их содержания. Так, Песах трактовался как «закаменелый пережиток старины» и «праздник классовых врагов». Была даже подсчитана «неэкономность мацы», и указывалось, что, если бы еврейство отказалось от этого обряда, «можно было бы накормить 60 тыс. Еврейских колонистов, которые голодают» (весна 1922 г.) [99]. Позже еврейские клерикалы и кулаки обвинялись в использовании семенного зерна для выпечки мацы, тогда как правительство призывало к подготовке семян для весеннего сева [100].

Антирелигиозные мероприятия чаще всего проводились руками молодежи, объединенной в комсомольские организации. Власти устраивали в праздничные дни массовые альтернативные мероприятия.

Вот так отметили «Красный сейдер» (пасхальный вечерний обряд) в колонии Новозлатополь в 1924 г. «Сначала собралось человек 50 комсомольцев и беспартийной молодежи; вскоре затем остальная молодежь, наскоро справив семейный сейдер дома, также поспешила сюда, никакие уговоры родителей не помогли. Пришлось старикам подчиниться молодым, - или урезать «агаду» (пасхальный рассказ об исходе из Египта) и кончать поскорей, или закончить обряд после ужина и ухода молодежи. Молодежь управилась с «кнейдлах»

(клецки из мацовой муки), а «агаду» оставила старикам. Между тем, в школе было веселое празднество. Яркий свет двух больших висячих ламп, накрытые столы с белым хлебом и всякой всячиной привлекали взор всей колонии. Начали приходить и дети и более пожилые колонисты. И в результате в десятом часу школа была полна народа, и не только школа, но и кругом нее толпился народ, висели на окнах, ломились в дверь и т. д. Прочитали заранее приготовленную «красную агаду», разъяснили ее, поужинали и разошлись. У всей колонии осталось яркое впечатление от этого праздника» [101].

Отмечалось, что молодежь Новозлатополя «совсем отошла от религии; пожилые тоже охладели к выполнению религиозного ритуала. В субботу открыто курят, ездят на работу молодые и старые. Посты не соблюдаются; ежедневные молитвы почти никем не совершаются. О молодежи и говорить не приходится; даже кошерные ограничения в пище многими не соблюдаются. Из всех обрядов крепко еще держатся «брис» и «хупе» (обрезание и венчание), а остальные обряды уходят в область предания. Из религиозных братств сохранилось еще только «хевре-кадише» (погребальное братство), ибо советских красных похорон в колонии нет» [102].

В результате активной антирелигиозной политики у евреев-колонистов изменилось отношение к еврейской традиции. Так, во время осенних религиозных праздников в 1929 г., как отмечалось в протоколе заседания президиума Запорожского окружного совета союза воинственных безбожников, в еврейских колониях работало 95-98% населения. На поля вышла не только молодежь, но и люди, преклонных лет (хотя они и отмечали все эти праздники) [103].

Коллективизация в еврейских колониях сопровождалась ростом антирелигиозной пропаганды. Для этой цели широко использовалась еврейская периодическая печать. С марта 1931 г. в Москве стал выходить ежемесячный антирелигиозный журнал на идиш «Дер Апикойрес» (Безбожник). Журнал вел борьбу с такими обычаями и обрядами иудаизма как выпечка мацы, празднование субботы, традиционных праздников, соблюдение Йом-Киппура и

др. Руководство Общества землеустройства еврейских трудящихся (ОЗЕТ) выписало журнал для всех еврейских колхозов. Кроме того, оно обратилось с письмом ко всем республиканским и областным организациям ОЗЕТ по поводу распространения «Дер Апикойрес» по всей сети районных отделений и ячеек ОЗЕТ [104]. В дополнение к центральной еврейской печати, антирелигиозную пропаганду вела печать еврейских национальных районов Юга Украины и Крыма. Время от времени, особенно перед еврейскими праздниками, в разных городах и районах для антирелигиозной пропаганды печатались специальные листки, которые распространялись в еврейских колхозах.

В старых колониях и новых еврейских поселениях организовывались «безбожные колхозы». Например, сельскохозяйственные артели Сталиндорфского еврейского национального района «Согласие» и «Хлебороб» объединились в колхоз «Безбожник». Сельскохозяйственная артель «Сталин» решила назвать себя «Безбожной артелью им. Т. Сталина», не печь мацы и работать в пасхальные дни. Заработок одного пасхального дня артель обязалась передать на постройку дирижабля «Клим Ворошилов» [105]. В еврейских колониях и поселках работали кружки безбожников. Эти кружки, еврейские школы, комсомольские и партийные организации выпускали стенгазеты, проводили вечера, лекции, личные беседы с «отсталыми». В клубах проводились антирелигиозные вечера, как правило, с помощью комсомольской организации и учителей еврейской школы, где говорилось о ненаучности и контрреволюционности религии. Особенно активизировалась борьба с религией в дни главных религиозных праздников.

В еврейских колхозах стали преследовать «религиозных мракобесов» (служителей культа и активных членов еврейских общин). Они становились «лишенцами» (лишенные избирательных и других прав) и врагами революции. Их клеймили позором и репрессировали. Гонения вынуждали служителей культа и активистов покидать колонии или прекращать свою религиозную деятельность и приспосабливаться к новым условиям жизни. Однако некоторые

из них, несмотря на опасность, продолжали свое дело, работая одновременно в колхозе.

О сложной судьбе служителей культа и активистах того времени остались воспоминания современников.

В колонии Ратендорф Новозлатопольского района «жил пекарь реб Вильшанский. Это был высокий, сильный еврей с большой белой бородой, носивший длинный черный сюртук. Он же выполнял обязанности раввина (в его доме евреи собирались на молитву), и делал обрезание мальчикам. Моим моэлем тоже был реб Вильшанский». В 1930-е гг., когда усилились гонения на верующих, он вынужден был покинуть колонию [106].

На окраине Майфельда (Крым), «недалеко от железной дороги, стоял дом Хаима Раппопорта. Это был бородатый еврей, еще не старый, физически крепкий, с добрыми глазами, в которых всегда таилась усмешка. Жил он с женой и двумя сыновьями – Абрамом и Шуриком. В молодости он учился в иешиве и получил почетную профессию шойхета (резника), но в колхозные годы эта работа была в строжайшем запрете. За «нетрудовые доходы» бедняга несколько лет хорошо хлебнул на лесоповале» [107].

В 1937 г. сталинские репрессии не обошли и Фрайдорф (участок №3 в Крыму). «Нашему дедушке тогда было 95 лет. Он изучал кабалу, молился по утрам и вечерам, соблюдал еврейские традиции, субботу и другие праздники. Деду приписали «религиозную пропаганду», что расценивалось как антисоветская деятельность. Когда пришли с ордером на его арест, чекисты смутились. Приняли это за ошибку и решили исправить ее. Вместо старенького слабого старичка забрали здорового, энергичного, средних лет дядю, ярого атеиста» [108].

Шойхет и моэль (человек, делающий обрезание) колонии Красноселка Мендл Желиховский потерял свою работу, когда в колонии закрыли синагогу. «Как духовное лицо, в годы коллективизации Желиховский и вся его семья стали «лишенцами». Он был образованным человеком, хорошо знал русский язык. Это помогло ему окончить Ростовские заочные бухгалтерские курсы, и до

лета 1941 г. он работал бухгалтером сельского потребительского общества в нашей колонии Красноселка. Желиховский прекрасно понимал, что быть лишенцем очень опасно для всей семьи – могли выселить в Сибирь. Надо было спасти себя и семью. И он принял решение, которое исполнял аккуратно. Во время уборки колхозного урожая он вставал чуть свет, брал мешок и уходил на уже убранное поле, собирал оставшиеся колоски. Все собранные колоски он относил в колхоз, а потом уходил на свою работу. Так продолжалось несколько лет, пока «громада» (общество) колхоза не постановила вернуть Менделю Желиховскому, следовательно, и семье гражданские права. В 1937 г. он уже голосовал на выборах» [109].

В годы коллективизации активно велась кампания против традиционного дня отдыха в субботу. Евреев-колхозников обязывали работать в этот день, а их детей – ходить в школу. В еврейских колхозах за «субботние прогулы» устанавливались штрафы. Как это делалось в уже упомянутом Майфельде рассказал М. Выгон: «Работал отец и в поле, и на молодом винограднике, и в холодном коровнике на семи ветрах. Все было бы терпимо, но вот беда – как соблюдать субботу... соблюдать субботу стало для отца проблемой жизни и смерти. За каждый «прогул» в субботу штрафовали: в первый раз – долой 5 трудодней, второй раз – 10, в третий – 15... Зимой еще можно было найти выход, а летом, в страдную пору, когда отец работал скирдоправом?» [110].

Значительная часть членов общины, прежде всего молодежь, перестала ходить в синагогу даже по субботам. В конце 1920-х гг. Усиливается антирелигиозная пропаганда. Она становится более массовой и воинственной. Сопrotивление верующих быстро слабело (Приложение 6).

Количество членов общин и лиц, которые посещали синагоги и молитвенные дома, значительно уменьшилось. Большинство членов религиозных общин составляли крестьяне в возрасте старше 30 лет. Например, в Межириче синагогу посещали в 1927 г. 54 человека, из которых шестеро были в возрасте 30-35 лет, четверо – 35-40 лет, 44 – старше 40 лет. В

этом же году в Новозлатопольской общине из 120 членов 14 человек были в возрасте 20-25 лет, 33 – 30-35 лет, 27 – 35-40 лет, 46 – старше 40 лет [111].

В конце 1920-х гг. Власти приступили к ликвидации синагог в еврейских колониях. Их закрытию предшествовала шумная кампания. Обоснованием для реквизиции синагог стало отсутствие в колониях помещений для школ, клубов, библиотек и других организаций культурного предназначения.

Закрытие синагог в еврейских колониях проходило по типовой схеме, которая легко просматривается на примере все той же колонии Романовка. В ней на конец 1929 г. проживало 1635 человек, из которых 1621 евреев. В колонии существовало две синагоги, обслуживавшие по данным властей 254 верующих. В результате «проведенной работы» 466 выборщиков из 631 подписали ходатайство о закрытии хоральной синагоги и использовании ее здания для местной школы. В ходатайстве сообщалось, что верующие не проявляли возражений против закрытия синагоги, так как они могут удовлетворять свои религиозные потребности в оставшейся второй синагоге. Президиум Херсонского окружного исполкома своим решением удовлетворил ходатайство крестьян Романовки. В 1930-е гг. «по просьбе трудящихся» была закрыта и вторая синагога [112].

Закрытие синагоги колонии Новозлатополь в 1929 г. аргументировалось тем, что население колонии на неоднократных общих собраниях избирателей, на которых присутствовали 550 и больше лиц (а всего избирателей было 565), приняло решение относительно закрытия синагоги как не нужной для общества и о передаче ее здания под сельбуд (дом крестьянина). Отмечалось, что за передачу здания под сельбуд при сборе подписей подписалось 446 человек из 739, которые проживали в колонии, и что немногочисленное количество верующих (20–30 душ) не могли удерживать здание, рассчитанное на 500 и больше посетителей. В решении также оговаривалось, что верующие могли удовлетворять свои религиозные потребности в соседней колонии, которая находилась в 3-4 км от Новозлатополя [113] (Приложение 7).

Еще одной целью борьбы с религиозными «пережитками» и «предрассудками», стали законы кашрута. Советская пропаганда призывом есть свинину не ограничивалась. В созданных еврейских колхозах внедрялось свиноводство, ставшее одним из символов новой еврейской жизни.

Перед еврейскими колхозами ставилась задача, что «свинья... безусловно должна занять первое место среди остальных домашних животных в связи с повышенными способностями ее быстро производить мясо» [114].

Свинья уже давно была «обращена в еврейскую веру». Свиноводство еще до большевистской коллективизации стали развивать в сионистских сельскохозяйственных фермах, готовивших молодежь к алие в Палестину. Свиноводство было одним из главных направлений хозяйства в крупнейшей сионистской ферме Тель-Хай в Крыму [115; 116].

Беспрецедентные возможности, полученные советскими евреями в 1920-1930 гг., вели к быстрому отчуждению масс евреев от своей религии и традиций. Доля отошедших от религии у евреев была значительно выше, чем у многих других национальностей страны. Перепись 1937 г. показала, что верующих среди евреев старше 16 лет было 17%, в то время как по стране в целом эта цифра была выше более чем в 3 раза [117].

Большинство жителей еврейских колоний перестали соблюдать субботу, требования кашрута, обряды обрезания и другие заповеди. Значительная часть колонистов вступала в партию, комсомол, становилась колхозными активистами. Их жизнь наполнялась политической и общественной работой, связанной с колхозным строительством, проведением политических кампаний и советских праздников.

Однако добиться создания «евреев нового типа», полностью отрицавших религию и старую традицию, не удалось. Характерной особенностью еврейской молодежи стало смешение коммунистической идеологии с традиционно еврейскими национальными чертами. Выросший в еврейском сельскохозяйственном поселении Михаил Выгон писал: «В моем раннем детстве все перемешалось: пионерский галстук и пасхальный седер, клятва

юного ленинца перед отрядом и «фир кашес», которые я старательно задавал отцу, важно восседавшему во главе праздничного стола, вечерние уроки у крикливого меламеда, недоучки Юды, и заседания совета дружины, тайна бармицвы, когда отец торжественно вручил мне бархатный мешочек с талесом и надел тфилин, первый и последний раз в жизни, а через год я получил в райкоме комсомольский билет» [118].

Несмотря на перемены в еврейском быту в советское время, все же религиозная жизнь, прежде всего среди представителей старшего поколения колонистов, продолжалась. Они собирались для молитвы практически подпольно в частных домах. Основные еврейские праздники, так или иначе, отмечало почти все население колоний.

Основная же масса еврейского населения страны, в том числе и евреев-земледельцев, противопоставила религиозной жизни надежды на реализацию декретированных большевиками лозунгов и обещаний, в первую очередь осуществлении на практике всеобщего межнационального равенства. Но эти надежды не оправдались. Реальность 1920-1930-х гг. Привела к крушению культовых и семейных традиций, а в 1941-1942 гг. К национальной катастрофе.

Литература и источники:

1. Пасик Я. История еврейских земледельческих колоний Юга Украины и Крыма // Электронный ресурс: <http://evkol.ucoz.com/index.htm>
2. Flames: a Chanukah discourse from Gates of radiance. Brooklyn, NY : Kehot, 2002. P. 155.
3. Хабад: история противоречий // Электронный ресурс: <http://ujew.com.ua/habad-istoriya-protivorechij>
4. Пасик Я. История еврейских земледельческих колоний Юга Украины и Крыма.
5. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. М.: Издание Сабашниковых, 1928. С. 76.

6. Еврейская энциклопедия. Том 10. С.-Петербург. Издательство Брокгауз и Ефрон. С. 856.

7. Гессен Ю. История еврейского народа в России. Т. 1. Л. 1925. С. 170-171.

8. Мстиславль // Еврейская энциклопедия. Том 11. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. Кол. 357.

9. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. С. 149.

10. The Zemach Zedek and the Haskalah Movement, Chapter 1: The Influence of the Tzemach Tzedek // Электронный ресурс: <http://www.jewish-history.com/chabad/haskalah1.html>

11. Полное собрание законов (ПСЗ) Российской империи. Собрание второе. Том 10. Отделение первое. 1835. СПб, 1836. С. 318.

12. ПСЗ Российской империи. Собрание второе. Том 12. Отделение второе. 1837. СПб, 1838. С. 854.

13. Государственный архив Одесской области (ГАОО). Ф. 1, оп. 2, д. 71, л. 1-32.

14. ПСЗ Российской империи. Собрание второе. Том 10. Отделение первое. 1835. СПб, 1836. С. 319.

15. Там же. С. 321.

16. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807-1887 г. СПб., 1887. С. 508-509, 537.

17. ГАОО. Ф. 6, оп. 2, д. 14291, 1851-1857 гг.

18. Государственный архив Херсонской области (ГАХО). Ф. 22, оп. 1, д. 95, л. 303.

19. Сенатские ведомости 1864 № 24 с. 2.

20. Евреи Одессы и Юга Украины: История в документах. Книга 1. (кон. XVIII-нач. XX вв.). Одесса. ООО «Студия Негоциант». 2002. С. 108.

21. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 421, 456.

22. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. С. 170.
23. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 280.
24. Там же. С. 563.
25. Волости и важнейшие селения европейской России. Выпуск VIII. Губернии Новороссийской группы. СПб. 1886. С. 83.
26. Большая синагога в Романовке Николаевской области // Электронный ресурс: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=17501>
27. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 548.
28. Блюменфельд И. Письма о херсонских еврейских колониях. Письмо четвертое. // Учено-литературный и политический журнал Восход. Июль 1892. С. 6.
29. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 93, 285, 421, 454.
30. Гейзер М. Жажда свободы и доля раба // Электронный ресурс: <http://www.lechaim.ru/ARNIV/114/geyzer.htm>
31. Газета «Юг». 1902. 29 января (№ 1119).
32. Брамсон Л.М. Поездка в южно-русские еврейские колонии (путевые наброски). С.-Петербург, Типо-Литография А.Е. Ландау. 1894. С. 18.
33. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 572-573.
34. Из воспоминаний раввина Моше Кнапова.
35. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 280, 548, 605.
36. Там же. С. 285, 421, 451.
37. Там же. С. 618.
38. ПСЗ. Собрание второе. Том 4. Отделение первое. 1829. С.-Петербург. 1830. С. 539-541.
39. A Mother in Israel, Brooklyn, New York, Revised Edition 2006. P.198.
40. Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. Одесса, 1901. С. 89.
41. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. С. 169

42. Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. С. 89

43. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 437

44. Из воспоминаний раввина Моше Кнапова // Электронный ресурс:
http://www.evkol.ucoz.com/m_knapov.htm

45. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. С. 168-169.

46. Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. С. 89.

47. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 454.

48. Блюменфельд И. По колониям Херсонского уезда. Факты и мысли // Учено-литературный и политический журнал Восход. Декабрь 1894. С. 17.

49. Ленау М. Цадик из Белоруссии духовный наставник евреев-земледельцев на Юге Украины // Электронный ресурс:
<http://romanovka.nm.ru/zadik.html>

50. ГАХО. Ф. 22, оп. 1, д. 95, л. 881-882.

51. Пасик Я. Данные о колониях Херсонской губернии // Электронный ресурс: // http://evkol.ucoz.com/list_kherson.htm

52. Щукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.). Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. С. 137.

53. ГАХО. Ф. 22, оп. 1, д. 95, л. 865, 881-882.

54. Menashe Lavut // <https://www.geni.com/people/Menashe-Lavut/6000000018489060410>

55. Штейман Б. История еврейской земледельческой колонии Романовка 1841-1941 // Электронный ресурс:
<https://sites.google.com/site/romanovka11/istoria/istoria-kolonii>

56. Биография рабби Менахема-Мендла Шнеерсона // Электронный ресурс: <http://chassidus.ru/library/jacobson/biography.htm>

57. Гельман Б. Об утверждении мещанина Мошки Разумного в должности раввина для евреев, состоящих в Черноморском флоте // Материалы

Пятнадцатой ежегодной международной конференции по иудаике. Часть 2. М. 2008. С. 218-219.

58. ГАОО. Ф. 6, оп. 4, д. 21049, л. 1-13.

59. Николаев // Краткая еврейская энциклопедия (КЕЭ). Том 5. Кол. 719-720.

60. Щукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. С.138-139

61. A Mother in Israel. P. 197-210.

62. Раввинские училища в России // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том 13. Стлб. 257.

63. ПСЗ. Собрание второе. Том 30. Отделение второе. 1855. С.-Петербург. 1856. С. 316.

64. ПСЗ. Собрание второе. Том 32. Отделение первое. 1857. С.-Петербург. 1858. С. 381-382.

65. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 673.

66. Херсон // КЕЭ. Том 9. Кол. 776–777.

67. Раввинская комиссия // Еврейская энциклопедия. Том 13. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. Стлб. 234.

68. Блюменфельд, Герман Фаддеевич // Еврейская энциклопедия. Том 4. С.-Петербург. Издательство Брокгауз и Ефрон. Стлб. 678-679.

69. Разные известия // Неделя. 1892. №39. Стлб. 1259.

70. Vassili Schedrin. Jewish Souls, Bureaucratic Minds: Jewish Bureaucracy and Policymaking in Late Imperial Russia, 1850-1917. Wayne State University Press. 2016

71. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. С. 120.

72. Гриневиц Е.В. Херсонская губерния на страницах еврейской периодической печати (конец ХІХ – нач. ХХ вв.) // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск ІІ. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2013. С. 117-118.

73. Шукин В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX-начало XX вв). Очерки истории. Николаев. Издатель П.Н. Шамрай. 2016. С. 236.

74. Там же. С. 154.

75. Хроника // Земледельческая газета. №51. 1904. С. 847 // http://xn--90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_NP_001953/viewer/?page=2102

76. Съезд представителей евр. Общин при Раввинской комиссии 1910 г. // Еврейская энциклопедия. Под общей редакцией Л. Каценельсона. Том 14. С.-Петербург. Стлб. 617-618.

77. Шукин В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX-начало XX вв). Очерки истории. Николаев. Издатель П.Н. Шамрай. 2016. С. 354-355.

78. Гатагова Л. Юдофобия: сумма зол // Новый мир истории России. Форум японских и российских исследователей. К 60-летию профессора Вада Харуки. М.: АИРО-XX, 2001. С. 105-121.

79. From the Hebrew Press 1858 – 1900 // https://kehilalinks.jewishgen.org/colonies_of_ukraine/from_the_hebrew_press_1958.htm

80. Израильские христиане // Еврейская энциклопедия. Том 8. Издательство Брокгауз-Ефрон, С.-Петербург. Кол 56-58.

81. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. С. 112-113.

82. ГАОО. Дело по распоряжению Попечительного комитета об исключении из земледельческого звания по с. Новополтавка еврея Давида Папе, названного в святом крещении Павлом Папе.

83. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. С. 179-181.

84. Никитин В.Н. Евреи земледельцы. С. 593.

85. Там же. С. 597.

86. Там же. С. 519, 599-600.

87. Там же. С. 606.

88. Земцов М. Е. Еврейские крестьяне: Краткий очерк экономич. Положения евреев-земледельцев Екатеринослав. Губернии. СПб., 1908. С. 31.

89. Бєлий Д.Б. Єврейські землеробські колонії Херсонського повіту на зламі доби (1919–1922 рр.) // Архіви України. № 1–3 (251). 2003, С. 140.

90. Шайкин И. Народный учитель, общественный деятель А.Т. Шайкин // Электронный ресурс: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2002/Conf23-02.htm>

91. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть. С. 143-144.

92. Бєлий Д.Б. Єврейські землеробські колонії Херсонського повіту на зламі доби (1919–1922 рр.). С. 138.

93. Симхони И. Моисей Евзерихин (из книги «Евреи-земледельцы в степях России» 1965) // Электронный ресурс: <http://nagartav.narod.ru/evzori.htm>

94. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. Берлин, 1930, Т.1. С. 106.

95. Штейн М. Колония Новозлатополь // Сб. Еврейское местечко в революции. Государственное издательство, Москва-Ленинград, 1926. С. 139-141.

96. Бейзер М. История «Джойнта» в России, СССР и СНГ // Общинная жизнь. №2. Ноябрь 2004.

97. Ховкин Э. С. Непокорившийся. Иерусалим: Еврейская книга, 2007. С. 120.

98. Пасик Я. Еврейская колония Добрая // Электронный ресурс: <http://www.evkol.ucoz.com/dobraya.htm>

99. Крїчкер О.Ю. Боротьба радянської влади за витіснення релігійної свідомості з традиційного життя єврейських громад у 1920-х рр. (на прикладі містечок Правобережної України). «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. К., 2011. Випуск 48 (6). С. 127-133.

100. Anti-passover Campaign by Soviet Yiddish Press // JTA. April 5, 1933.

101. Штейн М. Колония Новозлатополь. С. 141.

102. Там же. С. 140.

103. Козлова І. Єврейські релігійні громади Гуляйпільського району Запорізького округу у двадцятих роках ХХ сторіччя (за документами держархіву запорізької області) // Запорожские еврейские чтения. Вып. 10, 2009.

104. Антирелигиозный журнал на еврейском языке // Трибуна. №13-14. 10 мая 1931. С. 30.

105. Первые безбожные колхозы в Сталиндорфском районе // Трибуна. №11 (101) 10 апреля 1931. С. 15.

106. Из воспоминаний Шлоймо Искольда // Электронный ресурс: <http://www.evkol.ucoz.com/iskold.htm>

107. Выгон М. Еврейское счастье в степи под Джанкоем // Электронный ресурс: http://www.evkol.ucoz.com/m_vygon.htm

108. Сурпина Д. Что я знаю и помню // Электронный ресурс: http://www.evkol.ucoz.com/d_surpina.htm

109. Желиховский Хаим. Последний шойхет в советском Донецке // Газета «Наша жизнь» (Израиль) // Электронный ресурс: http://donjetsk-jewish.ucoz.ru/news/poslednij_shojkhet_v_sovetskom_donecke/2013-01-04-229

110. Выгон М. Еврейское счастье в степи под Джанкоем.

111. Козлова І. Єврейські релігійні громади Гуляйпільського району Запорізького округу у двадцятих роках ХХ сторіччя (за документами держархіву запорізької області).

112. Письмо административного отдела Херсонского окрисполкома в президиум окрисполкома по закрытию синагоги в с. Романовка Березнеговатского района от 28 декабря 1929 г. //, Сб. документов и материалов «Еврейское население на Николаевщине». Т.2. Николаев. Атолл. 2004. С. 91.

113. Козлова І. Єврейські релігійні громади Гуляйпільського району Запорізького округу у двадцятих роках ХХ сторіччя (за документами

держархіву запорізької області) // Запорожские еврейские чтения. Вып. 10, 2009.

114. Друянов М. За развитие свиноводства в еврейских колхозах // Трибуна. 1930. №21. С. 17.

115. Коган Ф.М. Страницы движения Гехалуц (пионеров) в Украине. 1916-1928 гг // Сб. документов и материалов «Еврейское население на Николаевщине». Т.2. Николаев. Атолл. 2004. С. 7.

116. Риф. Лицом к еврейскому Траму // Трибуна. №19 (145). 15 июля 1932. С. 12.

117. Козлов С.Я. Этнос, общество, государство. Российские евреи: концессионная ситуация в конце XX в. // ЭО. 2000. N 5.

118. Выгон М. Еврейское счастье в степи под Джанкоем.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Прихожане у здания синагоги колонии Богодаровка
Екатеринославской губернии. 1904 г.

Фото Евгения Шнейдериса (EVKOL)

Здание бывшей синагоги в селе Романовка Николаевской области. 2009 г.

Подписи и печати раввина Абрама Лавуга

evkol

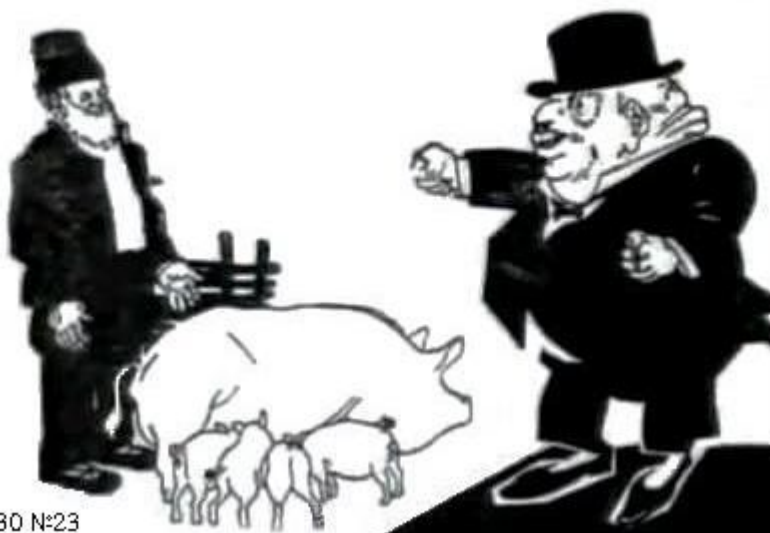
Подписи и печати раввина Абрама Лавуга

Колонисты возвращаются из синагоги. Каховский район.
 Фотография из книги М. Бейзера, М. Мицеля «Американский брат. Джойнт в
 России, СССР, СНГ»

СВИНЬЮ В ЕВРЕЙСКИЕ КОЛХОЗЫ!

Трибуна 1930 №23

Плакат под названием «Свинью в еврейские колхозы!».

Заслуженный еврей-свиновод. Херсонщина. 1930-е гг.

Фотография Александра Бродштейна

О награждении раввина еврейских колоний Ново-Витебск, Ново-Подольск и Ново-Ковно Беньямина Княжика золотой медалью «За усердную службу»

(ф. 6, оп. 4, д. 21699)

20 июля 1862 г.

Приговор колонистов Ново-Витебска, Ново-Подольска и Ново-Ковно об исходатайствовании награды раввину Б. Княжику

Мы, нижеподписавшиеся общества колоний Нового Подольска, Нового Ковно и Нового Витебска, имели между собой суждение о службе раввина нашего, Бениамина Княжика, и рассуждение: как до поступления на должность к нам он был уже избранным прежде в колонии Излучистой раввином по утверждению Херсонского губернского правления, где пробыл на должности своей с 1845 по 1853 годы, а потом для образования порядков в отношении введения религиозных обрядов во вновь устроенных наших 3-х колониях, он избран нами на такую должность к себе, которую исправляет и в настоящее время у нас на все 3 колонии. Следовательно, сочтя все время продолжения службы его раввином, какое означает более 5-ти трехлетий. А потому имея в виду существующее законное положение, что раввины пробывшие непрерывно на своих должностях десятилетний срок, награждаются за выслугу узаконенных лет медалями, и как раввин наш, Бениамин Княжик, согласно точного смысла сего законного положения, прослужил уже, собственно, у нас более узаконенного срока, в особенности, в 3-х обществах, где, без сомнения, постоянно имеет более заботы, чем другой служащий в одной лишь колонии, кроме всего, исправив эту должность по новому устройству наших колоний при получении весьма ограниченного жалованья. Потому, в поощрении за столь продолжительную деятельную и усердную службу его раввином, всепокорнейше просим Попечительство, в уважение к единогласной просьбе наших 3-х обществ, не оставив принять со стороны своей начальные ходатайства о предоставлении раввина нашего, Бениамина Княжика,

к награде на основании существующих законоположений, каковой наш приговор. Так как большинство голосов зависит от колоний Новоподольска и Новоковно, просим Новоподольский сельский приход представить от себя на благорассмотрение в Попечительство; а что приговор сей действительно составлен с добровольного нашего согласия, в том собственноручно подписались.

(85 подписей)

20 июля 1862 г.

Приложение 9

**Уведомление Министерства государственных имуществ
Попечительному комитету об иностранных поселенцах Южного края
России о награждении Б. Княжика медалью.**

(ф. 6, оп. 4, д. 21699)

Государь Император, по положению Комитета г.г. Министров, в 19 день сего года, Всемилостивейше соизволил помиловать Раввину Еврейских колоний Херсонской губернии Ново-Витебска, Ново-Подольска и Ново-Ковна земледельцу колонии Излучистой Бениамину Княжику, за усердное исполнение им своей обязанности, золотую медаль "За усердие" для ношения на шее на Станиславской ленте.

Источник: Евреи Одессы и Юга Украины: история в документах. Книга 1 (кон. XVIII - нач. XX вв.). Одесса: ООО Студия Негоциант, 2002. С. 108. (Труды Государственного Архива Одесской области. Т. VII).

Я. Пасик

РЕЛІГІЯ І ЄВРЕЙСЬКІ ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КОЛОНІЇ

Анотація. В статті подано ґрунтовний опис релігійного життя в єврейських землеробських колоніях Південної України від їх заснування (1807-1809 рр.) до Другої світової війни.

Ключові слова: євреї, землеробські колонії, релігія, хасидизм, освіта.

Я. Пасик

РЕЛИГИЯ И ЕВРЕЙСКИЕ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ КОЛОНИИ

Аннотация. В статье представлено обстоятельное описание религиозной жизни в еврейских земледельческих колониях Южной Украины от их основания (1807-1809 гг.) до Второй мировой войны.

Ключевые слова: евреи, земледельческие колонии, религия, хасидизм, образование.

J. Pasik

RELIGION AND JEWISH AGRICULTURAL COLONIES

Abstract. The article gives a thorough description of the religious life in the Jewish agricultural colonies of Southern Ukraine from their foundation (1807-1809) till the Second World War.

Key words: Jews, agricultural colonies, religion, Hasidism, education.

УДК 94(477.4) «18-19»

Андрій Шевченко

(член громадського об'єднання «Красвед»,

м. Ізмаїл, Україна)

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЇВ У БУДЖАКУ У ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

На землях молдавської Бессарабії євреї оселилися за часів правління молдавського господаря Романа I (1393-1394). На початку XVI ст. вони посилено переселялися в регіон з Польщі та Німеччини.

На півдні Бессарабії (Буджака) євреї з'являються за часів панування османської імперії. Так, на старому єврейському цвинтарі в Кілії збереглися погребіння, що датуються кінцем XIV – початком XVI ст. В Аккермані перша згадка про євреїв – раббонітів відноситься до 1591 р. В Ізмаїлі єврейські дрібні торговці згадуються за 1769 р. Восени 1811 р. на території Ізмаїльської фортеці мешкали 32 особи єврейського походження: 8 осіб – це голови родин, 7 – самотні євреї, решта (17 осіб) - члени родин (жінки, діти). Більшість єврейських родин були не чисельними – середньостатистична сім'я складалася з 4 осіб [1, с. 44; 4, с. 76].

Однак масштабне переселення євреїв відбулося після приєднання Бессарабії до Росії. Цьому сприяло намагання російського уряду швидко заселити та освоїти незорані землі Буджака. Переселення євреїв заохочувало «Положення про устрій євреїв» 1804 р. Воно відкрило для них доступ до придбання у власність незаселених земель або оренди поміщицьких

маєтків на всій території, що входила в «зону осілості». Окрім цього, положення надавало бідним євреям можливість переселятися на незаселені державні землі з правом отримання кредиту від держави на облаштування на новому місці. Нові землевласники отримували також звільнення від рекрутської повинності.

Спочатку євреї здебільшого селилися у центрі та півночі Бессарабської області. За підрахунками надвірного радника П. Свіньїна на початку XIX ст. в цілому в краї мешкало майже 5 тис. євреїв [8, с. 206]. У 1817 р. в Бессарабській області мешкало 3826 єврейських родин (понад 19 тис. осіб, що складало 4,2 % населення області). Зокрема у 1817 р. в Ізмаїлі кількість євреїв становила 89 осіб. Це була третя за чисельністю група, що склала 13,4% від загальної кількості її мешканців. У середині 1818 р. на території міста Тучкова, фортеці Ізмаїл, найближчих хуторах мешкало 178 євреїв. В 1827 р. в Кілії мешкало 211 єврейських родин [4, с. 76].

Незначна кількість євреїв пояснювалася відсутністю чіткого правового статусу земель в Буджаку та існуванням Дністровської митно-карантиної лінії, що значно ускладнювала торгівлю з Одесою. Ще капітан О. Защук, характеризуючи населення краю, зазначав, що «це плем'я розкидане повсюди, і в Бессарабії становить доволі важливу частку населення, як за кількістю, так і тому, що майже вся місцева торгівля знаходиться в їхніх руках» [6, с. 171]. Отже торговельні перепони суттєво стримували єврейську міграцію до Буджака.

У 1818 р. відбулося законодавче унормування статусу Бессарабської області і відповідно становища євреїв в регіоні. «Устав створення Бессарабської області» (1818 р.) визначав основні категорії місцевого населення, серед яких були й євреї, що поділялися на три окремі групи: купців, міщан і землеробів. За цим документом євреям заборонялося вступати на цивільну службу, однак дозволялося переселятися до міст Буджака, займатися торгівлею «за молдавським звичаєм», тобто без сплати гільдійського податку та займатися землеробством на незайнятих землях. Також їм дозволялося утримувати

млини, трактири, шинки [4, с. 75]. Ця постанова дала поштовх до єврейської колонізації Буджака, яку можна умовно поділити на 2 етапи.

I. 1818-1830 рр. – визначення правового статусу євреїв у Бессарабській області. Чітке окреслення їх господарських прав.

II. 1830-1856 рр. – активізація переселення євреїв, внаслідок впровадження в Бессарабській області гільдійської реформи та створення сільськогосподарських колоній в області.

Так в Ізмаїлі на 1820 р. мешкали вже 364 дорослі особи – євреїв, яка здебільшого займалися торгівлею. Дрібною – 16 осіб; продажем вина – 26 осіб; крамничною торгівлею – 13 осіб; утримування шинка – 9 осіб; купецтвом – 6 осіб. Окрім торгівлі, частина єврейських мешканців працювали кравцями, булочниками, шевцями [4, с. 76-77].

Серед найбільш заможних мешканців міста Ізмаїл виділялися Хайкель Майорка Абрамович (власник будинку, комори, крамниці); Журик Морткович (будинок на 6 кімнат, комора); Зельмин Булочник (власник 2-х будинків та кількох крамниць); Кальман – власник будинку, крамниці, кількох комор; лікар Шультац (2 будинки). На території фортеці працювала єврейська лазня, яку утримував Лейба Косадурович.

Серед місцевих купців Кілії виділявся єврей Циновал; одеські комерсанти Хіопі, Метакса; Вільдермана. Серед тих, хто оселився в Кілії в першій половині XIX ст. була родина равві Кахане, який невдовзі став найбільшим експортером кілійського зерна. Саме Кахане був ініціатором будівництва в містечку синагоги – Бейт Мідраш

Другий етап переселення був пов'язаний із проведенням гільдійської реформи в Бессарабії та намаганням російського уряду створити сільськогосподарські колонії для євреїв.

У жовтні 1829 р. Департамент зовнішньої торгівлі надав Департаменту різних податків та зборів рішення Кабінету міністрів від 27 вересня 1827 р. «Проведення в Бессарабії гільдійської реформи зразку 1824 р.». У березні 1830 р. Департамент різних податків та зборів

затвердив проект реформи, а 26 вересня 1830 р. цей проект затвердив Сенат [9, с. 20].

За Постановою Сенату від 15 січня 1831 р. пільги отримали купці - євреї Севастополя та Миколаєва, що переселилися до Бессарабії, зокрема до придунайських портів. Так, М. Воронцов у 1836 р. зняв квартирну повинність з групи євреїв, що переселилися з Миколаєва до Ізмаїла. В 1838 р. євреї Новоросійської губернії та Бессарабії, що мали дипломи лікарів, допускалися на службу по всіх відомствах без обмежень [3, арк.1, 2, 6, 74].

Податки за надання свідоцтва І-ІІ гільдії переважно сплачували євреї. Як зазначив О. Защук: «Вплив дрібних торговців-євреїв в Бессарабії дуже значний. Вони мають в своїх руках капітали, монополію в торгівлі й відповідно всю промисловість краю. Однак внаслідок лінощів та малоздатності місцевого населення Бессарабії, євреї тут потрібні для руху всіх галузей промисловості» [6, с. 173].

Завдяки цим свідоцтвам вони отримували право оселятися в усіх містах та місцевостях імперії, порушуючи тим самим «зону осілості осіб іудейського сповідання». За торговельне свідоцтво І гільдії для торговельних підприємств І розряду або промислове підприємство І -ІІІ розряду сплачували 75 крб.; для торговельних підприємств ІІ розряду або промислових підприємств ІV - V розряду – 30 крб. Завдяки переселенню євреїв до портових міст Буджака їх часта зросла до 3,6 % міського населення у 1844 р. На 01.01.1856 р. в Ізмаїлі мешкали 30 746 осіб, з яких до єврейської громади належало 3 276 осіб або 10,65% від загальної кількості населення. В Аккерманському повіті мешкали 2 236 євреїв [2, с. 52-53].

Враховуючи той факт, що більшість єврейського населення займалася дрібною торгівлею та ремеслами, на поч. 1830-х рр. царський уряд вкотре вирішив «прив'язати» євреїв до землі шляхом створення в Бессарабії єврейських землеробських поселень та надання окремих пільг їх мешканцям. Всього в губернії існували 16 єврейських землеробських колоній, і лише 1 у Буджаку. Так, у 1846 р. у с. Романівка (сучасне Басарябка, республіка Молдова) була заснована

єврейська господарська колонія. У 1859 р. тут мешкали 86 родин. У 1897 р. євреї становили 71% населення (1150 осіб). Швидке зростання чисельності колонії пояснювалося виробництвом кошерного вина. Крім того 119 єврейських родин в Чимішлії та Каушанах Бендерського повіту (сучасні Нові Каушани м. Каушань та с. Лісне Тарутинського району Одеської області) були зайняті землеробством. Тому можна спростувати висловлювання одного з офіцерів Генерального штабу, «привчити євреїв до землеробства не вдалося. Воно знаходиться в них на низькій стадії» [5, с. 114].

Саме виходячи з цих фактів, на початку 1840-х рр. три освічених єврея: кременчуцький 1-ї гільдії купецький син Давид Зеленський; павлоградський III-ї гільдії купецький син Йосиф Рабинович; уманський городянин Яків Гольденвейзер звернулися з листом до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М. Воронцова з проханням допомогти їм у реалізації плану щодо створення на території Бессарабії зразкової єврейської землеробської колонії. До листа було додано детальну програму та план облаштування колонії.

За задумом авторів, колонія повинна була отримати назву Михайльсдорф. Для організації зразкової колонії планувалося викупити у держави 5 000 дес. землі в Бессарабії. План складався з 38 параграфів, в яких детально описувалися права та обов'язки членів майбутньої колонії. Так, передбачалося, що першими переселенцями будуть 50 єврейських родин (кожна повинна була мати 450 руб. на розвиток господарства), які будуть займатися землеробством, скотарством, садівництвом і городництвом. Автори планували введення своєрідного цензу на переселення до колонії: родина повинна була мати відповідний економічний статус, характеризуватися благонадійністю та певним освітнім цензом. У програмі чітко прописувалися обов'язки та права керівників колонії (бургомістр, раввін, скарбник).

Багато уваги в проекті програми було приділено вихованню та навчанню дітей. На особливу увагу заслуговують думки авторів проекту щодо перспектив поєднання понять єврей та землеробство, які не посоромилися визнати, що

«євреї початку ХІХ ст. не займаються обробкою землі, ... вони навіть забули про це заняття, до якого втратили довіру. ...Звикнувши до дрібної торгівлі, ... боячись забобонів, вони не можуть оцінити користі від роботи на землі» [5, с. 16-23].

Запропонований план зацікавив генерал-губернатора, який направив листа Бессарабському військовому губернатору з проханням знайти вільні землі для облаштування зразкової єврейської колонії. Однак відповідь була невтішною: необхідної кількості вільної землі в Бессарабії не було. Так, мабуть одне з останніх прагнень євреїв створити зразкову землеробську колонію в Бессарабії залишилося нездійсненим.

У 1844 р. російський уряд встановив для євреїв два нових обов'язкових податки. Це так звані коробковий: євреї повинні були платити практично за все: за вживання в їжу м'яса (його виготовлення та продаж); за спадок; за здачу в найм власних будинків і комор; за носіння єврейського одягу тощо. І свічний збір – за використання євреями суботніх свічок [1, с. 55].

Мабуть через такі заходи, єврейська громада досить лояльно сприйняла перехід Буджака до складу Молдавського князівства у 1856 р. Євреї практично не іммігрували до Росії, їх частка зросла до 4,2 % населення.

Національний склад населення Ізмаїльського, Кагульського цинутів у 1859-1860 рр. (складений «Lucrarile statistice ale Moldovei») [11, р. 126].

Національність	Кількість осіб	У % до населення
Євреї	5 945 (5312 – міські євреї)	7,7
Всього	138 521	100

Понад 89 % всіх євреїв були міщани, які продовжували займатися торгівлею. В Аккерманському повіті чисельність євреїв зросла до 1178 осіб. З поверненням Буджака до Російської імперії і облаштуванням торговельної інфраструктури портових міст, чисельність євреїв невпинно зростала. За

переписом 1897 р. євреї склали 9,7 % населення Кілії та Рені, 15,6 % Ізмаїла та Аккермана.

Повна картина етнічного складу Ізмаїльського та Аккерманського повітів за Всеросійським переписом 1897 р. представлена нижче [7, с.8].

Національність	Ізмаїльський повіт		Аккерманський повіт	
	тис. чол.	у % до населення	тис. чол.	у % до населення
Євреї	11 715	4,8	12 280	4,6
Разом	241 769	100	264 375	100

Причому з 7968 євреїв Ізмаїла та Аккермана - 174 особи (2,18 %) були купцями, решта дрібними ремісниками.

Серед відомих купців слід згадати Соломона Ніренберга, який маючи у 1898 р. торгові обороти у 125 тис. крб., продавав мануфактурні вироби у Бельцах, Арцизі, Кишиневі [2, с. 200-201].

Купівлею зерна в придністровських районах займалися французькі євреї Луї Дрейфус і Маас. Вони у великих масштабах вели закупівлю зерна і на власних судах доставляли його до Одеси. Найбільшим експортером приднаунського ячменю була компанія «Бланк і Ефрусі», яка мала головне представництво в Кишиневі [10, с. 198, 202].

Вони конкурували з відомими у Придунав'ї негоціантами Дрейфуаром, Вільдельшамом, які у 1913 р. разом вивезли за кордон 121 тис. пудів хліба [2, с. 151, 156-157].

Відомими підприємцями в Аккермані були євреї О. Волошин, З. Гершман, Бр. Гутник, М. Краснянський, Ш. Хахам, М. Шейнберг. Бакалією займалися Л. Фейгін, Б. Штейнберг та його син І. Б. Штейнберг.

Зокрема в Кілії у 1913 р. євреям належало: єдина у місті аптека, та 2 склади з ліками; єдина в місті пекарня; 2 перукарні; 25 магазинів; 4 лісопильки тощо [12].

В Ізмаїлі єврейським торговцям належали приміщення на центральній вулиці Садової та більшість підприємств міста.

Євреї приймали участь і в розгортанні банківського капіталу. Зокрема, в ізмаїльському відділі Російського зовнішньої торгівлі банку 1914 р. головою обрали Бориса Давидовича Пристера та помічником Арона Ізраїлевича Коренмана. Знаходилася посада агента банку у Кілії, яку займав А. І. Фельдман [12].

Не сприяли економічному розвитку єврейської громади погроми 1865, 1905 рр. в Аккермані, 1872, 1905 рр. – в Ізмаїлі, 1917 р. – в Кілії. Лише з приєднанням Буджака до Румунії у 1918 р. ситуація значно стабілізувалася.

Аналізуючи майже 100-літнє перебування євреїв у Буджаку, слід визначити, що вони значно вплинули на торговельне життя регіону, зокрема портових міст. Було б неправильним говорити про нездатність євреїв до землеробства. Скоріше кроки російського уряду в цьому питанні були непослідовними. Незважаючи на релігійні та економічні утиски, єврейська громада зростала і розвивалася у торговельному житті регіону.

Література та джерела:

1. Аникин В. Ремесленники-евреи Бессарабии в XIX в. / В. Аникин // Проблемы истории и права евреев Молдовы. – Кишинев : Elan Inc SRL, 2011. – С. 43-56.
2. Жуков В.И. Города Бессарабии 1861-1900 гг. Очерки социально-экономического развития. /Виктор Ильич Жуков. - Кишинев: Штиинца, 1975.- 291 с.
3. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» Ф. 56. - Оп.1. - Спр. 161. Дело о взыскании квартирных сборов с евреев, переселившихся из Николаева в Измаил. – 9.12.1832- 7.07. 1838. – 1-93 арк.
4. Кузьмина С. Єврейське населення Бессарабії в першій половині XIX ст. / С.Кузьмина // Етнічна історія народів Європи. – 2012. – № 14. – С. 75-79.

5. Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. Исторический очерк по данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. – Одесса : Типография Г.М. Левинсона, 1901. – 239 с.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. –Т. 2 : Бессарабская область : Ч. 2. /Сост. Ген. штабакап. А. Защук. – 1862. – 261 с.
7. Мельник С. К. Революционное движение в Придунайском крае в период империализма (1900-1917). /Степан Кирилович Мельник. - Киев – Одесса: изд. «Вища школа», 1981. - 132 с.
8. Свиньин П. Статистика. Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиньиным, 01.06.1816 г. / Павел Свиньин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.VI. – 1867. – С. 175-320.
9. Шевченко Андрій. Торговельне законодавство Бессарабської області у першій половині ХІХ ст. /Андрій Шевченко. //Матеріали VIII Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 20-річчю незалежності України 21-22 жовтня 2011 р.: Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Історія. Політологія. Міжнародні відносини. – 2011. - № 583-584. – С.20-24.
10. Шемяков Д.Е. Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма. /Дмитрий Егорович Шемяков. – Кишинев: Штиинца, 1980.- 250 с.
11. Lucrarile statistice ale Moldovei . - Cap. II. - Populatiunea. - Iasi, 1862. – 152 p.
12. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября

А. Шевченко

**ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЇВ У БУДЖАКУ
У ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

Анотація. В статті розглянуто процес переселення євреїв до Буджака, визначено їх місце в економічному житті регіону в ХІХ – поч. ХХ ст.

Ключові слова: євреї, Буджак, господарство

А. Шевченко

**ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРЕЕВ БУДЖАКА
В ХІХ - НАЧ. ХХ СТ.**

Аннотация. В статье рассмотрены основные этапы, причины и направления переселения евреев в Буджак, проанализировано участие евреев в экономической жизни региона.

Ключевые слова: евреи, Буджак, экономика.

A. Shevchenko

**ECONOMIC ACTIVITY OF JEWS IN BUDZHAK
IN THE XIX – BEGINNING OF XX CENTURY**

Abstract. The article examines the main stages, reasons and directions of the resettlement of Jews to Budzhak, analyzes the participation of Jews in the economic life of the region.

Key words: Jews, Budzhak, economy.

РОЗДІЛ 3

Єврейська община в етнополітичному, культурному й економічному просторі України та світу

УДК 94(477.73)(=411.16)

Віктор Доценко

*(Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова,
м. Київ, Україна)*

ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРЕЙСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Правобережна Україна, перебуваючи у складі Російської імперії упродовж ХІХ ст., стала ареною суспільно-політичних, етно-релігійних та економічних трансформацій, які відбувалися під впливом російської урядової політики інтеграції нових територій та їх населення до імперського простору.

Регіон, який в російську імперську добу отримав назву Південно-Західного краю відзначався складною етно-релігійною ситуацією, яка вимагала від імперського уряду швидкої реакції. Етнічну більшість населення регіону складали українці (переважно селяни). Неофіційними володарями краю залишались польська та сполонізована шляхта, яка складала 7,8% населення. Значний відсоток населення складали євреї [3, с. 6].

Єврейське населення Правобережної України, яке активно заселило регіон за польської доби, упродовж існування Речі Посполитої користувалося підтримкою польської шляхти та представників місцевої адміністрації. Євреї тісно співпрацювали з польською знаттю в різних сферах економіки краю. Їх здібності до підприємництва, грамотність та тісні фінансові зв'язки з різними

регіонами Польщі та навіть Європи, використовувались польськими землевласниками для розвитку власних господарств.

Для розвитку власної економії Ф. Потоцький 1760 р. дозволив євреям селитися в містечку Соколівка, займатися виробництвом та продажем горілки, ремеслом та торгівлею. При цьому поселенці отримали заборону на торгівлю в суботу та християнські свята, мали сплачувати податок на утримання місцевого костюлу. Отримали і привілей – на 3 роки звільнялись від сплати податку з винокуріння. Економічні пільги та сприяння місцевого поміщика зробили свою справу. Через п'ять років іудейська громада містечка складала 585 осіб [5, с. 94].

Польські магнатські роди, які мали у власності значні маєтності на території Правобережної України, користувалися винятковим правом виробництвом і продажем алкоголю на своїх землях, так званої пропінації. Винокуріння збагачувало польських поміщиків. Для виробництва горілки використовувались надлишки зібраного зерна, які не йшли на ринок. Відходи від винокуріння йшли на годівлю худоби. Частину продукції реалізовували місцевим селянам, частину продавали на ринку. Право пропінації разом з багатьма іншими видами господарської діяльності поляки традиційно передавали в оренду євреям. У такий спосіб шляхта звільнялась від щоденних економічних клопотів і впроваджувала інститут посередництва між власними інтересами та споживачами, своїми підданими селянами. [6, с. 215] Поступово євреї монополізували виробництво та реалізацію спиртного серед місцевого селянства. За згодою з місцевим поміщиком, євреї відкривали шинки та корчи, де місцеві селяни мали можливість швидко залишити свої мізерні кошти. Крім того в шинкаря чи корчмаря селянин міг отримати спиртне в борг під високі відсотки. Серед українського селянства така діяльність єврея формувала стереотипний уявлення, що євреї навмисно спаюють християн, «обдирають» сільських жителів, а отриманими коштами діляться з місцевим польських паном.

Стереотипи підсилювали і оренди євреями православних та уніатських церков. Польські шляхтичі-католики передавали євреям право отримувати платежі від місцевого православного люду за користування церквою та дотриманні релігійних обрядів при хрестинах, весіллях, похованні небіжчиків.

Отже, зайнятість євреїв ремеслом та торгівлею, їх участь у гуральництві, винокурінні та шинкарстві підтримувалась місцевими польськими магнатами. Вони всіляко сприяли заселенню власних сіл євреями та отриманню ними міських привілеїв. В нових містечках зосереджувалась торгівля, ремесло та продаж горілки. Тобто між євреями та польськими магнатами склалась взаємовигідна економічна співпраця. Поміщик з появою містечка отримував юридично закріплену економічну монополію, а євреї можливість легально брати участь в економічному житті округи. Після поділів Речі Посполитої російські чиновники, провівши детальний аналіз засад економічного життя нових імперських підданих, дійшли висновку, що саме «містечка» є опорою магнатського господарювання в регіоні [7, с. 14].

Можна погодитись з думками єврейського історика Й. Петровського-Штерна, що польські євреї та магнати залежали один від одного, однак все ж правовий статус польського шляхтича, чи магната був вищим за статус єврея. Тому євреї досить часто зазнавали економічного та соціально-особистісного приниження зі сторони власників містечок. Досить часто євреї за свою службу при панському дворі отримували лише невелику платню, їм безпідставно могли підвищити ставки оренди. Не поодинокими були і випадки етно-релігійного приниження та наруги.

Польські шляхтичі дивились на євреїв як «примітивних простолюдинів», які стоять на нищій цивілізаційній сходинці у порівнянні з місцевим християнським людом. «В загальноприйнятому (поляками) уявленні євреї були обачними, лукавими, віроломними, користолюбними, трусливими, нечесними в комерційних угодах, нещирими в нормальних людських стосунках і ненадійними в будь-яких зв'язках по за межами свого кола» [2, с. 67].

Однак, не дивлячись на прояви антисемітизму серед Правобережної шляхти, ще досить довгий час євреї асоціювали себе з поляками та з польською державою. Це виражалось в поширенні серед євреїв Правобережної України самовизначення «польський єврей». Український історик С. Кальян наводить приклад поширеності і стереотипності в уявленні євреїв про свою соціокультурну ідентифікацію. «Ще у 1860-х рр., - пише дослідник, - єврейський письменник з України І. Линецький назвав головного героя свого антихасидичного сатиричного твору «Дос пойлішер йінгл» - «польський хлопчик». Хоча й описував єврея, котрий проживав в Україні» [1, с. 179].

На початку XIX ст. євреї продовжували відігравати значну роль в польській економіці краю, виконуючи роль посередника в відносинах між польськими землевласниками та кріпосним українським селянством. Як справедливо підкреслював Р. Колодейчик євреї «були невід'ємним елементом дворянсько-кріпацької системи», яка характеризувалась домінуванням сільського господарства, кріпосної праці та недорозвинутої промисловості та ринку [9, с. 56].

Євреї, які виступали орендарями та управителями маєтків, часто в очах місцевих селян були гіршими за місцевого поміщика. Отримавши маєток в короткострокову оренду, єврей-орендар намагався отримати з місцевих селян максимальний прибуток. Це вело до розорення кріпосних селян. Зростали і особисті селянські борги перед орендарем.

Єврейські управителі маєтків виконували «брудну роботу» направлену на організацію праці поміщицьких селян в маєтку та отриманні необхідних поміщику та орендарю платежів. У с. Кудринці Кам'янецького повіту Подільської губернії 22 квітня 1807 р. економ Я. Бронштейн жорстоко поведився з місцевими селянами. Примушував їх працювати у святкові дні та систематично наносив тілесні пошкодження, за що згодом був формально притягнутий до відповідальності [4, с. 88].

Євреї в першій половині XIX ст. продовжували відігравати важливу роль в економіці Правобережної України. Єврейська сільська посередницька

торгівля, яка розвинулась в регіоні, була вигідна як місцевим українським селянам, так і польській шляхті. Вона дозволяла не думати про збут надлишків вирощеного врожаю, а також купити необхідні повсякденні товари, не від'їжджаючи на ярмарок до міста. Євреї торгували як повсякденним крамом, так і реалізовували контрабанду – галантерею, атлас, бархат та ін.

Досить часто відносини між євреями і поляками залежало від людського фактору. Польський поміщик граф Мечислав Гроховський з повагою ставився до євреїв містечка Гриців Волинської губернії. Він активно допомагав фінансово, зокрема, жертвував землі та кошти на будівництво і утримання єврейських молитовних будинків [8, с. 148].

Маючи багатовіковий досвід виживання та співпраці з пануючим на Правобережній Україні польським етносом, євреї на початку XIX ст. продовжували практику переходу до католицького віросповідання. Це не було масовим явищем, однак з практичних міркувань, для можливості вільно розвивати оренди, співпрацювати з польськими землевласниками, євреї змінювали власне віросповідання. Крім того зміна віросповідання дозволяло євреям залишатися жити в селі, а не переселятися до містечка. За переписом 1897 р. ця група охоплювала 2,29% євреїв Волині, 1,94% євреїв Поділля та 1,56% євреїв Київщини [8, с. 148].

Після входження територій до Російської імперії ситуація в стосунках між поляками та євреями поступово змінюється. Євреї втратили пряму залежність від польських землевласників. В 1800 р. Сенат своїм рішенням заборонив поміщикам карати та судити євреїв, які проживали у їх маєтностях. Євреї могли поскаржитися на дії поміщика місцевим російським чиновникам.

Отже, під час перебування регіону у складі Речі Посполитою між українцями і євреями точилася постійна конкуренція на побутовому та економічному ґрунті. Євреї були захищені польським законодавством. Це дозволяло їм активно використовувати у побуті свою мову, дотримуватися своєї релігії. У стосунках з польським панством євреї користувалися польською мовою, що в очах українських селян перетворювало їх на польських

прислужників і власних ворогів. У стосунках з українцями євреї часто шукали підтримки у поляків. Опинившись у новій державі, євреї потрапили під жорсткий тиск з боку нової російської еліти, яка наголошувала на близькості поляків і євреїв [10, с. 5]. Особливо ця близькість проявлялась у сфері торгівлі, оренд та сільськогосподарського посередництва.

Загалом, тісні економічні стосунки, які склались між польською шляхтою та євреями, тобто пропінації та система орендного володіння, вкрай негативно впливали на відносини між євреями і українським селянством, формуючи у селян протестно-повстанські та погромні настрої, які за Речі Посполитої успішно стримували поляки.

Література та джерела:

1. Кальян С. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.). Полтава: «Довкілля-К», 2009. 336с.
2. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772-1825). Москва: «Мосты культуры», 2000. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://rus-sky.com/history/library/klier/>.
3. Кузнець Т. В. Населення Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 195 с.
4. Кундельський В. В. Єврейський чинник у міжнаціональних відносинах на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Випуск 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). 2014. С. 83-91.
5. Мельник І. В. Єврейське населення Уманщини наприкінці XVIII – на початку XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н.(доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – УДПУ. ім. Павла Тичини, Умань, 2018.

6. Пахолій С. Українсько-єврейське співжиття в Галичині й конструювання національного. Україна. Процеси націотворення (упор. Андреас Каппелер). Київ: КІС, 2011. 416с. С. 213-225.

7. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394с/

8. Сингаївська Н. М. Євреї та поляки в суспільно-економічному житті Правобережної України на початку ХХ ст. ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 жовтня 2010 р., Житомир. С. 147-153.

9. Соболевская О. А. Повседневная жизнь евреев Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX века: монография. Гродно: ГрГУ, 2012. 443с.

10. Юзефович Б. Еврейский вопрос в печати и в жизни. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1904. 16с.

В. Доценко

ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРЕЙСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Анотація. У статті проаналізовано процес трансформації взаємовідносин між юдейським населенням Правобережної України та християнами – поляками, українцями, росіянами у першій половині ХІХ століття.

Ключові слова: євреї, поляки, українці, соціально-економічні взаємовідносини, Правобережна Україна.

В. Доценко

ЭВОЛЮЦИЯ ЕВРЕЙСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ в.

Аннотация. В статье проанализирован процесс трансформации взаимоотношений между иудейским населением Правобережной Украины и христианами - поляками, украинцами, русскими в первой половине ХІХ века.

Ключевые слова: евреи, поляки, украинцы, социально-экономические взаимоотношения, Правобережная Украина.

V. Dotsenko

EVOLUTION OF JEWISH-POLISH RELATIONS ON RIGHT-BANK

UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract. The process of transformation of relations between the Jewish population on the Right-Bank of Ukraine and Christians - Poles, Ukrainians, Russians in the first half of the XIX century are analyzed in this article.

Key words: Jews, Poles, Ukrainians, socio-economic relations, Right-Bank Ukraine.

УДК 94 (477)

Олександр Тригуб

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили,

м. Миколаїв, Україна)

**ЄВРЕЙСЬКІ «КЛЕРИКАЛИ» В УРСР ПІД НАГЛЯДОМ
РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ
У ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1945-1946 рр.)**

Революційні події в сучасній Україні привели до форсованої демократизації суспільства та державного механізму, що, у свою чергу, надало безпрецедентно безмежні можливості для дослідників радянського минулого. Необмежений доступ до різного рівня документів радянських спецслужб підштовхнув до вивчення не тільки малодосліджених питань у вітчизняній історіографії, а й викриття «білих плям» часів тоталітаризму. До подібних тем, без сумніву, можна віднести й репресії по відношенню до єврейських релігійних діячів та їх послідовників у післявоєнний час. Саме це й підштовхнуло автора окреслити перспективи дослідження вказаної проблематики у розрізі перших років післявоєнного часу – 1945-1946 рр.

На відміну від більшості релігійних конфесій, що існували у тій чи іншій формі в радянській Україні у передвоєнний час і знайшли певне відродження у часи німецько-румунської окупації, іудаїзм і його течії повністю припинили своє існування у зв'язку і антисемітським характером окупаційного режиму. Лише в 1945 р. у низці міст УРСР почала відроджуватися діяльність єврейських релігійних громад. До кінця року в окремих містах сформувалися релігійні

групи, так звані «двадцятки», які звернулися до виконавчих органів влади з проханням їх реєстрації та відкриття синагог і молитовних будинків (міньйонів¹⁷). У результаті у Києві, Львові, Харкові, Житомирі, Вінниці, Херсоні та інших обласних і районних центрах на 1.02.1946 р. було відкрито 60 синагог, з яких 20 припадало на Чернівецьку область. При цьому з дозволу Ради у справах релігійних культур було відкрито лише 6 синагог, а інші діяли нелегально [ГДА СБУ].

Крім синагог єврейські громади відкривали нелегальні молитовні будинки (міньйони, або міньяни), яких тільки в Києві нараховувалося 11. Міньяни були організовані у Житомирській, Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській, Вінницькій, Львівській та інших областях. Місцеві управління Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) намагалися періодично закривати незаконні молитовні, але вони відкривалися в інших будинках, тобто були плаваючими, змінюючи своє місцезнаходження [ГДА СБУ].

Оскільки, з точки зору радянських спецслужб, на чолі єврейських громад здебільшого знаходилися особи «націоналістично налаштовані», багато з яких мешкали у Палестині та примикали до сіоністського руху, то вони проводили «активну націоналістичну роботу», яка йшла у розріз з офіційною політикою радянського режиму. Окрім цього, через контакти в Америці, Англії та Палестині направлялася інформація про «“бідуюче” становище євреїв у Радянському Союзі». Хвилював спецслужби і той факт, що до єврейських релігійних громад втягувалася інтелігенція та єврейська молодь, яка «виховувалася у націоналістичному сіоністському дусі» [ГДА СБУ].

Означене привело НКДБ до рішення про активізацію агентурно-оперативної роботи в єврейському середовищі. Вже на 1.01.1946 р. на єврейські релігійні групи, які йшли у документах НКДБ під рубрикою «Клерикали», було заведено 5 агентурних справ, 12 справ-формулярів, 15 обліково-

¹⁷ *Міньйон*, або *міньян* – (івр. מִנְיָן – рахунок, підрахунок, число) – в юдаїзмі, кворум з десяти дорослих чоловіків (старше 13 років, бар-міцва), необхідний для суспільного богослужіння і для низки релігійних церемоній. Кворум потрібен, щоб виголошена молитва вважалася молитвою всієї громади, а не індивідуальною. Деякі місця потрібно промовляти від імені громади. Це може бути просто будинок одного з євреїв, в якому вони збираються разом для молитви. Отже, міньян – це будинок для молитви.

спостережувальних справ і 3 справи попередньої агентурної розробки [ГДА СБУ]. У подальшому, протягом 1946 р., на єврейські активи заводилося у середньому 2-3 справи на місяць різного характеру. На щастя, більшість з них носила оперативно-обліковий характер і зрідка завершувалися арештами фігурантів.

Однією з перших групових агентурних справ першого мирного року була розробка «*Таліскунти*», заведена 2-м Управління НКДБ УРСР на членів правління Київської єврейської релігійної громади (на Подолі) на чолі із головою правління Лазарем Шварцманом і рабином Київської синагоги Іцко Шехтманом. Підґрунтям заведення справи стали агентурні донесення про те, що «керівний склад громади проводить серед віруючого єврейського населення націоналістичну та провокаційну діяльність» [ГДА СБУ]. Всього по справі проходило 5 осіб

Згідно агентурних даних громада підтримувала зв'язки з єврейськими комітетами у Палестині й Америці, «використовуючи для цього як легальні, так і нелегальні можливості». Переважно, ці «зв'язки» виражалися у листуванні й отриманні посилок через родинні зв'язки члена громади Ланцмана та через сина відомого цадика Тверського.

У результаті основним завданням, яке ставили перед собою чекісти, було «виявлення практичної антирадянської націоналістичної діяльності їх і каналів зв'язку з єврейськими комітетами в Палестині й Америці». Для отримання необхідної інформації у середовищі релігійної громади бути завербовані агенти «Спіноза» та «Упорний», які вже у перші місяці оперативної розробки надали низку цінних матеріалів про діяльність ключових фігурантів справи [ГДА СБУ]. Натомість, судячи з наявних матеріалів про подальшу історію Подільської синагоги, далі агентурної справи справа у стінах КДБ так і не пішла.

О.М. Гінзбург

(зі статті Л. Воловик)

На межі 1945-45 рр. у надрах Харківського обласного управління НКДБ народилася агентурна справа «Переселенці», де ключовим фігурантом виступав відомий радянський архітектор, інженер і публіцист Олександр Маркович Гінзбург (1876-1949).

Повернувшись по завершенні війни з евакуації до Харкова, О. Гінзбург був обраний головою Харківської єврейської громади. У своїй діяльності він прагнув окрім релігійної діяльності, провадити і роботу з підняття національної самосвідомості єврейської молоді.

Як писала харківська дослідниця Л. Воловик – це був час створення держави Ізраїль, ідеєю надання допомоги якому захоплювався О. Гінзбург. Він займався педагогічною та науковою діяльністю, але одночасно захопився відродженням національних традицій і створенням міської єврейської громади [Воловик, 2006].

В одному із своїх виступів О. Гінзбург зазначав:

«...громада повинна існувати, як чисто релігійне об'єднання, обов'язково в ній необхідно мати старих, які б молилися, а «між рядків» у діяльності громади повинно проходити національне питання.

...Нам необхідно організувати гуртки, тобто студентський осередок і підійти до єврейської молоді психологічно. Зуміти прищепити молоді необхідність любити свою націю. Необхідно залучити молодь до вивчення давньоєврейської мови, але робити це суворо таємно» [ГДА СБУ].

Намагаючись втілити у життя свої плани, О. Гінзбург доручив студенту Харківського державного університету Гольденбергу організувати зі студентів гурток для вивчення давньоєврейської мови та єврейської літератури. Гольденберг активно взявся за реалізацію вказаних ідей, розповідаючи студентам, що «євреї повинні мати свою батьківщину і боротися за створення самостійної держави».

До Гольденберга приєдналися Марія Коган Веніамін Люфман. Останні, згідно агентурних даних, заявляли про зростаючий антисемітизм в СРСР, пропонували повідомити про важке становище євреїв західний світ, а також виступали за створення навколо синагоги «міцної організації, яка була б спроможна боротися за права євреїв» тощо.

Все зазначене привело радянські органи держбезпеки до висновку, що необхідно «виявити практичну антирадянську діяльність» Гінзбурга та його оточення, встановити зв'язки із закордоном і з'ясувати про можливість існування єврейського «організованого підпілля» у Харкові. Для оперативної розробки у середовище харківської релігійної єврейської громади були упроваджені агенти «Вороніна» й «Опенгейм», які були добре знайомі з фігурантами справи і користувалися їхньою довірою [ГДА СБУ].

Ймовірно робота чекістської агентури була плідною, оскільки невдовзі синагога була закрита, а єврейська релігійна громада у 1948 р. розпущена. Гінзбурга відсторонили від усіх робіт і заборонили викладати, оскільки його діяльність була визнана «шкідливим проявом сіонізму». Через чотири роки, залишившись без засобів існування, обмовлений і зганьблений, залишившись на самоті, він захворів і помер у 1949 р. [Воловик, 2006].

На початку 1946 р. Житомирським обласним управлінням НКДБ було заведено агентурну справу під назвою «*Іскатели*», де під пильне око держбезпеки попав актив Малинської єврейської релігійної громади. По справі проходили Мойше-Аврун Йосипович Радомишльський, рабин малинської синагоги Зусь Лейбович Черняхівський, Мордух Полонський, Давид-Янкель Гершкович Грабар та інші.

Хвилювання чекістів викликав той факт, що громада збиралася для спільної молитви у нелегальному міньяні та планували створити громадську організацію, яка б допомагала євреям для виїзду до Палестини. Для цього актив громади проводили перепис єврейського населення Малина та навколишньої округи. Зазначене давало можливість скласти списки бажаючих виїхати як до Палестини, так і до США.

Окрім того, за даними агентів держбезпеки, актив громади «організовував збір коштів для надання допомоги бідним євреям і намагалися організувати письмовий зв'язок з єврейськими комітетами в Америці та Палестині, поширюючи брехливі вигадки про життя в СРСР». Для оперативної розробки у середовище малинської єврейської релігійної громади були упроваджені агенти «Местная» та «Демченко» [ГДА СБУ].

На початку (приблизно березень-квітень) 1946 р. Управлінням Міністерства державної безпеки (МДБ)¹⁸ по Київській області було заведено агентурну справу «Палестинці». Чекісти спиралися на наявні агентурні матеріали щодо групи активних єврейських релігійних діячів містечка Біла Церква на Київщині, що підозрювалися у належності до сіоністського підпілля. По справі проходило 4 особи на чолі з рабином Мойсеєм Бенціоновичем Фельдманом (1903-1977)¹⁹.

Як стверджують матеріали чекістів, більшість фігурантів справи були у минулому активними сіоністами й у довоєнний час зазнали репресій. По завершенні війни прибули зі східних районів СРСР до Білої Церкви (сам М. Фельдман був в евакуації у Татарській республіці, де працював у колгоспі [Мицель, 1998]), де розгорнули серед євреїв «активну антирадянську націоналістичну роботу». Це проявилось у згуртуванні євреїв навколо релігійної громади, яка відкрила синагогу, де під час зборів проголошувалися «заклики до створення буржуазної єврейської держави». Як і в усіх інших випадках, єврейській релігійній громаді інкримінувалося і налагодження зв'язків із закордоном (США, Палестина) через євреїв, що виїхали до Польщі.

Головним своїм завданням працівники МДБ вважали «повне викриття антирадянської націоналістичної діяльності та [з'ясування] їх (активу релігійної громади. – О.Т.) зв'язків з сіоністським підпіллям». Оскільки внутрішньої агентури (тобто завербованих агентів серед членів громади чи найближчого

---

¹⁸ Відповідно до постанови Верховної Ради СРСР від 15 березня 1946 р. НКДБ СРСР своїм наказом № 00107 від 22 березня 1946 р. був перейменований у Міністерство державної безпеки СРСР (МДБ СРСР).

¹⁹ Роки життя взяті з могили М.Б. Фельдмана та його дружини Рейзи Шлемівни Фельдман на цвинтарі у м. Біла Церква.

оточення фігурантів справи) у середовищі громади МДБ не мало, то «з метою активізації розробки, була намічено проведення вербовки агента-внутрішніка» [ГДА СБУ].

Як з'ясується із подальших матеріалів, швидко вербовку чекістам реалізувати не вдалося. Тому Київське управління МДБ у червні 1946 р. направило у рейдове відрядження²⁰ досвідченого агента «Емес». Останній підтвердив наявні агентурні матеріали та виявив низку осіб, які грали важливу роль у житті громади. Серед них особливий інтерес викликав відомий вчений-фольклорист, поет і письменник Шулім (Шолем) Іонтелевич Купершміт (1881-1968), який на той час був кореспондентом єврейської газети «Ейнікайт».

За даними агента «Емес», саме Купершміт є основною особою, яка ідейно очолювала «націоналістично налаштованих осіб, які згрупувалися навколо синагоги». Ще до війни він зустрічався з зятем Шолом-Алейхема – Бен Ціоном Гольденбергом, що проживав у США і передав йому «брехливі данні» (читати – *правдиві*. – *О.Т.*) про життя євреїв у СРСР. Ш. Купершміт проводив «антирадянську роботу серед єврейської молоді», направлену, за його власною заявою (дані агента «Емес»), на «витравлювання радянських поглядів на життя» (цитата Купершміта зі слів «Емес»).

Надалі з'ясувалося, що Ш. Купершміт підтримував тісні зв'язки з рабином М. Фельдманом. Разом вони «через євреїв, що виїхали з СРСР у порядку евакуації польського населення, встановили зв'язок з американськими “єврейськими комітетами”». При цьому Купершміт і Фельдман заявили чекістському агенту, що «самим зручним місцем для проведення організованої роботи серед єврейського населення є синагога», де «під час молитви можна безперешкодно зустрічатися з потрібними людьми, не викликаючи жодних підозр».

У перспективі спецслужби прагнули «виявити практичну антирадянську націоналістичну діяльність» фігурантів справи та «каналів зв'язку із

---

²⁰ Рейдові відрядження здійснювали *агенти-маршрутники*, який відправляли по заздалегідь визначеному маршруту для виконання конкретних завдань: виявлення нелегальних антирадянських націоналістичних або сектантських груп.

закордонними сіоністськими організаціями» [ГДА СБУ]. Однозначно можна стверджувати, що та пильна увага, яку чекісти приділяли справі «Палестинці», повинна була мати своє продовження і чекає на своїх дослідників.

У першій половині 1946 р. Ворошиловградським Управлінням МДБ було запроваджено агентурну справу «*Фанатики*», де об'єктом розробки виступила група активних єврейських «націоналістів-клерикалів», які підозрювалися у належності до сіоністського підпілля.

Підозрювані виступили організаторами єврейської релігійної громади у Ворошиловграді (нині – Луганськ), яка організувала нелегальні міньяни у місті. Згідно агентурних даних, «об'єкти розробки під прикриттям релігійної діяльності серед своїх наближених проводили активну антирадянську роботу, поширюючи брехливі вигадки на радянську дійсність і вихваляли життя у Палестині, куди мали намір виїхати самі та схиляли до виїзду своїх наближених».

В центрі агентурної розробки чекістів опинився уродженець Білорусі Хаїм Якович Хасін (1902 р.н.), що працював зубним техніком Ворошиловградської артілі «Промпобут» і займався приватною практикою зубопротезної справи. Ще з 1934 р. він прагнув виїхати до Палестини, але усі спроби отримати закордонний паспорт на право виїзду були провальними.

По завершенню Другої світової війни та з появою чуток про утворення національної єврейської держави у Палестині, бажання Х. Хасіна залишити СРСР лише посилилося. Тому він вирішив зробити собі фіктивний паспорт і через Ригу перебратися до Палестини. Ця інформація дійшла через агентуру до органів держбезпеки і 19 червня 1946 р. Х. Хасін був заарештований. Натомість прагнення чекістів у «викритті» Хасіна, як «учасника сіоністського підпілля та приналежності до англо-американської агентури» були безуспішними і 1 жовтня 1946 р. справу було припинено за недоведеністю звинувачення та звільнено з-під варті [ГДА СБУ; Відкритий список, 2021].

На початку 1946 р. Управлінням НКДБ Ворошиловградської області було заарештовано й іншого фігуранта ворошиловградської розробки Ханана

Абрамовича Позіна (1882 р.н.). Оскільки на слідстві Х. Позін зізнався, що він під час окупації був завербований гестапо і виконував роботу по виявленню прорадянськи налаштованих осіб, то його справу було виокремлено в окреме провадження як зрадника Батьківщини. За співробітництво з окупантами Х. Позін Ворошиловградським судом був засуджений до 15 років виправно-трудова таборів [ГДА СБУ]. Подальша доля його невідома й, оскільки справа залишилася в Управлінні СБУ по Луганській області на окупованій території, то вона не попала на розгляд оновлених комісій по реабілітації, що були утворені після Революції Гідності.

Велику роботу радянські органи держбезпеки проводили у Львові, відзначаючи, що тут «особливо активно себе проявляють [єврейські] націоналісти». На початку 1946 р. Управління НКДБ Львівської області взяло у розробку (назва агентурної справи не вказана) групу керівників єврейської релігійної громади у складі: організатор і перший голова громади Давид Бенціонович Соболю, рабин Шмуль Мошкович Зільберфарб, активіст Іван (Йона) Арнольдович Раух та інші.

За агентурними матеріалами Д.Б. Соболю організував неофіційне «Добровільне товариство з надання допомоги євреям», яке існувало як «єврейська релігійна громада». Правління громади «організувало зв'язок» з американським благодійним товариством «Джойнт», від якого львів'яни отримали більше 400 посилок.

Дратував МДБ і той факт, що до громади входили «відповідальні працівники», як-то: заступник директора треста ресторанів та їдалень, член ВКП(б) Ісаак Юдкович Штакельберг, уповноважений Народного комісаріату шляхів сполучення по західним областям України та Молдавії Лев Ізраїлевич Серебряний (був обраний наступним головою громади після того, як в кінці 1945 р. Д.Б. Соболю виїхав разом з іншими хасидами до Польщі).

Крім того Ш. Зільберфарб перетворив синагогу на перевалочний пункт для євреїв, що намагалися виїхати зі східних районів СРСР до Польщі, а надалі в Палестину.

Унаслідок цього МДБ через Уповноваженого у справах релігійних культур при Львівському облвиконкомі анулювало статут Львівської єврейської релігійної громади, а її президія була розпущена. У результаті громада опинилася поза правовим полем, що відкривало ширші можливості для репресивної машини держбезпеки [ГДА СБУ].

Після від'їзду Д.Б. Соболя з УРСР, центральним фігурантом агентурної справи львівських чекістів став уродженець Білорусі Лев Серебряний (1897 р.н.). Ключовою підозрою стала участь Л. Серебряного у переправленні євреїв з різних куточків СРСР до Польщі через львівський евакопункт, підготовка ним фіктивних документів для від'їжджаючих і підтримка зв'язків із закордонними «керівними сіоністськими колами» для організації переправи євреїв. Від останніх, за свідченням контррозвідки північних військ, голова єврейської громади «отримував вказівки та гроші для організації відправки євреїв з СРСР до Польщі». Окрім того, у результаті перлюстрації кореспонденції Л. Серебряного, було отримано його лист до родичів у Ленінград, де він писав, що з його допомогою до Польщі виїхало 17 тисяч євреїв, яким він надав матеріальну допомогу.

Для підтвердження діяльності Л. Серебряного, як керівника переправного пункту (враховуючи той факт, що він був інформатором МДБ під псевдо «Око» [ГДА СБУ]²¹), органами МДБ була проведена оперативна комбінація з підставою. Для цього до Л. Серебряного прибула співробітниця МДБ УРСР Шохор, яка за «легендою» була демобілізованою медичною сестрою з польською армії й прибула до Львова для розшуку своїх батьків. Агент мала відповідні документи з відміткою про перетинання радянсько-польського кордону, отримала інформацію з паролем для зв'язку тощо. Операція була успішною і Л. Серебряний зазнав фіаско, викривши себе в участі «у подвійній грі» [ГДА СБУ].

---

²¹ Цей факт розкрила у своїй книзі І. Осипової, але, враховуючи час її роботи з матеріалами ФСБ РФ, приховала вказані у документі прізвища (можливо вони були вирізані працівниками архіву) [Осипова, 2002].

Грунтуючись на роботі І. Осипової та наявних матеріалах, обережне припущення про співпрацю Л. Серебряного з органами держбезпеки висловив І. Гельстон (і був правий) [Гельстон, 2010].

У результаті, 25 березня 1947 р. Лев Серебряний був заарештований і звинувачений «у проведенні активної антирадянської діяльності та підтримці зв'язку із закордонними сіоністськими організаціями по нелегальному переправленню єврейських націоналістів за кордон, під виглядом польських переселенців». 24 січня 1948 р. Л. Серебряний був засуджений до 5 років виправних таборів. 4 вересня 1956 р. справу стосовно Л. Серебряного було переглянуто і він повернувся до Львова [Гельстон, 2010] (більш детально про переслідування єврейської релігійної громади у Львові можна прочитати у праці Ірини Осипової [Осипова, 2002]).

На останок хотілося б згадати започатковану справу Вінницького управління МДБ у середині 1946 р. щодо розробки групи «єврейських клерикалів» у складі рабина Вінницької синагоги Авраама (Абрама) Анкелевича Бортника та членів релігійної громади: різника Ушера Мендельовича Лернера, різника Хаїма Лейбовича Шойхета (Шойфета) і кантора Лейби Мошковича Спектора.

Згідно наявних агентурних матеріалів рабин А. Бортник зібрав навколо себе «антирадянсько-націоналістично налаштованих клерикальних діячів» і влаштував з ними на приватних квартирах зібрання євреїв, де «велися антирадянські брехливі бесіди й обговорювалися питання можливості практичного здійснення виїзду до Палестини».

В своїх проповідях у синагозі рабин «оббріхував радянську дійсність, неодноразово заявляючи віруючим, що «життя єврейського населення в даний час є карою Божою за те, що слухали радянську владу та забули Бога». Одночасно закликав віруючих не забувати свою рідну Палестину, організувати хедер і навчати давньоєврейській мові та релігії». У. Лернер, Х. Шойфет і Л. Спектор поширювали в синагозі листівки із закликами об'єднання євреїв для спільного виїзду до Палестини.

Своєю метою чекісти ставили «викриття проведення антирадянської націоналістичної роботи та належність до сіоністського підпілля» [ГДА СБУ].

В кінці 1940-х років органам МДБ через обласну Раду у справах релігій

вдалося закрити синагогу у Вінниці, а щодо її активних діячів 15-16 березня 1953 р. у Вінниці було заарештовано 16 релігійних діячів: Б. Бродського, І. Гробмана, П. Гробмана, З. Деховича, У. Лернера, М.-Х. Лівшиця, М.-Л. Лунера, І. Новака, Л. Спектора, У. Співака, Я. Співака, Б. Трахтенгерца, Х. Фейгіна, Ш. Ходорова, І. Шапіро, Х. Шойхета. Як вказує подільський дослідник В.В. Кононенко, цих релігійних діячів, що активно спряли відновленню релігійної діяльності євреїв у повоєнний період, звинуватили в приналежності до антирадянської сіоністської клерикальної організації. а звинувачення були настільки надуманими та безпідставними, що одразу ж після смерті Й. Сталіна, у травні 1953 р. справа була припинена, а її фігурантів відпустили та реабілітували, знявши усі обвинувачення [Кононенко, 2017].

Ми бачимо, що відразу з початком відновлення іудейських релігійних громад у післявоєнній Україні, вони опиняються під пильним оком радянських спецслужб. Їх активні діячі стають об'єктами чекістських агентурно-оперативних розробок і фігурантами новозаведених справ. Як і по відношенню до інших конфесій, в єврейське релігійне середовище починають активно впроваджуватися агенти, здійснюється розширення агентурної мережі, йшла активна підготовка зі збору матеріалів для максимального придушення релігійної свободи єврейського народу.

Перспективами подальших досліджень вважаємо більш глибоке вивчення питання на лінії органи держбезпеки – єврейські релігійні громади шляхом опрацювання усіх доступних розсекречених справ колишнього КДБ: агентурних, контрольно-наглядних, агентурно-оперативних, слідчих тощо. Гадаємо, що виявлені матеріали допоможуть дослідникам іудаїки краще зорієнтуватися у багатоманітні документальній спадщині радянських спецслужб.

Література та джерела:

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ). Ф. 16. Оп. 1.

Воловик Л. (2006). Александр Маркович Гинзбург (к 130-летию со дня рождения) // Харьковський музей холокоста. Дайджест-Е. 2006. август. № 8 (85). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2006/08-2006/ginzburg.htm>

Гельстон И. (2010). Львовская синагога на улице Угольной // Заметки по еврейской истории: сетевой журнал еврейской истории, традиции, культуры. URL: https://www.berkovich-zametki.com/2010/Zametki/Nomer1/Gelston1.php#_ftnref35

Кононенко В.В. (2017). Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017.

Мицель М. (1998). Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов, 1945-1981 гг.). Киев: Сфера, 1998.

Осипова И.И. (2002). Хасиды. «Спасая народ свой...»: История хасидского подполья в годы большевистского террора. По материалам ОГПУ-НКВД-МГБ и следственных дел заключенных. Москва: Формика-С, 2002.

Відкритий список (2021). Хасін Хаїм Якович (1902). URL: [https://ua.openlist.wiki/Хасін_Хаїм_Якович_\(1902\)](https://ua.openlist.wiki/Хасін_Хаїм_Якович_(1902))

О. Тригуб

ЄВРЕЙСЬКІ «КЛЕРИКАЛИ» В УРСР ПІД НАГЛЯДОМ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1945-1946 рр.)

Анотація. Розкрито становлення єврейських релігійних громад в УРСР у післявоєнний період. В основі дослідження лежать матеріали агентурно-оперативної роботи радянських органів державної безпеки. Розглянуто дані про єврейські релігійні громади у Києві, Львові, Ворошиловграді (Луганську), Малині (Житомирська область), Харкові, Білій Церкві (Київська область) та Вінниці.

Показано, що відразу з початком відновлення іудейських релігійних

громад у післявоєнній Україні, вони опиняються під пильним оком радянських спецслужб. Їх активні діячі стають об'єктами чекістських агентурно-оперативних розробок і фігурантами новозаведених справ. Як і по відношенню до інших конфесій, в єврейське релігійне середовище починають активно впроваджуватися агенти, здійснюється розширення агентурної мережі тощо. Органами державної безпеки велася активна підготовка зі збору матеріалів для максимального придушення релігійної свободи єврейського народу.

Перспективами подальших досліджень вважаємо більш глибоке вивчення питання на лінії органи держбезпеки – єврейські релігійні громади шляхом опрацювання усіх доступних розсекречених справ колишнього КДБ: агентурних, контрольних-наглядових, агентурно-оперативних, слідчих тощо. Гадаємо, що виявлені матеріали допоможуть дослідникам іудаїки краще зорієнтуватися у багатоманітній документальній спадщині радянських спецслужб.

Ключові слова: іудаїка, репресії, єврейські громади, синагога, КДБ, агентура, спецслужби

А. Тригуб

**ЕВРЕЙСКИЕ «КЛЕРИКАЛЫ» В УССР ПОД НАБЛЮДЕНИЕМ
СОВЕТСКИХ СПЕЦСЛУЖБ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ
(1945-1946 гг.)**

Аннотация. Раскрыто становление еврейских религиозных общин в УССР в послевоенный период. В основе исследования лежат материалы агентурно-оперативной работы советских органов государственной безопасности. Рассмотрены данные о еврейских религиозных общинах в Киеве, Львове, Ворошиловграде (Луганске), Малине (Житомирская область), Харькове, Белой Церкви (Киевская область) и Виннице.

Показано, что сразу с началом восстановления иудейских религиозных общин в послевоенной Украине, они оказываются под пристальным вниманием советских спецслужб. Их активные деятели становятся объектами чекистских агентурно-оперативных разработок и фигурантами новозаведенных дел. Как и в отношении других конфессий, в еврейскую религиозную среду

начинают активно внедряться агенты, осуществляется расширение агентурной сети и т.д. Органами государственной безопасности велась активная подготовка по сбору материалов для максимального подавления религиозной свободы еврейского народа.

Перспективами дальнейших исследований считаем более глубокое изучение вопроса на линии органы госбезопасности – еврейские религиозные общины путем обработки всех доступных рассекреченных дел бывшего КГБ: агентурных, контрольно-наблюдательных, агентурно-оперативных, следственных и т.д. Полагаем, что обнаруженные материалы помогут исследователям иудаики лучше сориентироваться в многообразии документального наследия советских спецслужб.

Ключевые слова: иудаика, репрессии, еврейские общины, синагога, КГБ, агентура, спецслужбы.

O. Trygub

JEWISH «CLERICS» IN THE UKRAINIAN SSR UNDER THE CONTROL OF SOVIET SPECIAL SERVICES IN THE FIRST POST-WAR YEARS (1945-1946)

Abstract. *The formation of Jewish religious communities in the Ukrainian SSR in the post-war period is revealed. The study is based on materials from the intelligence and operational work of the Soviet State Security Agencies. The records on Jewish religious communities in Kiev, Lvov, Voroshilovgrad (Lugansk), Malin (Zhytomyr Region), Kharkov, Belaya Tserkov (Kiev Region) and Vinnitsa are considered.*

It is shown that immediately with the beginning of the restoration of Jewish religious communities in post-war Ukraine, they come under the scrutiny of the Soviet Secret Services. Their active figures become objects of KGB intelligence-operative developments and persons involved in the newly established cases. As in relation to other confessions, agents are beginning to actively penetrate into the Jewish religious environment, an agent network is expanding, etc. The State Security Agencies were actively preparing to collect materials for the maximum suppression

of the religious freedom of the Jewish people.

We consider the prospects for further research to be a deeper study of the issue on the line of State Security Agencies – Jewish religious communities by processing all available declassified cases of the former KGB: intelligence, control and observation, intelligence and operational, investigative, etc. We believe that the discovered materials will help researchers of Jewish studies better navigate the diversity of the documentary heritage of the Soviet Secret Services.

Keywords: *Judaica, repression, Jewish communities, synagogue, KGB, agents, Secret Services*

РОЗДІЛ 4**Персоналії**

УДК 94(477.73) : 929

Віктор Гребенников

(Державна інспекція по охороні пам'яток культури

в Миколаївській області,

м. Миколаїв, Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ Л. М. СЛАВІНА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

У цьому році видатному радянському вченому, член-кореспонденту АН УРСР, відомому археологу-антикознавцю, засновнику школи антикознавства в Україні, талановитому педагогу Лазарю Мойсейовичу Славіну виповнюється 115 років з дня його народження та 50-ті роковини його смерті.

Про життя та діяльність Л. М. Славіна написано чимало: близько 50 окремих статей, випущений спеціальний збірник «Мир Ольвіи» (1996) на честь 90-річчя з дня народження, два номери наукового журналу «Археологія» (1997, №4 та 2007 №1) і, навіть, була захищена кандидатська дисертація [1]. Досить добре описана і його робота на теренах Миколаївської області, але у першу чергу, це стосується його досліджень Ольвії та її хори.

Мета даної публікації зібрати та узагальнити все, що відомо про наукові здобутки Л. М. Славіна на території нашого краю. З 46 експедицій, в яких він брав участь на протязі свого життя, 42 були проведені на землях Миколаївщини [2].

Л. М. Славін народився 11 червня 1906 р. у білоруському містечку Вітебськ. Рано втративши батька, ще школярем почав заробляти на шматок хліба: у 1919 р. він завідував районним юнацьким клубом Міського відділу освіти. По закінченню школи, у 1923 р. юнак вступив до Ленінградського державного університету на археологічне відділення факультету суспільних наук. У 1938 р. захистив кандидатську дисертацію «Основные этапы исторического развития Ольвии». У тому ж році був переведений до Києва на посаду заступника директора Інституту археології АН УРСР, а у 1940 р. - призначений директором Інституту.

Вперше Лазар Славін приїхав до Ольвійської експедиції, ще двадцятирічним юнаком у 1926 р. і почав працювати лаборантом у свого вчителя - відомого російського археолога Б. В. Фармаковського. Там він близько знайомиться із своїми колегами, теж ленінградцями, О. І. Леві і О. М. Карасьовим, з якими на довгі роки їх з'єднала любов до Ольвії. Спочатку Лазар керував окремим розкопом, ділянкою. Через десять років він вже сам очолив Ольвійську експедицію, а у 1938 р. стає директором Ольвійського заповідника. На цих обох посадах він пропрацював з невеликою перервою на час німецько-румунської окупації до 1971 р. Про те скільки зробив Л. М. Славін для Ольвії написано досить багато [3], але цим не обмежується його археологічна діяльність на Миколаївщині. Його цікавість до археології регіону була значно ширша. Також тут слід додати, що у 1936 та 1947 рр. він приїжджав на тривалий час безпосередньо до м. Миколаєва. Першого разу, щоб ознайомитися з архівами і ольвійською колекцією в Миколаївському історико-археологічному музеї. Вдруге – щоб підготувати заходи до 100-літнього ювілею дослідження Ольвії.

Велику увагу Л. М. Славін приділяв оточенню Ольвії у античні часи. Для вивчення ольвійської хори та прилеглих регіонів він організовував розвідкові експедиції, обстежувати узбережжя причорноморських лиманів, райони Нижнього Дніпра, середньої та нижньої течій Інгулу та Інгульця. Під час цих розвідок було відкрито та обстежено понад 100 пам'яток різних часів,

переважно античних. На деяких з них були проведені невеликі розкопки. Так у другій половині 30-х на початку 40-х років окремі загони Ольвійської експедиції досліджували античні поселення і городища біля сіл Пітухівки, Чортувате, Варварівка [4, с.16].

Після другої світової війни у 1947-1948 рр. були досліджені раніш відомі античні поселення і городища Козирка-I, Радсад, Дідова Хата, Широка та Закисова Балки, Дніпровське-1, 2, Пітухівка-1, 2 (правий берег Бузького лиману), Скелька, Семенів Ріг, Олександрівка, Станіслав (лівий берег Бузького лиману), Вікторівка-1, 2, Рибаківка, Кам'янка (Березанський лиман), Коблеве, Капустине (Тилігульський лиман). На деяких з них, вперше у даному районі, були виявлені шари доби бронзи та черняхівської культури [12, с. 56-57].

Також у 1951-52 рр. Снігурівська та Інгулецька експедиції ІА АН УРСР під його керівництвом на р. Інгулець відкрила кілька поселень доби пізньої бронзи та перших століть нової ери (черняхівська культура). А у пунктах Афанасівка, Снігурівка, Василівка та Новокондакове були закладені невеликі розкопи [5]. В цей же час експедиція провела розкопки кількох курганів в цьому районі [6], де були виявлені поховання доби ранньої та середньої бронзи. Таким чином Л. М. Славін зробив спробу дослідити всі види пам'яток, які вдалося відкрити. Це дало змогу скласти певну археологічну характеристику даного регіону.

Вивчаючи ольвійську хору, загін ольвійської експедиції Л. М. Славіна у 1955 р. розкопав курган античного часу біля с. Дніпровське Очаківського району. Зокрема, у ньому було знайдено жертovníк-есхару [11].

У 1956 р. Загін Причорноморської експедиції КДУ (начальник експедиції Л. М. Славін) під керівництвом О. М. Мальованого провів розвідкові розкопки на поселенні Дикий Сад у м. Миколаєві. Головним завданням загону було визначити північну межу ольвійської хори, та це поселення археологи датували добою пізньої бронзи і визнали майже повністю зруйнованим [7, с.10-12]. Також у цьому році загін розкопав у передмісті Тернівка невеликий курган

добри бронзи, в якому, крім інших захоронень, було знайдено поховання кіммерійської культури [8].

На початку 70-х років за дорученням Л. М. Славина майбутній співробітник Інгульської експедиції ІА АН УРСР В. М. Ключинцев провів розвідку вздовж лівого берега Бузького лиману, в наслідок якої було відкрито близько 50 поселень та тимчасових стоянок різних культур, зокрема й античного часу біля сіл Балабанівка, Галицинове, Лимани, Лупареве та Олександрівка (Херсонська обл.) [9]. Подібну розвідку по правому березу зробив співробітник МКМ В. В. Рубан. Її результатом стало відкриття десятків античних поселень та окремих садиб в районі сіл Велика і Мала Коренихи, Радсад, Новобогданівка, Стара Богданівка, Козирка, Кателине, Прибузьке та Парутине [10].

Таким чином розвідки експедицій Л. М. Славина охопили весь південь Миколаївської та західний куток Херсонської областей. Була чітко визначена межа ольвійської хори, зафіксована культурна належність пам'яток, які її оточують та нанесено на археологічну мапу багато нових археологічних об'єктів. Отже за більше ніж 40 років своєї праці на землях Миколаївщини, Л. М. Славин зробив величезний внесок у розвиток археології даного регіону.

Література та джерела:

1. Черкаська Д. [Наукова та педагогічна діяльність археолога Л. М. Славина](#). - Реф. дисс. канд. істор. наук. К., 2017.
2. Ласинская М.Ю., Смирнов И.А. Славин Лазарь Моисеевич (11 июня 1906г. – 30 ноября 1971 г.) – Интернет сайт ОО «Фарберова дача».
3. Хомчик М. А. Вклад Л. М. Славина в формирование ольвийской коллекции Национального музея истории Украины. - Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы чтений к 90--летию проф. Л. М. Славина. К., 1996, с. 83-86; Крапивина В. В. Л. М. Славин і дослідження античного міста Ольвія. - Археологія, 1997, № 4, с. 8-14; Русяєва А. С. Основні аспекти історії Ольвії у працях Л. М. Славина. -

Археологія, 2007, № 1, с. 11—21; Черкаська Д. В. Про відновлення роботи Ольвійського історико- археологічного заповідника у післявоєнні роки. Київські історичні студії (Збірник наукових праць), 2015, №1, 16-20, та ін.

4. Буйських С. Б. Л. М. Славін і дослідження хори ольвійської держави. – Археологія, 1997, №4, с. 15-23.

5. Славин Л. М. Поселения первых веков нашей эры на среднем и нижнем Ингульце. – КСИА, 1954, №3, с. 49-59.

6. Славин Л. М. Археологические исследования в районе Ингулеcko-Бугского междуречья в 1951 г. – НА ИА НАНУ, 1951/7; Славин Л.М. Раскопки поселений и могильников на Ингульце в 1952 г. - НА ИА НАНУ, 1952/9.

7. Горбенко К. Начальный этап археологических исследований городища Дикий Сад – ЕМІНАК, 2017, №3 (19), т. 2, с. 9-25.

8. Малеваный А.М. Раскопки Причерноморской археологической экспедиции КГУ в 1956 г. - НА ИА НАНУ, 1956/10а.

9. Ключинцев В.Н. Отчет об итогах разведочных работ на левом берегу Бугского лимана. - НА ИА НАНУ, 1973/13.

10. Рубан В.В. Разведка по правобережью Бугского лимана. – АО 1974 года. Москва, 1975, с. 346; Рубан В.В. Отчет об археологической разведке территории Николаевского и Очаковского районов Николаевской области в 1978 году. - НА ИА НАНУ, 1978/24а.

11. Яценко И.В. О двух жертвенниках-эсхарах в курганах побережья Днепровско-Бугского лимана. – Археологический сборник ГИМ. Труды ГИМ.1960, вып. 37, с. 99-104.

12. Славін Л.М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947-1948 рр. – АП, 1952, т.4, с. 48-58.

В. Гребенников

ДІЯЛЬНІСТЬ Л.М. СЛАВИНА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

Анотація. Дана публікація знайомить з археологічними дослідженнями Л. М. Славина на теренах Миколаївської області. Оскільки його діяльність в Ольвії та її хорі досить добре висвітлена у науковій літературі, то тут більше уваги поділено праці експедицій під його керівництвом у віддалених від Ольвії районах: р. Інгул, р. Інгулець, Нижнє Дніпро.

Ключові слова: археолог, єврей, біографія, Ольвія, дослідження.

В. Гребенников

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Л.М. СЛАВИНА НА НИКОЛАЕВЩИНЕ

Аннотация. Данная публикация знакомит с археологическими исследованиями Л.М. Славина на территории Николаевской области. Поскольку его деятельность в Ольвии и на её хоре достаточно хорошо освещена в научной литературе, то здесь больше внимания уделено работе экспедиций под его руководством в отдалённых от Ольвии районах: р. Ингул, р. Ингулец, Нижний Днепр.

Ключевые слова: археолог, еврей, биография, Ольвия, исследования.

V. Grebennikov

ACTIVITIES OF L.M. SLAVIN IN NIKOLAEVSKINA

Abstract. This publication writes about the archaeological research of L. M. Slavin in the territory of the Nikolaev region. Since his activities in Olbia and its choir are well covered in the scientific literature, more attention is paid to the work of expeditions under his leadership in areas remote from Olbia: r. Ingul, r. Ingulets and the Lower Dnieper. From the late 30s to the early 70s of the twentieth century, several expeditions were organized, which determined the boundaries of the Olbia choir and previously studied the archaeological cultures that surrounded the chora and directly interacted with it. In total, more than 100 archaeological sites have been discovered and explored.

Keywords: archaeologist, Jew, biography, Olbia, research.

УДК 94 (=411.16)

Генадій Коваль,

(вчитель історії та географії, Новосафронівська загальноосвітня

школа I – III ступенів,

с. Новосафронівка, Миколаївський район,

Миколаївська область, Україна)

**НАШ ЗЕМЛЯК – ДЕПУТАТ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ, ПРОФЕСОР МИХАЙЛО ЯКОВИЧ ГЕРЦЕНШТЕЙН:
ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ, ВБИВСТВО
ТА ПРОЦЕС НАД ЙОГО ВБИВЦЯМИ, ПАМ'ЯТЬ**

Все йде, все кінчається. Змінюються часи, епохи, зростають та рушаються імперії, держави, соціально-економічні лади змінюють один одного. Десятки мільярдів людей сучасного типу прожили своє життя на нашій планеті - матінці Землі. Люди живуть своїм життям - народжуються, ростуть, вчаться, кохають, народжують та виховують дітей, ненавидять, працюють, помирають, входять в історію чи залишаються невідомими для прийдешніх поколінь. Ведеться нещадна політична, ідеологічна боротьба. Здійснюються вбивства, які входять в історію на довгі роки. Одним з таких яскравих, надзвичайно розумних та відомих людей був наш земляк, що родився в місті Вознесенськ, за іншими даними в Одесі, вчений, політик, професор Михайло Якович Герценштейн. Його яскрава, безкомпромісна боротьба за землю селанам в Першій Державній Думі Російської імперії призвела, в кінці кінців, до його вбивства в Теріоках у Фінляндії. Судовий процес над вбивцями йшов декілька

років, він висвітлив відношення до загиблиго різних людей, політичних партій, організацій.

Книга Матвія Флеєра «Михаил Яковлевич Герценштейн» вийшла ще в 1906 році [1, 2, 3], в ній вказано, що він народився в Вознесенську, те саме вказано в Мегаенциклопедії [4].

Надзвичайно цікавою, змістовною, захоплюючою є книга Марини Витухновської-Кауппала «Финский суд vs «чёрная сотня». Расследование убийства Михаила Герценштейна и суд над его убийцами (1906 – 1909)» [5].

Дуже змістовною, цікавою та інформативною є стаття Юрія Штенгеля «Убийство М. Я. Герценштейна». В ній, на основі багатьох джерел, описано вбивство нашого земляка - вченого, депутата першої Державної Думи Росії, також розміщено фотографії могили та пам'ятника на місці вбивства М. Я. Герценштейна [6].

На сайті «Ristikivi. Частный архив Карельского перешейка» розміщено велику кількість матеріалів, фотографій із суду над вбивцями М. Я. Герценштейна [7].

Наведемо дані про місто Вознесенськ - батьківщину М. Я. Герценштейна.

Вознесенськ - город Єлисаветградського повіту, Херсонської губернії. У 1864 року євреїв 1249, за переписом 1897 року, мешканців 15748, з яких євреїв 5932. У 1909 році два єврейських училища (чоловіче і жіноче) та Талмуд-Тора [8, с. 688].

Мав честь написати та видати книгу про місто Вознесенськ і автор статті [9].

Місцем вічного спокою, останнього спочинку для М. Я. Герценштейна стало місто Теріюки, Зеленогорськ (до 1948 - Терійокі, фін. Terijoki) - місто в Російській федерації, муніципальне утворення в складі Курортного району Санкт-Петербурга, кліматичний курорт на північному березі Фінської затоки Балтійського моря.

Залізнична станція Зеленогорськ розташована на 50-му кілометрі лінії Санкт-Петербург-Фінляндський - Выборг. Населення - 14 958 осіб (2010 р.), найменше за чисельністю мешканців місто в складі Санкт-Петербургу [10].

Наведемо повністю текст дореволюційних енциклопедій про М. Я. Герценштейна, вони доповнюють один одного, так як написані, звичайно, в різні часи, роки. Цікаво, що в жодному з них не вказано місце народження М. Я. Герценштейна. Тексти статей енциклопедій подано мовою оригіналу - російською.

Прослідкуємо за статтями в дореволюційних енциклопедіях про М. Я. Герценштейна.

Вже в 1893 році ім'я М. Я. Герценштейна було закарбовано, відзначено в Енциклопедичному словнику Брокгауза и Ефрона в томі 8А (16), нашому земляку виповнилося тоді 34 роки.

«Герценштейн (Михаил Яковлевич), магистрант политической экономии, родился в 1859 году, окончил юридический факультет новороссийского университета (1881); с 1884 г. поместил ряд статей по экономическим вопросам в «Русской Мысли», «Русских Ведомостях», «Юридическом Вестнике». В недавно появившейся брошюре: «Кредит для земств и городов» (М.1892) Герценштейн разработал проект правильной организации кредита для органов земского и городского самоуправления» [11, с. 565].

Надзвичайно цікавою, насиченою фактами про наукову та політичну, громадську діяльність, роботу подано в «Алфавітному списку і докладних біографіях і характеристиках Першої Державної Думи Російської імперії» в 1906 році, нашому земляку - депутату, професору виповнилося 47 років.

«Михаил Яковлевич Герценштейн, еврей. Родился в 1859 г.; высшее образование получил на юридическом факультете Новороссийского университета, где кончил курс в 1881 г. Еще будучи студентом. М.Я. изучал экономические науки под руководством проф. С. А. Постникова; по окончании курса представил в качестве кандидатской работы выдающееся исследование о Родбертусе. Затем слушал лекции в Берлине и Гейдельберге, посетил с

научной целью Париж и Лондон. По возвращении в России М.Я. в продолжение 15 лет неустанно - и неспешно - добивался профессорской кафедры, на которую имел полное право по своим знаниям. Но все министры отказывали ему в этом за его «политическую неблагонадежность». Бывший министр народного просвещения гр. Делянов откровенно высказал М.Я. в лицо девиз русской бюрократии: «Не всегда можно исполнять законы», ответил граф Михаилу Яковлевичу, когда последний стал доказывать графу свое законное право на профессорскую кафедру. Только в 1903 г. Министр народного Просвещения Зенгер признал, что Герценштейн имеет право занять кафедру, и в том же году М.Я. был назначен приват-доцентом Московского университета, а в 1904 г. Был назначен профессором политической экономии и статистики в московском сельско-хозяйственном институте. С 1905 г. Герценштейн состоит гласным московской Городской Думы, которою избран в председатели финансовой комиссии, а также гласным [12, с. 4] московского губернского земского собрания. Деятельное участие принимал М.Я. в работах съездов земских и городских деятелей, много поработал при составлении программы партии «народной свободы». В русской экономической литературе М.Я. завоевал видное место рядом ценных трудов» [12, с. 5].

Єврейською енциклопедією Брокгауза и Ефрона в 1910 році в шостому томі подану таку статтю, нашому земляку тоді виповнився б 51 рік, на світі його вже не було 4 роки.

«Герценштейн, Михаил Яковлевич - экономист и депутат первой Государственной Думы, родился 1859 г., умер 1906 г.; окончил курс юридического факультета в Новороссийском университете, слушал лекции в Берлине, Гейдельберге и с научною целью посетил Париж и Лондон. Уже приняв христианство, Герценштейн в течении 15 лет в виду его политических убеждений тщетно добивался профессорской кафедры. Только в 1903 году, при министре Зенгере, он был назначен приват-доцентом московского университета, а с 1904 г. Занял кафедру политической экономии и статистики в московском сельско-хозяйственном институте. С началом освободительного

движения Герценштейн выступил на арену общественно-политической деятельности. В 1905 г. Гласный городской думы и московского губернского земского собрания, герценштейн принял выдающееся участие (в съездах земских и городских деятелей) в учреждении конституционно-демократической партии, и в законодательной деятельности в Государственной Думе в качестве депутата от города Москвы. Выступление в Государственной Думе по коренному вопросу русской жизни - аграрному, сделало его имя весьма популярным. При всей спорности принципиальной точки зрения Герценштейна, он обнаружил в этом вопросе богатый запас теоретических и практических сведений и показал себя авторитетнейшим противником правительства. Эта речь вселила в помещичьих реакционных слоях ненависть к депутату-еврею. Суровым критиком явился Герценштейн в Думе и в оценке финансовой политики правительства. Реакционеры решили устранить Герценштейна. Замысел был приведен в исполнение 18 июля 1906 года в Териоках (Финляндия), где Герценштейн жил летом. Благодаря разоблачениям, появившимся в «Речи», было установлено, а впоследствии и подтверждено обвиняемыми по делу об убийстве Герценштейна на заседаниях суда в Кювенепе, что вдохновителями убийства были члены «Союза русского народа». Дело закончилось обвинением и осуждением к тюремному заключению (1907 - 1909) несколько «союзников». - За последние годы жизни Герценштейн издал: «Реформа ипотечного кредита в Германии», «Ипотечные банки и рост больших городов в Германии», «Мелкий кредит в трудах комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности и сберегательные кассы», «Новейшие учения о поземельном кредите в Германии», «Государственное страхование рабочих в Германии» и др. вопросам русской жизни. - Герценштейн погребен в Териоках. На месте его убийства установлен памятник - гранитная глыба с соответствующей надписью.

Ср.: М.Я. Г. Биография, 1906; Т. Локоть, Первая Дума, 1906; В. Брусянин, Судьба первых депутатов, 1906; статьи В. С. Голубева, Л. П. Куприяновой и П. Н. Милюкова в журнале «Былое» за 1907 г., № 2» [13, с. 406].

Новим енциклопедичним словником в 1913 році в томі 13 подано таку статтю, нашому земляку, професору, депутату виповнилося б 54 роки.

«Герценштейн, Михаил Яковлевич - видный политический деятель и ученый. Родился в 1859 г. в еврейской семье. К гимназическому времени относится и начало его дружбы с Г. Б. Иоллосом, с которыми он до конца жизни поддерживал самые близкие отношения. В бытность его на юридическом факультете новороссийского университета особенно сильное влияние на него оказали труды Родбертуса, к идеям которого он неоднократно возвращался впоследствии в своей ученой работе. Сдав магистерский экзамен, Герценштейн рассчитывал заняться преподаванием в высшей школе. К этому периоду относятся его первые научные работы, появившиеся в печати: статьи о Родбертусе в «Юридическом Вестнике» и «Русской Мысли» (1885 г.). В 1884 г. Он стал сотрудничать в «Русских Ведомостях». К преподавательской деятельности он министерством народного просвещения не был допущен из-за еврейского происхождения. При содействии профессора А. И. Чупрова Герценштейн поступил в московский земельный банк и, обладая специальными познаниями по теории поземельного кредита, быстро достиг видного положения. Пятнадцатилетняя служба в банке создала Герценштейну независимое материальное положение, обогатила его большим запасом практических сведений в области финансовых, кредитных и аграрных отношений. Герценштейн продолжал заниматься также публицистическими и научными работами. В «Юридическом Вестнике», «Русской Мысли» и «Русских Ведомостях» он продолжал писать, главным образом, по вопросам финансов, кредита, а в последние годы и по аграрному вопросу. В 1892 г. Вышла его книга «Кредит для земств и городов», в 1900 г. - «Реформа ипотечного кредита в Германии», в 1902 г. - «Ипотечные банки и рост больших городов в Германии». В 1903 г. он отзывается на злоупотребления в харьковском земельном и торговом банках брошюрой «Харьковский крах». В 1904 г. выходят две его работы: «Мелкий кредит в трудах комитетов о нуждах сельско-хозяйственной промышленности и сберегательные кассы», «Новейшие

течения в учении о поземельном кредите в Германии». Последняя из них (магистерская диссертация) - основной теоретический труд Герценштейна, тщательно продуманный и чрезвычайно ясно написанный. Герценштейн анализирует учения Родбертуса, Лоренца Штейна и Шеффле; останавливается на попытке прусского законодательства насадить в восточных провинциях королевства крестьянское [14, с. 323] землевладение не на началах частной собственности, а на иных основаниях, юридически более близких к средневековым формам землевладения; исследует различные проекты уменьшения земельной задолженности. В 1903 г. Герценштейн был, наконец, утвержден приват-доцентом московского университета; в 1904 г. избран адъюнкт-профессором московского сельско-хозяйственного института. В 1905 г. его избирают в гласные московской городской думы и в гласные московского губернского земского собрания. В городской думе, несмотря на непродолжительное пребывание в ней, Герценштейн успел занять весьма видное положение; ему было поручено председательствование в финансовой и жилищной комиссиях. Герценштейн вошел также в состав особой «исполнительной комиссии», образованной городской думой, и в качестве члена ее принимал участие в переговорах с рабочими во время их конфликта с городским самоуправлением. При выборах городского головы в конце 1905 г. намечалась и кандидатура Герценштейна, но он от нее решительно уклонился. Герценштейн принимал участие в съездах городских и земских деятелей с самого их возникновения. Он выступал также в частных собраниях, устраивавшихся в 1905 г. в Москве, с докладами по аграрному вопросу, с блеском защищая от возражений справа и слева те принципы, которые впоследствии легли в основу программы конституционно-демократической партии. Он был участником совещаний конституционалистов-демократов по аграрному вопросу и председателем партийной аграрной комиссии; в своей партии он был представителем умеренного течения. К этому времени относятся статьи Герценштейна «Национализация земли», «Крестьянский банк» и «Выкупная операция», вошедшие в сборник «Аграрный

вопрос» (изд. Долгорукова Петрункевича, 1905). Во время выборов в первую государственную думу конституционно-демократической партией была выдвинута кандидатура Герценштейна, и он был избран от города Москвы, вместе с Муромцевым, Кокошкиным и Савельевым. В государственной думе Герценштейн выступал не часто, но почти все его выступления были значительными событиями. По аграрному вопросу, составлявшему главный предмет его занятий в продолжение его парламентской деятельности (Герценштейн был председателем первой, главной подкомиссии государственной думы), он выступал в общем собрании Думы три раза. Первую свою речь он произнес 18 мая 1906 г., возражая на декларацию правительства, объявившего начало принудительного отчуждения неприемлемым и отвечая в то же время на речь своего товарища по партии, проф. Л. А. Петражицкого, высказавшего опасения за будущее нашей культуры в случае превращения России в страну исключительно крестьянского хозяйства. Свою вторую аграрную речь Герценштейн произнес 19 мая в ответ главному управляющему землеустройством и земледелием, А. С. Стишинскому, и товарищу министра внутренних дел, В. И. Гурко. Герценштейн выступил на этот раз не столько по собственной инициативе, сколько по единодушному требованию своих единомышленников в думе, в том числе и многих крестьян. Вторая речь носит более яркий полемический характер, чем первая. Свою третью аграрную речь Герценштейн произнес 23 мая и в ней снова полемизирует с В. И. Гурко и А. С. Стишинским. Герценштейн состоял также членом комиссии финансовой, бюджетной комиссии и об ассигновании средств на продовольственную помощь населению. После [14, с. 324] роспуска думы Герценштейн вместе со своими политическими друзьями подписал так называемое «выборгское воззвание». Затем он с семьей поселился в Териоках на балтийском побережье и здесь 14 июля 1906 г. во время прогулки был убит. Один из участников убийства, Александр Половнев, был осужден финляндским судом, но вследствие помилован. Л. Юровский» [14, с. 325].

Діяльність в Першій Державній Думі Російської імперії М. Я. Герценштейна, його боротьбу за землю, висвітлено в чорносотенній газеті «Киевлянин», яка випромінювала ненависть до нього та всього прогресивного.

«Киев, 19-го мая 1906 г. Политические недоросли, собравшиеся в Государственной Думе, продолжают топить себя в волнах пустословия и кровавого бреда, а взъерошенные друзья-нигилисты усердно им помогают. Оборвавшись на «амнистии» думские недоросли решили, что они должны «законодательствовать»...

Посвятив несколько часов распространению одной чумы, Госуд. Дума перешла к другой – к «аграрному вопросу». Тут поляк Петражицкий состязался с евреем Герценштейном, хотя оба считают себя в партии политических недорослей (кадетов). г. Петражицкий, в качестве юриста своей особой юриспруденции готов сколько угодно признать принудительное отчуждение для глупых и варварских москалей; но для поляков он опасается понижения польской культуры. Еврей Герценштейн отлично понимает г. Петражицкого, а так как в Думе польских депутатов оказалась горсточка, то он с ними не церемонится и подчеркивает г. Петражицкому, чтобы он не мечтал посредством «польской автономии» ускользнуть от отчуждения панской земли. Мы на все области, грозит он, распространим закон об отчуждении. Конечно, г. Герценштейн, в качестве иудея, занимает выгодную позицию. Евреи земли не имеют, значит – отчуждения не боятся: а своими речами г. Герценштейн надеется не только заработать еврейскую равноправность, но и землю для всех «трудящихся евреев». Но кто же из евреев не трудится, особенно для революции? г. Винавер утверждал даже, что все 6 миллионов евреев для революции трудились, хотя он и сказал неправду; но, конечно, они очень потрудятся, чтобы забрать чужую землю в качестве «безземельных». Во всяком случае, картина еврея Герценштейна, благодетельствующего русских крестьян дворянской землею, которая попадет в казну, а распоряжаться ею будут Герценштейны, Винаверы, Френкели, Биленкисы и проч., достойна резца будущих Антокольских, которые, конечно, поставят Герценштейнам много

памятников, тем более, что из казны земля непременно попадет евреям, путем той «эволюции», которую отлично предвидят г. г. Герценштейны. А когда эта «эволюция» в еврейские руки совершится, тогда они признают земельную собственность «неприкосновенно», как теперь признают неприкосновенной еврейскую собственность, которая имеется в изрядном количестве не у одного Ротшильда. «Блестящую» речь г. Герценштейна телеграф не сообщил, а передал только самое «блестящее место» речи. Г. Герценштейн рассыпался в лести «крестьянской земельной культур» и ссылаясь на Данию, в которой 120 «народных университетов». Теперь всякую школку маслоделия можно назвать «народным университетом», что уменьшит апломб г. Герценштейна, чтобы сослаться на Данию, которая меньше некоторых русских уездов. В Дании действительно процветает мелкое хозяйство и молочное скотоводство, но что же говорить о миниатюрной Дании, когда русским крестьянам принадлежит 120 миллионов десятин земли, на которых уместится чуть не сотня Даний. Кажется, есть, раздолье для процветания крестьянской культуры, если бы наши крестьяне... были датчане. Забыл г. Герценштейн сообщить и о том, что в Дании безземельных пропорционально несравненно больше нежели в России. А не угодили г. Герценштейну посмотреть в Волынской губернии на чешские и немецкие хозяйства, так он увидит ту же Данию, только в больших, размерах. Но чехи и немцы, как и датские крестьяне, никогда на чужую землю не посягали, ни у кого земли не отбирали, а покупали и покупают, причем в Дании покупают по очень высоким ценам. Только в таком непроходимо невежественном собрании, как наша Государственная Дума, можно вызывать «бурные аплодисменты» – таким отчаянным вздором. Если-бы наши крестьяне хоть немного были похожи на датчан, то в России можно было бы поместить еще 500 миллионов земледельцев и все они благоденствовали-бы, а не увлекались вздорно-грабительскими «идеалами» о захвате чужой земли» [15].

В кінці травня 1906 року в «Новом Времени» надруковано слідуючий лист пана Шамшева.

«Читая в отчетах о заседаниях Государственной Думы речи проф. М. Я. Герценштейна, провозглашающего «незыблемость принципа принудительного отчуждения земель», я не могу не поделиться с читателями «Новаго Времени» чувством негодования, которое меня охватывает, когда я вижу, какъ люди способны притворяться и обманывать, притом, когда это «лучшие люди», призванные спасти и обновлять Россию.

Крестьяне, сидящие в Государственной Думе, аплодируют М. Я. Герценштейну в убеждения, что он хочет улучшить, посредством наделения земель, их быть; им действительно кажется, что от Герценштейна «пахнет землей». В такую минуту я не могу больше молчать и, подавляя в себе чувство некоторой неловкости, считаю долгом опубликовать нижеследующий разговор, который я за несколько дней до открытия Государственной Думы вел с профессором М. Я. Герценштейном.

Дело было так. Я держал у профес. Герценштейна экзамен по политической экономии и статистике (в Московском сельско-хозяйственном институте) после которого он, обращаясь ко мне, спросил, что я, будучи землевладельцем, собираюсь ли заниматься сельским хозяйством? Я отвечал, что только это и имел в виду, поступая в Московский сельско-хозяйственный институт, но что не знаю, возможно ли будет по нынешним временам в России хозяйство, особенно если осуществляются проекты, долженствующие уничтожить крупное землевладение.

Завязался длинный разговор на тему аграрного вопроса в конце которого я предложил М. Я. Герценштейну нижеследующий вопрос: Скажите мне откровенно, неужели вы, зная число частновладельческих десятин, зная число крестьян, желающих быть наделенными землей, принимая во внимание заработки, которые дают частновладельческие экономии крестьянам и которых крестьяне лишаются при упразднении экономий, неужели вы, принимая все это во внимание, можете считать, что не только частичное отчуждение и наделение но даже полный передел земель, а тем более конечно нами предполагаемое,

частичное, может иметь для крестьянства, к примеру, какое-нибудь экономическое значение?

На это профессор М. Я. Герценштейн ответил: «конечно никакого, только политическое!»

Это было им сказано и это я готов подтвердить где и когда угодно.

Мне затем не удалось добиться, в чем собственно состоит и политическое значение «черного передела» с точки зрения г. Герценштейна, что однако было бы весьма интересно не только мне, но и всему русскому обществу.

Действительно, в чем же это «политическое значение?» В необходимости ли платить по политическим векселям, выданным в виде всевозможных посулов «партией народной свободы» за время избирательной кампании? В необходимости ли для г. Герценштейна и его соплеменников и единомышленников изгнать из русской деревни поместное дворянство? Не в желании ли наконец поднять в России междоусобицу и резню, которые неминуемо последуют вслед за заменой незыблемости права собственности «незыблемостью принудительного отчуждения?» [16].

Українською газетою «Громадянська Думка» в липні – серпні 1906 року надзвичайну велику увагу приділено вбивству М. Я. Герценштейна та початку суду над його вбивцями.

Нашому земляку на момент вбивства було 47 років...

М. Герценштейн. (+ 18 липня с. р.).

В Теріоках позавчора вбито Михайла Яковича Герценштейна. Ми ще не знаємо подробиць цього злочинства, але звістка ця великим сумом обгортає серце кожної чесної людини, яка зичить добра народові.

п. Герценштейн народився р. 1859, скінчив Новоросійський університет (1881 р.), писав багато статей про економічні питання (друкувалися в «Русской Мысли», «Р. Вед», «Юрид. Вест.» та інш.); в брошурі «Кредит для земств и городов» він виробив проект справедливої організації кредиту для земств і городів.

Під час виборів до Державної Думи він був професором у московському університеті і належав до партії народної свободи.

Московський комітет кадетської партії обрав його за посла до Державної Думи, сподіваючись на те, що він, як великий знавець державного хазяйства, стане і Думі, і всьому громадянству у великій пригоді. І сподівання ці п. Герценштейн справдив як найкраще. Вся Росія уважливо слухала небіжчика, коли він з думської трибуни з цифрами і документами в руках розбивав та висміював нездатні проекти Стішинських, Гурків та інших.

Партія народної свободи, а разом з нею і все громадянство російське понесло в особі небіжчика М.Я. велику втрату.

Кому ж потрібна була його смерть? На це питання можна знайти відповідь у всій попередній діяльності п. Герценштейна. Він одверто й гаряче висловлював скрізь, де треба було, свої погляди на вельможну бюрократію, на чорну сотню і на все те, що спиняє визвольний рух і культурний розвиток народу... Ворогів чесному чоловікові не обібрать і вони йому свого не подарували. Нехай же веселиться Піхно з компанією, його повні ненависті до «жидів» поклики принесли свої наслідки [17].

Газетою повідомлено «Про убивство Герценштейна». 16 липня 1906 року в Теріоки прибуло 4 якихсь невідомих людей. Вони старалися подружитись з російськими робітниками і виставляли себе революціонерами. Коли за ними робітники почали стежити, то 3 з них десь щезли, а четвертого в синіх окулярах бачили 18 липня на морському березі. В 9 годин ввечері Герценштейна вбито, а в 11 годин чоловіка в синіх окулярах бачили на вокзалі, як він сідав в вагон; через півтори години, коли пройшла чутка, що Герценштейна вбито, хотіли телеграфувати, щоб задержати поїзд, але жандарм цього не дозволив. Пізніші телеграми сповіщають, що в Теріоках арештовано якогось Запольського та станційного жандарма, як причетних до вбивства.

З приводу вбивства в Теріоках відбувся величезний мітинг. Говорилося багато промов. Потім юрба народу пішла до курзалу, спинила там музику,

прийшла до дачі Брун, де жив Герценштейн, і проспівала похоронний марш: «Вы жертвою пали»...

З Петербургу до Теріок виїхало багато депутацій [18].

Не вгамовувалася ні на мить по відношенню до М. Я. Герценштейна чорносотенна газета «Киевлянин». На її сторінках висвітлювалися ці події зі своєї правої точки зору, ненависті до євреїв та всього прогресивного в Російській імперії та світі.

Суворин у травні 1906 року у «Мал. письме» повідомляє свого роду біографію г. Герценштейна: «Хотя г. Герценштейн еврей, но крестился, когда расстался с Л. С. Поляковым, стало быть, но моему мнению, русский человек. Он прошел превосходную школу финансовых операций под руководством г. Лазаря Полякова. г. Лазарь Поляков основал земельный банк в Москве для вспомоществования дворянству, катившемся по наклонной плоскости с быстротой товарного поезда, а г. Герценштейн был у него управляющим, оценивал имения и дома, ссужал, продавал и перепродавал, закладывал и перезаклаживал, ликвидировал, сводил леса и сделался знатоком финансов вообще и земельного вопроса в особенности. Естественно, что у Герценштейна огромное знакомство в денежном, следовательно, в еврейском мире, в мире банкиров, в мире самых рискованных предприятий, где ходят по канату, балансируя, чтобы не упасть и не разбиться. Темные дела земельных и других банков он знает очень хорошо, ибо 15 лет вращался и действовал в этом мире. Несколько лет тому назад было куплено огромное князя Гогенлоэ каким-то подставным обществом при помощи банка Л. Полякова и г. Герценштейна. Должно быть гешефт был красивый и высокой политики и нравственности. г. Герценштейну не мешало бы рассказать об этом в Государственной Думе, которая должна знать все эти тайны» [19].

Перевезення тіла Герценштейна із Теріок на Миколаївський вокзал було призначене на 22 липня [20].

В «Киевлянин», звичайно, намагалися очорнити та забруднити всіх, хто був поряд із М. Я. Герценшиейном. Наведемо декілька статей про нього і похорон.

«Москва, 20 июля. Градоначальнику предписано из Петербурга расследовать почему бывший член Думы Иолос телеграфировал в Петербург об убийстве Герценштейна ранее самого убийства. Дознанием выяснено, что в семь часов вечера об убийстве напечатано в газете «Маяк». Редактор, приват-доцент Грен, назвал лицо, сообщившее ему об убийстве. Градоначальник принял меры к вызову этого лица» [20].

«ПЕТЕРБУРГ, 21 июля. Вынос тела Герценштейна в Терриоках на станцию Финляндской жел. дороги 21 июля сопровождался торжественным шествием толпы интеллигенции и рабочих русских и финляндских, несших знамена разных партий, лавки и магазины закрыты. Прощаясь с провожавшими, вдова покойного обратилась к рабочим и учащейся молодежи со словом, прося хранить заветы покойного: Мирная борьба с убеждением под знаменем науки. Прах будет увезен в Петербург 22 июля утром. Присутствовали лидеры констит.-демократов - Муромцев, князя Долгоруковы, князь Шаховской, Родичев, Милюков, Петрункевич» [20].

Але все змінилося, царизм не захотів допустити похорону нашого земляка в північній столиці імперії.

В городі Петербурзі 21 липня було спокійно. Поїзди по всіх лініях, крім приморської, де попсовано путь, ходять справно.

Герценштейна поховають у Теріоках [21].

Розслідування про вбивство не сходило зі сторінок газет, новини подавалися із великими та розгорнутими подробицями, описами.

22 липня. В справі до вбивства Герценштейна повідомлено, що телеграфист Фин, що жив поруч з кімнатою жандарма Запольського, казав слідчому, що він чув розмову жандарма про те, що готується якась справа, за яку мають дати 30.000 карб.

У заарештованого жандарма знайшли шифровану телеграму од жандармського управління і московської спілки «для боротьби с революцією». Жандарм признався, що знає, хто такий чоловік в синіх окулярах, але виказати його не захотів.

Жандармерія пристала до Ленсмана, вимагаючи, щоб він випустив Запольського на волю. Ленсман не згодився і одіслав Запольського у Виборг, куди поїхала також і слідча жандармська власть. Слідство роблять повільно.

Посланець од Столипіна наказував вдові Герценштейна, щоб тіло небіжчика перевозили до Петербургу ранком о 5 годині. Вдова на це не пристала. Як виносили тіло на станцію залізниці, зібралось сила народу з прапорами різних партій. На всіх улицах, де проходила процесія, закривались крамниці. На вокзалі, прощаючись з народом, вдова звернулася до молодіжі і робітників з проханням виконати заповіт покійного – мирно боротись під прапором науки. Тут були найвидатніші діячі партії народної свободи: Муромцев, князі Долгорукі, кн. Шаховський, Родичев, Милюков, Петрункевич то що.

Газети «Россия» та «Новое Время» друкують непристойні статі, в яких хочуть довести, що Герценштейн – нікчемна людина і що правительство не бажало його смерті [21].

Пам'яті М. Я. Герценштейна усі наступні газети в кінці липня 1906 року присвятили статі написані відомими письменниками або громадськими діячами. Так, наприклад, у газеті «Речь» Родичев пише:

«Депутата Герценштейна убито. Його убито за промови в Думі, за те, що він вимагав земельної реформи та щоб землю у поміщиків було взято примусово. Скільки ненависті зібралось над головою цього чоловіка, скільки брехні вилили на його приятелі Столипіна. Офіційні газети своїми наклепами спричинились до того, що він став мучеником, що для його настав суд історії, який ще не прийшов для Думи і ворогів її. Його ім'я навіки залишиться у пам'яті російського народу, сполучене з вимогами землі для народу! Він був речником земельної нужди селян і став мучеником народніх вимог. Для себе

він вдовольнявся тим, що стояв на боці справедливої справи; його зброєю було слово, його засобом - переконувати людей. Він для російського народу робив своє велике діло і за-для його віддав своє життя і народ не забуде імені Герценштейна. Життя його повне праці і наукової роботи та боротьби за можливість працювати. З початку діяльності йому не давали змоги працювати, а в кінці убивством зупинили його працю. Ця смерть, ми віримо, послужить на користь справі, якій присвятив себе Герценштейн. До доказів його супротивників прилучилось душогубство, до постанов і справи Думи мучеництво. Дума померла, робітники її вбивають, але праця її житиме, хоч цю працю з самого початку намагались руйнувати».

Далі Родичев каже, що народ питає, хто убив чоловіка, який вимагав землі для народу. Питають також: «за що розігнали Думу?» Стаття кінчається закликком: «Обізвись, народ російський, і пом'яни борця, що віддав кров свою за твоє право».

У цій самій газеті Петрункевич пише:

«Истинно-русские люди» знали, що перша жертва, яку вони собі вибрали не втіче од них і нахабно оповістили у Москві, що Герценштейна убито, коли ще він був живий»

Автор статі пише далі:

«Не даремне першу жертву вибрано з посеред бувших членів Державної Думи. Адже ж на Думу країна поклала всі свої надії. Дума – це ознака нової Росії, Росії будучини. Росії вільної, братерської, людяної, Росії, без кровавих жертв, без кар на смерть, без голодних, без зневажених і ображених».

Наприкінці статті бувший думський товариш Герценштейна каже про його:

«Єврей з роду, він усією своєю істотою прихилився до російського народу, і я, що знав покійного 20 літ, ніколи не чув од його, щоб російські євреї мали свої окремі од російського народу інтереси. Страшенна смерть цього заступника російського селянства, що одкрив селянству шлях до кращої будучини, раніш або пізніш буде як слід оцінена народом. Ім'я Михайла

Герценштейна стане дорогою для народу і в кожній селянській хаті його вимовлятимуть з гордістю і любов'ю. Він вірив у російський народ і страждав його стражданнями і російський народ відповість йому тим, що не забуде його; пам'ятатиме його мученицький кінець і не забуде, у яку хвилину і за що згинув Герценштейн од руки найнятого душогуба».

Пам'яті Герценштейна присвячує вступну статтю «Gazeta Wilenska», яка пише:

«Коли не допомогло те, що арештували та розгромили зібрання під час виборів - узялись до інших способів, більш дійсних. Вісім бувших послів арештовано, а одного, що міцно стояв за землю для народу, убито.

Почались переслідування тих, що відважились виконати волю народну і стали його заступниками.

За поміччю цих засобів думають до того залякати людей, щоб ніхто без згоди бюрократії не наважувався ставати послом».

Такі заходи, - каже газета, - ні як не допоможуть народним ворогам. Рух не зупиниться, а навпаки побільшає. Газета закінчує словами:

«Свіжа кров не поменшить сміливості оборонців і борців за волю.

Цієї крові народ не забуде»...

Можна убити чоловіка, але не має у світі сили, яка могла б знищити думку. Коли б навіть «истинно-русские люди» убили усіх колишніх послів Думи, що стояли на боці народних інтересів, вони не зможуть таким чином зупинити руху за землю та волю. Справедлива, свята справа покривджених і пригнічених рано чи пізно візьме гору [22].

До вбивства Герценштейна. 25 липня 1906 року слідство в справі убивства Герценштейна зібрало уже деякі відомості. Йому багато допомагає молодь у Теріоках. З усяких листів та телеграм виходить, що до злочинства причетні багато людей з Москви. Один з дописувачів «XX ст.» нагадує, що два, або півтора місяці тому в чорносотенній газетці «Росія» було надруковано зворотнього листа члена чорної сотні - Юзефовича.

В цьому листі автор питається, чи буде дано йому амністію, коли він уб'є Герценштейна, Вінавера та інших послів – євреїв?

Віце-директор департаменту поліції, розмовляючи з Петрункевичем та Іоллосом, запевняв їх, що він має надію піймати злочинця і довідатись, з яких «сфер» виникла думка про це вбивство. Поліція не мала Герценштейна за революціонера, а вважала його просто ученим, і тим то за ним і не стежила. Провадити добре слідство багато шкодить те, що злочинство зроблено на фінляндській землі.

Поховано Герценштейна в Теріоках, бо поліція заборонила перевозити тіло в Москву, побоюючись великих демонстрацій. До гробу йшла сила людей, було дуже багато вінків з революційними написами, говорилося багато промов. (З петербурзьких газет) [22].

В Києві 26-го липня 1906 року написано про «Огидне злочинство».

Скоро пішла звістка про огидний вчинок душогубства, заподіяний над одним з визначніших послів до Думи. Відомим ученим Герценштейном, реакціонери й чорносотенці дуже зраділи були. Орган їх «Новое Время» надрукував статтю «На чьей совести», в якій доводить, що самі члени партії народної свободи винуваті в смерті Герценштейна, бо не протестували проти політичних убивств, яких чинили над чинами уряду революціонери. Поставивши поруч телеграми про смерть адмірала Чухніна і ученого Герценштейна, «Новое Время» не добачило між цими двома актами жодної різниці. Ще далі пішов другий друкований орган чорної сотні - «Кіевлянин»; він просто каже, що убивство Герценштейна треба поставити на карб тим самим революціонерам, що убивали й чинів уряду (ч. 203). А обидві газети й інші такі не ховали своєї радості: дивіться, мовляв, революціонери, - і до вас беруться вже з тими способами, яких досі ви практикували над урядом.

Нічого й говорити про те, що Герценштейн ані його товариші не були революціонерами, і засобом до боротьби з урядом було у них слово і тільки слово. Вони не чинили насильств, не проливали крові, не посилали «карательных» експедицій та поїздів, не гноїли людей по тюрмах та на

засланні. Чухнін і Герценштейн тільки тим мають однакову долю, що обох убито, але коли перший мав на своїй совісті незмірний тягар людської крові та сліз, у другого не було за собою зерна неправди. Насильство над Герценштейном є не що інше, як дика помста над людиною, що нікому зла не зробила, як безглуздий замах насильника на чоловіка культури, чоловіка світла і правди.

«Истинно-русские» люди, що досі на всякий прояв визвольного руху тільки набріхували, беруться тепер до інших засобів. Зв'язок цих людей з смертю Герценштейна очевидний. Не даром у чорносотенній газеті «Маяк» звістка про смерть Герценштейна надрукована раніше ніж злочинна рука виконала своє мерзенне діло; не даром арештований жандарм Запольський мав зносити з «истинно-русскими» людьми: не даром за його так заступаються його товариші з департаменту поліції та «охранки». Це одна компанія, що одного хотіла і досягла свого. І хоча знов, кажемо, сліди злочинства дуже виразно показують, звідки був злочинець, але ми не певні, що судове слідство що небудь викриє. Такі злочинства у нас зрідка коли знаходили правий суд. Але суд інший, суд обуреної совісті народної осудив уже і самих злочинців, і їх явних і таємних до помагачів. Окрім презирства та огиди, нема до їх іншого відчуття, і справа, яку вони такими способами обороняють, знайде тим певнішу смерть свою [22].

На початку серпня 1906 року вдова Герценштейна одержала од страхового товариства, де застрахувався її чоловік, 50.000 карбованців [23].

Звичайно писалося й про ймовірних злочинців - «Камора народної розправи».

«Истинно-русским людям» та іншим чорносотенцям, що тягнуть за старим ладом і завзялись боротись з народними заступниками, які добивались землі й волі для народу – не досить того, що вбили Герценштейна: вони ще знущаються над його вдовою та сиротами.

Завели вони якусь розбишацьку «камору народної розправи» й послали тій вдові приказ, щоб вона видала гроші, та ще й не малі: 3000 карб. На

сизранських погорільців, 30 тисяч на допомогу поліції й солдатам, що постраждали у боротьбі з народними розрухами та 1 тисячу родині козака, якого вбито в Одесі. Та ще вимагають, щоб ця нещасна сім'я Герценштейна відріклася тої політичної партії (народної свободи), до якої належав і якій невинно вбитий Герценштейн віддав усі свої сили, знання і працю.

Ми вже звикли до того, що «истинно-русские» люде нічого, крім гиготи, брехні та безчинств робити не вміють: вони ж підбурювали «чорну сотню» на погроми, вони брехнею, підступом та лукавством збивали темних людей при виборах у Державну Думу вони видають чорносотенні газети: «Вече», «Русское Знамя» та інші; вони від усього «руссаго» народу просили Царя, щоб не давав амністії політичним в'язням і засланцям, щоб не скасував кари на смерть; вони ж правили молебні за те, що розпущено Думу, й дякували за це.

Багато гидоти вони зробили, прикриваючись іменням «руссаго» народу і називають себе патріотами. Та вже хоч би дали спокій ті лиходії вдові й сиротам убитого їхніми заходами борця за землю і волю - Герценштейна. М.Л. [24].

Київ, 22 грудня 1906 року.

Газета «Речь» оголошує страшні речі про партію «истинно-русских людей». Газета мав певні відомості, що вбивство депутата до Державної Думи п. Герценштейна влаштували головні члени «боевой дружини союза истинно-руссаго народа» п. Юскевич-Красковський та Половдев. «Речь» має певні відомості навіть, хто саме убив п. Герценштейна.

Всі ці відомості передано міністерству юстиції і громадянство нетерпляче чекатиме справедливого розсліду цієї справи.

Але вже й тепер, на підставі того матеріалу, що надруковано в «Речи», міністерству показано певну стежку, якою воно повинно йти, щоб знайти душолюбів одного з видатніших і кращих депутатів в першій Думі.

Це вони «истинно-русскіє люди» чинили погроми, це вони не гребують застрайкувати різними насильствами та погромами всіх поступових діячів нашого лихоліття, не вони організували вбивство п. Герценштейна Не

зустрічаючи з боку уряду ніяких перепон, вони, що бажають, те й роблять. Сотнями пудів вони ширять між людом свою чорносотенну літературу і, обкидаючи грязюкою і брехнею все чисте й святе, - отруюють мозок і серце людське. Прищеплюючи людям нелюдські почуття, вони закликають люд до погромів та насильств. Та сама «Речь», що оголосила відомості про організацію вбивства Герценштейна, подає нові факти насильств «истиннорусских» людей над ненависними їм діячами. Вони заміряються вбити п. Мілюкова, Гессена, вони, як це не кумедно, побили п. Меньшикова, відомого реакційного писака з «Новаго Времени», який не подобався «истинно-русским» людям тим, що, лаючи все, зненацька вилаяв і їх. Уряд не квапиться припинити «истиннорусских» людей, а само громадянство не має сили того зробити, щоб захистити себе від душоубів. Ось через що громадянство мусить всі сили свої покласти, щоб «союз руссаго народа» не переміг на виборах. Проти сили цієї погромної партії воно мусить поставити свою силу, свою організацію. Бо тільки таким шляхом, обравши до Думи поступових - демократичних заступників, воно зможе втихомирить країну і спинити діяльність «истиннорусских» погромників [25].

Наведемо деякі відомості про суд над вбивцями М. Я. Герценштейна за 1907 рік.

12 лютого 1907 року.

Свідок городовий, що був до того жандармом - Запольский, розповідає, що 4-го лютого сього року в Петербурзі, він заарештував Пиловнева, одного з тих п'яти особ, що були в нього в Теріоках в липні і привів його у 2-у дільницю Спаської частини. Там у Половнева знайшли револьвера, патрони, панцири й значок, а коли Половнев показав свого паспорта, його було випущено на волю.

Запольский впізнав і Александрова; він був між тими, що приїхали до нього в гості. Пустив він їх до хати через те, що вони відрекомендувалися агентами охорони; коли саме від'їхав Александров з Теріок, чи 17, чи 18 липня свідок не пам'ятав.

Решта свідків опізнали на фотографіях усіх обвинувачених. Вони в Теріоках поводитися якось непевно, були озброєні, та питалися, де живуть члени Державної Думи - Вінавер та Герценштейн.

Вікстрем бачив Александрова та Ларечкіна в чайній у Теріоках.

- Ніколи я не був в чайній, виправдується Александров: був тільки в Запольського і поїхав з Теріок 17 липня. Я щиро правду розповів - більше нічого не знаю. Я мовчав досі, бо загрожували мені, що вб'ють мене, коли «я хочь пару з вуст пуцу».

Марія Хірмокен бачила, як Герценштейн гуляв, а за ним слідком ходив якийсь молодий чоловік, дуже збентежений, та весь час налапував свою кишеню; через кілька хвилин вона почула вистріли, побігла й побачила Герценштейна мертвим. По карточках фотографічних вона не впізнала того Годовіна, що бачила тоді. Свідок Янович, офіціант «Північного» готелю в Теріоках, упевняє, що у вбивстві брали участь 5 чоловіка, які спинялися у них в номерах. На фотографічній картці він пізнав усіх обвинувачених; вони вбиралися в панцири, були озброєні, казали, ніби вони революціонери і приїхали вбити Тренова, Столипіна та Побідоносцева; але не раз плуталися в своїх оповіданнях, показували свідкові картку: «камора народной розправы». І Александров був у них в готелі, але ночував тільки одну ніч і пішов вранці.

– Ні, в готелі я не був ніколи, відповідає Александров.

– Що можете ще додати? запитує суддя Александрова.

– Я все сказав, можу ще назвати членів бойового комітету союзу; Апол. Майков, Алкс. Павл. Соколов, Алкс. Павл. Матвеєвський, Мик. МаксимовичЮ Юскевич-Красковський, Борис Антонович Васильєв; вони всі знали про вбивство Герценштейна; з приводу усіх справ відбувалися в них секретні наради.

Свідки Лавров та Зарин підтвердили пояснення Алексадрова. Прізвища членів бойового комітету зазначають у протокол.

Допит скінчено.

Прокурор Ленеман просить суд відкласти справу на місяць через те, що Ларечкина, та Тополева ще не розшукали, а Юскевич-Красковський, Половнев, Рудзик та Біляєв не прибули. До того Ленеман просив суд ужити всіх засобів, щоб заарештувати Половнева, і привести на суд других обвинувачених, між іншими й Трухачева, що послав до Москви передчасну телеграму про вбивство Герценштейна.

Захисник з боку пані Генценштейн барон Лангеншельд додав, що просить допитати Половнева.

Після півгодинної наради суд присудив: справу відкласти до 6-19 березня. Засіданню судовому бути у тому ж містечку Кивінебі. Заяву Майкова про то, що він погожується дати за поруку за Александрова - лишити без наслідків, через те, що вона не відповідає фінляндським законам. Обвинуваченого Александрова, - відвезти знову до виборзької тюрми і привезти до суду 6-19 березня. Половнева заарештувати й привезти в належний час до суду, а також зробити обшук в його помешканні. Звернутися до виборзького губернатора як в сій справі, так і в справі розшукування Маречкина, Тополева, та по змозі привезти їх разом з Половневим на суд. Далі суд присудив привести до суду Юскевича-Красковського, Біляєва та Рудзика. Резолюцію оголошено в присутності обвинуваченого та всіх свідків.

«Речь» подає ще нові відомості до справи. «Підсудний в справі вбивства Герценштейна Александров - зауважив на суді, що Дубровин їх «головний голова». До цього загального але невиразного вислову, ми можемо додати й більш конкретні відомості, як Дубровин по вбивстві Герценштейна, в кімнаті ради «союзу», обійняв Ларечкина і сказав присутнім, яких було в тій хаті сила: – «Ось молодець, - він все зробить!». До того ж, ми позаписували од тих людей, які на свої власні вуха чули, як на тій раді, гурт хуліганів оповідав з огидливими, цинічними подробицями, як вони піймали за містом дівчину і зробили насильство над нею і як присутні члени ради Дубровин, та Пуришкевич і другі реготали з того оповідання, та допитувалися все нових, та нових подробиць [26].

3 квітня 1907 року, о 10 год. ранку, в фінляндському містечку Ківенені місцевий повітовий суд в четвертий раз почав розбирати справу про вбивство депутата першої Державної Думи М. Герценштейна, яку було в березні відкладено, бо не знайшли підсудних; Є.Ларичкіна, І.Рудзіка, Л.Топольова, М.Юскевича-Красковського і Г.Біляєва, і не явились деякі свідки. На цей раз справу підсудного Александрова закрито.

Майже все засідання суду тільки й читали всякі папери, надіслані в суд через виборзького губернатора російській владі.

Поперед усього читають протокол про те, як колишній жандарм Запольський, що зараз служить городовим, затримав Половньюва. Запольський стояв на варті й побачив у трамваї одного з тих, що бували в ньоого в Теріоках, як він служив ще жандармом; він його заарештував і одвів до дільниці. Виявилось, що то Половньюв; при ньому був знак «союза рус. нар.» й револьвер. На запитання поліції Половньюв розповів, що він дійсно був в Теріоках тоді, як запевняє Запольський. В ділянці засвідчили особу Половньюва й потім... пустили гуляти на волю. Другий папір читали - посвідчення Юскевича-Красковського, яке він подав 4 лютого. Він заявляє ось що: «Я маю багато доказів про алібі й про підкуп лжесвідків у справі Герценштейна. Але подати докладні свідчення проти кожного пункту обвинувачення я зможу тільки тоді, як ознайомлюся зі слідством, яке робиться під наглядом пана прокурора Гвоздановича, і тільки тоді зможу виставити свідків». Проте замість свідчень своїх свідків Юскевич-Красковський волів краще утекти тоді, як фінляндський суд 3 березня видав наказ його заарештувати.

Далі читають протокол заяви жінки Лаврова товаришеві прокурора петербурзького окружного суду Гвоздановичу про ті переслідування, яких вона зазнала від «союзників» після того, як чоловік її усе розказав владі. Після першого свідчення її чоловіка в ківененському суді до неї прийшло кілька невідомих, між якими був і Александров, і вимагали, щоб вона виказала, де ховається її чоловік і Зорін, бо вб'ють. Навіть двірник того дому, де Лаврова

живе, радив, щоб вона собі вибралася для безпеки геть. І Лавров досі живе, боячись, не в Петербурзі.

Міністерство юстиції, чи правдивіше - прокурор петербурзької судової палати повідомив, що, «несмотря на все принятыя мере к задержанию Юскевича-Красковского, Половнева» та ін., цих осіб не вдалося заарештувати, бо вони десь зникли не знають куди. Про Ларичкіна прокурор навіть сказав, що його не можна було заарештувати, хоча розшукова поліція давно вже його шукає, бо його обвинувачують ще в убивстві робітника Мухіна. Виходить, що прокурор зовсім не в силі знайти винуватих в убивстві М. Герценштейна. Але «втіхою» для суду було повідомлення міністерства юстиції, що воно «снеслось» з міністерством внутрішніх справ, щоб доконче знайти Юскевича-Красковського й ін., і, якщо тільки кого з них упіймають, то вони будуть «немедленно представлень в-ь распоряженіе ген.-губернатора». Та й міністерство внутрішніх справ нічим не прислужилось досі: знайти Топольова (Гамзея Гамзейовича) в уфимській губернії й в катеринославській не вдалося; а про Половньова та Юскевича-Красковського воно тільки подало, що вони втекли за кордон.

Під час читання цих паперів іронічно всміхалися навіть спокійні й флегматичні обличчя суддів та присяжних засідателів - фінів.

Далі йде протокол, як зроблено було трус на квартирі в Юскевича-Красковського, де, як повідомляє судовий слідчий з особливо важливих справ п. Зайцев, «ничего предосудительнаго и имеющаго отношение к убійству Герценштейна не обнаружено»; самого його дома не застали, а брат його сказав, що він зник не знати куди. В помешканні «союза р. н.» підозрюваного не було, бо секретарь «союза» Зеленський заявив, що Юскевич-Красковський не має кабінету і навіть свого столу.

Після короткої перерви в суд приводять свідків для посвідчення їх осіб. Цікавий інцидент стався, як читали документи про судимість деяких підсудних в цій справі. Виявилось, що Ларичкін і Половньов уже сиділи у в'язниці: про Половньова повідомлення поліції звичайної й сискної розминулось: пристав

нарвської частини посвідчує, що він не був осудний й взагалі чоловік «одобрительного поведіння», а сискна поліція повідомила, що він двічі сидів у тюрмі за крадіжки.

З викликаних обороною свідків допитували тільки Морозова та Булаєва, бо інші - Власов, Комісаров і Тхор - не мали права свідчити, через те, що сами були під судом.

Свідок Морозов заявив, що в той саме день, як сталося вбивство М. Герценштейна, він разом з Александровим купив о 7 год. увечері вечірні «Биржевыя» й вичитав з ним про це вбивство. Але як суддя завважив йому, що вбивство зроблено було в 8 год. 30 хвил. і що, значить, він не міг читати про це в той самий день, то Морозов заплутався, але все-таки наполягав на тому, що Александров навіть не знав, що збиралися вбити Герценштейна. Свідок не в одно казав навіть з самим Александровим, який ще на першому засіданні признався, що знав, що готовився замах, хоча сам і не брав участі в убивстві.

Булаєва допитували вдруге (перший раз 3 березня). Цей свідок щирий прихильник і член «союзу р. н.». Він, наперекір посвідченням Лаврова, Зоріна та ин., запевняв, що не був тоді в «союзі», як Ларичкин розповідав про вбивство Герценштейна. Було зроблено очну ставку з Зоріним, який дуже всовіщав Булаєва, щоб він признався, що був тоді, як розповідав Ларичкин; Булаєв червонів, хвилювався, але не признався.

Після допиту Морозова й Булаєва сказали по коротенькій промові й громадський обвинувачувач і адвокат з боку удови покійного. Вони були певні, що вбивство Герценштейна організовано «союзом р. н.», а про Александрова були тої думки, що хоч може він і не брав участі в убивстві Герценштейна, то запевне знав, що воно буде, і не попередив про це ні самого Герценштейна, ані влади. Після цього було показано на п. 19 част. 16 фін. карн. зак., під який підведено провинність Александрова, й прочитано його. «Коли хто знає, - приблизно так говориться в тому пункті, - що збираються когось убити, пограбувати чи що, і не донесе про це заздалегідь, щоб попередити злочин, і він станеться, - то винуватого садять в тюрму не більш, як на 6 місяців».

В своєму останньому слові Александров, наперекір першим своїм свідченням, заявив, що хоча він і знав про замах на вбивство, але думав, що все то була «шутка».

Після години наради суд признав Александрова винуватим у тому, що він не доніс про замах, і приговорив його на 5 місяців у тюрму, не зараховуючи сидіння до суду і не випускаючи навіть під заставу; про інших підсудних суд постановив відкласти справу і звернутись знов до російської влади з проханням, щоб було заарештовано Юскевича-Красковського й інших.

Подавати скаргу на цю постанову суду можна було на протязі цілих 30 днів. Але Александров заявив, що він задоволений присудом і прохає вважати приговор уже в законній силі [27].

На початку травня 1907 року серед членів товариства «активної боротьби с революцією» пройшла така чутка, що Юскевич-Красковський, відомий організатор убивства Герценштейна, найшов собі затишний притулок у Почаївській лаврі. Там він має пошитись у ченці. Але не треба думати, що цей славнозвісний чорносотенник зовсім залишив свою «чорну» роботу. Він і тепер діяльно працює, а згодом має «в чернечому образі» вступити до якогось близького до Петербургу монастиря і звідтіля керувати роботою «союза». Видко, що «лаври» Іліодора не дають спати Юскевичеві [28].

12 червня 1907 року в Теріоках, у Фінляндії, було розпочато розгляд справи славнозвісного Топольова - «Гамзея Гамзеєвича» (він же Казанков і «Сашка Кривой») про вбивство М. Герценштейна.

Почалась розбиратись справа в 10 год. ранку в теріокському геральдсгеріхті.

Суддя - той самий, що і на процесі Александрова - гофгеріхт Селін. Обвинувачує теріокський ленсман. Оборонцем інтересів удови небіжчика виступає колишній сенатор Лангенфельд. На лаві присяжних - 8 фінів.

Засідання відбувається в маленькій кімнаті, в якій ледве вміщаються судді та кореспонденти російських і чужоземних газет. Публіка ж стоїть тільки на сходах.

На стільці перед суддею сидів підсудний - невисокого зросту, чорнявий, зі зкуйовдженим волоссям на голові й бороді, в темних окулярах. Одягнений він в сіру арештантську куртку, в чорними довгастими смугами. На ногах звичайні кайдани.

- Ви знаєте, в якій справі вас обвинувачують? - звернувся суддя до підсудного.

- Мені сказано, - відповів Топольов.

Потім він запитав, чи викликано свідків, і суддя сказав, що про це він довідається при їх допиті.

Оголошена переписка між російською й фінляндською владою в справі про арешт та видачу Топольова. Це тягнеться досить довго, бо суддя читає спершу по фінськи, а потім перекладач розповідає російською. Топольов слухає дуже уважно.

Дуже цікаві свідчення самого Топольова, які він дав у виборзькій в'язниці, коли допитував його там Ленсман.

Цікава біографія Топольова.

Народився він р. 1877 в м. Любашові. Син теслі, спочатку служив у київського предводителя дворянства за писаря, а потім перейшов за бухгалтера на російсько-китайську залізницю в Харбин, де під час повстання боксерів і було попалено йому обличчя, руки й очі, через що він і носить тепер темні окуляри. Потім переїхав він у Київ, де мав ресторан. Про вбивство М. Герценштейна він ніби довідався з газети «Кіевская Мысль» і аж у березні місяці цього року тільки довідався, що його обвинувачують в тому, що брав він участь у вбивстві Герценштейна. За члена «союзу руссаго народа» він став з середини лютого минулого року - спершу в Пинську, а потім у Києві. З наказу («по проханню» - поправляє Топольов перекладача) центральної управи «союза» він приїздив у Петербург, щоб міркувати про друкування відозви «союза», В Петербурзі жив в одного союзника, прізвища якого не пам'ятав, а ім'я його, здається, було Іван. Далі за Петербург ніколи не був, - він навіть не був ніколи на фінляндському вокзалі. Топольов запевняв, що в «союзе руссаго

народа» бойової дружини не було. Юскевича-Красковського й Половнєва він знає і не думає, щоб вони брали участь у вбивстві. Наприкінці Топольов дивується, на якій підставі його, зовсім невинного, що жив увесь час в Києві, несподівано арештували і він тепер мучиться в тюрмі.

Потім суд знов починав допитувати Половнєва.

Він потверджує те своє посвідчення...

- З якою метою ви вступили до «союзу руссаго народа»? - питає суддя.

- Як ознайомився з його програмою, - відповідає Топольов.

- Вас примушував хто вступити до «союзу»?

- Ні, я по власній волі вступив.

- Чи не було у вас якихось інших прізвищ?

- Бувало. В кожного бувають. Мене, наприклад, звали Опаліним.

- Гамзеєм Гамзеєвичем ніхто вас не звав?

- Чув і таке прізвище в «союзі», але не знав, на кого то саме говорять. Це все більш молодь-газетярі, що «Русское Знамя» продають, вигадують. Вони всіх приїжджих з провінції якось заманюють.

- А Казанковим вас ніхто не звав?

- Ні.

- Свідки показують, що в Теріоках був чоловік, зовсім схожий на вас. Чи не можете ви якось це пояснити?

- Чоловіка, схожого на мене, я не знаю. Я той самий Топольов, якого обвинувачують, але винним я себе не вважаю.

При подальшому допиті Топольов од усього відмовляється. Його свідчення часто навіть суперечать офіційним даним [29].

Вже через рік 16 червня 1907 року було опубліковано «Спомин про Герценштейна».

Про місце, де вбито Герценштейна (в Теріоках), почали забувати. Воно було занедбаним. Деревину покладено одну поверх іншої і не зкріплено між собою. Таку загорожу розносять на дрова... Тільки діти носять туди вінки з квіток з чуттєвими написами... а дорослі забули... [29].

12 липня 1907 року в Теріоках (в Фінляндії) в геральдсгеріхті знов почала розбиратися, кілька разів уже відкладувана, справа про вбивство депутата першої Думи М. Герценштейна.

На лаві підсудних сидів Лев Топольов, в кайданах. Із захистом Топольова виступив кн. Волконський. Топольов цілувався з захисником і взагалі виглядав самовпевнено. З'явилися на суд і київські свідки - Крушельницький та Ясиновський. Ще очікували, що приїде киянка Розумихіна. В суд приведено з тюрми для очної ставки Александрова. По проханню сторони обвинувачення викликано нових свідків.

Александров при очній ставці впізнав Топольова і сказав, що його в «союзі» справді кликали «Гамзеєм Гамзеєвичем». Александров, як він розповідав, бачив Гамзея в «союзі» влітку р. 1906, але коли саме - зараз не пригадує. Він запевняв, що «Гамзеєм» кликали так само й Казанкова. За свідченнями Ларичкина про участь «Гамзея» в убивстві йшлося і про Казанкова. При подальшому допиті Александров дуже плутався, сам собі суперечив, відмовлявся від тих перших своїх свідчень, які він давав в Кивенеппі.

Свідок Зорін запевняв, що мова Ларичкина про участь «Гамзея» в убивстві була саме про Топольова. А Казанкова «Гамзеєм» ніколи й не називали.

Коли роздивилися добре паспорт Топольова, то помітили в ньому переробку числа: спершу було написано, що він «заявлений у Києві 27 серпня», а перероблено на «24 липня». Голова зауважив на це Топольову і його захиснику. Вони обидва заявили: «Нічого не знаємо. Певно, просто помилка околочного».

Свідок Феоктистов, колишній «союзник», упізнав Топольова і знав, що його звали «Гамзеєм» – Феоктистов чув, як Ларичкин розказував про те, що «Гамзей», чорненький, рябий, брав участь в убивстві Герценштейна; Ларичкин сказав: «Гамзей стріляв, та не влучив, а я влучив». Як про це він розповідав, були тоді Зорін і Лавров. Іншого «Гамзея» в «союзі» свідок не знав. Зовсім не

на користь Топольова дав свідчення Тимофєєв. За 4 дні до вбивства і в сам день убивства Тимофєєв бачив у Теріоках, біля дачі Герценштейна, якогось чоловіка, цілком подібного до Топольова, що «коли б, – казав Тимофєєв, показуючи на Топольова, – обстригти йому бороду, трошки перемалювати вуса, був би живий портрет: те саме обличчя, ті самі очі, ті самі окуляри».

Київські свідки явилися без посвідчень про свою несудимість і через це голова застеріг, що доведеться відтермінувати справу. Тоді Волконський попросив, щоб Топольова негайно випустили.

Член київського відділу «союзу русского народа» Ясиновський запевнив, що 10 липня Топольов був у київському соборі на молебні з приводу розпуску Державної Думи і разом із «союзниками» знімався в Києві, а потім брав участь 15 липня в хресному ході. Топольов, як каже цей свідок, перебував в київському «союзе» аж до кінця серпня в будинку Пилипа Ясногурського. Голова звернув увагу на суперечність: сам Топольов казав, що приїхав до Києва тільки 11 липня.

Свідок наполягав. Топольов тоді відповів, що то він не пригадав був числа і назвав 11-те липня помилково.

Виявлені були далі ще й інші суперечності. Так, Топольов казав, що він завжди носив бороду, а свідок запевняв, що Топольов був голений. Олександр Крушельницький теж надав суперечливі свідчення. Він повідомив, що Топольов приїхав у Київ 7-8 липня, жив у нього до 22-24 липня, інколи бував у «союзе». Голова зауважив, що Топольов першого разу заявив на суді, що він жив у Києві в помешканні «союза», а не в Крушельницького. Захисник Волконський пояснив, що Топольов жив справді в Крушельницького, але... не прописаний, і через те боявся про це сказати. На, що залом судового засідання прокотився сміх.

На запитання про приналежність до «союза» Крушельницький відповів: «Боже борони! Людина я робоча і ніякого «союза» не знаю»...

Ясногурський, як заявив Волконський, слабкий і через те не зміг з'явитися до суду.

Постановою суду справу цю на прохання обвинувачувача знову відкладено на 11 (24) серпня.

Топольова знову постановлено відвести до в'язниці й викликати нових свідків [30].

18-го липня 1907 року, в Теріоках, відправлено було панахиду по Герценштейну. Газета «Речь» сповіщає, що на панахиді були члени центрального комітету партії «народной свободи»: П. Мілюков, А. Свечін, М. Могілянський; члени міського комітету. В. Добровольський, А. Брандт та інші. Хоч і була негода, але зійшлося чимало теріокських жителів. Священик виголосив промову, в якій згадав покійного, що постраждав від лютої ненависті. З церкви, під дощем процесія з вінками пішла до берегу моря, де вбито було покійного. Невеликий, пофарбований зеленою фарбою паркан, що стоїть навколо того місця, де впав убитий Герценштейн, ще з ранку вбраний був вінками з квіток. В середині поклали вінок від фінських робітників з червоними стьождками, принесено вінки: од центрального комітету партії, від городського комітету, від редакції газети «Речь», від редакції «Русских Ведомостей», від приятелів покійного та інших. Робітники постановили на високому держаку чорний прапор. Публіка, що оточила великим натовпом місце смерті Герценштейна, кілька разів заспівала на честь його тієї пісні, з якою поклали його в домовину: «Вы жертвою пали». Дощ не вщухав і натовп потроху почав розходитись. Удові Герценштейна надіслали телеграму, в якій центральний комітет партії «н. св.» висловив їй своє співчуття. На місці, де було вбито депутата, мав бути покладений великий камінь, уже привезений до Теріок; але з його покладанням зовлікали, бо адміністрація чинила формальні перешкоди [31].

Чорносотенці активно йшли на допомогу Топольову. Кореспонденти газети «Речь» довідались, що головна рада «союза русскаго народа» готувала скаргу на суд над Топольовим, який сидів у Выборзькій тюрмі. Скарга написана була від імені Топольова. В ній зазначалося, що фінський суд ніби дуже вороже ставиться до «истинно-русского» Топольова безпідставно не задовольнив

прохання адвоката князя Волконського та відклав розгляд справи знову на цілий місяць. «Союз» прохає випустити Топольова з тюрми до суду, що відбудеться 12 серпня [31].

11 серпня 1907 року теріокський геральдсгеіхт знову почав розглядати справу про вбивство Герценштейна.

Захищав Топольова кн. Волконській, на прохання якого допущено нових свідків з Києва - Висоцького, Цяпурина, Мартинова й Винцова.

Ясногурський не приїхав, а прислав довжелезного листа до суду, в якому прихав бути впевненими в його «заочному» свідченні, не зважаючи на те, що він подає його без присяги. «Людина віруюча - пише він, між іншим, в тому листі - не повинна «злоупотреблять» іменем Господа на судах, а невіруюча - й під присягою збреше». Далі він запевняв, що Топольов під час вбивства Герценштейна жив у Києві в його, Ясногурського, власному будинку. Сам Ясногурський познайомився з Топольовим 10 липня на святі союзу «руссаго народа», яке відбувалось з нагоди розпуску Думи. Ясногурський благає суддів виправдати Топольова і далі заявляє, що на суд він не являється через те, що йому не дають «прогонних», а він чоловік – «незаможний». Лист викликає сміх суддів.

Жандарм Запольський надав сенсаційні відомості. У тих людей, що були в Теріоках за часів вбивства, були - як казав свідок, - квитки петербурзького охоронного відділу за підписом полковника Герасимова з казенною печаткою. Серед тих людей свідок по фотографії упізнав убивцю Іолоса - Казанцева.

На запитання голови суду, чи знає Топольов свідків - Мартинова, Цяпунова та Винцова, Топольов відмовлявся.

Голова. А через що ж Вас усі знають?

Топольов. Я завжди ходив по Києву з відзнакою «союзу руссаго народа». В Києві це трапляється дуже зрідка, через це мене всі й знають.

Волконський запевняв суд, що в Києві всі ходять в українському вбранні, а Топольов завжди носив «русскую поддевку», що звичайно кидалось у вічі.

Свідок Тхор оповідав, що він їздив вкупі з Топольовим в Пензу засновувати відділ «союзу рус. нар.». В Пензі Топольов напився п'яний і вихвалявся перед Тхором, що вбив «жидюгу»; «я питаю його - каже свідок, Герценштейна вбив?» А він каже: «Може й Герценштейна. Багато жидів перебив».

Як повідомляє Тхор, Топольов добре знав як робити єврейські погроми. Свідок знав, що коли союзники прочитали по газетах, що до суду тягнуть Ларичкіна, Топольова, Половнева та інших, - всіх страшенно здивувало: «Хто це на всіх вказав?» Сам Тхор тепер мусив ховатися, бо союзники загрожували його вбити.

Топольов почав лаятися з свідком.

Голова зупинив його.

Прокурор запропонував відкласти справу, поки не виявлено буде тих осіб-агентів охрального відділу, що були в Теріюках в дні вбивства.

Волконський знову просив суд відпустити Топольова на волю.

Захисник родини Герценштейна погодився, відкласти справу.

Суд було перенесено на 12 жовтня; Топольов тимчасово звільнений. Виходячи з зали суду, він вигукнув: «Да здравствует Россия!» [32].

У 1908 році і надалі розглядалася справа про вбивство М. Я. Герценштейна.

Петербург 6 жовтня 1908 року. Міністерство юстиції відмовило головному фінському прокурору в задоволенні його клопотання про привід Дубровіна до суду в Кювенеппе у справі про вбивство Герценштейна [33].

19 серпня 1908 року в харківській газеті «Утро» вийшла стаття ««Русское Знамя», Дубровин и убийство Герценштейна» (Додаток 1) [34].

1909 рік не став виключенням у справі про вбивство М. Я. Герценштейна.

На початку березня 1909 року продовжували шукати убивць. Выборзький гофгеріхт звернувся до прокурора окружного суду в С.-Пб. з проханням шукати осіб, які причасні до вбивства члена I-ої Державної Думи М. Я. Герценштейна. З приводу цього прокурор звернувся до градоначальника, який видав наказ

винайти селянина Калуської губернії, Козельського повіту, Стрільнінської волости, села Істов Єгора Семеновича Ларичкіна, колежського писаря Миколи Максимовича Юскевича-Красковського і запасного батальйонного гарнізону л.-гв. Семенівського полку з селян Ломжинської губернії повіту Гміни Мясткава Івана Яковлевича Рудзіка [35].

Уже котрий раз ця гучна справа про вбивство М. Я. Герценштейна призначалася до розгляду і все відкладалася. 11 квітня вона знов була перед неупередженими фінськими суддями.

Як і попереднього разу, справа про вбивство ексдепутата Державної Думи розглядалась в с. Ковенеппе, неподалык від ст. Теріоки, де й сталось це ганебне душогубство. Засідання суду відбувалося в тісній хатині. В невеликій світлиці набилася сила допитливого народу. Присутніми були кореспонденти від московських і кількох закордонних газет. Підсудний Половнєв у кайданах; з того часу, як останній раз був суд, він дуже помарнів, обріс довгою бородою. Цього разу на суді виявились несподівані факти і суд закінчився надзвичайно сенсаційно.

При перевірці свідків виявилось, що Дубровін, Казаринов і Жидиньов, свідчення яких суд вважав за дуже важливі, знову не з'явилися до суду. З'явилися тільки Прусаков, колишній секретар газети «Русское Знамя», і особистий секретар д-ра Дубровина, та жінка робітника-«союзника» Рудзіка, якого було звинувачено в причетності до убивства Герценштейна.

Першою допитується Рудзікова. Спершу вона каже, що про убивство нічого сінько не знає, а далі зізнається в усьому.

- «Союз руссаго народа» зараз після убивства допомагав мені, але потім перестав!

Показуючи на Половнєва, вона додала:

- От він все знає, але «союз» його залякав, як залякав і мого чоловіка.

Далі вона розповідає:

- Чоловік мені казав, що, хто вб'є Герценштейна, той дістане 30 тисяч карб. Коли ж убивство сталося, то до мого чоловіка прийшов козак Дезобрі й

сказав, щоб він тікав. «Союз» видав чоловікові паспорт на ім'я рязанського міщанина Олександра Буренка і він утік, а де він зараз - я не знаю.

Далі Рудзікова докладно розповіла про своє тяжке матеріальне становище, зауважаючи, що тим часом коханки Юскевича-Красковського та Половнєва одержують від «союзу» по 100 карб. на місяць. Останнього разу як була вона в «союзі», то Дубровін накинувся на неї зі словами: «Що ви мене в це багно втоптуєте?» Дати їй грошей Дубровін відмовився, а один «союзник» тут же випхав її на двір.

Після недовгої перерви суд допитав Прусакова. Він свідчив, що після убивства Герценштейна й після того, як Юскевич-Красковський десь утік, Дубровін спитав його, чи немає в нього такого знайомого, який би взяв на себе всю вину в убивстві і цим забезпечив свою сім'ю. За це обіцяв Дубровін дати охочому 10 - 15 тисяч карб. і допомогти йому втікти в Америку чи куди сам він захоче. Прусаков не захотів цього зробити, а трохи пізніше навіть відмовився бути секретарем у Дубровіна. «Це вам буде вартувати життя, або принаймні старцювання», - тоді пригрозив Дубровін.

Прусаков розказав, що тут велику роль відіграла й коханка Юскевича-Красковського Свербицька, яка служила в редакції «Руссаго Знамени». Вона робила, що тільки хотіла. Дубровіну не раз говорили, що її треба б прогнати, але вона цього не боялася. «Мене не можуть вигнати! - зазвичай говорила вона. - Вони бояться, щоб я не виказала всіх їхніх таємниць».

Далі свідок показав, що Юскевичу-Красковському не раз надсилалися гроші по 300 - 400 карб. Потім він написав Дубровіну, що переховуватись йому вже набридло; коли не куплять йому масток й не дадуть 25 тисяч, то він явиться в суд і все розкаже.

- Дубровін жалівся мені, - свідчив Прусаков, - що Юскевич є шахраєм, і просив мене добути грошей. Я був звернувся до о. Івана Кронштадського, щоб той допоміг «союзу», і він дав спершу 300 карб., а потім 10.000 карб., наполягаючи на тому, щоб не розголошувати цей факт. Ці 10 тисяч Дубровін до книги видатків не записав.

- В кабінеті Дубровіна, - далі розповідає Прусаков, - я бачив раз одного чоловіка, дуже схожого на Половньюва. Виходючи він сказав: «Пам'ятай, що я сказав! Другий раз не казатиму». У відповідь на це Дубровін огидно вилаявся і додав: «Не злякався!.. не таких бачив, а ти насидишся у в'язниці»...

Не за довго до вбивства Герценштейна свідок бачив цього чоловіка з Юскевичем-Красковським. Взагалі вони обидва часто бували в Фінляндії і цей чоловік завжди бував в неоднаковому вбранні. Від «союзника» Матвієва, який служив на фінській залізниці, він чув, що ці люди його розпитували, про розклад пересування депутатів.

Між іншим Прусаков ще згадав, що в оселі «союза» переховувалася вибухівка, перед обшуком, її перенесли на квартиру Дубровіна.

Довідавшись про такі надзвичайні факти, суд на вимогу помічника присутнього адвоката Вебера, який захищав інтереси вдови Герценштейна, постановив клопотати через виборзького губернатора перед міністром юстиції, щоб д-ра Дубровіна було арештовано й ув'язнено до виборзької тюрми, щоб судити й його. Надалі суд було відтерміновано на 15 травня [36].

В травні продовжувався «Розшук вбивць Герценштейна».

Намагання знайти вбивць М. Я. Герценштейна увінчалися повним успіхом, але Юскевич-Красковський, головний натхненник і керівник, Ларичкин - вбивця-виконавець і Александров, один із співучасників, до цих пір залишаються не знайденими. Тим часом, за словами кореспондентів газети «Нов. Русь», це зовсім не важко. Юскевич-Красковський всю зиму провів у Тверській губ., а потім «відпочивав» у Воронежі; Ларичкин знаходився в Москві, а Александров спокійно гуляв по Петербургу. Це знали далеко не тільки союзники. Тим більше дивним був «нерозшук» цих вбивць [37].

На початку серпня відбувалася активна підготовка «союзників» до справи про вбивство М. Я. Герценштейна. Союзники продовжують активно готуватися до майбутнього процесу 12 серпня в Теріоках. Програма демонстративних виступів розроблялася під керівництвом п. Булацеля видними петербурзькими і провінційними членами союзу. Надалі до Петербургу з'їхалися для досягнення

цієї мети керівники московського, костромського, ярославського та інших провінційних відділів. Союзники сподівалися, що їм вдасться залучити в Теріоках до 1000 дружинників. Передбачалося, якщо це виявиться можливим, ще 11 серпня, напередодні процесу, розкупити всі квитки на потяги, що відходять вранці. З національними прапорами і з союзними прапорами вони мали намір відправитися до будівлі теріокського суду. Присяжний повірений п. Булацель мав заявити суду вимогу про негайне припинення справи проти д-ра Дубровіна, за відсутністю доказів. Після оголошення резолюції суду союзники припускали, що влаштують в Теріоках, під відкритим небом збори. Якщо вирок буде виправдовувальний, оратори на зборах обмежаться короткими промовами і пропозицією присутнім виголосити «ура» і заспівати національний гімн. Якщо ж вирок буде для д-ра Дубровіна несприятливим, то тут же буде обрано депутація для подання в Петербурзі клопотання про припинення справи і про звільнення притягнутих до суду від покарання [38].

На початку вересня було коротко розкрито справу «Правые и дело Герценштейна». Фракція крайніх правих, як перед. «Р.У.» мала намір прийти на допомогу «С. Р. Н.» в справі Герценштейна. За словами Замисловського, праві не мали наміру примиритися з урядовим тлумаченням прав фінського суду, і після приїзду Пуришкевича головною палатою союзу «Михайла Архангела» буде обговорено питання, в якій формі союз і фракція повинні реагувати на це [39].

9 вересня в Кювенепе, у Фінляндії, розпочали знов справу про вбивство депутата Державної Думи М.Я.Герценштейна. Як відомо, союзники вихвалялися зробити там в день суду якусь незвичайну демонстрацію. Нічого з того не вийшло. Натомість «сили» представляли собою всього-на-всього з десяток союзників, які сукупчилися біля Булацеля. Проте поліції в маленьке містечко надіслано було силу силенну. Дубровин на суд не прибув. Він прислав своїх повірених: Булацеля та депутата Замисловського, від удови Герценштейна виступав захисником Зарудний.

Суд визнав, що повірених Дубровина не можна допустити на суд через те, що Дубровина самого зобов'язано було до появи на суді. Ця постанова дуже не сподобалася Булацелєві. Як не намагався він що-небудь змінити, йому це не вдалося.

Коли суд виніс свою постанову що до Дубровина, Булацель почав голосно робити якусь заяву. Голова суду його зупинив. Він не дослухався. З крику його можна було розібрати, що він скаржився міністрові Щегловітову. Через галос голова суду, бажаючи втихомирити присутніх, зробив перерву.

Під час перерви голова наказав вивести Булацеля з залі суду. Коли підійшла поліція - Булацель почав кричати: «Не чіпайте мене! Я російський дворянин». Поліція намагалася схопити його, але він не давався. Невеличкий гурток союзників прагнув заспокоїти Булацеля. Коли поліцейські схопили Булацеля і почали виводити, він крикнув: «я живим до рук не дамся» і схопився рукою за кишеню. Поліцейський наглядач помітив це і, відвівши його руку, витяг з кишені Булацеля револьвера. Після цього Булацель повернувся до суду і лагідно просив, щоб дозволили йому сидіти в залі. «Я буду поводитись чемно», додавав він тихо. Суд не погодився і поліція вивела Булацеля з залу засідання. З холу довго ще було чути, як кричав Булацель: «Ми їм покажемо! Ми приведемо 10,000 союзників! Довідайтесь про прізвище поліцейського». Суд дозволив Замисловському бути другим захисником Юскевича-Красковського.

Адвокат Зарудний сформулював обвинувачення проти Дубровина. Він закидав йому те, що той являється одним з головних учасників організації вбивства Герценштейна, Зарудний вважав обвинувачення проти Дубровина доведеними фактами і просив притягнути його до суду і зараз же ув'язнити. Разом з тим Зарудний підтримав обвинувачення Юскевича-Красковського та Ларичкіна.

Ларичкин знову описав всю картину вбивства, вказавши, що організатором і ідеологом його був Дубровин, загалом, повторюючи своє попереднє оповідання. Револьвер і панцир отримав він від Юскевича-

Красковського, а Половнев вказав йому на Герценштейна. З Дубровиним про вбивство він не балакав.

Впродовж трьох годин Юскевич-Красковський оповідав про створення союзу, про боєві дружини і т. ін. Всіма силами він намагався вигородити «союз», як незаконну організацію. В Фінляндію вони їздили, але лише для догляду за революціонерами. Про вбивство він дізнався ніби-то тільки з газет. Далі Юскевич-Красковський намагався оговорити Ларичкіна.

З довідки про підсудність Ларичкіна виявилось, що він вже мав судимість за крадіжку, і надалі його розшукували по справах за вбивство і крадіжку. Тут захисник Юскевича-Красковського Нікітін попросив перенести справу до російського суду, бо ця справа була тісно пов'язаною з «союзом русского народа». Суд відмовив. Після перевірки свідків, яких всього з'явилося 20 осіб. Коли виголосили перелік тих, хто не з'явився, Юскевич-Красковський заявив: «Шкода мої свідки не приїдуть в Фінляндію. Я міг би викликати Столипіна та Щегловітова». Свідчення свідків було відтерміновано на інший день. Юскевич-Красковський надрукував в «Земщині» відвертого листа, яким закликав російське дворянство випросити йому в Царя змогу судитися в російському суді [40].

12 вересня 1909 року йшов другий день суду по справі про вбивство Герценштейна, почався допит свідків. Першим допитували адвоката Шнітнікова. Свідок розповів, що йому кілька разів надсилали союзники погрози, а раз на нього було здійснено замах. Свідок був впевнений, що замах цей робили союзники. Він додав, що замах було зчинено і на письменника Блнатієвського. Свідок - союзник Томашов казав, що сам бачив в кабінеті Юскевича-Красковського 50 справжніх бомб, а в Ларичкіна бачив гроші, які він одержав за вбивство. Далі свідок повідомив, що йому захисник удови Герценштейна Вабер дав 50 карб., а далі обіцяв дати службу в конторі «Речи». Юскевич-Красковський каже, що бомби були старі, що їх взяли з поля, де вчилася артилерія, і вони не гідні. Ларичкін запевняв, що бомби були найсправжнісінькі. Далі Ларичкін додав, що першим стріляв у Герценштейна

Гамзей, а другим він. Два свідки - особи досить непевні, свідчили, буцім-то адвокат Вебер підкупив якогось д. Михайлова, щоб той свідчив проти обвинувачуваних та Дубровина. Суд взяв до уваги цю заяву і постановив викликати наступного разу цього Михайлова. Адвокат Нікітін просив занести до протоколу те, що Вебер підкупав свідків. Адвокат Зарудний не погодився з Нікітіним і нагадав йому, що міністр юстиції Щегловітов добре знав про ці підкладені хабарі. Далі свідчив відомий Прусаков. Нічого нового він не говорив. Все відомо вже було з попередніх його свідчень. Адвокат Нікітін намагався очорнити Прусакова. Тоді Прусаков показав суддям схвальну атестацію, яку надав йому Дубровин. Інші свідки нічого цікавого не сказали. Свідчення не були завершені. Вирок мав бути винесений в суботу. Справу Дубровина було відокремлено. Союзники поводитися тихо. Мабуть на них вплинула енергійна поведінка фінської поліції на першому засіданні, коли вивели з зали суду Булацеля. Один тільки союзник Назаров хотів застосувати зброю, але в нього вчасно відібрали револьвер і відправили в поліцію. Булацеля за його огидні вибрики на суді в Петербурзі судила адвокатська рада [41].

Продовжувалося обговорення в газетах «Справи про вбивство Герценштейна».

Весь сьогоднішній день (12 вересня 1909 р. - Г.П.Коваль) у справі про вбивство Герценштейна тривав допит свідків. Зорін підтвердив свідчення, дані на одному з попередніх засідань суду, про те, що Юскевич-Красковський умовляв його вбити директора Невського суднобудівного заводу Гіппіуса. Жандарм Запольський розповідав, що днів за 12 до вбивства Герценштейна до нього завітало п'ять осіб, серед яких були Половнев, Казанцев і Ларичкин. Двоє перших назвали себе агентами охоронного відділення і на підтвердження цієї обставини надали свідоцтва. Сильне враження справили свідчення офіціанта Північного готелю в Теріоках Яновича. Останній в особі Юскевич-Красковського упізнав одного з тих суб'єктів, які за кілька годин до вбивства Герценштейна заходили до готелю. Невідомі називали тоді Юскевича-Красковського начальником дружини.

Юскевич-Красковський звинуватив Зорина и Запольского у лжесвідощті, стверджуючи, що останній з них вдається до помилкових свідчень, аби не накликати на себе підозру у зносінах з особами, обвинуваченими у вбивстві. Свідок Булаєв зазначав, що Зорін пропонував йому від імені колишнього захисника інтересів вдови Герценштейна, помічника присяжного повіреного Вебера, гроші за дачу неправдивих свідчень, які викривають Александрова, Ларичкіна і Половнева у вбивстві Герценштейна. Так само Зорін просив Булаєва показати, що Юскевич-Красковський їх обох підбурював до вбивства Гіппіуса. Згодом Зорін, в присутності Романова, який погрожував револьвером, нібито докоряв свідкам за небажання погодитися на дачу неправдивих свідчень. Через те, що сказав Булаєва, Зоріну і Романову була влаштована очна ставка. Зорін і Романов категорично заперечували факт будь-якого підкупу. Захисник Юскевича-Красковського Нікітін просив запротоколювати свідчення Булаєва повністю. Зорін, при вторинному допиті, показав, що Дубровін, після вбивства Герценштейна цілував Ларичкіна. Покази ці підтвердив і сам Ларичкін.

Надалі допитали свідків захисту: Морозов, який так само стверджував, що Булаєва намагався підкупити Зорін, Вебер і Романов. Цей же свідок показав, ніби Прусаков говорив, що принесе на могилу Герценштейна нічний горщик. Свідчення ці викликали серед присутніх в залі засідання тихий шепіт. Зарудний тільки з поваги до пам'яті вбитого не вимагав фіксації останніх слів Морозова в протоколі.

Під перехресним допитом Морозов і Булаєв плуталися і давали суперечливі свідчення. На цьому ґрунті між присяжним повіреним Зарудним і Нікітіним виникали суперечки. Надалі Зарудний запитав Юскевича-Красковського, чому той, дізнавшись про замах на життя Трепова, зайнявся розшуком зловмисників. Юскевич-Красковський відповів, що хотів виявити учасників цього замаху. Він же додав, що, дізнавшись про вбивство Герценштейна Казанцевим, доніс про це фон-дер-Лауніцу. Зарудний пропонував Юскевича-Красковському вмовити впливових свідків з'явитися до суду для підтвердження його свідчень. Юскевич-Красковський відхилив цю

пропозицію, кажучи, що справа ця і так брудна. Цим закінчився допит свідків. До кінця засідання обвинувачувач і Зарудний вимагали арешту Дубровіна. Після тривалої наради суд вирішив відкласти слухання справи до 9 жовтня і звернутися до виборзького губернатора з клопотанням про транспортування Дубровина до суду за його власний рахунок [42].

«Кювенеппе, 11.IX.1909 року. Свідок захисту Морозов розповідав про спроби Прусакова і інших підкупити Михайлова, а також про відносини співробітника «Речі» Харкевича з Михайловим. Допитуваний Нікітіним свідок засвідчив, що Прусаков був звільнений з союзу за зухвале ставлення до Дубровину. Юскевич пропонував Морозову питання щодо Лаврова, Зоріна, Романова та інших. Свідок підтвердив, що, вони, після виключення зі спілки, погрожували союзу і Юскевичу. На питання судді свідок засвідчив, що 16 квітня бачив Булаєва, оточеного Вебером, Романовим, Зоріним, і чув, як Булаєв відкинув їх пропозицію і сказав, що душу свою не продасть. З їх сторони тривали погрози через заяву Зарудного. Допитуваний з цього приводу Булаєв дав свідчення, що суперечили Морозову. Нікітін зауважив, що Зарудний намагався ловити свідків на дрібних суперечностях. Знову допитаний Зарудним, Романов заперечив заяву Морозова про погрози. Характеризуючи Прусакова, Морозов відзначив колишню ненависть Прусакова до Герценштейна і розповів про наругу Прусакова над могилою Герценштейна. З приводу зауважень Зарудного щодо останньої частини - свідчень Морозова, між Нікітіним та Зарудним відбувалися сильні суперечки, після яких обидва вносили письмові заяви. З цього приводу свідок Ніколаєв показував, що в квартирі Морозова Михайлов розповідав, що Прусаков, Комісаров і две невідомих пропонували Михайлову під розписку гроші за умови підтвердження на суді свідчень Прусакова. На цьому допит свідків було закінчено». [42].

«Кювенепе, 11.IX.1909 р. Громадський обвинувачувач клопотав про заарештованого Дубровина, клопотання підтримав Зарудний, який вказав, що Дубровин, вочевидь, мав намір переховуватися. Необхідно було вжити заходів, щодо його розшуку. Він заявив, також, про клопотання, щодо виклику ще низки

свідків. Нікітін заявив, що Дубровину, підтримуваному довірою мільйонів російських людей, не було підстави ховатися; він надіслав законного повіреного, вигнаного з зали суду і який зазнав нечуваного насильства. Суд постановив, через неявку Дубровина, а також необхідність перекладу фінською мовою зроблених на суді заяв для ознайомлення з ними суддів і допиту ще не допитуваних свідків, згідно з клопотанням сторін, справу відкласти до 9 жовтня. Знаходячи, що щодо провини Дубровина немає достатніх доказів, суд постановив вимагати його арешту, але звернутися до виборзького губернатора з клопотанням про транспортування Дубровина до суду за його власний рахунок [42].

13 вересня 1909 року - третій день розгляду справи про вбивство Герцеаштейна розпочався свідченнями колишнього союзника Зоріна. Суддя запитав Зоріна, які цілі мала бойова дружина союзників? Зорін відповів, що вона існувала, щоб виконувати вбивства. Тут Юскевич-Красковський, для зменшення, враження після свідчень Зоріна, заявив, що останнього вигнали з союзу. Зорін заявив, що Юскевич-Красковський в квартирі «союзу руссаго народа» сам доручив йому, Зоріну, вбити директора Київського пароплаво-будівельного заводу п. Гіпіуса. Але Зорін не послухався Юскевича. Юскевич говорив, що свідчення Зоріна неправдиві.

Жандарм Запольський, який служив в Теріоках під час вбивства, зазначав, що за 12 годин до вбивства в Теріоки приїхало п'ятеро невідомих йому людей. Вони прийшли до нього і сказали, що є агентами охоронного відділу. Потім, Запольський довідався, що серед цих п'яти були Ларичкин, Половнев і Казанцев. Два останніх показали навіть йому офіціальні свідоцтва, що вони члени охоранки. Тут Юскевич рішуче заявив, що Половнев ніколи не був агентом охоранки. Коли Запольський зазначив це, то певне тільки через те, що не хотів заплямити себе стосунками з людьми, які вчинили вбивство. Запольський дізнався, що Ларичкин той самий, хто приїхав в числі «тих п'яти осіб». Юскевича він не впізнав.

Офіціант «Северного» готелю в Теріоках Янович підтвердив свої свідчення, що в день вбивства до готелю приїхали Юскевич та Казарінов. Янович впізнав тепер Юскевича. Його звали тоді керівником дружини. Зорін додав, що Дубровин знав про вбивство. Казанцев часто бував в Юскевича та Дубровина. Ларичкин підтвердив це.

20 вересня «Н. Русь» повідомила, що Булацель відібрав у Дубровина телеграму: «Мене замість Коновніцин, який буде мати аудієнцію цими днями в Лівадії. Я їду на південь Франції. Моє ставлення до фінського суду відоме Цареві. Союзники посилають в Лівадію Полубояринову просити, щоб справу про вбивство Герценштейна було перенесено в Росію. Окрім того, в «Русск. Знамени» надруковано телеграму на Високе Ім'я в Лівадію. Союзники знову просили перенести справу до російського суду. Герценштейна в телеграмі називали «державним злочинцем» [44].

2 жовтня 1909 року «Фінляндський генерал-губернатор Бекман на запит про те, чому справу про вбивство Герценштейна досі не розглянуто, отримав відповідь, що відстрочка розгляду створена необхідністю викликати нових свідків» [45].

9 жовтня знову розпочалося в Кювенепе слухання по справі вбивства Герценштейна. Дубровина був відсутній. Скрізь стояло багато поліції [46].

Кювенепе, 10 жовтня 1909 року. Знов почалась нескінченна справа про вбивство Герценштейна. Ні Дубровина, ні Булацеля не було. Замість присяжного адвоката Зарудного від імені вдови Герценштейна з'явився на суд присяжний адвокат Андроніков. На суді були присутніми два чиновники міністерства юстиції, надіслані Щегловитовим. Суд визнав на цей раз неявку Дубровина законною.

Після цього давав свої пояснення дві години Юскевич-Красковський. Він всю провину перекладав на Ларичкина і нічого нового до справи не додав.

Свідок Комисаров розкрив діяльність Дубровина, Юскевича-Красковського, Майнова та інших союзників. Комисаров зазначав, що ці добродії дуже безцеремонно поводитись з грошима союзників. А між членами

бойової дружини, говорив свідок, зібрався один непотріб. Після свідка Петрова засідання суду припинилося до наступного дня. В розмові з кореспондентами суддя сказав, що справа повинна вже нарешті закінчитися сьогодні [47].

В Кювенепе 13 жовтня закінчилося слухання справи про вбивство депутата Герценштейна. Через те, що Дубровин сам не з'явився на суд і заарештувати його фінський суд не мав змоги, справа його зовсім припинилася.

Суд визнав, що Герценштейна вбив якийсь невідомий чоловік. Ларичкин допомагав вбити, а Юскевич озброїв Ларичкина та Тополева і з метою вбивства їздив в Теріюки, допомагав Половневу грошима і підбурював Ларичкина та Половнева на вбивство. За все це Ларичкина і Юскевича засуджено до шести років ув'язнення. Цей вирок пішов на затвердження вищого суду. Обоє підсудних відправили до в'язниці з залу суду. Під час читання вироку Юскевич стояв зовсім блідий. В суді стояла могильна тиша. Тільки через кілька хвилин почала голосно плакати Вербицька, дружина Юскевича. Ларичкин сказав, що він задоволений вирок, бо тепер він був впевнений, що його не вб'ють, забудуть про нього [48].

11 листопада з Петербургу «Рус. Зн.» сповіщало, що у зв'язку зі справою Герценштейна у вищих колах звернуть увагу на «переповнення юстиції жидами та кадетами».

«Земщина» передавала, що Половнев та Юскевич відмовилися від касації вироку фінського суду і чекають правди тільки від Царя.

Праві порушили питання про необхідність обмеження спортивних гуртків, які згодом можуть перетворитися на революційні [49].

15 січня 1910 року «Новое Время» спростувало чутку, ніби-то фінський сенат скасував вирок кювенепського суду в справі Герценштейна. Скарга від винуватців була одержана, але не розглядалася. Тепер же й зовсім не буде розглядатися, бо Юскевича та Половнева помилувано [50].

Розглянемо як вшановували пам'ять нашого великого земляка в перші роки після його вбивства та в нинішній час.

Пам'ятник на місці вбивства М. Я. Герценштейна зараз являє собою надзвичайно сумне, гнітюче видовище, його стан надзвичайно занедбаний та недоглянутий. Надгробок обписано різними літерами фарбою, оздоблення обсіпалося, хрест вирвано. Сумно, наскільки люди, влада байдужі до героїв, борців за права, історичних постатей не такого вже й далекого минулого.

Жорстока ненависть від чорносотенців торкалася і пам'яті про М. Я. Герценштейна.

«17 вересня 1906 року в аудиторії Історичного музею в Москві відбулися привселюдні об'єднані збори членів Московського Союзу російського народу та товариства російських патріотів. Між іншим, за словами кореспондентів «Моск. Вед.», Говорив А.С.Шмаков. Він торкнувся хворого місця московського життя - майбутнього увічнення російською столицею Мовши Янкелева Герценштейна. Зрозуміло, що населення Москви не повинно допускати цієї нової ганьби, замисленої євреями і підтримуваної «кадетами», з В. В. Пржевальским на чолі. «Все російське населення має протестувати» проти думки про будь-яке увічнення єврея, який зі сміхом говорив про поміщицькі погроми і називав їх «ілюмінаціями», який підписав зрадницьку Выборзьку відозву. Ворогам Росії не важлива пам'ять Герценштейна; їм хочеться тільки посміятися над російськими людьми просуванням ідеї про увічнення пам'яті про єврея. Російські люди повинні збирати підписи і направляти свої протести до міського голови, вимагаючи, щоб «питання про увічнення ворога Батьківщини було зняте з черги». Збори одностайно ухвалили висловити протест Московській думі з приводу пропозицій, що виникли про вшанування пам'яті Герценштейна» [51]. Пам'ять про М. Я. Герценштейна жила в Фінляндії і серед молоді. «Серед фінської учнівської молоді йде збір пожертвувань на спорудження пам'ятника в Теріоках на місці вбивства Герценштейна» [51].

На початку серпня 1907 року продовжувалася справа з пам'ятником Герценштейну, фінська газета «Гуо» сповіщала про причини через які адміністрація не дозволяє постановити пам'ятник Герценштейнові на тому місці в Теріоках, де саме його вбито: 1) Герценштейна вбито на березі моря на

тому місці, що належить теріоцьким селянам, а через це дозвіл поставити пам'ятник залежить від власників цієї землі. 2) Тіло Герценштейна не перевезене до Росії, а поховане на руському теріоцькому кладовищі. В) Не може бути й мови про те, що дозволено буде постановити пам'ятника, бо адміністрація не може дозволити, а земельних власників у Теріоках так багато, що від усіх їх не можна отримати дозволи [52].

В Петербурзі 18 липня 1907 року відправлено панахиду по М. Я. Герценштейну. В Теріоках на тому місці, де його було вбито убито так само. На панахиді були присутніми: ц.-к. кадетів і багато публіки. На могилу покладено цілу купу вінків, між ними від фінських робітників з червоними стрічками, удові надіслано телеграму [53].

В чорносотенній Російській імперії діяли, звичайно, вандали.

На початку червня 1907 року в Теріоках, на тому місці, де вбито Герценштейна, поставлено було хреста та загороджено його. Чиїсь руки носили на це місце квіти. Подорожні писали на загорожі чуттєві рядки, сповнені повагою до покійного. Видно, що не до вподоби була така пошана якимось «чорним» людям. І от вони почали зривати з хреста квіти, ламати загорожу та виймати з землі хреста. Не було можливості охороняти це місце від лихих людей [54].

Надзвичайно активно було відзначено першу річницю смерті М. Я. Герценштейна.

18-го липня, в річницю загибелі М. Я. Герценштейна, в теріокской церкві була, за словами «Р. В.», справлена панахида по покійному. На панахиді були присутні члени центрального комітету партії народної свободи П. М. Милуков, А. А. Светів, М. М. Могилянський, член міського комітету В. І. Добровольський, А. А. Брандт та ін. Незважаючи на негоду зібралися також і місцеві жителі. Перед панахидою настоятелем церкви виголошено було промову в пам'ять про М. Я. Герценштейна. З церкви під зливою довга процесія з вінками попрямувала до морського узбережжя, на місце вбивства покійного. Невелика, пофарбована в зелену фарбу огорожа навколо місця, де впав

М. Я. Герценштейн, була з ранку прикрашена гірляндами квітів. Всередині огорожі покладено було вінок від фінських робітників. У числі принесених процесією вінків відзначимо від центрального комітету партії, від міського комітету партії, від редакції «Речі», від редакції «Російських Відомостей», від друзів покійного і т.ін. Група робітників поставила біля огорожі чорний прапор на високій жердині. Дощ лив весь час не вщухаючи, і учасники процесії стали повільно розходитися. Вдові покійного в Мюнхен надіслана була наступна телеграма: «Члени центрального та міського комітетів і присутня публіка, зібравшись в Теріоках в день пом'яті М. Я. Герценштейна, приєднуються до вашого горя і оплакують непоправну втрату для друзів і для батьківщини». На місці вбивства передбачено покласти великий гранітний камінь, вже доставлений в Теріоки, але поки ще не встановлений, через формальні труднощі, які зустрілися з боку адміністрації. Московське відділення центрального комітету і московський міський комітет партії народної свободи надіслали вдові Герценштейна телеграму такого змісту: «Вельмишановна Ганно Василівно. У річницю смерті М.Я., цієї незамінної для батьківщини втрати, московське відділення центрального комітету і московський міський комітет партії народної свободи шлють вам і всій родині свій сердечний привіт і просять вас пам'ятати, що ваше горе - горе всіх його товаришів на полі боротьби за народну свободу. Ми віримо, що розпочата М.Я. робота увінчається повною перемогою. М. М. Кашкін, М. М. Щепкін [55].

18 липня Було видано статтю «Михайло Яковлевич Герценштейн». «Сьогодні - рівно рік, як на Фінській території, в Теріоках, загинув від руки вбивці член першої Державної Думи Михайло Яковлевич Герценштейн. Покійний заплатив життям за своє палке бажання вирішити через народне представництво найболючіше і найнагальніше питання російського життя, питання про землю. Дебати в Думі з цього питання, в яких покійний приймав таку активну і пристрасну участь, особливо сильно виділяли його з спільних рядів народних представників і зосередили на ньому увагу як друзів, так і ворогів. Щирість борця за народну справу, який проміняв тишу кабінету

вченого і журналіста на думську трибуну, сила його аргументації, нещадне засудження тих темних сил, які стояли на шляху справедливого вирішення цього питання, - все це сконцентрувало на ньому злість тих людей, яких приводила в лютю зоря нового життя, що займалася над країною.

Погасити цю зорю було не в їхніх силах, але знищити одного з борців за її світлі ідеали, припинити життя людини, яка не знала іншої зброї, крім слова, людини, в якій билося гаряче почуття громадянина, - це було їм під силу, і вони не забули привести у виконання свій чорний задум. Вони по-зрадницькому припинили це благородне життя і окропили невинною кров'ю одну зі світлих сторінок російської історії. Проїшов рік, як на фінській землі виріс могильний пагорб, приховавши під собою одного з народних обранців першого призову, а правосуддю і до сих пір ще не вдалося винести свого вироку вбивцям. Сьогодні, як повідомляє наш петербурзький кореспондент, справляють панахиду на передчасній могилі Михайла Яковича, а з'їзд бажаючих вшанувати своєю присутністю його пам'ять, почався ще напередодні. Сьогодні його могилу прикрасять квітами, його друзі, в теплих, скорботних, словах згадають загиблого за народну справу, віддадуть свій борг живих світлій пам'яті людині, що пішла з цього світу дорогою сліз. Ми приєднуємося до їх скорботи над передчасною могилою того, чиє ім'я так тісно і так нерозривно пов'язано з першими кроками нашого народного представництва» [56].

Продовжувалася робота по спорудженню «Пам'ятнику Герценштейну» на початку травня 1910 року.

За словами кореспондентів газети «Русь», фінська влада дозволила встановлення пам'ятника на березі Фінської затоки вбитому в 1906 році члену 1-ї Державної Думи, Герценштейну. Пам'ятник був поставлений на місці вбивства - у парку, що виходить на берег, біля містків, розташованих на березі моря. П'єдестал представляв собою масивну кам'яну брилу, яка привезена вже на місце і обгороджена залізною решіткою. На п'єдесталі буде підніматися бюст Герценштейна. На камені будуть викарбувані відповідні написи.

Відкриття пам'ятника приурочується до річниці смерті депутата - в червні. Кошти на пам'ятник зібрані по підписці [57].

18-го липня 1908 року мало відбутися Відкриття пам'ятника Герценштейну в Теріоках [58]. Відбувалося «Вшанування пам'яті М. Я. Герценштейна» в 1908 році. «18-го липня 1908 року, в день другої річниці вбивства депутата 1-го призову М. Я. Герценштейна, в Теріоках, на березі моря, на місці, де був убитий кулею М.Я., покладений камінь. На камені викарбувано напис: «На цьому місці 18 липня 1906 року був убитий член 1-ї Державної Думи М. Я. Герценштейн». Численні шанувальники покійного депутата до дня другої річниці прикрасили пам'ятник. Навколо граніту, пишуть «Русскія Ведомости», зроблена жива огорожа з гілок ялиника, перевита червоною матерією. Всередині огорожі багато горщиків з квітами, по кутах діжки з пальмами. За кілька кроків від пам'ятника, протягом усього вчорашнього дня позмінно чергували чини кінної і пішої фінської поліції, які трималися осторонь. З 9-ї години ранку до місця вбивства депутата почалося паломництво дачників. Багато приносили з собою букети квітів і благоговійно покладали їх до пам'ятника. Опівдні група молоді поклала невеликий скромний вінок із польових квітів, перевитих червоними стрічками. Протягом дня біля пам'ятника перебувало багато народу. Деякі приїхали з Петербургу, деякі з Сестрорецьку і інших дачних місцевостей. Число вінків з живих квітів, покладених на пам'ятник, до вечора значно збільшилося.

Кілька молодих людей чергували біля пам'ятника і всім прибулим повідомляли, що місцевий фінський народний комітет влаштовує о 8 годині вечора в приміщенні народного дому зібрання, присвячене пам'яті покійного депутата, полеглого від рук ворога народу. Бажачі запрошувалися взяти участь. Багато з прибулих вирушили на кладовище, де поховані рештки М. Я. Православне кладовище розташоване в верстах 5-6-ти від того місця, де був убитий депутат. На кладовищі не більше сотні могил. Там же дерев'яна каплиця, поблизу неї і похований М.Я. На могильному пагорбі, за розпорядженням вдови покійного, посаджені квіти. На могилі поставлений

простий дерев'яний хрест і покладено багато металевих вінків. На дерев'яній огорожі дощечка з написом: «Тут спочиває прах М. Я. Герценштейна». Біля могили за цей день перебувало чимало народу. Тут збиралися, розмовляли, передавали один одному епізоди з бурхливої діяльності покійного. О 8 годині вечора до фінського народного дому стали стікатися робочі, фіни і фінки. На початку 9 години з'явилася група робітників з прапорами і принесла з собою вінок. Прапори внесли в народний дім, який представляв собою хату, з однією великою і високою кімнатою. На стінах були розвішані портрети: Карла Маркса, Лассаля та інших. Змовившись про порядок ходи, робочі вишикувалися перед народним домом. Стрункі ряди фінів, фінок і російської молоді зі співом російських і фінських пісень попрямувала до місця вбивства. Число учасників процесії на шляху весь час збільшувалося. Порядок панував зразковий. Співали струнко, групами. Виділявся спів групи фінок, серед яких було чимало літніх.

На початку 10-ї години хода наблизилася до місця вбивства. Тут на неї чекала величезна юрба дачників і дачниць, загатили весь берег. Тут же була і вся місцева поліція. Поставивши прапори навколо пам'ятника, фіни і росіяни співали російською та фінською мовами. Всі стояли з оголеними головами. Першу промову проголосив робітник. Він говорив фінською мовою. Промова тривала близько 40 хвилин. Мова оратора весь час переривалася тривалими оплесками. Після цієї промови фіни знову проспівали кілька пісень. Потім побажали виступити російські оратори, але лендсман, категорично цьому чинив опір, заявивши, що він може дозволити говорити тільки особам, йому відомим, або таким, про яких йому раніше було заявлено. Численна публіка ще довго не покидала місця вбивства М. Я. Герценштейна, і до пізньої ночі лунали пісні і виголошувалися промови фінською мовою »[59].

Московський відділ партії народної волі улаштував 18-го липня 1910 року в Теріокській Казанській церкві панахиду по вбитому члену 1-ої Державної Думи, М. Я. Герценштейну. Це вже четверті роковини його смерті. Пам'ятники на могилі та місці вбивства були закидані квітками. Поміж

присутніх членів партії був і член Державної Думи М. М. Щепкін, що прибув з Москви. Місце вбивства цілий день відвідували прихильники покійного [60].

Проїшов всього рік та наскільки все змінилося - людські маси, натовпи на могили, яскраві, запальні промови та сміливі заклики, - цього всього вже не було через рік - в 1911 році.

18 липня 1911 року, в п'яті роковини смерті Герценштейна на його могилі в Теріоках відправлено панахиду. Не прибула навіть та особа, що замовила панахиду [61].

Таким чином, ми бачимо надзвичайно цікаве життя, діяльність нашого земляка із Вознесенська, вченого, професора, депутата Першої Державної Думи Російської імперії Михайла Яковлевича Герценштейна. Суд над вбивцями депутата в Кювенеппе в Фінляндії тривав на очах всього російського суспільства. Газети постійно писали про цей суд, наводили біографії та слова обвинувачуваних, адвокатів, прокурорів. В Російській імперії прогресивна частина суспільства вшановувала пам'ять М. Я. Герценштейна, було встановлено пам'ятний знак на місці вбивства, який, на превеликий жаль погано зберігся. Пам'ятник зараз надзвичайно занедбаний.

Література та джерела:

1. Михайл Яковлевич Герценштейн / Матвей Флеер. – Санкт-Петербург: тип. П. П. Сойкина, 1906. – 16 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003739847>

2. Михайл Яковлевич Герценштейн / Матвей Флеер. – Санкт-Петербург: тип. П.П. Сойкина, 1906. – 16 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003739847/

3. Михайл Яковлевич Герценштейн / Матвей Флеер. – Санкт-Петербург: тип. П. П. Сойкина, 1906. – 16 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://catalog.shm.ru/entity/ARTIST/631944758>

4. Михаил Яковлевич Герценштейн / Матвей Флеер. – Санкт-Петербург: тип. П. П. Сойкина, 1906. – 16 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: megabook.ru ›

5. Витухновская-Каупалла, М. А. «Финский суд vs «чёрная сотня». Расследование убийства Михаила Герценштейна и суд над его убийцами (1906 – 1909). – СПб., Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015 – 220 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nlr.ru/prof/reader/component/content/article?id=10387>

6. Электронный код доступа: <http://terijoki.spb.ru/history/templ.php?page=herzenstein&lang=ru>

7. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ristikivi.spb.ru/albums/kivennapa-hp-ogonek.html?photo=6>

8. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том пятый. Брессюир - Гадасси. - [1910]. - [8], 960 стб., 12 л. ил., карт.: ил. - стб. 688.

9. Коваль Г. П. Вознесенськ в 1860 - 1913 роках/Геннадій Павлович Коваль. - Миколаїв, 2019. - 155 с.

10. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Зеленогорськ_\(Санкт-Петербург\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Зеленогорськ_(Санкт-Петербург))

11. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 8А (16): Германия - Го. - 1893. - 8, 479 - 958, II, 2 с. 10 л. ил., карт. - С. 565.

12. Первая Государственная Дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. Типография Товарищества И.Д.Сытина, Пятницкая ул., с.д. Москва - 1906. - С. 4 - 5.

13. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том шестой. Гадассий - Данте. - [1910]. - [12], 964 стб., 8 л. ил. : ил. - Стб. 406.

14. Новый энциклопедический словарь/[под общ. ред. К. К. Арсеньева]. - СПб.: Тип. АО Брокгауз-Ефрон, Т. 13: Генеральный двор - Головнин. - [1913]. - 8 с, 960 стб., 2 с, 30 л. ил., карт. - С. 323 - 325.

15. Киевлянин. - 1906. - № 138, 20 мая.

16. Там само. - № 148, 31 мая.
17. Громадянська Думка. - 1906. - № 166, 20 липня (іюля).
18. Там само. - № 167, 21 липня (іюля).
19. Києвлянин. - 1906. - № 148, 31 травня.
20. Там само. - № 200, 22 іюля.
21. Громадянська Думка. - 1906. - № 169, 23 липня (іюля).
22. Там само. - № 171, 26 липня (іюля).
23. Там само. - № 182, 8 серпня (августа).
24. Там само. - № 185, 11 серпня (августа).
25. Рада. - 1906. - № 85, 22 грудня (декабря).
26. Рада. - 1907. - № 36, 13 лютого (февраля).
27. Там само. - № 85, 11 квітня (апріля).
28. Рада. - 1907. Там само. - № 105, 8 травня (мая).
29. Там само. - № 136, 16 червня (іюня).
30. Там само. - № 159, 14 липня (іюля).
31. Там само. - № 166, 22 липня (іюля).
32. Там само. - № 184, 14 серпня (августа).
33. Утро. - 1909. - № 860, 7 октября.
34. Утро. - 1908. - № 820, 19 августа.
35. Рада. - 1909. - № 58, 12 марта (25 березіля).
36. Там само. - № 84, 15 априля (28 квітня).
37. Утро. - 1909. - № 750, 27 мая.
38. Там само. - № 811, 6 августа.
39. Там само. - № 834, 4 сентября.
40. Рада. - 1909. - № 205, 11 сентября (24 вересня).
41. Там само. - № 206, 12 сентября (25 вересня).
42. Утро. - 1909. - № 840, 12 сентября.
43. Рада. - 1909. - № 207, 13 сентября (26 вересня).
44. Там само. - № 213, 22 сентября (5 жовтня).

45. Утро. - 1909. - № 857, 3 октября.
46. Рада. - 1909. - № 228, 10 октября (23 жовтня).
47. Там само. - № 229, 11 октября (24 жовтня).
48. Там само. - № 231, 14 октября (27 жовтня).
49. Там само. - № 256, 12 ноября (25 листопада).
50. Рада. - 1910. - № 12, 16 января (29 січня).
51. Киевлянин. - 1906. - № 264, 24 сентября.
52. Рада. - 1907. - № 179, 8 серпня (августа.)
53. Там само. - № 164, 20 липня (іюля).
54. Там само. - № 125, 2 червня (іюня).
55. Утро. - 1907. - № 194, 21 іюля.
56. Там само. - № 191, 18 іюля.
57. Утро. - 1908. - № 435, 10 травня.
58. Там само. - № 481, 4 іюля
59. Там само. - № 496, 22 іюля.
60. Рада. - 1910. - № 165, 23 іюля (5 сепрня).
61. Рада. - 1911. - № 162, 20 іюля (2 серпня).

ДОДАТКИ

Додаток 1

«Русское Знамя», Дубровин и убийство Герценштейна

12 августа, по словам «Р.У.», свидетелем по делу об убийстве М. Я. Герценштейна, А. И. Пруссаковым, было подано финляндскому судье заявление, в существенных частях гласящее следующее:

«Человек, которому нечего терять».

Ко мне, как к своему секретарю, и члену главного совета, председатель «союза русского народа» доктор Александр Иванович Дубровин обращался с просьбою найти человека, которому, по его выражению, «было бы нечего терять» и который за вознаграждение не менее 15 тыс. рублей согласился-бы принять на себя вину в убийстве Герценштейна.

Такого человека Дубровин брался для пущей достоверности снабдить соответствующими указаниями и, кроме того, принимал на себя обязательство после осуждения устроить безопасный побег в Америку, Аргентину или другие отдаленные государства.

В случае-же неудобоисполнимости этого плана, Дубровин советовал мне подыскать многосемейного человека, находящегося в последнем периоде чахотки и которого сильно озабочивала бы участь семьи.

В случае принятия таким большим вины по делу убийства Герценштейна на себя, семья его сразу была-бы обеспечена на первый раз пятью тысячами рублей, а остальные деньги она получила-бы после его смерти.

Я с ужасом отказался от такого предложения и хотел бросить службу, но Дубровин довольно ясно дал мне понять, что, в случае отказа от службы и могущих последовать разоблачений, я могу быть убитым или сделаться «таким нищим, которому ни одна собака не подаст Христа-ради».

Дубровин и «союзники».

Ко мне, как секретарю газеты «Русское Знамя», зашел однажды в редакционный кабинет ближайший сотрудник Дубровина, член главного совета Степан Яковлевич Яковлев, и, выражая неодобрение лживости и двуличию Дубровина, какъ председателя «союза русскаго народа», между прочим, высказалъ негодование как на него, так и на Юскевича-Красковского, осрамивших убийством члена Гос. Думы Герценштейна весь «союз русскаго народа».

В дальнейшем разговоре Яковлев тогда-же сказал мне, что главный совет не уполномачивал их на это грязное дело, и что это первое кровавое преступление на совести Дубровина и Красковского.

О состоявшемся убийстве Герценштейна, сдлавшемся известнымъ всей России, я, как начавший свое сотрудничество в союзной газете «Русское Знамя» с 6 июля 1906 г., не мог быть не осведомленным и отговариваться незнанием.

Сам Юскевич-Красковский, как мне передавал один из ближайших единомышленников Дубровина, член боевой дружины Александр Николаевич

Луженовский, прислал после своего исчезновения Дубровину письмо, в котором упоминал об обещании Дубровина купить ему на юге имение, грозя в случае отказа «явиться в финляндский суд и рассказать всю правду о деле Герценштейна».

Дубровин неоднократно в разговоре со мною выражал злобу преимущественно на Юскевича-Красковского, требовавшего с него большие деньги за молчание о деле Герценштейна и этим сильно разорявшего союз. Мне известно, что Юскевич-Красковский, тайком приехавший в Петербург к Дубровину, получил от последнего сперва четыре тысячи рублей, а затем через несколько времени еще двадцать одну тысячу рублей, и что у Дубровина, Майкова и других членов тайного «крыла» главного совета существовал перед выдачей этой двадцати одной тысячи руб. план уничтожить в пути Юскевича-Красковского.

Два крыла

Главный совет «союза русского народа» имел два «крыла» - явное и тайное. Членами явного крыла состояли лица, из коих большинство выражало недовольство действиями Дубровина, как председателя: в числе их были 12 человек, признавшие перед последним съездом «союза русского народа» в Петербург незаконность поступков Дубровина и его ближайших единомышленников. В составе же тайного «крыла» находились упомянутые в протоколе лица – художник Майков и другие, за исключением Комиссарова, и это «крыло» предварительно совещалось в квартирах Дубровина и Булацеля и затем уже выработанную программу своих действий проводило путем разных уловок чрез явный отдел упомянутого совета. В состав этих уловок входили: несвоевременное получение пригласительных повесток, подтасовка недостаточного числа членов, распускание самим Дубровиным заведомо ложных слухов о негодных ему союзниках и т. п. Это «крыло» проводило такие дела, за которые, по словам одного из членов главного совета, Василия Андреевича Андреева, явному отделу главного совета приходилось потом краснеть.

После моего ухода, последовавшего 10 июня 1908 г., я получил от Дубровина представленный суду дословно приводимый аттестат: «Александр Иванович Пруссаков, состоя с 17 декабря 1906 года секретарем редакции газеты «Русское Знамя», относился к порученным ему обязанностям с примерной добросовестностью. Службу оставил вследствие разстроенного здоровья. Редактор-издатель А. Дубровин. Июня 10 дня 1908 г., С.-Петербург».

Этот аттестат был представлен на предмет опровержения ложных слухов, распускавшихся после выхода моей книги под заглавием: «Доктор Зубровин и Компания» самим Дубровиным о моем, будто-бы недобровольном, уходе со службы.

29 сентября того же года Дубровин вновь приглашал меня к себе на службу секретарем, с жалованьем, вместо прежних 200 руб., в 300 р. и получил от меня при свидетелях ответ: «Ни сегодня, ни завтра и, вообще, никогда я более к вам не приду».

Кто знает правду.

Знают всю правду об убийстве Герценштейна и другие члены главного совета «союза русского народа», но боятся показать ее из опасения угроз и других непристойных нападок со стороны Дубровина и Булацеля.

Пользовавшемуся полным доверием Дубровина члену «союза русского народа» и сотруднику «Русского Знамени» Николаю Николаевичу Жеденеву, известно о предложении Дубровина председателю киевского отдела «союза русского народа». Постному, добыть свидетелей, которые показали бы, что в момент убийства Герценштейна Тополев находился не в Териоках, а в Киеве, и что за это Постному было обещано Дубровиным триста рублей для уплаты лицам, которые согласились бы дать в этом направлении свои показания кювенепшскому суду.

При разговоре в другой раз по этому же делу с Жеденевым я спросил его, считает ли он Дубровина участником убийства Герценштейна. Жеденев ответил: «Если нанимал свидетелей, то, стало-быть, участник». Как при первом, так и при втором разговоре присутствовала казачка Матрена Степановна Верно.

По поводу находившихся у него на квартире отчетных книг главного совета Жеденев высказал предположение, что их составляли либо мошенники, либо сумасшедшие, так как на некоторые крупные суммы нет оправдательных документов и т.п. Кроме того, Жеденев, возмущаясь поведением Дубровина и Булацеля, сказал: «Придет время, и я их темные дела покрывать не стану». Независимо, от этого Жеденев собирался выпустить печатное обращение с разоблачением преступных действий Дубровина и его сообщников под названием: «К монархистам».

«Русское знамя».

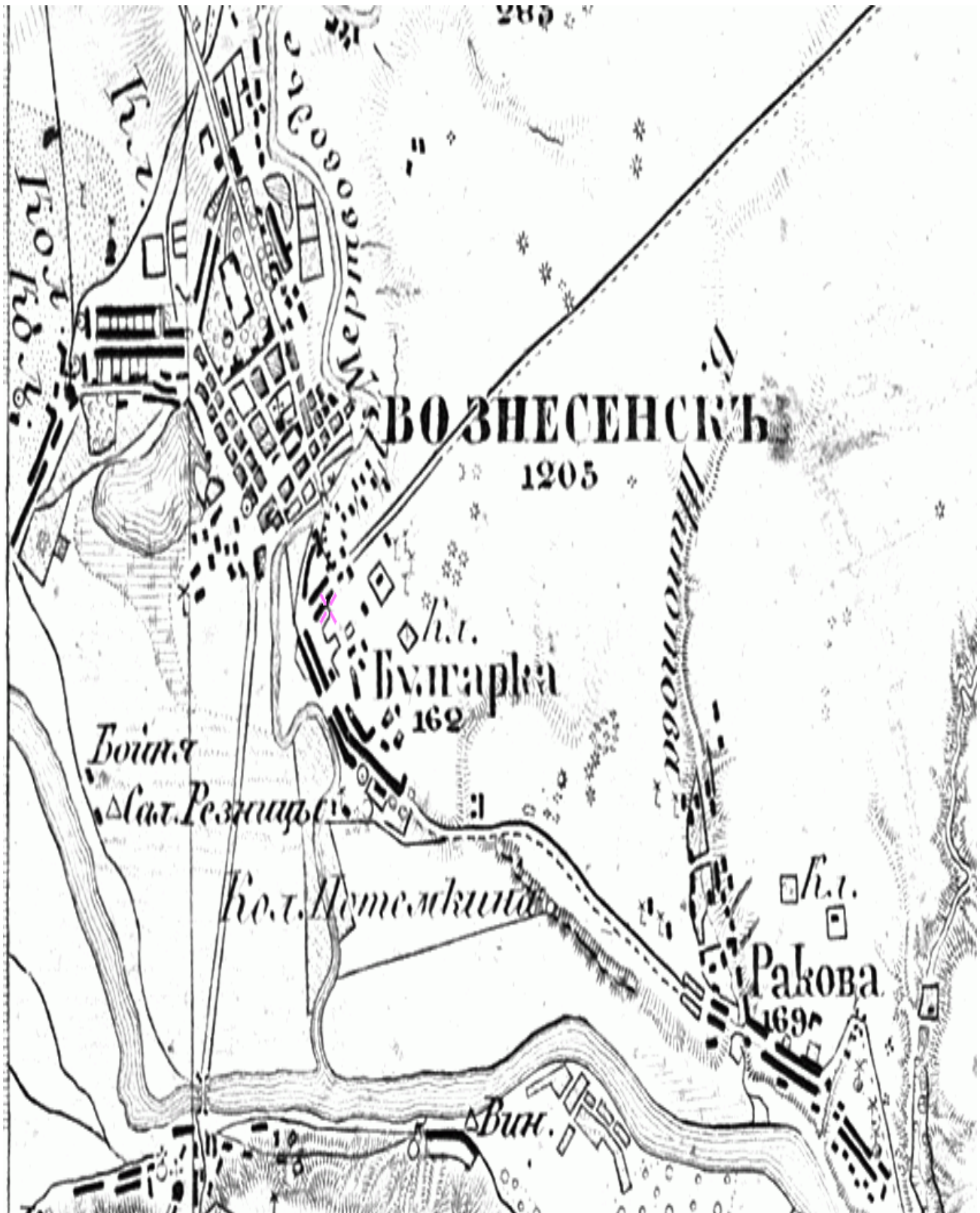
Дубровин для введения русского суда по делу покушения на жизнь графа Витте и кювенепского - по делу убийства Герценштейна - в заблуждение, продиктовал мне две или три заметки, напечатанных затем в «Русском Знамени» под псевдонимом «фон-Бер».

В этих заметках, посланных мною после допроса меня в качестве свидетеля по делу о покушении на жизнь графа Витте судебному следователю по особо важным делам Обух-Вощатынскому, упоминалось о финском общественном мнении, считающем будто-бы убийцами Герценштейна революционеров.

По делу получения мною от протоиерея Иоанна Ильича Сергиева-Кронштадтского десяти тысяч рублей на нужды «союза русского народа» мною было заявлено на суде не о «публичной благодарности», а о напечатании признательности в газете «Русское Знамя», от чего о. Иоанн отказался, заявив, что и он нигде не будет упоминать о сделанном им союзу пожертвоваии.

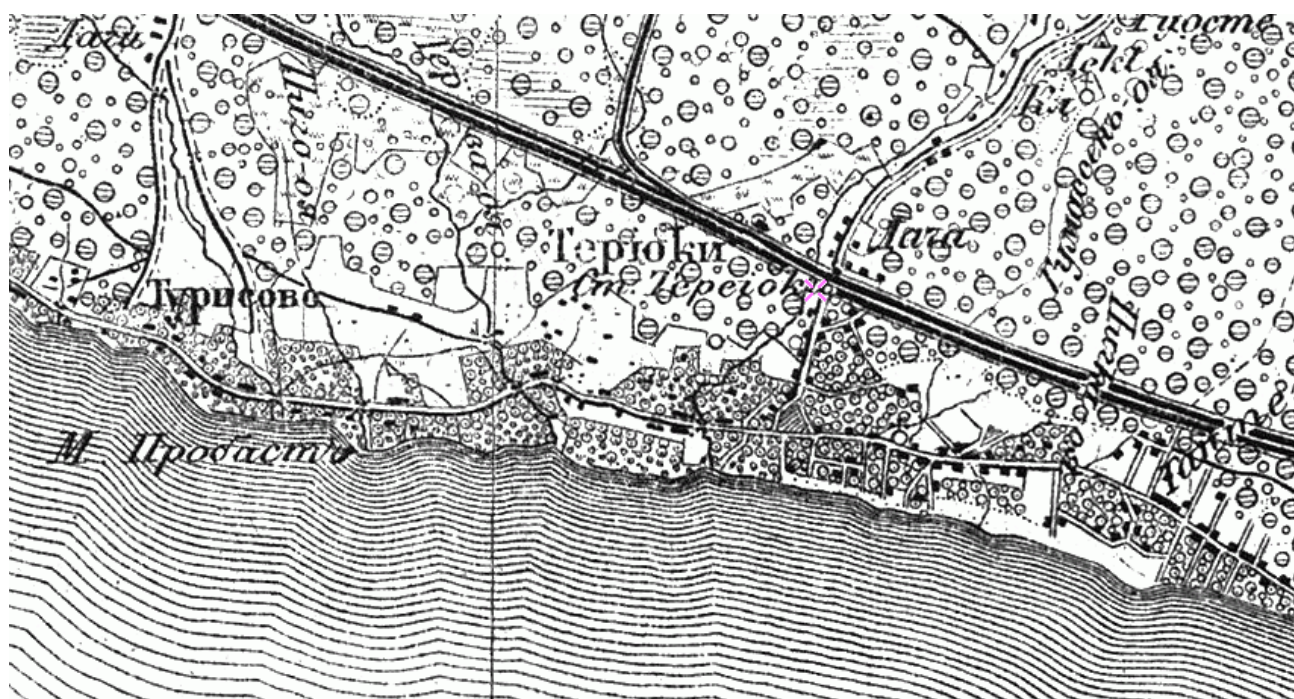
Означенное заявление вызвано желанием посылить помочь выяснению истины в деле Герценштейна, а также оградить свое имя от разных лживых кривотолков со стороны защитника Дубровина - присяжного поверенного Булацеля и ему подобных.

Свидетель по делу убийства члена Государственной Думы профессора
Герценштейна Александр Иванович Пруссаков»

м. Вознесенськ – місце народження М. Я. Герценштейна

Додаток 3

м. Теріюки- місце смерті М. Я. Герценштейна

Додаток 4

Сім'я Герценштейна незабаром після його загибелі, сидять дочка Ганна, дружина Ганна Василівна, поруч дочка Віра, стоять – невідома і депутат Думи Г. Б. Іоллоса.

Додаток 6

Додаток 7

Пам'ятний знак на місці вбивства М. Я. Герценштейна

ristikivi.spb.ru

*Засідання суду по справі про вбивство деп. Герценштейна в Кювенепе,
в Фінляндії, 10-11 вересня («Огонек», 19 вересня (2 жовтня) 1909 року, №38)*

М. Я. Герценштейн

Пам'ятник на могилі М. Я. Герценштейна

Сучасний стан пам'ятного знаку на місці вбивства М. Я. Герценштейна.

Кювенепе до і під час суду над вбивцями М. Я. Герценштейна

Засідання суда по дѣлу объ убійствѣ Герценш-ейна въ Кювенепе,
въ Финляндіи, 10—11 сентября.

1) Представители вдовы Герценштейнъ, присяжные повѣренные Веберъ (1) и Зарудный (2). II) Ларичкинъ въ окнѣ помѣщенія суда, подъ охраной финляндской полиціи. III) Свидѣтели у дверей суда: 1) Жандармъ Запольскій, 2) Коммиссаровъ, 3) Пруссаковъ.

Съ набросковъ корреспондента-художника С. В. Животовскаго и съ спичковъ фотографъ журнала «Огонекъ» В. К. Бузла.

Г. Коваль

**НАШ ЗЕМЛЯК – ДЕПУТАТ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ, ПРОФЕСОР МИХАЙЛО ЯКОВИЧ ГЕРЦЕНШТЕЙН:**

ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ, ВБИВСТВО

ТА ПРОЦЕС НАД ЙОГО ВБИВЦЯМИ, ПАМ'ЯТЬ

Анотація. Стаття присвячена великій людині, вченому, депутату, борцю за справедливість М. Я. Герценштейну. В статті подано розповідь про нашого земляка - депутата Першої Державної Думи Російської імперії, професора Михайла Яковича Герценштейна, який народився в місті Вознесенську. Докладно розказано про його життя, освіту, роботу в банківській сфері. Перелічено основні наукові праці вченого. Наведено промови М. Я. Герценштейна в Державній Думі про захист права селян на землю. Подано матеріали із різних енциклопедій про нього. Підкреслено величезне значення боротьби М. Я. Герценштейна в Російській імперії, показано люту ненависть до нього реакціонерів, чорносотенців. Детально розказано про вбивство депутата в Теріоках, у Фінляндії. Наголошено, що вбивство депутата приголомшило всю Російську імперію. Матеріалами процесу, засідання суду над вбивцями М. Я. Герценштейна було заповнено різноманітні за поглядами та політичною направленістю газети Росії впродовж декількох років, постійні репортажі судового процесу стали незамінною прикметою тих років, часів. Показано позиції сторін на суді, детально розказано про підозрюваних у вбивстві депутата, біографії можливих вбивць, їх політичні погляди, тощо. Розлого описано позицію чорносотенних організацій Росії щодо процесу, вбивства, їх відношення до євреїв. Висвітлено процеси вшанування пам'яті вбитого депутата. Розказано про відзначення роковин вбивства нашого земляка. Дано розповідь про встановлення пам'ятника на місці страшної трагедії та жахливий стан цього пам'ятника сьогодні.

Ключові слова: єврей, вбивство, чорносотенці, антисемітизм, біографія.

Г. Коваль.

**НАШ ЗЕМЛЯК - ДЕПУТАТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЫ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ, ПРОФЕССОР МИХАИЛ ЯКОВЛЕВИЧ
ГЕРЦЕНШТЕЙН: ЖИЗНЬ, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, УБИЙСТВО И ПРОЦЕСС
НАД УБИЙЦАМИ, ПАМЯТЬ.**

Аннотация. Статья посвящена великому человеку, ученому, депутату, борцу за справедливость М. Я. Герцеништейну. В статье представлен рассказ о нашем земляке - депутате Первой Государственной Думы Российской империи, профессоре Михаиле Яковлевиче Герцеништейне, который родился в городе Вознесенске. Подробно описана его жизнь, учеба, работа в банковской сфере. Перечислены основные научные труды ученого. Приведены выступления М. Я. Герцеништейна в Государственной Думе в защиту права крестьян на землю. Представлены материалы из разных энциклопедий о нем. Подчеркнуто огромное значение борьбы М. Я. Герцеништейна в Российской империи, показано лютую ненависть к нему реакционеров, черносотенцев. Подробно рассказано об убийстве депутата в Териоках, в Финляндии. Отмечено, что убийство депутата потрясло всю Российскую империю. Материалами процесса, заседание суда над убийцами М. Я. Герцеништейна были заполнены различные по взглядам и политической направленности газеты России на протяжении нескольких лет, постоянные репортажи судебного процесса стали незаменимой приметой того времени. Показаны позиции сторон на суде, подробно рассказано о подозреваемых в убийстве депутата, биографии возможных убийц, их политические взгляды. Пространно описано позицию черносотенных организаций России, процесс над убийцами, их отношение к евреям. Освещены моменты сохранения памяти об убитом депутате. Рассказано о памятной церимонии в день годовщины убийства нашего земляка. Представлено описание установки памятника на месте страшной трагедии и ужасное состояние этого памятника сегодня.

Ключевые слова: еврей, убийство, черносотенцы, антисемитизм, биография.

G. Koval.

**OUR FELLOW COUNTRYMAN IS A DEPUTY OF THE STATE DUMA
OF THE RUSSIAN EMPIRE, PROFESSOR MYKHAYLO YAKOVYCH**

HERZENSHTEIN: LIFE, ACTIVITY, MURDER,

TRIAL OF THE KILLERS AND REMEMBRANCE

***Annotation.** The article tells the story of our compatriot - a deputy of the First State Duma of the Russian Empire, Professor Mikhail Yakovlevich Herzenstein, who was born in the city of Voznesensk, and according to some other sources - in Odessa. It tells in detail about his life, studies, work in the banking sector, gaining vast practical experience and creating financial capital. It tells about teaching, scientific achievements, teaching, the right to a professorship and the delay of many years of power due to the Jewish origin of the scientist. The main scientific works of the scientist, the edition where he was published are listed. M.Ya. Herzenstein's vivid speeches in the Dezhavna Duma with protection of the peasants' right to land are given. The murder of the deputy and all related events are covered in the pages of the newspaper «Hromadska Dumka». The attitude to the deputy activity of the Ukrainian newspaper «Rada», the Kharkiv Russian-language newspaper «Utro» and one of the mouthpieces of the black-hundred organizations of the Russian Empire of the newspaper «Kievlyanin» is shown. The three newspapers also covered the trial of the deputy's murderers and views on the perpetuation of his memory. It has been repeatedly stated that M.Ya. Herzenstein belonged to the People's Freedom Party. It is shown how numerous newspapers of different directions of political orientation and orientation reacted to his insidious murder. In these materials, his activities, life, achievements, struggles were described, shown from various angles, from admiration to complete rejection, ridicule, hatred and pouring dirt, lies and ugly hints, slander. Materials from various encyclopedias about him and other publications, newspapers with his biography, activities are given. The great significance of M.Ya. Herzenstein's struggle in the Russian Empire was emphasized, and the fierce hatred of reactionaries and Black Hundreds was shown. The murder of a deputy in Terioki, Finland, is described in detail. It is emphasized that the murder of the deputy shocked*

the whole Russian Empire. The materials of the trial, the court session in the town of Kuvenepe, Finland, over the murderers of M.Ya. Herzenstein were captivated by various views and political orientations of the Russian newspaper for several years, constant reports of the trial became an indispensable feature of those years. The positions of the parties in court are shown, the suspects in the murder of the deputy, the biographies of possible murderers, their political views are told in detail. The whole mechanism of preparation, incitement, payment and implementation of this horrible, brazen, terrible political assassination, ruthless massacre of a political, ideological opponent is revealed. The position of the Black Hundred organizations of Russia on the process, the murder, and their attitude to the Jews is described in detail. The names of the leaders of the Black Hundreds, their views on the activities of M.Ya. Herzenstein are listed, their terrible activity is revealed. The delay of the court, non-appearance of witnesses, obstruction of state bodies in bringing witnesses and suspects to court were emphasized. Witnesses, suspects, persons involved in the murder and the trial, their movements, stories, testimonies, biographies, conversations were given great importance in the pages of newspapers, the newspapers presented all this in the most meticulous details. It is stated that the state machine wants to transfer the court session from Finland to the territory of the Russian Empire, from the Finnish court to the all-imperial Russian one. It was emphasized that the attention to the trial in Cuvenepe of Herzenstein's murderers in the Russian Empire was unprecedented, and the delay of the trial by the Black Hundred organizations, witnesses, authorities was unprecedented, thought out to the smallest detail and outraged all segments of Russian society. The condition of the murdered deputy's wife, insane pressure on her, her lawyers from the state and activists of black-hundred organizations are described. The processes of honoring the memory of the murdered deputy, the funeral procession, several anniversaries of the deputy's murder are covered. It is told about the anniversary of the murder of our compatriot. It is shown, unfortunately, that the commemoration of his memory came to naught a few years later. A story is given about the erection of a monument on the site of a terrible tragedy and the terrible condition of this monument today. Repeated

acts of vandalism against the monument to M.Ya. Herzenstein in those times and complete negligence and indifference to it, its condition, preservation in our time are pointed out.

Key words: *Jew, murder, chernosotentsy, anti-Semitism, biography.*

УДК 94 (=411.16)

Геннадий Коваль,

(учитель истории и географии, Новосафроновская ООШ I – III степени,

с. Новосафроновка, Новоодесский район,

Николаевская область, Украина)

**НАШ ЗЕМЛЯК – ЕВРЕЙСКИЙ И РУССКИЙ ПОЭТ СЕМЕН
ГРИГОРЬЕВИЧ ФРУГ И ЕГО ТВОРЧЕСТВО НА СТРАНИЦАХ
ЭНЦИКЛОПЕДИЙ И ГАЗЕТ**

Самый простой и деятельный, проверенный способ заставить возненавидеть творчество поэта, писателя, его самого и его жизнь – включить изучение его творчества в программу по литературе в школе. А контрольным выстрелом и полной ложкой дегтя в восприятие поэта, писателя, его творчества – обязать по программе школы учить его стихи, или отрывки произведений наизусть. Это точно и проверено на своем опыте и восприятии других людей, целых поколениях учеников.

Возненавидеть или просто узнать о творчестве Семена Григорьевича Фруга в мою бытность учеником 1975-1985 годов было невозможно. Советский тоталитарный режим в то время лютой ненавистью ненавидел Израиль, не пускал евреев СССР на родину в Святую Землю – Палестину, вел настоящую оголтелую антиссионистскую, антиеврейскую политику, государственный антиссионизм, антисемитизм были, фактически, официальной политикой СССР.

К своему стыду открыл для себя великого земляка – поэта Семена Григорьевича Фруга только 25 января 2021 года, при написании этой статьи, в

возрасте 52 лет. Хотя на листочке, где-то год назад записал имена и фамилии других великих евреев-земляков для изучения и написания статей о них в будущем. Знакомство с самим творчеством С. Г. Фруга еще впереди.

Приведем данные о родине С. Г. Фруга – одном из многочисленных еврейских островов огромного архипелага еврейских земледельческих колоний Юга Украины.

Бобровый Кут (Бобровский кут) – еврейская земледельческая колония Херсонской губернии и уезда, на берегу реки Ингулец. Основана в 1807 году выходцами из Могилевской губернии, водворившимися на собственный счет. Статистические сведения о постепенном росте, а затем, и упадке колонии, не вполне достоверны в 1810 г. ревизия нашла 86 семейств (239 мужчин и 215 женщин), в 1815 г. числилось 165 семейств (416 и 327) при 1400 десятинах земли. А в 1825 г. 870 душ, из коих земледелием занимались 429; в 1825, 1837 и 1841 гг. сюда были приселены евреи, но все же колония не могла развиваться. По переписи 1897 г., жителей - 1469, из них 1248 евреев. При обследовании еврейским колонизационным обществом в 1898 – 99 гг. оказалось 185 наличных семейств земледельцев, наличных душ – 1103; надельной земли 2910 десятин; земли во владении наличных семейств - 2395 [1, стб. 687].

В 1860-х годах здесь обитало 2000 душ обоих полов евреев, а по сведениям 1885 года - 1204 души (104 семьи); в 1897г. – 1469 человек, из них 1248 евреев; в 1898 – 99 годах евреев – земледельцев было 185 семей с 1103 душами обоих полов; земли в их владении 2395 дес. – Ср. В.Никитин, «Евреи – земледельцы» (СПБ., 1887) [2, с. 8].

«Живем мы каждый сам по себе, в своем углу, даже поплакать вместе не умеем...»

С. Г. Фруг. Иудейская смоковница. 1885.

Семен Григорьевич (Шмуль Гершов) Фруг (1860-1916) был известен в России всем. Поэт и фельетонист, писавший на идише и на русском, он одним из первых представил еврейскую жизнь русскому читателю, его стихи вошли в культурное сознание российского общества: «О, Город Бялика и Фруга! Поэта и

Певца Закона!» – писал русский поэт Иона Брихничёв об Одессе. Критика, русско-еврейская и общерусская, обратила на Фруга внимание сразу, после выхода первого собрания его стихотворений в 1884 году, и до середины 90-х связывала с ним большие надежды. Потом наступило разочарование [3].

Фруг Семен Григорьевич – поэт; родился в 1860 году в еврейской земледельческой колонии Бобровый Кут (Херсонской губернии), где и получил образование в начальной школе колонии. Отец служил писарем в сельском приказе еврейской земледельческой колонии. После хедера в 1869-73 гг. Фруг поступил в только что открывшееся русское училище, окончил его в 1873 г. и продолжал изучать Библию, Талмуд, иврит, а также русский язык и русскую литературу. С 15 лет начал самостоятельную жизнь: его отправили в Херсон, где он поступил писцом в канцелярию казённого раввина. К этому времени относятся стихотворные опыты Фруга на русском языке. В 1879 г. в еженедельнике «Рассвет» появилась первая публикация его стихов. Весной 1881 г. по приглашению фактического редактора «Рассвета», адвоката и поэта М. Варшавского (1853-97), Фруг приехал в Петербург. В ходатайстве редакции еженедельника о прописке поэта как «переводчика с еврейского языка» власти отказали.хлопоты частных лиц с высоким служебным положением также окончились безрезультатно, и Фруга, не имевшего права жительства вне черты оседлости, его покровитель М. Варшавский прописал у себя в качестве своего «домашнего служителя». Творчество Фруга быстро завоевало популярность. Стихотворение «Легенда о чаше» на тему стоящей перед Божьим престолом чаши слез Господних (газета «Русский еврей», №52, 1882; перевод на идиш И. Л. Переца пользовался большой популярностью) было признано лучшим в конкурсном соревновании (участвовали М. Абрамович /см. Менделе Мохер Сфарим/ и другие), и Фруг был объявлен национальным еврейским поэтом.

Еврейские погромы 1881-82 гг. разбили большую часть просветительских идеалов Фруга, хотя с некоторыми он не расстался до конца жизни. С начала 1880-х гг. Фруг активно участвовал в палестинофильском движении Хиббат Цион (см. Ховевей Цион) и стал властителем дум еврейской молодежи. По

свидетельству С. Дубнова, билуйцы (см. Билу) ехали в Эрец-Исраэль с «Еврейской мелодией» Фруга, как с «восторженным маршем исхода». Первый сборник «Стихотворения» (СПб., 1885) был высоко оценен еврейской и русской критикой (например, К. Арсеньев писал: «Библия дает ему материал для картин, для мечтаний, для снов, дает пищу и мстительному чувству, и мирным грезам об идеальном счастье...»). Следующие книги - «Думы и песни» (СПб., 1887), «Стихотворения 1881 – 1889» (т. 1, СПб., 1889) - упрочили литературные позиции Фруга (А. Скабичевский писал: «Один из самых симпатичных, искренних и, главное дело, истинных поэтов»), но почти не изменили его бедственного материального положения.

Фруг таким образом вырос среди вольной южнорусской природы, с которой он сроднился с раннего детства, что, несомненно, имело огромное влияние на зарождение и развитие его поэтического таланта. В 1879 году он напечатал свое первое стихотворение (в «Рассвете»). Живая, легкая речь, музыкальный стих и подкупающая искренность создали юноше Семену значительный круг читателей. Воспитанник лучших традиций еврейского маскулизма, под ужасом погромов 1881 года, Фруг стал «певцом гонимого народа» и наиболее вдохновенным выразителем чувства горечи и отчаяния, охватившего еврейскую интеллигенцию после крушения ее идеалов. Семен Григорьевич настолько проникся народным горем и его надеждами, что у него, лирика по преимуществу, не осталось места для личных переживаний, движений сердца, свойственных отдельной личности. В тех сравнительно немногих стихотворениях, где прорываются эти подавленные эмоции, Фруг кажется холодным, многоречивым и лишенным своеобразия. Тем ярче проявляется мощь его стиха, когда его рифмы – бесконечные слезы гонимого народа, – тогда в его речи нет лишнего слова, старая иеремиада «кажется новой»: «Каждое слово в той песне – стон от родных мне могил, сотен замученных жизней, сотен загубленных сил». Несмотря на наступившие тяжелые годы, Фруг не потерял веры в лучшее будущее, как не теряет ее и народ; он верит в человечество и в еврейство не отказываясь от заветов

предыдущего поколения. Поэт открывает целый мир идеалов в речах пророков и в сентенциях законоучителей седой старины. В лирике пророческого жанра С. Фруг достиг наиболее полного проявления своего таланта. Свойственный ему пафос получил здесь лучшее применение. Семен Григорьевич, проникшись духом пророков, сумел овладеть и духом их речи, и дал прекрасные образцы подражания этим трибунам народного горя. Огненная речь Востока, сдерживаемый, но часто прорывающийся пафос, в соединении с простотою слова и выдержанным ритмом, служат прекрасной оболочкой для импровизаций, которые до Фруга передавались слащаво, елейно. Гордый предками, носителями идеалов всего человечества, в сознании, что могли бы дать эти бесконечные ряды «погибших цветов». Писатель страдает от бессмысленных, незаслуженных обид и безвыходности положения народа. Чрез все его творчество проносится возглас: «два достоянья мне дала судьба: жажду свободы и долю раба». – Под ударами судьбы муза Фруга склонялась то в одну, то в другую сторону, слабела в борьбе, но в общении с народной судьбой она всегда черпала новые силы. После многих лет творческой работы Семен Фруг дал свои «Сиониды», полные свежей юности: «Будем жить и страстной жаждой счастья, радости растить нивы нашей колос каждый, – будем жить! ...»

Это лучшее будущее еврейского народа, Семен Григорьевич видит возможным лишь «на собственной ниве, в свободной стране» и в общении с природой. Он любит природу и проникнут сознанием, «как благостна та сила, какую власть Господня одарила живую красоту долин [4, стб. 456], лесов, полей». Вместе с тем он не допускает возможности возрождения народа без возрождения языка его предков. Любовь к древнееврейскому языку С. Фруг впитал еще в детстве и страдал, боясь, что «не долго ждать нам тех дней, когда и надписи унылой мы не сумеем прочесть на ветхом камне той могилы, где опочила наша мать». Вот почему он восторженно приветствует проблески живой разговорной еврейской речи в Палестине: «Будьте же вы во век благословенны, кем в годину рабства и скорбей возрожден язык священный в красоте чарующей своей». Фруг написал ряд эпических произведений в форме

баллад, идиллий, лирических поэм. Критика считает их более слабыми, чем его лирические творения; в первых чувствуется некоторое однообразие архитектоники, порой – нагромождение картин и нет оригинальности замысла, свойственной песням Фруга, даже красочный язык как бы бледнеет. Однако, и в эпической области следует признать заслуги Семена Григорьевича. Кроме своей художественной ценности, мотивы его эпических произведений, взятые из Библии, Талмуда, Мидрашим, Зоги, еврейской истории и народного творчества, имеют еще воспитательное значение. Его аудитория знакомилась с народным творчеством в талантливой передаче поэта. Вообще, Фруг указал еврейской литературе на богатый источник вдохновения, и в особенности на сюжеты из жизни еврейского средневековья, оставшиеся почти неиспользованными. Отдельные моменты из его «Дочери Шамэса», «Рабби Амнона», «Последнего свидания» поражают своей жизненностью, яркостью изображения. Последнее время Фруг отдался литературе более легкого жанра, стал писать стихотворения и фельетоны на злобу дня. В первых его произведениях этого рода сказалось влияние Гейне. Позже С. Фруг отказался от этого влияния и даже выработал своеобразный «жаргон». С удивительной легкостью льется его гибкая речь, пересыпанная «типично-еврейскими» остротами с часто капризной, но всегда свежей, непринужденной, богатой рифмой. Но и за этим, с виду безгранично-веселым добродушием, чувствуется горечь наболевшей души поэта. На границе между указанными родами творчества стоят произведения Фруга Семена Григорьевича, собранные под названием «Эскизы [5, стб. 457] и Сказки», «Встречи и Впечатления». Это небольшой альбом, где художник с грустной улыбкой зарисовывал налету двумя-тремя энергичными штрихами оригинальные типы родной «Шмойновки» и «Гройновки» и сцены нерадостной смены двух поколений. Фруг не создал школы, но имел много подражателей, и никто из пишущих по-русски для евреев не пользовался такой популярностью и признательностью читателей, как С. Г. Фруг. Под обаянием поэзии Фруга воспитывалось молодое поколение еврейских писателей, пишущих на еврейском и разговорно-

еврейском языке. Целое поколение научилось у Фруга любить еврейское, страдать и радоваться с народной массой. Лишь некоторые его песни положены на музыку, значительно же большее число его творений распевается народом, особенно на Юге России, самыми разнообразными мотивами. Многие его песни стали народными. Фруг печатался почти во всех органах русско-еврейской литературы: «Рассвете», «Восходе», «Русском Еврее» и «Еврейском обозрении». Принимал он участие и в общей прессе «Вестнике Европы», «Русской Мысли», «неделе» и других. В 90-х годах он вел фельтон в «Восходе». Следует отметить, сочинение Фруга «Аггада, сказания притчи, изречения Талмуда и Мидрашим» в 4-х частях (1910, составленное по работам Бялика и Равницкого). Фруг пишет под псевдонимами: Бен-Цви. Бобровокутский, С.Ф., Г.С., Случайный фельтонист, Ф.С., Иероним Добрый. Произведения Фруга вышли следующими изданиями: «Стихотворения», Спб., 1885; «Думы и песни», ib., 1887, тт. I и II выдержали еще два издания (1890 и 1897), «Сиониды и др. стихотворения; ib., 1901; «Встречи и впечатления»; «Эскизы и Сказки», ib., 1898; изд. «Еврейской Жизни», ib., 1905; 6-е дополн. изд., Одесса, 1912 г. Еврейск. перев. большинства стихотворений Фруг вышел в 1898 г. (Варшава) в переводе Я.Каплана. – Ср. Скабичевский, история новейшей русской литературы; Систематический указатель; Hausfraind, IV; Скабичевский, Русские Ведомости, 1885, № 18; Арсеньев. Вестник Европы, 1885, № 10; Волынский, Восход, 1886, № 11; Мордовцев, Восход, 1886; Буренин, Новое Время, 1884, № 3168; L. Jaffe, Naolam, № 1 – 3; Л. Яффе, Певец возрождения, Рассвет, 1910, № 44; С. М. Гинзбург. Именины сердца, Рассвет. 1910, № 44 [4, стб. 458].

Семен Фруг занимает также видное место в разговорно-еврейской литературе. Его первые стихотворения и фельтоны стали печататься в 1885 году в журнале «Judisches Volksblatt». Фруг первое время относился несколько презрительно к жаргону, находя его весьма мало пригодным для поэтического творчества и в своих стихах жаловался в шутливой форме, что ему приходится «зубами острыми с трудом кусать и рвать простой жаргон», пахнувший

«виленским базаром и динабурской мясной». Но сам поэт много содействовал развитию еврейского стиха, придав ему вполне литературные формы. Многие стихотворения Фруга, как «Sand un Steru», «Lied vun der Arbeit» и другие пользуются большой популярностью; некоторые из них переложены также на музыку. Первое собрание жаргонных стихотворений Фруга вышло в 1896 году («Lieder un Gedanken»), а в 1904 году редакция «Fraind» выпустила полное собрание его произведений на жаргоне в двух томах. – Ср.: Восх. 1897, VIII; М. Пинес, История евр. литературы, 174 – 201; Baal Machschobot, Geklibene Schriften, I, 123 – 130. 7 [4, стб. 459].

На страницы Еврейской Энциклопедии Ефронта и Брокгауза С. Г. Фруг попал в 1913 году на самой вершине славы, признания, творческих сил в возрасте 53 лет. Можно только представить гордость его родных, близких, почитателей таланта и всего еврейского народа, жителей Херсонской губернии, еврейской земледельческой колонии Бобровый Кут успеху и признанию своего великого земляка поэта Семена Григорьевича Фруга.

До этого С. Г. Фруг был бессмертен, запечатлен на страницах «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона» в 1902 году, когда ему исполнилось 42 года.

В 1909 г. Фруг переехал в Одессу, где сблизился с группой деятелей новой литературы на иврите; активно участвовал в еврейском литературном обществе (председатель Одесского отделения), перевел на русский язык «Аггаду» (Одесса, 1910), составленную Х. Н. Бяликом и И. Равницким, и вновь, как в юности, стал писать стихотворения на иврите (Д. Фришман назвал почти сорокалетнюю литературную деятельность Фруга на русском языке затянувшимся перерывом в поэтическом творчестве на родном языке, то есть на иврите). Материальные трудности заставили Фруга (блестящего чтеца-декламатора) разъезжать по городам и местечкам черты оседлости, зарабатывая на жизнь чтением стихов. В 1910 г. он резко отклонил предложение о праздновании своего тридцатилетнего литературного юбилея. Нужда, беды (в том числе смерть единственной дочери) и болезни сопровождали поэта всю

жизнь. За гробом Фруга шло около ста тысяч человек, и движение транспорта в некоторых местах Одессы было приостановлено. Х. Н. Бялик в связи с кончиной Фруга сказал: «Читая Фруга даже на чуждом мне языке, я чувствовал в нем родную душу, душу еврея, я обонял запах Библии и пророков... Для меня Фруг писал не по-русски. Читая его русские стихи, я не замечал русского языка. Я чувствовал в каждом слове язык предков, язык Библии...»

В период Второй мировой войны оккупационные власти вывозили из Советского Союза среди прочего и надгробные памятники. После войны памятник Фруга был обнаружен в Румынии, и еврейская община Бухареста установила его на своем кладбище, а в 1976 г. памятник с надгробной плитой был перевезен в Израиль и установлен на старом тель-авивском кладбище, где похоронены многие еврейские писатели (в том числе Х. Н. Бялик, Ахад-ха-Ам, Ш. Черниховский).

Фруг был типичным поэтом «восьмидесятником» («еврейским Надсоном», по определению Ю. Айхенвальда), который впервые средствами русского стиха рассказал о тяжелой судьбе российского еврейства («Я эолова арфа доли народной»). В поэзии Фруга доминируют национальные мотивы; ощущение безысходной скорби, вызванной страданиями угнетенного народа, сливается с его личным мироощущением: «Два достояния дала мне судьба, жажду свободы и долю раба». Используя сюжеты Библии, Аггады и мидрашей, Фруг создавал поэтический национальный эпос на русском языке, оживляя в сознании ассимилированной (см. Ассимиляция) еврейской интеллигенции национальные чувства. Преобладающие ноты его поэзии – сострадание к угнетенным, «обида» на русское культурное общество, с равнодушием относящееся к еврейским погромам, а также романтические воспоминания о библейских временах и пророках, тщетные призывы к миру и любви, для которых действительность не оставляла места. В его поэзии нашли выражение и обостренное национальное сознание, и чувство внутренней раздвоенности российского еврея из-за неразрывности связи с Россией («Россия — родина моя, но мне чужда страна родная», «Я – русский... С первых детских дней Я не

видал иных полей...»). Решающую роль в воздействии стихов Фруга на читателя играл образ певца, оплакивающего судьбу народа («Как ненавистна ты, мучительная доля певца-гробовщика!», «Иди без устали, все рой да рой могилы...»). При однообразии интонации, преимущественно скорбной и меланхолической и некоторой риторичности, его поэзии свойственны приподнятый пророческий тон и страстный лиризм. В последний период творчества под воздействием молодой литературы на иврите Фруг обратился к современным темам: трагедия выселения евреев во время Первой мировой войны (цикл «Дневники», «Новый путь», 1915), польско-еврейские отношения (неопубликованные поэмы «Паны и холопы», «На лету») и другие.

Фруг активно выступал как фельетонист и очеркист. Его проза более точно, чем лирика воспроизводила царящие в еврейском обществе настроения. В воспоминаниях он пытался запечатлеть знакомые с детства образы евреев-колонистов, народные типы («Два генерала», «По-новому», «Лея-маггид» и другие), в очерках – воссоздать и по-своему интерпретировать еврейские традиции и праздники («Пурим-котон», «Праздник Торы», «Пасхальные наброски» и другие). Фельетоны Фруга, посвященные современным проблемам: антисемитизму, ассимиляции, эмиграционному движению, особенностям национального мирозерцания, часто объединенные в циклы («Из редакционного архива», «Из дневника», «История одного местечка» и другие), были преимущественно направлены на преодоление разобщенности еврейского народа.

7 мая 1908 года в статье «Больные люди», черносотенная «Русская Речь», выходящей в Одессе, начала последними временами одаривать специальным вниманием тамошнее «Просвещение» и вообще украинское движение. Чем уж так проняло украинство в космополитической Одессе черносотенцам, - понять трудно, но факт того, что не проходит почти числа «Рус. Речи», где бы не было против украинства какой выходки, заправленного специфическим духом Сиско и доноса ...

Г-н Кернеренко перевел стихотворение С. Фруга с еврейского жаргона. «Ли комик!» Он не захотел переводить стихотворения г. Фруга на русский язык, он выше этого. Он разыскал стихотворение г. Фруга на еврейском жаргоне (курсив «Рус. Речи»), изучил этот жаргон, и из жаргона перевел стихи на «украинский» язык [7].

В середине июля 1910 года еврейско-русский поэт С. Фруг, узнал, что в некоторых городах готовятся чествовать его юбилей, напечатали в газетах следующее:

«Если среди сотен евреев, изгоняемых из Киева, или среди многих еврейских семейств Погорельцев находится хотя бы один из моих читателей - я считаю это празднование кощунственным» [8].

15 декабря 1910 года газета Екатеринослава «Южная Заря» опровергла свою заметку об аресте поэта Фруга [9].

16 декабря 1910 года слухи об аресте в г. Александровск поэта Фруга опровергались.

Фруг 18-го декабря будет читать лекцию в Екатеринославе, а 19-го - в Александровском [10].

Невозможно и не нужно рассматривать творчество С. Г. Фруга отдельно от процессов в Российской империи, отношении к евреям - литераторам в ней. В связи с этим чрезвычайно интересна статья Ан. Василько «Старый спор» в «Раде» 26 апреля (9 мая) 1911 года. В этой статье К. Чуковский, В. Жаботинский, С. Фруг, Инбер и другие, их взгляды, поведение, борьба, обиды, взаимоотношения.

«Где так давно было... в 1908 году. Смелый и бестактный, талантливый и веселый до разнузданности К. Чуковский позволил себе тогда немного не вовремя оригинальное как всегда выступление и попал в такую щекотливую струну в русской жизни, голос его просто утонул в ответах оппонентов и спор прекратился. А дело было интересным и таким быть не перестало, только что сам спор сошел с дистанции, а жизнь преподносила такие факты, споры должны были как-то упасть пока дело не станет яснее.

К. Чуковский писал тогда о «Евреях в русской литературе». Он напоминал, что обычно в средней школе евреи - лучшие ученики, они выдерживают бешеные испытания, они удивляют всех не только трудом, но и талантом к учению - куда же деваются все эти чрезвычайно способные юноши? Ведь они должны, ведь это все народ выборный, сделаться знаменитыми людьми, пойти в литературу, сказать свое слово людям, но где же они эти первые между школьной молодежи? они действительно идут в литературу, но первыми в ней не бывают. Они наполняют редакции столичных и провинциальных журналов, пишут фельетоны, особенно совестливые передовицы, редактируют даже журналы; и в этом же черная работа и далеко им, находящимся на «задворках» литературы, к тому, чтобы «делать» литературу. делают литературу, влияют на ее историю, великие художники слова, а среди корифеев российской литературы нет евреев. Был Надсон, есть Юшкевич, и это не первый сорт.

Привожу мысли К. Жуковского по памяти, поэтому не ручаюсь за точность деталей - собственно, такое мое впечатление от статьи «Евреи в русской литературе». И г. Чуковский объяснял тем пропажу талантов, русская литература органично чужая евреям и они погибают в чужом море. Вместо такого трагического и анемического прозябания при чужом организме Чуковский советовал не бросать свой народ, подумать о своей собственной, национальной литературе. К этому прямо призвал второй публицист, Пильский.

На голос этих неевреев отозвались евреи по русской литературе, и началась декламация о родной великой русской литературе, о близкой еврейской интеллигенции прекрасную русскую речь, о милый русский народ, о обширные степи пахучие, - ну, чуть-чуть не о русской «тройке». И евреи русской литературы все это называли своим. В этой полемике принял участие и В. Жаботинский и, когда она в столице утихла, он вел дискуссию еще и в одесских газетах с местными евреями литературы и культуры русского. Что тогда очень неприятно поражало в писаниях ассимиляторов, так это какой-то очень развязный тон, с которым истолковано национальные соревнования и

похвально роскоши обще российского неба. Эта поверховнисть оппонентов г. Жаботинского легко могла разбиться о обстоятельный ответ людей, сознательных и убежденных, но и общественные настроения большинства были не в пользу националистам, значит, факты не делали впечатление, их просто презирали.

Как обращались в действительности видно, хотя бы из такой мелочи. Один из участников дискуссии, г. О. Л. Д-ор захватывающе рассказывал о своем детстве, однажды на берегу Днепра играл с «русскими мальчиками», которые побили его. Он хотел спрятаться от них и выплакаться в укромном месте у Днепра. Вот свидетельство того, как автор с детства испытывал радости и горести среди русской природы и народа, - поэтому и литература этого народа ему стала родной. Правда, что дискуссия велась в лирических тонах, но и чувства и настроения имели свою логику и люди не стеснялись перепрыгивать от неуверенных фактов к смелым выводам. Хорошо еще тогда О. Л. Дьорови отметил В. Жаботинский, что тут же никакой причины, чтобы влюбиться в русскую литературу нет, когда ребята били еврея, ну, пусть там уже психология такая забавная, что детская драка приводит к любви ко всему «русскому», но - и это самое интересное - что ребята были вовсе не «русские», а украинцы ...

В столичной прессе дело быстро затихло, недолго по тому велась дискуссия на страницах одесских газет, а это теперь снова загорелась полемика уже в самой Одессе.

Времени однако прошло достаточно и пора бы уже признать, что национальный вопрос в России приобрел довольно большое значение, пора уже узнать, что существует национализм, пора уже додуматься, что последовательный национализм и есть тот космополитизм, за который прячутся «общероссы», ассимиляторы и обрусители. Однако, всякое явление этой общественной жизни имеет известную силу инерции и раз войдя в ход жизненный, долгое время продолжает свое движение и не дается себя в колее сразу спихнуть. Так оно и теперь - хотя и как невнятно, по пришествии и

контрабандой, проводят «космополиты», а собственно в этом случае «общероссы», свои мысли, враждебные движению угнетенных наций, или наций неправящих.

Перед праздниками одесский журналист г. Инбер прочитал лекцию на тему «Преображения души», в которой рассмотрел творчество современных писателей русских по происхождению евреев (Юшкевича, Дымова, Айзмана и иных) и доказывал, что вот как быстро и легко души их превратились, что они приняли в себя суть русского национального творчества и уже никак евреи, а настоящие русские хорошие, талантливые писатели. По дороге лектор высказывался так, что евреи никогда не имели своей национальной литературы, а то, что появилось в последнее время, мало заслуживает внимание. Например, такой писатель, как Фруг - это не более чем «наемный Плакальщик». Лекция имела успех собственно скандальный, так как часть присутствующих запротестовала, а лектор скоро поместил опровержение взглядов, которые ему в письмах уже набросали еврейские националисты; он заверял, что не имел в виду призвать евреев к ассимиляции и унижать национальную литературу евреев, он вполне объективно дал анализ литературных фактов... а вывода не делал. Для одесской публики достаточно было узнать, что вокруг этого вопроса разгораются споры и на второй лекции народу было полно. Теперь эту же лекцию г. Инбер читал в Кишиневе.

Между тем, редакция «Одесских новостей» пригласила желающих высказаться по поводу старого спора. Первой статьей последовал ответ В. Жаботинского, забросившему лектору незнание еврейской литературы, незнакомство с национальным движением и резко-ассимиляторскую тенденцию лекции. К большому сожалению, статья В. Жаботинского написана «так резко, а лектор так близко принял к сердцу какие-либо высказывания г-на В. Жаботинского, что спор поднялся на мелкую личную полемику: ответ г-на Инбер подошла бы больше к бульварной газетке, чем для публикации в солидных «Одесских Новостях». Он поднял дело до мелочей чисто литературного характера, субъективных оценок творчества писателей, к

полемическим ударам и шпилек своему противнику. Жаль. Тем более жаль, что одесская публика в «хлестком» ответе г. Инбера увидит победу над В. Жаботинским, потому одесситам очень импонирует полемика задиристость, и закрывает принципиально обсуждение дела.

На этом они и успокоятся. Одесская еврейская интеллигенция прячет ассимиляторские настроения, а настоящие еврейские интеллигенты очень уж остро, болезненно бьют в совесть ассимиляторов. Еврейские националисты высказываются о евреях-ассимиляторах в том же тоне, как мы о наших земляках-малороссах, следовательно, между строками ясно вычитывается слово ренегат, а оно раздражает, но раздражение маскируется развязным тоном. Такая развязность царила в бывшем споре о евреях в русской литературе, так же развязно и заносисто составил свой ответ г. Инбер. Но спор этот далек от чисто литературных дел, он в основе своей базируется на сути национального вопроса, что здесь сталкиваются два течения современной жизни и в этом нет сомнения. Так надо и понимать, националист и ассимилятор сошлись на поединок, последний показал ловкую технику, пофехтовал и легкой уловкой уклонился от серьезной драки. Толпе этого достаточно - она болтает.

В газетке «Утро Одессы» г. Ю. Москвин так и понял дело и перевел на должную путь. Он уже прямо высказался, что все содержание общественной жизни заполняется борьбой экономических слоев. Автор прямо ставит в один ряд милитаризм, общественное и половое неравенство и национализм как самое болезненное в современной жизни ... Не стошнит читателя, как я начну перечислять мысли этого «космополита»? Оно бы и ничего - познакомиться со взглядами рабов территориальных государственных и культурных предрассудков, но старый этот арсенал, старый, как сам спор. Современный национализм негосударственных народов имеет за собой хорошо основательную теорию культурной и государственной жизни, имеет солидные аргументы за свое существование, к национальному вопросу присматривается австрийская социальная демократия, с ней считаются, А здесь нам преподносят старый хрен и уверяют, что это самая настоящая действительность.

Мы не будем обговаривать принципиально это дело - оно для нас уже решено. Мы регистрируем факт. Старый спор повторяется, схватки возникают то там, то здесь, но стороны ведут неодинаково. Так, как это было и с г. Струве и с другими, так оно произошло и в Одессе. В то время как идеологи национального возрождения набирают от жизни и науки все новые и новые доказательства на право на существование, ассимиляторы, общеросс, т. н., космополиты - они пользуются все тем старым, потертым и погнутым оружием. Мы идем вперед, берем новые позиции, а старый хрен, - правда, и путается в ногах, - движения не остановит. Остается; или признать жизненные факты, что в конечном итоге мало надежды, или обновить немного оружие ». Ан. Василько» [11].

Также чрезвычайно интересна статья Сергея Ефремова по библиографии по книге «Венок Т. Шевченко из стихотворений украинских галицких, российских, белорусских и польских поэтов. Сборник с примечаниями М. Комаров. Стр. В + 319. Одесса, 1912. Ц. 1 р. 50 к.». В этой статье дана самая высшая и прекрасная оценка творчества С. Г. Фруга в отношении творчества Т. Г. Шевченко. Только дано страшное определение великого поэта «чужой».

Сборник, состоящий только из стихов, посвященных Т. Шевченко, представляет собой книгу более чем на 300 страниц большого формата. Это уже показывает, какой отклик и вес имеет в нашей поэзии творчество великого украинского Кобзаря. Редкий из украинских поэтов не обмолвился своим словом на Память Шевченко, редкий не высказал своей благодарности ему, редко не испытывал потребности так или иначе выявить то, «что было на сердце». Это симптоматично, ибо показывает, что украинская поэзия во многом зависела от творчества Шевченко, шла и развивалась под знаком - создал бессмертный Кобзарь украинский. И тут мало сказать: шла развивалась, потому что половина сборника принадлежит последнему десятилетию, следовательно это показывает, что поэзия Шевченко не сделалась для нас чем-то прошлым, не прожитым, но до сих пор сказывается могучим течением в нашем поэтическом творчестве. «Стихи, посвященные Шевченко, - справедливо говорит в

предисловии составитель - кроме поэтической стоимости, которую видим где-либо стихах, имеют бесспорно историко-литературное значение и не только как выражение сочувствия к поэзии Шевченко, а порой еще и как объяснение или приложения к тем взглядам, которые высказываются во всяких критических статьях о направлении и сущности поэзии Шевченко».

Собственно этим историко-литературным значением и исчерпывается, по моему мнению, вес сборника г. Комарова. Поэтическая стоимость ее очень небольшая, зато очень много условности и шаблона даже в мыслях, эпитетах и похвалах. Как это ни странно, на первый взгляд кажется, но в основном из этих стихов повинностью пахнет, а не настоящим увлечением и искренним волнением. Нельзя этого объяснять одним только недостатком таланта у авторов - говорил г. Самойленко:

«Много мы составляли слов
Немало в них и содержания,
И только у нас, твоих,
Твоего нет таланта.

Говорю, нельзя, потому что даже действительно талантливые поэты в стихах, посвященных Шевченко, показывают ниже свой талант, дают меньше, чем от их надеяться можно было бы. Здесь другое что-то. Мне кажется, что многим это привела традиция, этот злейший враг всякого истинного вдохновения: она канонизировала Шевченко, окружила имя и память его тем ореолом святости, перед которым исчезает и покоряется собственное мнение, а с ней и вдохновение. И смелый, искренний, вдохновляющий поэт делается бессильным и вяло нанизывает холодные слова, что с какого-то национального обязательства. Чувство долга убивает непосредственное ощущение и искренность. Исключения, конечно, есть - хотя бы у того же г. Самойленко, - но исключения эти только утверждение правила. Характерно, что едва ли не самым сильным во всем сборнике вышло стихотворение чужого поэта, Фруга он же меньше подлежал упомянутой традиции и, задав вопрос: чем дорогой ему украинский поэт, смело, неукротимый авторитетами отвечал:

Не от того ль, певец Украины,
 Что в песнях тех, что пел нам ты,
 Лежат пленительные тайны
 Непостижимой красоты, -
 Что осененный светлой думой,
 Твой дух покой и мир любил
 И под суровостью угрюмой
 Ты сердце мягкое таил, -
 Что кровь и муки воспевая,
 Ты сам душой болел, рыдаю
 И глубоко скорбя нет решения
 Об этой мрачной старине?..

Зато историко-литературное значение сборник г. Комарова действительно имеет немалое. По нему легко проследить, как смотрели на Шевченко его современники и потомки, ранние и более поздние. Та грусть и тоскливые причитания, что прорвались мощной нотой над гробом поэта, переходят постепенно в трезвую оценку, проблескивают и бодрые лучи надежды, - мол поэт нового поколения:

Прошли недели. В мертвом поле
 Все забылось, прошло...
 И стало сходить медленно
 Жизнь будущего стебель.

Этот пульс жизни, пробивающийся из-под пепла традиции, бесспорно показывает, что мы стоим на пороге подлинной оценки Шевченко и веса его в нашей поэзии.

Сборник г. Комарова состоит из 135 пьес; 14-на русском, 2 на белорусском, 2 на польском, остальные на украинском. Составитель насчитывает 100 авторов, произведения которых взяли в сборник, но их определенно меньше, потому что отдельно обозначены напр. Перекати-поле и

Чайченко (псевдонимы Гринченко), в-р-ля, Перебендя, А. Я. и Канский, а это все один человек, и т. д. [12].

В связи с 25-летием литературной деятельности Фруга в Петербурге в 1904-1905 гг. было издано шеститомное собрание сочинений (Полное собрание сочинений, седьмое издание с вступлением И. Г. Клаузнера, тт. 1-3, Одесса, 1916). Большинство его стихотворений в переводе на иврит А. Левинсона было издано в Тель-Авиве в 1941 г. В 1976 г. издательство «Библиотека-Алия» выпустило «Стихи и прозу» (Иер.) Фруга на русском языке, а в 1995 г. в Иерусалиме вышла в свет проза Фруга «Иудейская смоковница. Воспоминания. Очерки. Фельетоны» [6].

17 июля 1908 год «Новости литературы и искусства».

В непродолжительном времени выйдет в русском переводе под редакцией С. Г. Фруга собрание избранных сочинений еврейского писателя Переца [13].

25 ноября 1912 года.

Сегодняшний вечер в зале общественной библиотеки представляет большой интерес. Это первый вечер в пользу еврейского отдела (Hebraica et Judaica) общественной библиотеки, и нужно надеяться, что публика отнесется к нему с полным сочувствием. Программа вечера: Отделение 1-е: Judische Melodie соч. Каплана, для скрипки, арфы и фисгармонии, исп. г. Букиник, г. Ростен и г. Гершкович; стихотворение Надсона прочтет г. Трабский (Тиманов); романс Ипполитова-Иванова исп. г-жа Гулько; Dem Rebens Nigun Житомирского и Chsidesch Салинского исп. г. Букиник (скрипка); «Создание Евы», стих. Фруга, прочт. г. Колобов; «Col Nidrei», муз. Бруха, исп. г. Бунчук (виолончель). Отделение 2-е: Серенада, муз. Цабеля, исп. г-жа Ростен (арфа); «Менестрель» Майкова, прочт. г. Скуратов; романс, муз. Рахманинова, исп. г-жа ***; «Глаза» Сологуба, прочт. г-жа Ардатова; ария из оп. «Маккавей» Рубинштейна, исп. г. ***, «Моление о чаше», стих. Фруга, прочт. г. Баратов. Аккомпанировать будет m-me Гершкович. По окончании концерта танцы. Начало концерта в 8 ½ час. Вечера [14].

Харьков, 12-го марта 1913 года.

«Лорды» – цензоры.

Мало того, что наши «лорды» являются камнем преткновения для Государственной Думы, – они еще частным, так сказать, образом узурпировали обязанности цензоров.

И эта цензура является единственной в своем роде.

Ее можно сравнить лишь с средневековым гонением на книгу со стороны Святой Инквизиции.

В самом деле, верхняя наша палата открыла поход против невиннейшей хрестоматии – «Новь», изданной гг. Тулуновым и Шестаковым.

При этом для характеристики Государственного Совета, необходимо указать на источники, служащие ему для опознания крамолы.

Андриевский в Государственном Совете настаивал, что «Новь» «составлена крайне тенденциозно, обходить молчанием все те страницы нашей истории, которые могли бы поднять национальную гордость и возбудить чувство патриотизма, и, наоборот, подчеркивает те страницы, где выставляются темные стороны нашего прошлого. В литературной части руководства совершенно ясно отрицательное отношение к военной службе и военным доблестям. На страницах учебника, предназначенного для малых детей, нашли место отрывки из Гаршина «На войне» и стихотворение Фруга «Светлое будущее», где говорится о счастливом времени, когда будет всеобщий мир и когда иною доблестью и славой гордиться будет человек» [15].

В этом году в Павлограде Екатеринославской губернии предстоит целый ряд земских лекций. Одна из них – Григорий Бонфельд: «О творчестве С. Г. Фруга» [16].

24 марта 1907 года «Вышла из печати третья книга украинского журнала «Литературно-научный вестник». Издатель М. Грушевский, редактор Ф. Красицкий. Содержание: С. Фруг, две тройки (стихи)» [17].

12 июня 1907 года «Вышла из печати двойная (№ 3 и № 4) книга нового популярного иллюстрированного ежемесячного литературно-общественного и

экономического журнала «Украинский Дом». Содержание: 26 (всего - 33)

С. Фруг. - Проснись (поэзия) пер. Г. Кернеренко.

Адрес редакции: Киев, Бульварно-Кудрявская, 38.

Отдел редакции и конторы Одесса, Херсонская. 52, кв. 2 » [18].

7 мая 1913 года вышел № 4 «Заветы». Содержание: Стихотворение С. Фруга. - Так чего НЕ было. (Окончание). Самое первое в номере.

Адрес редакции: С.-Петербург. Косой пер., 11, уг. Соляного. Телефон 193 - 27. В Москве: склад – книжный магазин «Наука».

Издательница С. А. Иванчина-Писарева [19].

В декабре 1900 года открыта подписка, пятый год, на 1901 год на журнал «Театр и Искусство». Подписная цена со всеми приложениями на год 6 рублей, за полгода 4 рубля.

В 1897-1900 гг. Печатались произведения: очень многих авторов, среди них Фруг С. Г.

Адрес редакции и конторы: С.-Петербург, Моховая, 45.

Редактор А. Р. Кугель. Издательница З. В. Тимофеева (Холмская) [20].

27 ноября 1912 года был вечер в общественной библиотеке.

Очень приятное впечатление оставил вечер в библиотеке, устроенный доктором М. С. Шляпошниковым для усиления средств отдела «Hebraica et Judaica». Собралась масса молодежи, восторженно встречавшей исполнителей.

Г. Баратов приехал поздно, после спектакля, и с большим подъемом, при взрыве аплодисментов, декламировал стихотворение Фруга. Артисту устроили овации [21].

Неожиданно бурной была реакция на смерть Фруга (8 сентября 1916 года): тысячи писем, телеграмм и некрологов из городов, местечек, с фронтов военных действий печатались в еврейской прессе; обращались организации, кружки, «кассы взаимопомощи», профессиональные общества и одиночки. Самодеятельные поэты, по большей части эпигоны Фруга, присылали стихи и поэмы, например, Э. Креймер из местечка Бричаны Бессарабской губернии:

О, не плачьте, не плачьте о нем!

Правда, умер поэт и вовек уж не встать
Ему вновь из земли, чтобы сердцем
принять
Эту мощную ширь бесконечных степей,
Эти волны реки, беспокойной реки, -
Чтобы отклик им дать, песню
страстной тоски<...>.

Национальные лидеры были не менее активны, выражая скорбь по поводу ухода «великого национального поэта», «поэта души еврейского народа» (председатель Московского отделения Общества Просвещения евреев А. Л. Фукс), «одарившего нас в одну из тяжелых эпох еврейской жизни поэзией глубокой печали» (идишский критик Баал-Махшовес), «певца народа-мученика, осененного духом пророков» (московский общественный раввин Я. Мазе), «певца скорби и упований народа» (сионистский лидер Е. В. Членов) и др. Это грустное событие, казалось, возродило патриотическую риторику ушедшего поколения. Оно было отмечено и многими русскими газетами. Прочувствованную речь «Над открытой могилой Шимона Фруга» произнес Бер Борохов. «Похороны, – писал очевидец, – представляли в Одессе небывалое зрелище. Десятки тысяч (до 100 тысяч) людей, от чернорабочего до самого крупного общественного деятеля, многочисленные делегации от общественных организаций городов, представители литературного мира, многочисленные вереницы учащихся, все одесское студенчество, десятки тысяч детей...». Под руководством Х. Бялика был основан «Фонд имени С. Г. Фруга»: «для издания его стихотворений в переводе на еврейский язык», а также для нового издания Фруга на русском языке и на идиш. В 1917 году комитет отчитывался, что этому фонду положено пока только скромное начало [3].

Таким образом, мы видим интереснейшую жизнь и великолепное творчество нашего земляка из колонии Бобровый Кут великого сына еврейского народа, поэта Семена Григорьевича Фруга на страницах дореволюционных энциклопедий и газет.

Литература и источники:

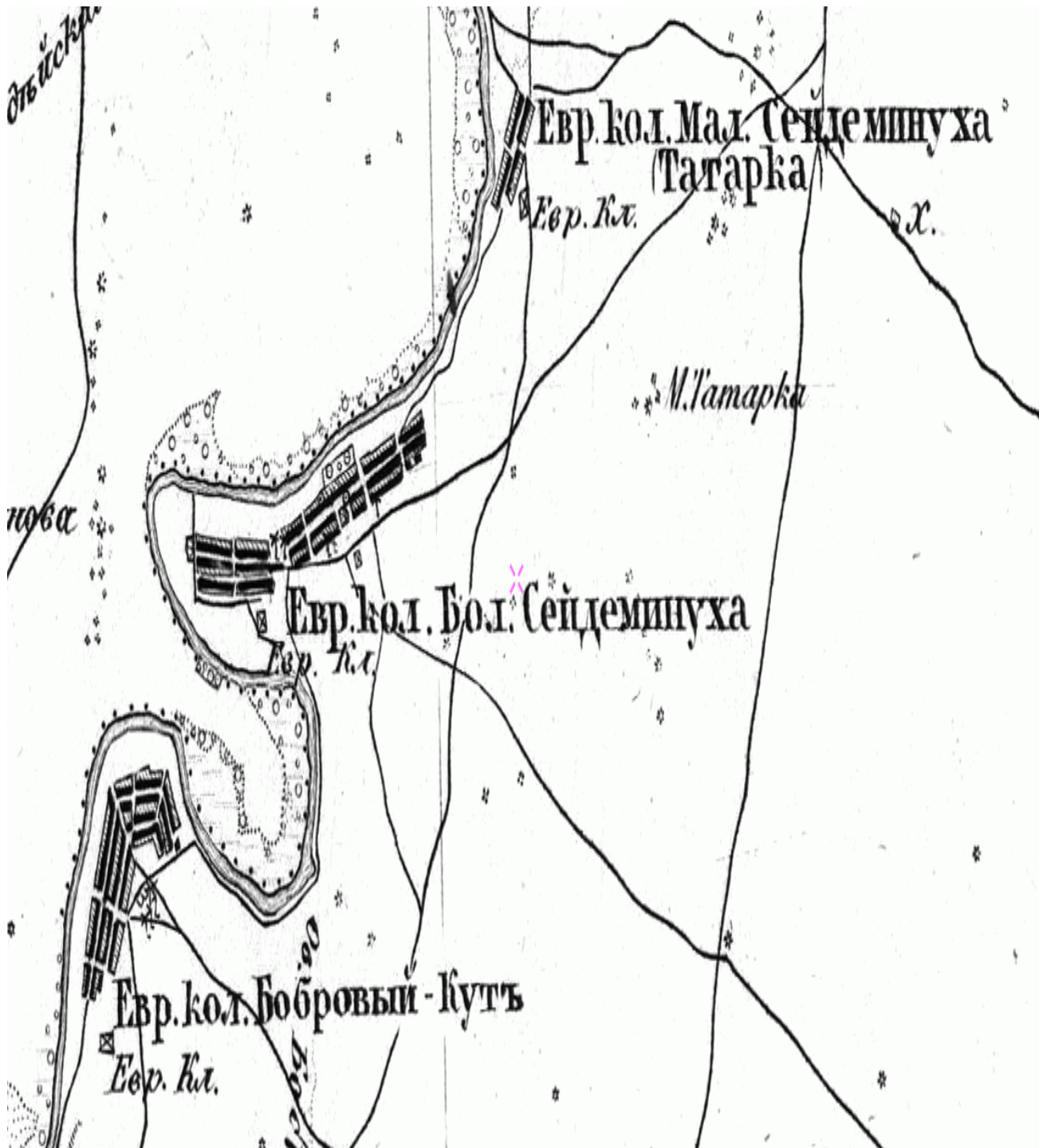
1. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том четвертый. Бе-Абидан — Брес. — [1909]. — [8], 966 стб., 10 л. ил., карт.: ил. — Стб. 687.
2. Новый энциклопедический словарь. Т. 7: Бобровников — Брачное право. — [1912]. — 8 с, 976 стб., 2 с, 9 л. ил., портр. — С. 8.
3. Нелли Портнова. СЕМЕН ФРУГ – «ПОЭТ ДЛЯ МНОГИХ». ЛЕХАИМ. СЕНТЯБРЬ 2007. ЭЛУЛ 5767 – 9(185). Электронный ресурс. Режим доступа: <https://lechaim.ru/ARHIV/185/portnova.htm>
4. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Том пятнадцатый. Трани — Шемини-Ацерет. — [1913]. — [12], 962 стб., 1 л. карт.: ил.
5. Фруг, Семен Григорьевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Т. 36А (72): Франконская династия — Хаки. — 1902. — 4, II, 479—956, II, 2 с, 12 л. ил., карт. — СПб., 1890—1907.
6. Электронная еврейская энциклопедия. КЕЭ, том: 9. Кол.: 454—457. Издано: 1999. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-russian/14375/>
7. Рада. – 1908. – № 105, 7 мая (20 травня).
8. Утро (Харьков). – 1910. – № 1097, 20 июля.
9. Там само. – № 1222, 16 декабря.
10. Там само. – № 1223, 17 декабря.
11. Рада. – 1911. – № 93, 26 апреля (9 травня)
12. Рада. – 1912. – № 251, 2 ноября (15 листопада).
13. Утро (Харьков). – 1908. – № 492, 17 июля.
14. Утро. – 1912. – № 1809, 25 ноября.
15. Утро. – 1913. – № 1904, 12 марта.
16. Утро (Харьков). – 1913. – № 1927, 5 апреля.
17. Рада. – 1907. – № 70, 24 березоля (марта).
18. Там само. – № 132, 12 июня (25 червня).
19. Рада. – 1913. – № 104, 7 мая (20 травня).

20. Киевлянин. – 1900. – № 356, 24 декабря.

21. Утро (Харьков). – 1912. – № 1810, 27 ноября.

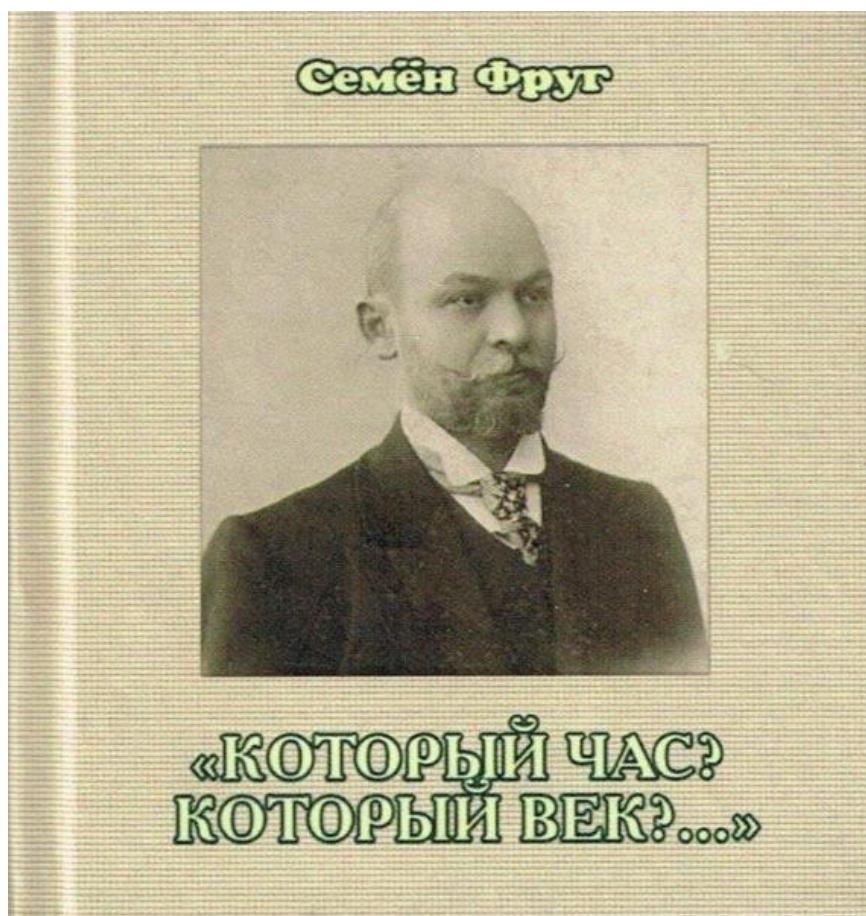
ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Приложение 2

Приложение 3

Памяти поэта.

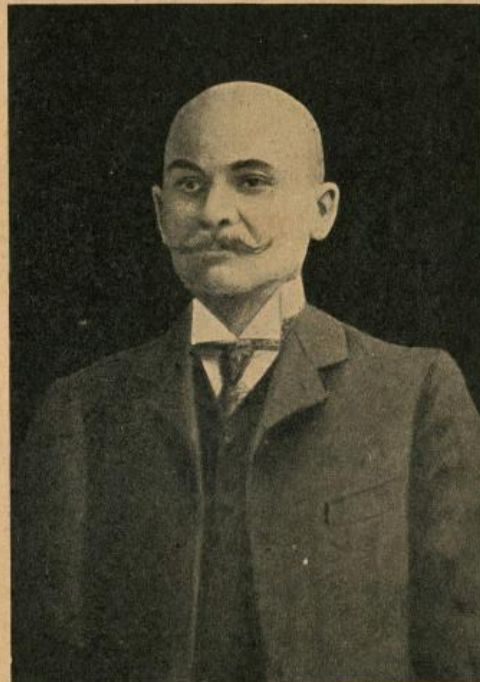
В Одессе 6-го сентября постъ тилкой болѣзни почкъ скончался поэтъ Семенъ Григорьевичъ Фругъ. Молодому поколѣнью это имя, пожалуй, мало говорить. С. Г. Фругъ не былъ поэтомъ, могущимъ рассчитывать на внимание вѣковъ, его творчество уже для нашего времени устарѣло по формѣ. Мы уже привыкли къ болѣе изощренному стиху, стали значительно требовательнѣе. Но подходить къ творчеству такихъ поэтовъ, какъ С. Г. Фругъ, съ требованиями нашихъ дней, это — большая несправедливость, такие поэты должны разсматриваться въ рамкѣ ихъ времени и только это одно можетъ избавить насъ отъ несправедливой оцѣнки созданнаго и дать возможность выслѣдить истинное значеніе поэта. И вотъ, если къ творчеству С. Г. Фруга такъ подойти, то оказывается, что «старомодный» сейчасъ поэтъ, когда-то волновалъ сердца молодежи. Оглядываясь на прошлое, мы видимъ, что въ свое время стихи С. Г. Фруга были значительнымъ литературнымъ явленіемъ, ихъ тепло встрѣчала литературная критика, о нихъ писали, говорили, ими зачитывалась молодежь. Молодого поэта-самоучку въ 1885 году привѣтствовалъ въ «Вѣстникѣ Европы» К. Арсеньевъ. Несколько творчества С. Г. Фруга оказалось близко современникамъ можно судить хотя бы потому, что такой чуткій человекъ, какъ К. Арсеньевъ, отводитъ С. Г. Фругу мѣсто рядомъ съ Полонскимъ. Время показало, что такая оцѣнка нѣсколько преувеличена. Изъ С. Г. Фруга, пожалуй, могъ бы выйти поэтъ равноцѣнный Полонскому. Но этого не случилось. Отчего? Можетъ быть только потому, что С. Г. Фругъ, какъ поэтъ и человекъ принадлежалъ двумъ стихіямъ, двумъ мірамъ: русскому и еврейскому. Выступая, какъ русский поэтъ, онъ никогда не забывалъ того, что онъ еврей, выступая же, какъ еврейскій поэтъ, онъ не могъ отрѣшиться отъ психологій русскаго интеллигента. Эта двойственность положенія могла бы оказаться губительной и для поэта съ большимъ поэтическимъ талантомъ, чѣмъ тотъ, какой былъ у покойнаго ницѣ поэта. Для С. Г. Фруга она оказалась роковой. Въ результатѣ изъ него не получился ни По-

не рвалъ. Но чужая, русская стихія взяла слишкомъ много силъ, сила этихъ оказалось слишкомъ мало для созданія чего нибудь значительнаго въ русской литературѣ, оставшихся же на долю еврейской литературы силы тоже оказалось далеко не много. Въ результатѣ несомнѣнное пониженіе творческихъ достижений. Но если въ этомъ раздвоеніи С. Г. Фруга заключалась причина его творческой слабости, то зато въ ней же заключалось то ин-

ловѣкъ, онъ обладалъ какой-то тайной очаровывать и убѣждать людей не доводами логики, а обаяніемъ своей личности. Миѣ онъ вспоминается сидящимъ на дачной скамьѣ на берегу моря.

Это было въ Одессѣ, въ 1905 году лѣтомъ, подъ вечеръ. Море было тихое вдали еще голубое, а у берега уже посинѣвшее.

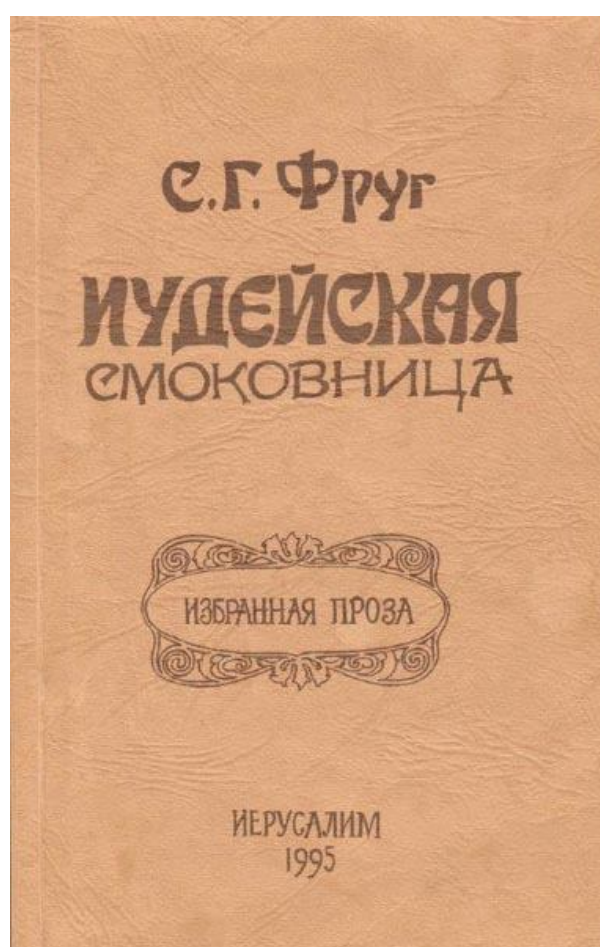
— Какъ хорошо... Какой покой... — проговорилъ онъ и, помолчавъ, про-

Семенъ Григорьевичъ Фругъ.

Приложение 5

Г. Коваль.

**НАШ ЗЕМЛЯК – ЄВРЕЙСЬКИЙ І РОСІЙСКИЙ ПОЕТ СЕМЕН
ГРИГОРОВИЧ ФРУГ І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ НА СТОРІНКАХ
ЕНЦИКЛОПЕДІЙ І ГАЗЕТ**

Анотація. Стаття присвячена нашому земляку, єврейському і російському поету Семену Григоровичу Фругу і його творчості, відображеним на сторінках енциклопедій і газет дореволюційного часу. Подано біографію поета зі сторінок видань Брокгауза та Ефронта – Єврейської Енциклопедії та Енциклопедичного словника та відомості з них про малу батьківщину поета єврейську землеробську колонію Бобровий Кут. Наведено творчий доробок, перелік його віршів, збірок, робіт. Розказано про різні періоди та теми творчості поета та його твори в цей час. Описано одеський період життя, творчості поета. Висвітлено величезну любов С. Г. Фруга до свого рідного єврейського народу, його історії, сьогодення, майбутнього. Вказано на рекламовані в газетах збірки, де виходили твори поета. Наведено різноманітні заходи, на яких декламувалися твори С. Г. Фруга. Подано відомості про цікаву книгу, де надзвичайно високо оцінено вірш поета, присвячений творчості Т. Г. Шевченка. Коротко показано його ставлення до погромів, вигнання євреїв з Києва та інших міст та як акт протесту проти них, цього страшного беззаконня в Російській імперії – відмова від відзначення свого ювілею. Наведено надзвичайно цікаву, змістовну, відверту статтю про ставлення в Російській імперії до євреїв літераторів. Між іншим, в ній лектор висловлювався так, що євреї ніколи не мали своєї національної літератури, «а те, що з'явилося в останні часи, мало заслуговує на увагу»... наприклад, такий письменник, як Фруг – це не більше, як «наемний плакальщик». У доповненнях розміщено фотографії поета різних часів, його могили та пам'ятника над нею, карти його рідної єврейської колонії Бобровий Кут в різні часи. Описано поневіряння пам'ятника із могили поета, який було вивезено до Румунії під час Другої світової війни. Описано діяльність поета як фельєтоніста та автора

нарисів. Сказано про його дитячі враження про євреїв-колоністів-землеробів. Вказано на вихід в 1904-1905 році в Петербурзі шеститомного видання його творів. Стверджено, що С. Г. Фруг був типовим поетом-«восьмидесятником», який вперше засобами російського вірша розповів про тяжку долю російського єврейства. Наголошено, що Фруг пишався своїми пращурами – носіями ідеалів всього людства. Вказано на те, що Фруг черпав теми, мотиви, переживання, почуття із Біблії, із подій життя рідного єврейського народу, всією душею переймався його сьогоденням, положенням, безправністю, гонимістю. Підкреслено, що його Муза, під ударами долі схилялася то в одну, то в іншу сторону, слабшала в боротьбі, але у спілкуванні з народною долею вона завжди черпала нові сили. Через усю його творчість проноситься вигук: «два надбання мені дала доля: спрагу свободи і долю раба».

Ключові слова: поет, єврей, єврейський народ, землеробська колонія, енциклопедії, творчість, вірші, теми, твори, збірники, фельєтони, газети.

Г. Коваль.

**НАШ ЗЕМЛЯК – ЕВРЕЙСКИЙ И РУССКИЙ ПОЭТ СЕМЕН
ГРИГОРЬЕВИЧ ФРУГ И ЕГО ТВОРЧЕСТВО НА СТРАНИЦАХ
ЭНЦИКЛОПЕДИЙ И ГАЗЕТ**

Аннотація. Стаття посвящена нашому земляку, єврейському і руському поету Семену Григорьевичу Фругу і його творчеству, отраженим на сторінках енциклопедій і газет дореволюційного часу. Представлена біографія поета по сторінкам видань Брокгауза і Ефронта – Єврейської Енциклопедії і Енциклопедического словаря і свідення з них о малой родине поета єврейської земледельчеської колонії Бобровый Кут. Приведені творчество, перелік його стихів, збірок, робіт. Розказано о різних періодах і темах творчеств поета і його произведеннях в это время. Описані одеський період життя, творчеств поета. Освещена огромная любовь С. Г. Фруга к своему родному єврейському народу, его истории, настоящем, будущем. Указано на рекламируемые в газетах збірки, где выходили произведения поета. Приведені различные мероприятия, на которых

декламировались произведения С. Г. Фруга. Представлены сведения об интересной книге, где очень высоко оценено стихотворение поэта, посвященное творчеству Т. Г. Шевченко. Коротко показано его отношение к погромам, изгнание евреев из Киева и других городов и как акт протеста против них, этого страшного беззакония в Российской империи – отказ от празднования своего юбилея. Приведена чрезвычайно интересная, содержательная, откровенная статья об отношении в Российской империи к евреям литераторам. В дополнениях размещены фотографии поэта разных времен, его могилы и памятника на ней, карты его родной еврейской колонии Бобровый Кут в разные времена. Описаны лишения памятника из могилы поэта, который был вывезен в Румынию во время Второй мировой войны. Описана деятельность поэта как фельетониста и очеркиста. Сказано о его детских впечатлениях о евреях-колонистах-земледельцах. Указано на выход в 1904-1905 году в Петербурге шеститомного издания его произведений. Утверждено, что Фруг был типичным поэтом «восьмидесятником» который впервые средствами русского стиха рассказал о тяжелой судьбе российского еврейства.

Ключевые слова: поэт, еврей, еврейский народ, земледельческая колония, энциклопедии, творчество, стихи, темы, произведения, сборники, фельетоны, газеты.

G. Koval.

**OUR COUNTRYMAN IS THE JEWISH AND RUSSIAN POET SEMEN
GRIGOROVYCH FRUG AND HIS CREATIVITY ON THE PAGES OF
ENCYCLOPEDIA AND NEWSPAPERS**

Abstract. *The article is devoted to our compatriot, Jewish and Russian poet Semyon Grigorovich Frug (Shimon Shmuel Frug) and his work, reflected in the pages of encyclopedias and newspapers of pre-revolutionary times. The biography of the poet is given from the pages of Brockhaus and Efron - the Jewish Encyclopedia and the Encyclopedic Dictionary and information from them about the poet's small homeland, the Jewish agricultural colony Bobrovny Kut. It is stated that this Jewish*

colony of the Kherson province and county, on the banks of the river Ingulets, founded in 1807 by natives of the Mogilev province, the composition, number and occupation of the population. The creative work, the list of his poems, collections, works are given. It is stated that the poet wrote in Yiddish and Russian. It is said that in 1896 a collection of his poems in Yiddish «Leader un Gedanken» («Poems and Thoughts») was published, and in 1904 the editorial board of the St. Petersburg newspaper «Frynd» published in two volumes a complete collection of Frug's poems written in Yiddish. It is stated that most of the poet's poems were translated into Hebrew by A. Levenson and were published in Tel Aviv in 1941. It tells about different periods and themes of the poet's work and his works at this time. The Odessa period of the poet's life and work is described. SG Frug's great love for his native Jewish people, its history, present and future is highlighted. The collections advertised in newspapers, where the poet's works were published, are indicated. There is a list of publications, newspapers, where the works of the poet were published. Specified. With great popularity, he still remained in St. Petersburg as a pariah, and then he was expelled altogether. Various events at which the works of SG Frug were recited are given. Information about an interesting book is given, where the poet's poem dedicated to the works of Taras Shevchenko is extremely highly appreciated, but, unfortunately, he is mentioned as a foreign poet, a winner among foreign poets. His attitude to the pogroms, the expulsion of Jews from Kyiv and other cities, and as an act of protest against them, this terrible lawlessness in the Russian Empire - a refusal to celebrate its anniversary - is briefly shown. It is emphasized that his flexible language, interspersed with «typically Jewish» jokes with often capricious, but always fresh, casual, rich rhyme, flows with surprising ease; but even behind this, seemingly infinitely cheerful good-naturedness, the bitterness of the poet's aching soul is felt. An extremely interesting, meaningful, candid article on the attitude of writers to the Jewish Empire in the Russian Empire is given. The appendices contain photographs of the poet from different times, his grave and the monument on it, maps of his native Jewish colony Bobrovny Kut at different times. The exile of the monument from the tomb of the poet, which was taken to Romania during

the Second World War and then transported to Israel and installed in the old cemetery in Tel Aviv, is described. The activity of the poet as a feuilletonist and essayist is described. It tells about his childhood impressions of Jewish colonists-farmers. It is indicated that a six-volume edition of his works was published in St. Petersburg in 1904-1905. Rumors of the poet's arrest in Katerynoslav and Alexandrovsk have been reported. It is claimed that Frug was a typical poet of the «eighties», who first told about the plight of Russian Jewry by means of Russian poetry. There is a special surprise and terrible indignation of the Black Hundreds, their newspaper, that the gentleman Kernerenko translated a poem by S. Frug from Jewish jargon. He was called a «comedian» and condemned, emphasizing that he did not want to translate Frug's poem from Russian, «he is above that», but sought out Mr. Frug's poem in Jewish jargon, studied this jargon, and translated the poems from jargon into Ukrainian. «Language». The funeral of SM Frug in Odessa is told.

Key words: *poet, Jew, Jewish people, agricultural colony, encyclopedias, creativity, poems, themes, works, collections, feuilletons, newspapers.*

УДК 94 (=411.16)

Илья Стариков

*(почетный доктор НАПН Украины, профессор психологии,
г. Николаев, Украина)*

**РОЛЬ ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НОВЕЛЛИСТИКИ В
СОЗДАНИИ ВИРТУАЛЬНОГО МУЗЕЯ ЛИТЕРАТУРНОГО
ТВОРЧЕСТВА ЕВРЕЙСКОГО НАРОДА**

Данная международная научно-практическая конференция уже десятое, юбилейное мероприятие, которое проводится на базе Николаевского общества еврейской культуры и Николаевского национального университета имени В. А. Сухомлинского. Думается, стоит подбить некоторые итоги проведения таких исторических «мидрашей», тем более, что подобных мероприятий в Украине не наблюдается ни в одной области. Несомненно, публикации материалов конференций внесли значительный вклад в разностороннее исследование и освещение истории возникновения и последствий трагедии Холокоста в Северном Причерноморье. Выявлены и довольно полно отражены социально-экономические последствия той хозяйственной, национальной и культурной разрухи, которой подверглись еврейские общины за годы Советской власти и войны с нацистской Германией. Теперь можно переходить к исследованиям и описаниям постепенной ассимиляции еврейской культуры за годы советской власти и влияния этого процесса на русскую, украинскую и другие литературы народов бывших советских республик. В этой связи весьма актуальное значение приобретает и данная конференция, которая ставит своей

задачей рассмотрение современных проблем музейной иудаики, путем анализа опыта создания и организации музейных экспозиций и их роли в сохранении истории и культуры еврейского народа.

Поэтому, на мой взгляд, вызывает одобрение понимание актуальности и необходимости разработки и создания виртуального музея популяризации еврейской литературы, её непосредственной связи и влияния на развитие национальных культур других народов. Дело в том, что в годы советской власти деятели культуры, литературы и науки стеснялись своих еврейских фамилий и еврейского происхождения. В значительной степени такая **национальная стеснительность евреев** наблюдается еще и теперь. Приведу только несколько конкретных примеров из жизни личностей хорошо известных широкому кругу населения Украины и России. Истинное имя и фамилия Леонида Утесова – Лазарь Вайсбен, а фамилия Галича – Гинзбург. Имя и фамилия популярного писателя Ильи Ильфа - Файзенберг. Песни на слова Михаила Танича многие годы распевали во всех республиках громадной страны. Они поистине стали народными, часто звучали по радио, на эстрадных и официальных концертах. В своих воспоминаниях, опубликованных в последние годы жизни, поэт рассказывает, что долгое время его стихи не публиковались в печати, ни передавались по радио. Пока он не сменил отчество Исаакович на Исаевич, а вместо родной фамилии Танхиливич, взял псевдоним Танич.

О связях и влиянии еврейских авторов на песенную культуру народов СССР можно судить и на примере творчества композитора Марка Фрадкина и поэта Евгения Долматовского. Их песни «Любимый город», «Случайный вальс», «Сормовская лирическая», «А годы летят», «Лизавета» и многие другие, поистине стали, народными. Их и сейчас можно услышать на разных каналах и в концертных залах многих стран.

Аналогичное явление национальной застенчивости еврейских авторов и исполнителей прослеживается не только в России, но и в Украине. Известный украинский писатель, автор многочисленных стихотворений, повестей,

романов, драматургических произведений и переводчик Леонид Первомайский имел родную фамилию – Гуревич. У основоположника украинской детской поэзии Льва Квитко родным именем было Лейб. А первые сборники его стихов публиковались на идише.

Подобные тенденции являлись характерными как для столичных издательств, радио и телеканалов, так и для местных СМИ. К примеру, истинная фамилия талантливого Николаевского поэта Эмиля Январева была Штемберг, а у николаевца Михаила Владимова, автора популярных русских песен «Старый марш», «Победа живет» и многих других, которые исполнялись ведущими певцами всех республик бывшего СССР, истинной была распространенная еврейская фамилия – Фательсон.

Происходило такое потому, что всякое отстаивание своей истинной национальной принадлежности в СССР воспринималось как проявление вредного «буржуазного национализма» и всячески преследовалось. Достаточно вспомнить трагические судьбы таких украинских деятелей как Александр Довженко, Сергей Параджанов, Василь Стус. К чему это привело, особенно отчетливо видно на примере еврейских литератур на идиш и иврите, которые были распространены на территории Украины и России до Октябрьской революции 1917 года. Они составляли пласт многовековой еврейской культуры, давшей миру таких великих писателей как Шолом-Алейхем, творчество которого переводилось на многие языки мира. Ицхока Переца, автора многочисленных сказок, преданий, остросюжетных новелл, написанных на иврите и идиш. По произведениям этих авторов во многих странах мира ставились многочисленные спектакли, снимались кинофильмы.

О том, как происходило уничтожение этой культуры, что чувствовали и переживали её творцы вещественных доказательств почти не осталось. Поэтому именно создание виртуального музея памяти на основе использования литературных средств может стать тем путем, который позволит сохранить и воссоздать потерянный мир иудаики и её связи с другими культурами. Последние годы у меня было опубликовано ряд книг историко-

психологических новелл, связанных с еврейской тематикой [1; 2]. Некоторые из них были изданы благодаря поддержке Николаевского общества еврейской культуры. Думается, традицию подготовки и выпуска такой литературы целесообразно продолжить. Как в новеллистике могут отражаться затронутые проблемы, мне хочется показать на примере трагической судьбы одного из ведущих мастеров еврейской литературы двадцатого века Давида Наумовича Гофштейна.

Счастье выполненного долга

Историко-психологическая новелла

Стареющая Фейга открыла глаза и, не шевелясь, отслеживала в постели, как раннее майское солнце, не торопясь наполняет золотым светом её квартиру в Тель-Авиве. В приоткрытое окно ей хорошо слышались наплывающие, волнистые звуки города. Тихое, частое постукивание лбом еврейского старика, старательно кланяющегося при молитве до самого пола на соседской веранде. Он тоже радуется наступившему дню. Подобное тесное переплетение вероисповеданий в столичном городе встречается только в Израиле. Здесь, в Тель-Авиве, такое слияние национальностей и вер разных народов не только может пугать, но и радовать. Фейге вспомнилась вчерашняя новость, которую давно готовили и поджидали всей семьей. Не зря в детстве, ещё от своей бабушки она часто слышала присказку: «А мир лейб - дырлейбн», которая на русском означает примерно такое: если человек живет, то – доживает до чего-то хорошего. Вот и она, слава Богу, дождалась исполнения главного желания своей жизни. Понимание выполненного долга расслабляет, наполняет все вокруг счастьем...

Вчера вечером ей передали письмо, книги и фотографии из Украины. Узнала, что в Киеве после долгих мытарств по обсуждению вопроса с чиновниками, поиску необходимого финансирования, на фасаде Дома писателей по улице Богдана Хмельницкого, где давным-давно они проживали, все-таки установили бронзовую мемориальную доску в память о её муже Давиде Гофштейне, еврейском писателе, переводчике, общественном деятеле.

День, когда об этом Фейге стало известно, и она увидела фотографию, подтверждающую написанное, стал для неё большим праздником. А что, маленькие радости могут приносить даже громадное счастье... Тем более, что она, их дети, истинные патриоты родной Украины, и Киева, с которым связан большущий кусок жизни всей семьи, не один год старались реализовать задуманное. Хотя, честно говоря, у неё не такой уж высокий пост и большие деньги, чтобы так надеяться на успех...

Фейга отыскивала и настаивала на том, чтобы в издаваемые книги обязательно включали фотографии Давида. Особенно ту, где он молодой, с глазами, озаренными надеждой, с черной копной волос на голове.

Она долго и внимательно рассматривала каждую деталь небольшого снимка барельефа, укрепленного на фасаде дома. Родное, задумчивое лицо мужа в лавровом венке. На нем две даты: рождения и расстрела. Первая – слева – выше, вторая – справа пониже. Под венком два ряда больших русских букв: Давид Гофштейн.

Сверху помещен тот же текст, только уменьшенным шрифтом на идише. Эта вставка особенно её разволновала. Потому, что загогулины нескольких букв родного языка сразу всколыхнули в душе очень многое. И долгие годы увязки с государственными чиновниками разрешения на такую надпись. Подобной нет ни на одной из двадцати девяти мемориальных досках великих украинцев, установленных на стенах громадного здания по улице Богдана Хмельницкого. Хотя не все они по рождению являлись украинцами. И потому как человечно выделялась доска её мужа с несколькими буквами на полузабытом родном языке... Которые сразу всколыхнули все годы, прожитые с Гофштейном...

Она была почти на десять лет моложе мужа. Но из-за его слабой приспособленности к жизни, неумению ухаживать за собой часто чувствовала себя опытной и старше. Ей всегда было жалко Давида. Хотя ещё до их знакомства, от первого брака, он воспитывал двух сыновей. Но даже когда муж ласкал её, во время интимной близости, она не могла понять, от чего больше

теряет голову: от настойчивого, волнующего прикосновения к её телу любимых рук, или от того, что она сильно его жалеет, отчетливо понимая, значимость личности Гофштейна...

Фейга безоговорочно принимала его старшинство только в творческой сфере. Когда читала или слушала стихи, рожденные Давидом, она воспринимала их не только головой, они не только волновали её сознание. Каждая буква, запятая и многоточие, для неё наполнялись особым смыслом. Она вся пропитывалась написанным. А Давид это хорошо улавливал. Не раз признавался, что ему нравится читать ей свои стихи. Что так слушать, понимать и отзываться на них никто в этом мире не может...

Он и она читали написанное им на идише. И родной для обоих язык еще больше сближал их. Придавал лирическую интимность всему, что выходило из-под пера любимого. Поэтому Фейга не очень любила читать переводы стихов Давида. Даже если они были сделаны большими, признанными поэтами. Пропадало ощущение родства, волнующей откровенности, мифической, молчаливой связи с Торой, истинности каждой строчки и слова.

Почему происходило такое ни он, ни она не могли объяснить толком. Но не случайно Гофштейн всю жизнь, при всех властях отстаивал необходимость сохранения и развития исконно еврейской культуры и языков – иврита и идиш. Еще в годы революции он вошел в Еврейский отдел Центральной Рады, два года работал в Палестине. В Тель-Авиве участвовал в открытии Еврейского Университета. В первые годы совместной жизни Фейга часто слышала от него признание, будто её лицо напоминает ему образ из старых амстердамских картин знаменитых еврейских художников. Он гордился и никогда не стеснялся своей родной крови, но и не был националистом. Одним из первых в своем окружении начал работать по субботам.

Нет, он не отрицал важность и значимость интернационального воспитания. Сам очень любил и много переводил Шевченко, Франко, Украинку, своих друзей – украинцев: Тычину, Рыльского, Соссюру,

Первомайского. Русских и зарубежных классиков: Пушкина, Лермонтова, Шиллера, Мольера, Ибсена и других.

Фейга хорошо понимала: то, что он не отказывался и продолжал писать на идише, не было проявлением и националистических убеждений, за которые часто ругали мужа. Так сохранялась цельность натуры, волнующая искренность без которой не может существовать Поэзия. Недосказывания, умолчания трудно поддаются переводу на русский и украинский. А на иврите и идише важную роль играет не только звучание букв, но даже их внешний вид и написание. Вот, к примеру, признание Давида, переведенное на русский:

*В годы отчаянья и муки,
Средь бурь и в горестной тиши
Я не сложил бессильно руки,
Не предал собственной души.*

Звучит хорошо, но нет той щемящей боли, которая прорывается в первоисточнике, от сломанных закорючек букв.

А вот как тонко Давид чувствовал и мог передавать русский пейзаж:

*Где можно еще быть таким одиноким,
Как в русской деревне зимою глубокой?
Усталая кляча, скрипящие сани,
И я – где-то там, в этом снежном тумане.
Вдали, где белесый туман догорает,
там света полоска все тает и тает.*

В Украине Гофштейн мог обниматься и с ветром:

*Я вийшов з хати в денний простір,
Навпроти вітру вийшов я.
И м'яко вітер, легко вітер
Мене обняв.
Ми обнялися, як зустрілись,
І я без слів узнав, що там –*

Таке там в полі учинилось!-

Цвітуть жита.

Еврейский народ обижают извечно. Многих такое унижение злит, будит гнев и недовольство. Но личность творческую оно делает только более чуткой, помогает острее улавливать и воспринимать все происходящее в мире. Не случайно среди евреев больше гениальных поэтов, художников, музыкантов и других творцов, чем встречаются у других народов.

Давид – большой поэт. Нет, не только в её представлении. Про книги его стихов, которые он написал в тридцатых годах, многие русские и украинские критики писали, что они подняли еврейскую поэзию до высот классики. Поэтому она многие годы считает своей обязанностью как можно больше перевести и издать его книг. Как-то предметно увековечить его в родном городе...

Как и у многих талантливых людей, одурманенных постоянством творческого состояния, у Давида были свои закидоны. О них с удивлением делились с Фейгой выжившие его сокамерники по пребыванию на Лубянке. Передавали, как внимательно он вслушивался в рокот трубы, проходившей через их камеру. Как вслух разговаривал со своим следователем, будто тот продолжал допрос. Сегодня ей с умилением вспомнились и его семейные чудачества. Давид постоянно приносил в дом всякие старые железяки. Тщательно очищал их и хранил в шкафах среди книг. Однажды, еще, когда проживали в Киеве, принес проржавевшее стремя:

- Представляешь, оно соприкасалось с ногой Ярослава Мудрого, - восторженно объяснял он Фейге... Или часто останавливал её, когда она стогнала домашнего кота с насиженного места. Тот любил часами сидеть, внимательно уставившись в одно место.

- Не мешай животному думать, - упрекал её муж. – Ему тоже необходимо время для осмысления, происходящего в нашем доме и на Земле...

Да, она долго не могла представить себе, что нашлись люди, которые стали мучить и издеваться над её большим ребенком. Поэтому, пока он сидел на Лубянке, при первой возможности мчалась в Москву, часами стояла в очереди, чтобы добиться разрешения на передачу подготовленных продуктов и собранных денег. Она и сейчас отчетливо помнит ту облегчающую радость, которую охватывала её, когда дежуривший милиционер забирал принесенное: значит, Давид еще жив...

Только после реабилитации всех расстрелянных членов Еврейского Антифашистского Комитета Фейга поняла, что несколько лет носила передачи для мертвого. Деньги ей все возвратили. Видно в КГБ учет поступлениям велся строго. Вернули и квартиру, из которой выселили их семью после ареста Давида, как врага народа.

Но переселение не принесло радости Фейге. Оно всколыхнуло в памяти сходный эпизод. После эвакуации они возвратились в Киев. В их квартире при немцах жили другие. Теперь справедливость восстанавливалась. Только в подъездах, коридорах и во дворе не встречались знакомые лица еврейских стариков, старух и детей, которые не успели выехать. В жизни есть многое, неподдающееся восстановлению...

Фейга поднялась, достала в книжном шкафу новый сборник перевода стихов Давида, изданный недавно на русском благодаря её стараниям и присланный вместе с фотографией мемориальной доски. Нашла полюбившееся место в небольшом стихотворении:

*Благословенна
Будь вовеки жизнь,
А в жизни –
Назначение
Человека!*

Когда шептала вслух знакомые строчки, Фейга заметила, что руки у неё подрагивают. А что, улыбнулась она, руки могут трястись не только от старости, но и от праздника тоже. Счастье выполненного долга очеловечивает

личность. Не случайно одно задушевное стихотворение у Давида имеет такое название: «Быть человеком, так печально – сладко».

Литература и источники:

1. Стариков И. М. Таинства истории. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2010. -524 с.
2. Стариков И. М. Еврейские судьбы.- Николаев: издатель П.Н. Шамрай, 2017. -324 с.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Давид Гофштейн

Приложение 2

Памятная доска Давиду Гофштейну

I. Стариков

**РОЛЬ ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ НОВЕЛІСТИКИ У СТВОРЕННІ
ВІРТУАЛЬНОГО МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ
ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ**

Анотація. Розглядається значення історико-психологічної новелістики в створенні віртуального музею літературної творчості єврейського народу. Наводиться приклад історико-психологічної новели.

Ключові слова: історико-психологічна новела; віртуальний музей, національна сором'язливість євреїв; Давид Наумович Гофштейн.

И. Стариков

**РОЛЬ ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НОВЕЛЛИСТИКИ В
СОЗДАНИИ ВИРТУАЛЬНОГО МУЗЕЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ТВОРЧЕСТВА
ЕВРЕЙСКОГО НАРОДА**

Аннотация. Рассматривается значение историко-психологической новеллистики в создании виртуального музея литературного творчества еврейского народа. Приводится пример историко-психологической новеллы.

Ключевые слова: историко-психологическая новелла; виртуальный музей, национальная стеснительность евреев; Давид Наумович Гофштейн.

I. Starikov

**THE ROLE OF HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL NOVELISM IN
THE CREATION OF THE VIRTUAL MUSEUM OF LITERARY CREATIVITY
OF THE JEWISH PEOPLE**

Abstract. The importance of historical and psychological novelistics in the creation of a virtual museum of literary creativity of the Jewish people is considered. An example of a historical and psychological novel is given.

Keywords: historical and psychological novel; virtual museum, national shyness of Jews; David Naumovich Gofshtein.

УДК 94(477.73) (=411.16)

Олександр Хасцький

(керівник Музею історії

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського,

м. Миколаїв, Україна)

УКРАЇНСЬКА МОВА В ЖИТТІ СЕМЕНА ТУПАЙЛА (1938-2019)

Невід'ємною складовою розбудови незалежної Української держави є надання українській мові статусу державної та її впровадження в різні сфери суспільного життя. Успіх цієї справи багато в чому залежить від зусиль представників гуманітарних професій, їх професіоналізму та усвідомлення ними значення мови в державному та культурному будівництві. У даному повідомленні висвітлено етапи життєвого шляху та внесок у формування

мовної культури населення Миколаївщини відомого в нашому регіоні педагога, мовознавця та журналіста Семена Тупайла (1938-2019).

У 2008 році були видані спогади С. В. Тупайла «Лист нащадкам». Невеличка книжечка обсягом 50 сторінок містить багато яскравих сюжетів, пов'язаних із становленням автора як педагога, мовознавця, журналіста, невтомного популяризатора української мови [5].

Семен Тупайло народився 25 січня 1938 року в с. Баранівка Житомирської області. У ранньому дитинстві маленькому Сьомі довелося пережити суворі випробування воєнного лихоліття. Його батько з перших днів війни був на фронті, а родина встигла евакуюватись, і перебувала в Алтайському краї [1]. Це врятувало їх життя, адже у Баранівці окупантами було створене єврейське гетто, яке стало місцем масових вбивств єврейського населення. У 1945 році родина повернулася в рідну Україну і оселилися під Миколаєвом у Варварівці. Семен навчався у Варварівській семирічній школі, а потім – у Миколаївській середній школі № 8.

У 1952 році родина Тупайлів переїхала в с. Лиса гора за місцем нової роботи батька, якого призначили завідуючим райторгвідділом виконкому Лисогорської районної ради депутатів трудящих. Життя в колоритному селі зі стійкими українськими традиціями, навчання в місцевій школі вплинуло на формування світогляду хлопця і сприяло свідомому вибору ним майбутньої професії. Тож не випадково у майбутньому справою його життя став філологічний напрямок, популяризація і звеличення рідного слова [1].

Після закінчення лисогорської середньої школи № 1 Семен Тупайло у 1955-1960 рр. здобував вищу освіту на українському відділенні філологічного факультету Миколаївського державного педагогічного інституту імені В. Г. Белінського. Навчався з великим задоволенням і отримував підвищену стипендію. У вільний від занять час регулярно відвідував міську бібліотеку, де сидів щоразу до 21 години. Крім обов'язкової навчальної літератури за інститутською програмою, студіював книги з питань філософії, мистецтва, літератури та інших гуманітарних дисциплін.

У читальному залі бібліотеки юний студент познайомився із завсідником бібліотеки Адріаном Митрофановичем Топоровим – відомим письменником, автором популярної книги «Крестьяне о писателях», учителем батька космонавта № 2 Германа Титова. А. М. Топоров порадив, що читати, як правильно користуватись алфавітним і предметним каталогами, консультував з інших питань.

Із щирою вдячністю згадував С. В. Тупайло своїх інститутських викладачів – Інну Якимівну Журбу, Петра Львовича Шестопада, Клавдію Олександрівну Різар, Семена Михайловича Соколовського, Степана Михайловича Шавронського, Ревекку Юхимівну Пільдеш, Дмитра Трохимовича Кротя та багатьох інших. Особливо шанобливо він відгукувався про викладача історії української літератури та методики її викладання Якова Олександровича Федоренка як надзвичайно порядну, розумну людину, професіонала високого класу. Саме з його ініціативи талановитого студента Семена Тупайла уже на другому курсі обрали головою студентського літературного гуртка. Спілкуючись з такими викладачами, майже неможливо було не перейнятися любов'ю до своєї майбутньої професії [5].

Набуті знання і природне покликання вчителя дозволили юному студенту освоювати нову для нього царину - давати приватні уроки репетитора. Цей досвід знадобився і в майбутньому. Як зауважував у своїх спогадах Семен Володимирович, цього роду діяльності він ніколи не соромився. Адже репетиторство для нього завжди було не тільки засобом поліпшення свого фінансового становища, але й приносило моральне задоволення. Його учні зазвичай показували хороші результати при вступі до ВИШів і технікумів, а досвідчений репетитор завжди пишався їх успіхами [5].

Після закінчення інституту перспективному випускнику запропонували вступити до аспірантури. Однак він відмовився, зауваживши, що чоловіки мають відслужити в армії, і поїхав працювати за призначенням в семирічну школу села Іванівка Веселинівського району. Там викладав російську мову та літературу, а також фізкультуру.

Молодого фахівця навантажили також багатьма громадськими дорученнями. Зокрема, доводилось майже щодня на громадських засадах читати лекції про внутрішнє та міжнародне становище перед кіносеансами в сільському клубі, а потім відповідати на численні запитання слухачів. Одне з цих запитань, як пише С. В. Тупайло у своїх спогадах, трохи заганяло його у глухий кут: чому він, шкільний учитель російської мови та літератури у позашкільний час розмовляє лише українською мовою? Звісно, і лекції у клубі він читав українською. «...Відтоді минуло майже півстоліття, але останнє запитання вряди-годи ставлять і сьогодні», - дивувався Семен Володимирович, адже як на роботі, так і в побуті він завжди спілкувався правильною, мелодійною українською мовою [5].

Невдовзі Семена Тупайла призвали до лав радянської армії. Після служби в армії він розпочав педагогічну діяльність на Чорноморському суднобудівному заводі, а починаючи з 60-х років протягом майже трьох десятиліть працював у Миколаївському вищому училищі культури (нині коледж культури і мистецтв) - викладав українську мову та літературу, а також географію, естетику, інші дисципліни, завідував кафедрою. За час роботи в училищі він провів близько 50 тисяч уроків. Свій багатий досвід викладання української мови С. В. Тупайло узагальнив в посібниках «Українська мова для технікумів» (1988), «Посібник вивчення української мови в технікумах» (1989), які користуються великою популярністю серед викладачів-філологів.

Тисячі учнів С. В. Тупайла щиро дякують своєму учителеві за ґрунтовні знання і правильно обраний дороговказ у цьому непростому житті. «Семен Володимирович завжди був еталоном знання мови, як української, так і російської. Він розмовляв на гарній, правильній, чисто українській мові. До нього завжди можна було звернутись з любим питанням про тонкощі мови, він підкаже будь-яку деталь», - згадує колишня студентка С. В. Тупайла, нині голова Миколаївської обласної організації Національної спілки письменників України Віра Марущак [3].

Паралельно з педагогічною діяльністю у С. В. Тупайла було ще одне велике захоплення, яке з часом стало його професією. Це журналістика, в яку він прийшов ще в студентські роки. Робота із засобами масової інформації тривала у Семена Володимировича протягом всього життя. Він був позаштатним кореспондентом різних газет. У своїх нарисах, репортажах, замальовках розповідав про колег, студентів, ділився своїм педагогічним досвідом. Кожна з публікацій звертала на себе увагу вишуканістю мови - російської і української.

Після виходу С. В. Тупайла на трудову пенсію 1994 року розпочався новий етап його життя. Він цілком присвятив себе журналістиці і став штатним працівником газети «Рідне Прибужжя». Найбільшу популярність на теренах Миколаївщини С. В. Тупайло здобув, ведучи авторську рубрику «А мова – як море» на шпальтах газети Рідне Прибужжя». До речі, цей масштабний і патріотичний проект талановитого педагога та журналіста читачі пам'ятають і понині! У цій регулярній добірці неухильно відстоювався державний статус української мови, розміщувалися цікаві матеріали про знаних поборників українського слова, наводилися складні приклади перекладів та правильного вживання лексичних одиниць та перекладів. Кожний номер цієї популярної рубрики (загалом вийшло 240 випусків) читачі газети чекали з нетерпінням, а телефон і редакційна пошта приносили все нові теми від шанувальників творчості Семена Тупайла. Тож цілком заслужено рубрика тричі визнавалася лауреатом республіканських премій, а також обласної премії ім. М. Аркаса та премії ім. В. Чорновола [2].

С. В. Тупайло вів постійні мовознавчі розділи й в інших газетах регіону. Зокрема, великою популярністю серед справжніх цінителів літературної української мови користувались матеріали рубрики «Плекаймо рідне слово», яка у 1992 році з'явилась на шпальтах тижневика «Щотижня», що видавала газета «Южная правда». Таких випусків було більше 40. Численні листи подяки, що надходили до редакції, свідчили про те, що рубрика за формою та

змістом припала читачам до душі. Багато педагогів користувалися запропонованим матеріалом на уроках української мови та літератури [4].

Паралельно з журналістською діяльністю невтомний Семен Тупайло редагував твори, писав статті для довідкових видань, консультував мовознавців, письменників, викладачів середніх та вищих навчальних закладів.

У 2019 році Семен Тупайло пішов з життя. Його викладацький та журналістський досвід в царині викладання та популяризації української мови заслуговує на ретельне вивчення та творче використання в сучасних умовах.

Література та джерела:

1. Архів МНУ імені В.О. Сухомлинського. Особова справа студента С. В. Тупайла.
2. Божко О. Лексичні анормативи на шпальтах Миколаївської обласної газети «Рідне Прибужжя» [Електронний ресурс] Режим доступу // http://www.apfn-journal.in.ua/archive/31_2020/part_1/39.pdf
3. В Николаеве умер известный журналист Семен Тупайло [Електронний ресурс] Режим доступу: // <https://nikolaev24.com.ua/news/v-nikolaeve-umer-izvestnyj-zhurnalist-semen-tupajlo>
4. Марущак В. Педагог, журналіст, мовознавець Семен Тупайло // Южная правда. – 2018. – 25 января.
5. Тупайло С. Лист нащадкам. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2008. – 50 с.

О. Хаєцький

УКРАЇНСЬКА МОВА В ЖИТТІ СЕМЕНА ТУПАЙЛА (1938-2019)

Анотація. У статті висвітлені етапи життєвого шляху та творчої діяльності Семена Володимировича Тупайла (1938-2019) – мовознавця, журналіста, викладача та популяризатора української мови.

Ключові слова: українська мова та література, викладач, журналіст, історія євреїв, місто Миколаїв.

A. Хаецкий

УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК В ЖИЗНИ СЕМЕНА ТУПАЙЛО (1938-2019)

Аннотация. В статье освещены этапы жизненного пути и творческой деятельности Семена Владимировича Тупайло (1938-2019) - лингвиста, журналиста, преподавателя и популяризатора украинского языка.

Ключевые слова: украинский язык и литература, преподаватель, журналист, история евреев, город Николаев.

A. Haetsky

UKRAINIAN LANGUAGE IN THE LIFE OF SEMYON TUPAYLO

(1938-2019)

Abstract. The article highlights the stages of the life path and creative activity of Semyon Vladimirovich Tupailo (1938-2019) - a linguist, journalist, teacher and popularizer of the Ukrainian language.

Key words: Ukrainian language and literature, teacher, journalist, history of Jews, city of Nikolaev.

РОЗДІЛ 5

Методологія, історіографія та джерелознавство

УДК 94(477)«1942»

Марина Михайлюк

(Інститут української археографії та джерелознавства

імені М. С. Грушевського НАН України,

м. Київ, Україна)

**ЄВРЕЙСЬКА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «DEUTSCHE
UKRAINE-ZEITUNG». ВЕСНА-ЛІТО 1942 р.**

Німецька преса є одним з багатьох засобів впливу, які використовувала нацистська пропагандистська машина в окупованій Україні. Проте лише кілька років тому історики звернули увагу на відсутність наукових розробок з аналізу роботи видавництва німецької періодичної преси, яка проходила паралельно з діяльністю місцевих українських видавничих осередків в умовах нацистської окупації. Інтерес щодо публікацій в німецькій періодиці має тенденцію зростання, адже газети містять значний фактологічний матеріал, який може стати вагомим джерелом до вивчення таких тем, як «Нацистський окупаційний режим в Україні», «Міжнародні відносини в роки Другої світової війни», «Военно-політична обстановка за умов Другої світової війни» та ін. Німецьку періодичну пресу мали можливість читати не лише рейхсдойче (громадяни Рейху), які перебували в окупованій Україні (службовці, військові, підприємці, обслуговуючий персонал), але й всі громадяни, які володіли німецькою мовою, насамперед фольксдойче, і цікавилися змістом публікацій порівняно з місцевими часописами.

Німецька окупаційна преса в Україні представлена газетами, які видавала як цивільна, так і військова адміністрація. До одного з часописів цивільної влади належить німецькомовне щоденне періодичне видання «Deutsche Ukraine-Zeitung» (1942-1944), що, здебільшого, виходило в Луцьку (г/о «Волинь-Поділля»). Останні номери надруковані у Львові під час евакуації співробітників видання. У 1942 р. газета складалася з восьми, хоча окремі номери містять чотири, шість або шістнадцять сторінок. Ймовірно, це залежало від кількості отриманої інформації, відзначення державних свят тощо.

Німецька преса спрямовувалася на досягнення певної мети: забезпечити громадян Рейху повною інформацією про стан воєнної компанії, міжнародні події, політичне, соціально-економічне і культурне життя в Німеччині, в анексованих і на окупованих територіях; ідейно загартувати та переконати у правильності дій уряду Гітлера; у необхідності перебування на окупованій території України, а тим більше у потребі остаточно ліквідувати «жидо-більшовицький» режим.

«Deutsche Ukraine-Zeitung» неабияку увагу приділяла становищу євреїв в Європі, намагання національних урядів вирішити «єврейську проблему» самостійно чи за допомоги союзної Німеччини. Відслідковувалася політика держав Антигітлерівської коаліції. Не всі матеріали мали авторські підписи, лише окремі з них. Більшість матеріалів надходила з Берліну, де оброблялася інформація з американських, британських, радянських інформаційних агентств, а також ЗМІ нейтральних країн (Швеції, Швейцарії, Туреччини тощо). Проте друкувалися й місцеві матеріали про діяльність адміністрації РКУ, керівництва генеральних округів, культурні, спортивні заходи.

Основна мета статті полягає у вивченні публікацій на єврейську тематику. Методом компаративного аналізу і критичного підходу автор намагається з'ясувати ступінь достовірності розміщених матеріалів.

Вже на початку травня 1942 р. в німецькій газеті мова йшла про запровадження ідентифікації голландських євреїв «зіркою Давида», окрім дітей до 6-ти річного віку. Євреям заборонялося носити медалі, почесні відзнаки та

інші значки [1]. Надалі пояснювалася «небезпечна» роль євреїв в економічному житті Бельгії та Нідерландів протягом останніх століть, особливо у міжвоєнний період. А саме – євреї століттями збагачувалися лихварським шляхом, що спричинило погроми у бельгійських містах Гент, Льєж, Льовен, Брюссель тощо. Під час другої хвилі заселення Нідерландів (після вигнання з Іспанії і Португалії) «марани» («євреї-християни») осіли в країні і Церква проти них нічого не змогла вдіяти. За деякий час євреї досягли високого рівня процвітання. Попри те, що місцеве населення їх продовжувало сприймати як чужинців, вони змогли посилити свій фінансовий вплив, адже фінансували повстання голландців проти іспанців. Значна частина євреїв осіла в Амстердамі. Заснували свою трамвайну лінію «Палестин Експрес». Станом на травень 1942 р., за німецькими підрахунками, в Амстердамі мешкало майже 100 тис. євреїв. Королівська родина²² ставилася до євреїв лояльно, тим не менш преса запевняла, що єврейський вплив у Нідерландах скоро буде повністю ліквідований [2].

Після голландських євреїв газета «взялася» за угорських. У статті «Угорщина та євреї» пояснювалося, що Угорщина єдина країна Європи, яка після Першої світової війни запровадила антисемітське законодавство. Вплив євреїв обмежувався в університетах і земельній власності. На даному етапі існують закони про обмеження євреїв у введенні бізнесу, його передачу разом з нерухомістю в руки угорського населення. В Угорщину євреї, здебільшого, потрапили з Іспанії, Польщі, Литви. У 1910 р. кількість єврейського населення зросла до 909 тис. осіб. Але угорці століттями чинили спротив єврейській асиміляції, як наприклад Лайош Коссут (Кошут) [3].

Постать дворянина Лайоша Кошута (1802 – 1894) є відомою в історії Угорщини. Він був угорським адвокатом, оратором, журналістом, очолив повстання Угорщини за незалежність від Австрії (1848). Протягом 1837-1940 рр. відсидів у в'язниці. Після виходу – став парламентарем. Сприяв відміні кріпосного права. 14 квітня 1849 р. оголосив Угорщину незалежною від

---

²² Після окупації країни виїхала у Велику Британію і частково Канаду

Австрії, але зазнав поразки і втік до Османської імперії, звідти до США і Британії. Помер в Турині (Італія).

Далі у номері зазначалося, що у 1867 р. євреї отримали громадянські права і були політично асимільовані, стали парламентарями, як Моріц Варман [3]. Дійсно, в середині XIX ст. Варман був впливовим угорським політиком і крупним комерсантом єврейського походження. Сприяв розвитку угорської промисловості і торгівлі. Очолював будапештську торгову і промислову палату. Виступав за звільнення Угорщини від економічної залежності від Австрії. У 1867 р. Варман вів агітацію на користь включення в конституцію особливого параграфу про рівноправ'я євреїв. У 1869 р. був обраний парламентарем від Єврейського центру в Будапешті і став першим євреєм-депутатом.

У публікації також повідомлялося, що у 1875 р. перший єврей став державним секретарем, у 1910 р. – міністром, 1912 р. – мером столиці, у 1917 р. – першим нехрещеним євреєм на посаді міністра юстиції. У період з 1867 до 1918 років 70 угорських євреїв стали парламентарями. У 1863 р. серед знаті рахувалося 307 євреїв, у 1874 р. – 26 баронів. З 30 листопада 1883 р. дозволялися змішані шлюби між євреями і неєвреями. Після Першої світової війни євреї стали головними героями більшовизму, як Бела Кун [3].

Так, Бела Кун (1886-1938) був відомим угорським комуністичним діячем і журналістом. У березні 1919 р. очолив Угорську радянську республіку, що проіснувала 133 дні. У листопаді 1920 р. після встановлення в Криму радянської влади був призначений головою Кримського ревкому. Страчений у 1938 р. (посмертно реабілітований).

За німецькими підрахунками, у 1940 р. в Угорщині мешкало 850 тис. чистокровних євреїв і 285 тис. напівкровок, чверть з яких мешкала в Будапешті. На початку 1941 р., за угорською статистикою, серед приватних лікарів частка євреїв становила 54,5%, журналістів – 31%, акторів – 24%. З 3,3 тис. юристів євреї склали 2,6 тис. осіб, з яких 350 євреї-християни. Запровадження антисемітського законодавства з 1938 р. стало складовою угорської

внутрішньої політики і довело серйозність намірів позбутися «єврейського впливу» [3].

Наприкінці травня 1942 р. з'явився матеріал про становище японських євреїв і вирішення «єврейсько-масонського питання» в Японії, де мешкало майже 1 тис. осіб. У статті японського автора пояснювалося, що юдаїзм проник у японське політичне та економічне життя, прагнув зробити Японію залежною від Сполучених Штатів, оскільки вашингтонська система зменшила «життєвий простір» Японії, так само як це сталося з Німеччиною у Версалі. До початку Другої світової війни євреї та масони нібито прагнули знищити Німеччину та Японію. Євреї поширювали чутки про те, що японці походили від них, адже нібито Христос втік на північ Японії, тому японці мають єврейську кров. Масонство – замаскована таємна організація юдаїзму.

Японський народ вперше відчув безпосередній вплив євреїв під час війни в Китаї, особливо в Шанхаї. Саме один з єврейських магнатів мобілізував китайський капітал для боротьби з Японією. 10 тис. єврейських мігрантів в Шанхаї нібито є злочинним середовищем, яке опирається японським солдатам. Перемога стане остаточною лише тоді, коли єврейський вплив на японську друковану продукцію буде знищений. Після закінчення війни Японія повинна співпрацювати з Німеччиною у галузі знищення небезпеки з боку єврейського світу [4].

Дійсно, у Шанхаї ще з 1930-х рр. осіла значна частина єврейських біженців з Рейху (Німеччини, Австрії, Чехії), які згодом були запроторені до гетто. Китайці лояльно ставилися до біженців з Європи. Однак твердження про те, що заможні євреї підбурювали і фінансували китайців для боротьби з японцями виглядає перебільшенням. Явною нісенітницею є єврейське походження японців і тісний зв'язок масонів з юдаїзмом. По-перше, в часи Христа Японії як держави ще не існувало. Перший племінний союз «Царство Ямато», з якого згодом виросла Японська держава, виник значно пізніше – у першій половині III ст. н. е.; по-друге, відомо, що Христос за межі Іудеї і Галілеї не виїздив і світом не подорожував, оскільки це було досить дороге

задоволення – не по кишені синові простого теслі; по-третє, масонський рух, який виник наприкінці XVI – на початку XVII ст., має не так багато спільного з юдаїзмом як монорелігією, окрім запозичення деякої символіки і використання біблійної легенди про будівництво Храму Царя Соломона. До того ж всі масонські організації на території Третього Рейху були заборонені, а їхні члени переслідувалися РСХА поряд з іншими категоріями «ворогів».

У першому червневому номері німецькі редактори помістили матеріал про вирішення «єврейського питання» у Словаччині і Румунії на основі німецького законодавства. Остання, де мешкало близько 600 тис. євреїв²³, усувала їх з економічного життя країни. У 1937/1938 рр. невеличка група румунських євреїв отримала 2/3 від національного прибутку (300-350 млрд. лей або 5-6 млрд. RM). Бухарестське бюро румунізації кількісно оцінювало вартість раніше експропрійованого єврейського майна. Бюро націоналізувало майже 2 тис. компаній, практично всі комерційні та промислові підприємства країни, 20 млн. лей оборотних коштів. 90% лісового господарства Румунії перебувало в єврейських руках. Через нестачу румунських торговців, майстрів, інженерів, керівників, обмеженій кількості євреїв було надано тимчасовий дозвіл на роботу. Якщо в Румунії, Словаччині, Хорватії уряди планували підготувати неєврейських фахівців, щоб замінити єврейську робочу силу, яка готувалася для «переселення», то в Угорщині та Болгарії все ще не було досягнуто компромісу щодо вирішення «єврейського питання» [5].

6 червня 1942 р. публікується стаття про долю французького єврейства, яке теж змусили одягнути на груди «зірку Давида». Призначено генерального уповноваженого з «єврейських справ» Даркьє де Пеллепуа – голову «Антиєврейської асоціації Франції» [6].

Дійсно, Луїс Даркьє де Пеллепуа був другим²⁴ очільником Генерального комісаріату з «єврейських справ» при уряді Віши, працював протягом травня 1942 – лютого 1944 рр. Комісаріат виник 29 березня 1941 р. і діяв до серпня

²³ За різними даними, напередодні Другої світової війни в Румунії мешкало від 609 до 757 тис. євреїв

²⁴ Перший керівник – Ксав'є Валла (29 березня 1941 – 5 травня 1942 рр.); третій – Шарль дю Пати де Клам (лютий – червень 1944 р.); четвертий – Жозеф Антиньяк (червень-листопад 1944 р.).

1944 р. Свою роботу розпочав з передачі єврейської власності під контроль нацистів, згодом допомагав німцям ізолювати євреїв і депортовувати в табори Рейху. Після ліквідації комісаріату конфісковане ним єврейське майно перейшло до Міністерства фінансів Франції, один з департаментів якого вже після війни займався його поверненням євреям.

Далі у червневому номері зазначалося, що історія євреїв у Франції сягає часів римлян. Епоха європейської єврейської емансипації і розширення громадянських прав тривала протягом Французької революції (1789-1799). Панування євреїв було міцно закріплено у Франції при Наполеоні²⁵ завдяки діяльності будинку Джеймса Ротшильда, який розквітнув за правління короля Луї Філіппа²⁶. Ротшильди фінансово допомагали королівському двору. Джеймс Ротшильд став першим євреєм, який отримав державну відзнаку – Великий хрест Почесного легіону²⁷. Липнева революція 1848 р.²⁸ врятувала банк Ротшильда від руйнування.

Боротьбу проти євреїв у Франції проводив Дрюмон. Його книжка²⁹, видана у 1886 р., була продана кількістю 200 екземплярів протягом 25 років. Тим не менш помер у злиднях і антиєврейська боротьба припинилася. Згодом, через два десятиліття, його роботу продовжила «Антиєврейська асоціація Франції». У 1938 р. їхня програма вимагала вигнання більшості євреїв з Франції, націоналізацію майна, обмеження професійної діяльності, розпуску єврейських та масонських об'єднань, збільшення податків для євреїв.

До червня 1940 р. всі вирішальні посади у внутрішньополітичному житті Франції нібито займали євреї, влада яких була настільки сильною, що офіційний закон про пресу від 25 квітня 1939 р. забороняв будь-які

²⁵ Наполеон Бонапарт (1769-1821)

²⁶ Луї Філіпп Орлеанський правив протягом 1830-1848 рр.

²⁷ Ймовірно, мова йде про «Легіон Пошани», створений при Наполеоні з військових і частково заможних дворян. У 1808 р. були введені титули. Головними складовими наполеонівського дворянства стали: генералітет (59%), сенатори, архієпископи і люди, які розбагатіли під час революції

²⁸ Час створення II-ї республіки

²⁹ Едуард Дрюмон випускає книжку «Єврейська Франція» (1885-1886), де звинувачує євреїв у пагубному впливі на французьку історію, у всесвітньому заколоті, спрямованого на знищення християнства і встановлення єврейської влади над світом, називає «міжнародне єврейство» відповідальним за занепад країни, закликає до обмеження емансипації і експропріації єврейського капіталу. У 1895 р. його книжку переклали російською мовою і видали в Харкові. У 1894 р. Дрюмон засновує журнал «Вільне слово» (Париж), що слугував антисемітською трибуною для закликів до боротьби із єврейством та їх захисниками

антиєврейські висловлення з боку преси і робив це практично неможливим. До початку війни економічний вплив єврейських банків становив 57%. У торгівлі алмазами та хутром, а також у виробництві меблів євреям належало 90% ринку, у ювелірній справі – 75%, взуттєвій торгівлі – 60-70%, продажу одягу – 70-75%. В Ельзасі 70% єврейських торговців були емігрантами з Рейху та Польщі. Серед паризьких юристів євреї становили 40%, в Ельзасі – 50%. У 1938 р. серед паризьких лікарів євреї складали 35%; у французькій кіноіндустрії – 80%, в тому числі до 70% єврейських власників паризьких кінотеатрів. «Необхідно ще трохи зусиль, – писав автор статті, – перш ніж «єврейське питання» буде остаточно врегульовано. Антиєврейська війна на європейському континенті, згідно з висловлюванням фюрера, призведе до знищення євреїв» [6].

За чотири дні у «Deutsche Ukraine-Zeitung» з'явилася нова публікація «Європа вирішує єврейське питання». У Румунії всі євреї були зобов'язані відробляти трудову повинність. У Болгарії євреям заборонялося їздити на екскурсії і змінювати місце проживання. У Бельгії та на півночі Франції (німецька військова окупаційна зона – авт.) запроваджувалося носіння «зірки Давида» [7].

Наприкінці червня у статті «Останній притулок юдаїзму» йшлося про те, що світове єврейство прагне до більшовізації Англії та США, ще не втратило віру у встановлення світового панування, попри погіршення військового становища союзників. Єврейські дипломати є найважливішими суб'єктами союзної політики, а їхня робота полягає в тому, щоб реалізувати політичні плани світового єврейства на практиці. Напівєврей Уїльям Булліт як спецпредставник Рузвельта представляє інтереси світового єврейства в Москві [8].

Так, Уїльям Кристіан Булліт молодший (1891-1967) був впливовим державним і політичним діячем США. Походив з родини філадельфійських банкірів. Отримав Єльську освіту. Володів французькою, німецькою мовою. На мирній Паризькій конференції Булліт входив в апарат радників президента Вудро Вільсона. Мав зустрічі з В. Леніним. Не підтримав умови Версальського

договору. У 1933 р. Булліта призначили спеціальним помічником держсекретаря Корделла Халла. З 21 листопада 1933 р. він працював першим послом США в СРСР. За участі Булліта в 1935 р. був підписаний перший американсько-радянський торгівельний договір. Дипломат мав теплі стосунки зі Сталіним, але не підтримував сталінський режим. У 1936 р. Булліт був відкликаний з Москви до США президентом Рузвельтом і призначений послом у Францію, де пропрацював до нацистської окупації в 1940 р.

Далі у номері йшлося про те, що у Лондоні посол Радянського Союзу має подібні завдання, що й Булліт. У Туреччині американським послом працює єврей Лоуренс Штейнгардт. У Вашингтоні посол Радянського Союзу єврей Літвинов-Фінкельштейн бере свою участь в реалізації планів світового єврейства [8].

Дійсно, Лоуренс Штейнгардт (1892-1950) був знаним американським дипломатом. Народився в Нью-Йорку у заможній єврейській родині. Закінчив Колумбійський університет. З 1932 р. працював послом США у Швеції, згодом в Перу. З серпня 1939 р. – посол в СРСР. Через напад Німеччини на СРСР частина американського посольства була евакуйована в Куйбишев (Самару). 12 листопада 1941 р. був переведений в Туреччину, де працював в дипустанові до завершення війни. Пізніше Трумен³⁰ направив його послом в Чехословаччину, потім Канаду, де він й загинув в авіакатастрофі.

Литвинов Максим Максимович (Фінкельштейн /Баллах/ Моїсей Моїсеєвич) (1876-1951) – радянський державний і партійний діяч єврейського походження з Польщі, з родини торговців. З 1902 р. товаришував з Леніним. У Росії організував першу легальну більшовицьку газету, фактично друкований орган ЦК РСДРП — «Нове життя» (1905). У передреволюційні роки займався транспортуванням зброї і підпільної літератури через російський кордон. Жив у Парижі і Лондоні. Після Жовтневої революції – радянський представник у Великій Британії, але був заарештований і виданий Росії. Деякий час працював в Естонії. З 1930-1939 рр. – народний комісар іноземних справ СРСР. У 1934-

---

³⁰ Гаррі Трумен – президент США протягом 1945-1953 рр.

1938 рр. – радянський представник в Лізі Націй. Член ВЦИК, ЦИК СРСР. У 1934-1941 рр. – член ЦК ВКП(б). Через єврейське походження і зближення СРСР з Німеччиною напередодні підписання Пакту Молотова-Ріббентропа був замінений В. Молотовим, який мав до нього особисту неприязнь. Протягом 1941-1943 рр. Літвінов працював послом в США, де добився розповсюдження на СРСР Ленд-Лізу і позичок на мільярд доларів, встановлення радянсько-американських дипломатичних відносин. Через інтриги В. Молотова повернувшись до Москви Літвінов отримав посаду заступника міністра іноземних справ, але фактично був усунений від усіх справ, а потім відправлений у відставку. Загинув в автокатастрофі. Нашадки Літвінова мешкають у США.

«Deutsche Ukraine-Zeitung» писала, що англійський та американський уряди повністю перебувають у руках юдаїзму. Більшовики агітують британців та Англіканську церкву до революції. Існують також численні англо-радянські союзи та асоціації, завдання яких – поглибити відносини з Радянським Союзом. Ряд позапарламентських груп, які часто перебувають під керівництвом євреїв, допомагають підготувати відповідний ґрунт. Союзи британських художників, театральні та кіноасоціації служать тій самій меті. Усі вони зовнішньо замасковані як неполітичні організації задля сприяння миру та міжнародному порозумінню. Групи професорів та викладачів беруть участь у цій прокомуністичній пропаганді. Велика кількість викладачів англійської мови мають єврейське походження. Серед них багато мігрантів з Німеччини. У 1938 р. в Оксфорді і Кембріджі працювало близько 41 професора єврейського походження, у Лондонському університеті – понад 80 викладачів. Газета повідомила, що ще 20 березня 1942 р. Черчілль мав більш ніж двогодинну розмову з радянським послом, євреєм Майським. Обговорювали військові та економічні питання, більш тісний зв'язок між англосаксонськими державами та Радянським Союзом [8].

Іван Михайлович Майський (Ян Ляховецький) (1884-1975) належить до відомих радянських дипломатів. З 1903 р. позиціонував себе як революціонер-

меншовик, який з 1912 р. перебував в еміграції в Англії. У 1921 р. вступив в РКП(б), а з 1922 р. постійно знаходився на дипломатичній службі і в журналістиці. Протягом 1923-1925 рр. працював редактором журналу «Зірка». До 1932 рр. перебував у статусі радянського радника у Великій Британії (керівником відділу друку), Японії, Фінляндії. Далі, з 1932-1943 рр. працював радником (з 1941 – послом) СРСР у Великій Британії. Вніс особистий вклад у налагодження двосторонніх радянсько-британських відносин. Протягом 1936-1939 рр. був одночасно представником СРСР у Комітеті з «іспанських справ»; у 1943-1946 рр. – заступником народного комісара (з 1946 – міністром) іноземних справ СРСР.

Далі у номері йшлося, що англійці вбачають у більшовизмі та радянській армії рятівника, які нібито жертвують собою заради «англійської плутократії» і можуть допомогти їй перемогти. Радянсько-британський пакт, укладений в грудні 1941 р. демонструє, наскільки недбало та безвідповідально британський уряд послідовно виконує побажання та вимоги Радянського Союзу. Англійському урядові вдається загнати британців в обійми єврейського комунізму [8].

Насправді у грудні жодного пакту між сторонами підписано не було. Йшли лише перемовини і консультації щодо підписання майбутніх двосторонніх угод. Велика Британія відстоювала свої інтереси, СРСР – свої. Грудневий візит британського міністра закордонних справ Ентоні Ідена до Москви відбувся за ініціативи Лондона. Починаючи з 15 грудня 1941 р. і протягом майже тижня, під час вступу у війну США і Великої Британії проти Японії, Іден мав зустрічі зі Сталіним і Молотовим, поїздки на фронт, спілкування з німецькими військовополоненими. На цей час німецький наступ під Москвою був зупинений. І в Москві на двосторонніх перемовинах обговорювалися питання британської допомоги Червоній армії на Східному фронті і план післявоєнної перебудови Європи.

Велика Британія завчасно пропонувала СРСР військову допомогу на Північному Кавказі для «охорони нафтових родовищ», а також на півночі

Ірану, щоб замінити там радянські гарнізони, а військових перекинути на радянсько-німецьку ділянку фронту. Але радянський уряд відхилив цю пропозицію. У свою чергу Сталін тиснув на Ідена задля забезпечення політичної підтримки Великої Британії в ході юридичного визнання західного кордону СРСР (включно з прибалтійськими республіками) і післявоєнного переділу Європи. Східна Прусія мала відійти Польщі, Тільзіт і німецька територія на північ від Немана – Литовській РСР, Рейнська область – відокремитися від Німеччини. Австрія з Баварією мусили отримати незалежність. Великій Британії відходили Булонь і Дюнкерк як військові бази, а також форти у Бельгії і Нідерландах. Сталін не був проти розміщення британських баз в Скандинавії – Швеції і Норвегії. Західний кордон СРСР мусив проходити на кордоні станом на 22 червня 1941 р.

Британія повинна була визнати анексію СРСР Прибалтики, Бессарабії, новий радянсько-фінський кордон, але не квапилася це робити. Тож, СРСР запрошував Велику Британію поділити Європу і підписати відповідний таємний протокол. Проте Іден був не готовий що-небудь підписувати без відповідних консультацій з Черчиллем і США. До того ж Велика Британія ще не мала остаточного рішення щодо післявоєнного переділу мапи Європи. В ході перемовин Іден посилався на умови Атлантичної хартії щодо не визнання територіальних змін, але обіцяв згодом повідомити про рішення Великої Британії відносно нових радянських кордонів. Велика Британія постійно ухилялася від визнання нового західного кордону і факту анексії прибалтійських країн. До того ж побоювалася, що без допомоги СРСР буде змушена власноруч розбиратися з агресією німецьких військ.

Загалом візит Ідена в Москву підготував ґрунт для підписання радянсько-британського договору від 26 травня 1942 р., інших супутніх документів, закріплюючи Антигітлерівську коаліцію. В ході перемовин також йшлося про становище в Південно-Східній Азії і на Далекому Сході. Британці цікавилися перспективою вступу СРСР у війну проти Японії на Далекому Сході. Але Сталін не квапився вести війну на два фронти.

Ще в одному червневому матеріалі «Deutsche Ukraine-Zeitung» проаналізувала масонсько-єврейські вікові зв'язки та їхні наслідки для країн Європи. Нібито через масонський вплив євреї отримали громадянські права у Франції у 1791 р. Масони ніколи не виступали проти «миру і добробуту нації», але завжди позначали свої революційні починання як боротьбу за «мир», «добробут», «свободу», «права людини», «людську гідність» тощо. Масони об'єднали всі ці поняття в колективне визначення «вільний каменярь» або «масонську демократію». Як «демократію» вони позначили панування євреїв і масонів [9]. У цей час вирішенням «єврейського питання» переймалася Болгарія, де євреї впливали на моральний стан населення. Попри протести деяких парламентарів уряд все одно планував накласти обмеження [10].

Липневий номер розпочався з коментування становища єврейського великого бізнесу, зокрема фондового ринку. Основне занепокоєння англійців під час втечі з європейського континенту полягало в тому, щоб «золоті фонди» центральних банків у Бельгії та Нідерландах перенести у власні сховища. Після пограбування золотих запасів Франції, вони нібито перекинулися на золото Єгипту. Через наступ армії фельдмаршала Роммеля британський уряд розпорядився вивезти єгипетське золото до Південної Африки, а звідти до США. Євреї терміново переводили свої цінні папери та банківські рахунки в північноамериканські банки. «Щури залишають потоплений корабель» [11], – пояснювалося в матеріалі.

Наприкінці липня 1942 р. у газеті «Deutsche Ukraine-Zeitung» цитувалися публікації американської преси, повідомляючи про чотири американські єврейські кампанії (Левенталь, Шульман, Мюльштейн, Герцен), які по всій країні скуповували відходи гуми, отримали надмірний прибуток. Одне з єврейських товариств навіть зуміло перевести своїх працівників на посади у військовому виробничому офісі в різних частинах Північної Америки, щоб вони могли контролювати збір гуми [12].

Серпневий номер відзначився матеріалами про британське правління в підмандатній Палестині, зокрема збільшення «палестинського війська» з

близько 2 тис. осіб до 10 тис. новобранців. Проте не всі британські депутати виступили «за», оскільки формування єврейської армії в Палестині могло негативно позначитися на настрої арабів [13]. Через паніку деякі єрусалимські євреї просили виїзні візи з Палестини. Однак поліція їм відмовила. Тоді євреї подали позов до суду, який був відхилений. Судове рішення зазнало критики в єврейській пресі [14]. Наприкінці місяця у Палестині сталися криваві сутички між британською поліцією та арабськими фермерами. Останні відмовилися здавати хліб офіційно уповноваженим єврейським компаніям. З обох сторін були загиблі [15].

Дійсно, на Близькому Сході існувало геополітичне об'єднання – Підмандатна Палестина, створене на території історичної Палестини після Першої світової війни. Протягом 1922-1948 рр. перебувало під управлінням Великої Британії в рамках мандату Ліги Націй. Крім території сучасного Ізраїлю, мандат розповсюджувався на землі сучасних Йорданії, Західного берегу річки Йордан, Сектору Газа. У 1946 р. отримав незалежність Емірат «Трансйорданія», що перебував під мандатним управлінням як автономне утворення. У 1947 р. ООН прийняла план поділу Палестини, що передбачав завершення мандатного правління і створення на решті Палестини арабської та єврейської держав. Створення Ізраїлю було проголошено 14 травня 1948 р., за кілька годин до завершення дії Мандату. Арабську країну створено не було. Під час П'ятої алії (1929-1939) в Палестину прибуло 250 тис. єврейських біженців. Цей вплив завершився Арабським повстанням 1936-1939 рр. і виданням британської «Білої книги» (1939) про обмеження єврейської еміграції. Підпільна організація «Моссад Алія Бет» протягом 1938-1948 рр. перевезла до Палестини понад 70 тис. нелегальних мігрантів. Британці перехоплювали судна з нелегалами і розміщували у таборах на Маврикії або Кіпрі. Кількість мігрантів, які потрапляли в Палестину вираховувалася із загальної квоти. До 1944 р. з 75 тис. міграційних віз було використано лише 51 тисяча. Обмеження були послаблені збільшенням квоти до 18 тис. осіб на рік.

Отже, публікації в газеті «Deutsche Ukraine-Zeitung» за травень-серпень 1942 р. вказують на те, що єврейська тематика стала однією з провідних на шпальтах видання, з'являлася майже в кожному номері. Ця тенденція є зрозумілою, оскільки на той час радикальне вирішення «єврейського питання» в Європі набирало обертів і преса намагалася відслідковувати цей процес в кожній державі, приділяючи особливу увагу країнам-сателітам Німеччини (Словаччині, Хорватії, Болгарії, Румунії, Угорщині).

У полі зору німецької преси постійно перебувала діяльність американських і британських єврейських магнатів, їхній фінансовий вплив на перебіг міжнародних подій. Опубліковані в цей час матеріали здебільшого висвітлювали: 1) процес заселення євреями Європи; 2) присутність «єврейського духу» в політичному житті і міжнародних відносинах країн світу, але з пропагандистським «присмаком» відстоювання нібито власне єврейського прагнення до влади і переділу світу; 3) процес витіснення євреїв з європейського континенту з дотриманням ідеологічного вектору про те, що всі євреї – прагматики, прагнуть до світового економічного і політичного процвітання, і для цього використовують будь-які важелі впливу на політичний ештеблїшмент своїх країн.

Відповідно до настанов Міністерства пропаганди Рейху більшість статей ідеологічно заангажовані. Деякі з них містять відверту брехню, тому їх слід сприймати критично. Матеріали ж суто інформаційного характеру містять більш-менш правдиву інформацію, оскільки подані по «гарячих слідах». Проте, щоб вийти на об'єктивні показники, публікації в німецькому виданні слід порівнювати з іншими джерелами та літературою.

Література та джерела:

1. Deutsche Ukraine-Zeitung. 1942. № 88. 5 травня
2. Там само. № 89. 6 травня
3. Там само. № 98. 16 травня
4. Там само. № 110. 30 травня

5. Там само. № 113. 3 червня
6. Там само. № 116. 6 червня
7. Там само. № 119. 10 червня
8. Там само. № 131. 24 червня
9. Там само. № 132. 25 червня
10. Там само. № 134. 27 червня
11. Там само. № 140. 4 липня
12. Там само. № 164. 1 серпня
13. Там само. № 170. 8 серпня
14. Там само. № 185. 26 серпня
15. Там само. № 186. 27 серпня

М. Михайлюк

**ЄВРЕЙСЬКА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «DEUTSCHE
UKRAINE-ZEITUNG». ВЕСНА-ЛІТО 1942 р.**

Анотація. У статті йдеться про публікації на єврейську тематику в німецькій газеті «Deutsche Ukraine-Zeitung», розміщених протягом весни-літа 1942 р. Вивчається зміст статей, а методами критичного і компаративного аналізу автор прагне з'ясувати ступінь їхньої достовірності. У підсумку зазначається, що більшість статей відповідала настановам Міністерства пропаганди Рейху і мала ідеологічну заангажованість, деякі містили відверту брехню, тому їх слід сприймати критично. Матеріали ж суто інформаційного характеру містять більш-менш правдиву інформацію, оскільки подані по «гарячих слідах». Проте, щоб вийти на об'єктивні показники, публікації в німецькому виданні слід порівнювати з іншими джерелами та літературою.

Ключові слова: німецька преса, газета «Deutsche Ukraine-Zeitung», єврейська тематика, проблема достовірності інформації.

М. Михайлюк

**ЄВРЕЙСКАЯ ТЕМА НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «DEUTSCHE
UKRAINE-ZEITUNG». ВЕСНА-ЛЕТО 1942 г.**

Аннотация. В статье речь идет о публикациях на еврейскую тему в немецкой газете «*Deutsche Ukraine-Zeitung*», размещенных в период весны-лета 1942 г. Изучается содержание статей, а методами критического и компаративного анализа автор пытается понять степень их достоверности. В выводах указывается, что большинство статей соответствовало указаниям Министерства пропаганды Рейха и имели идеологическую заангажированность, некоторые содержали откровенную ложь, поэтому их следует воспринимать критически. Материалы же чисто информационного характера несут в себе более-именно правдивую информацию, поскольку поданы по «горячих следах». Однако, чтобы выйти на объективные показатели, публикации в немецком издании следует сравнивать с другими источниками и литературой.

Ключевые слова: немецкая пресса, газета «*Deutsche Ukraine-Zeitung*», еврейская тема, проблема достоверности информации.

М. Mykhailiuk

JEWISH TOPICS ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER «DEUTSCHE UKRAINE-ZEITUNG». SPRING-SUMMER 1942

Abstract. The article deals with publications on Jewish topics in the German newspaper «*Deutsche Ukraine-Zeitung*», placed during the spring-summer of 1942. The content of the articles is studied, and the author tries to understand the degree of their reliability using the methods of critical and comparative analysis. The conclusions indicate that most of the articles corresponded to the instructions of the Reich Ministry of Propaganda and had an ideological bias, some contained outright lies, so they should be taken critically. Materials of a purely informational nature carry more truthful information, since they are submitted on «hot tracks». However, in order to arrive at objective indicators, publications in the German edition should be compared with other sources and literature.

Keywords: German press, newspaper «*Deutsche Ukraine-Zeitung*», Jewish topics, the problem of information reliability

УДК 821.411.16-32.09:341.485 (=411.16)

Анастасія Міхєєва,

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили,

м. Миколаїв, Україна)

МІСЦЕ «АВТОБІОГРАФІЧНИХ НОТАТОК» ІДИ ФІНК У ЛІТЕРАТУРІ ПРО ГОЛОКОСТ

За сімдесят років існування література про Голокост розвинулася у повноцінний напрямок досліджень літературознавців, серед яких Еті Сарусі, Сара Горовіц, Сідра Езрагі, Ельвін Розенфельд тощо. Серед знакових авторів, які розкривають тематику цього історичного періоду слід виділити ізраїльську письменницю польського походження Іду Фінк. У цій статті буде проаналізовано поетику оповідань письменниці, як спосіб артикуляції травматичного досвіду Голокосту в її збірнику оповідань «Автобіографічні нотатки» (Notatki do zyciorysów, 1995).

Голокост є травматичним досвідом єврейського народу, що створює проблеми як для письменників, так і для літературознавців, адже важко знайти мову для того, що надзвичайно складно виразити словами. Однак література про Голокост існує, незважаючи на те, що дослідники літератури травми стверджують інше (К. Карут, Дж. Александер та Ш. Фелман). Збірник оповідань Іди Фінк «Автобіографічні нотатки» - ще один доказ того, що писати про Голокост у художній літературі можна.

Іда Фінк заперечує відомий вислів німецького філософа Теодора Адорна, який у своїй праці «Культурна критика та суспільство», характеризує

«філософію після Аушвіцу», зазначив: «Писати вірші після Аушвіцу – це варварство.» [2, с. 30]. У цій праці, мислитель, мав на увазі, що поезія або література, як втілення естетичного, не можуть співіснувати з жахіттями Аушвіцу. Серед проблем, які підіймає Адорно, є проблема поетизації абсурду, тобто яким чином та якою мовою ті, хто вижили, мають описувати досвід Голокосту, адже вибір художньої форми та мовних конструкцій ускладнюються тим, що раніше схожого досвіду не було ані в історії, ані на персональному рівні.

Незважаючи на пророкування Адорно, література після Голокосту почала активно розвиватися попри труднощі переосмислення. «Одразу почали писати щоденники, мемуари, хроніки, але поезію та художню літературу почали писати набагато пізніше» - зауважила Сара Горовіц у статті присвяченій жіночому письму після Голокосту [5]. Цілком зрозумілим є факт, що художня література про Голокост почала розвиватись в Ізраїлі. Варто згадати імена Прімо Леві, Аарон Аппельфельд, Дан Пагіс, Елі Візель та інші. В європейських літературах про Голокост писали Віслава Жимборська, Шарлотта Дельбо тощо. Як зазначає літературознавиця Сідра Езрагі, література після Голокосту виникла на тлі «сильного бажання поділитись досвідом, яке було сильнішим від бажання слідувати літературної традиції своєї країни та епохи» [6, с. 212]. З часом, література про Голокост стала транснаціональним явищем, яке вирізняється сформованою тематикою, жанрами та стилями. Водночас слід зазначити, що досі не існує чіткого канону в рамках якого пишуть художні твори про Голокост. Так відбувається тому, що письменники експресивно виражають своє бачення Катастрофи, створюючи все нові і нові форми та модифікуючи ті, що існують. Усіх цих письменників об'єднує не тільки те, що вони є свідками або учасниками нацистських злочинів проти людства, але й те, що усі ці письменники виражають свій травматичний досвід через художнє слово. У будь-якому випадку, література виконує функцію терапевтичного засобу, який допомагає тим, хто вижив (survivors), як їх називають у теорії

травми, осмислити та досягнути події минулого, в яких вони безпосередньо брали участь.

Голокост становить проблему і для літературознавців. Серед питань, які порушують науковці А. Ашель, Р. Альтер, Г. Волавкова, Г. Шиф тощо – наративізація досвіду Голокосту, стилістики, поетики письма та вербалізації травмуючого досвіду.

Іда Фінк зробила унікальний внесок в розробку поетикальних засобів наративізації Голокосту. Перш ніж перейти до цієї теми, варто сказати кілька слів про її біографію. Іда Фінк народилась у 1921 році у місті Збараж, Польща (нині Тернопільська область, Україна). Її батьки були освіченими євреями: батько був лікарем, мати – вчителькою. Вона здобула музичну освіту у Львові, саме тому у її творах музика акомпанує наративу. Коли Фінк було вісімнадцять, німці окупували Львів, де вони з родиною мешкали у ті часи, та переселили родину до гетто. Мати Іди померла під час окупації, а інші родичі загинули у таборі смерті Белжець. Доля Фінк могла бути такою, як і доля її родини, якщо б вона не отримала арійські документи. Іда з молодшою на два роки сестрою змогли втекти з гетто з підробними паперами, проте вони були змушені до кінця війни постійно переховуватись, змінювати імена та місця проживання. Саме цей період Іда Фінк часто згадує у своїх творах, адже вона була змушена удавати, що залишалась байдужою до насильства проти євреїв навколо неї, аби не викрити себе. Іда описує, що вона була свідком погромів українців проти євреїв та була свідком чотирьох акцій, спочатку на роботах у Германії, а коли німці дізнались про її єврейське походження, вона з сестрою вимушені були втекти вже у польське село. Усе побачене у ті роки вона буде описувати у своїх коротких розповідях, які вона почне публікувати з 1970-х років уже в Ізраїлі, куди вона переїхала з сестрою та батьком у 1957 році. В Ізраїлі вона мешкала у місті Холон, працювала у музичній бібліотеці та у музеї Яд-Вашем. Вона вийшла заміж, також за уцілілого під час Голокосту, та має одну доньку. Письменниці не стало у 2011 році, вона вважається класиком літератури про Голокост [3], [4].

Прийнято вважати, що Фінк почала писати набагато пізніше після війни (Д. Бальтман), проте вона сама зізнавалась, що вона намагалась писати ще до війни, а свої перші розповіді про Голокост, вона написала у Польщі до репатріації. Своє перше оповідання – «Поріг» (включене до збірника «Автобіографічні нотатки»), вона написала олівцем на папері у санаторії для хворих на туберкульоз. У 1970-х роках, коли вона почала видавати свої твори в Ізраїлі, один видавець її розкритикував, за той спосіб, як вона писала про Голокост» [4], тим не менш, її п'ять збірників коротких оповідань «Латка часу» (1975), «Автобіографічні нотатки» (1995), «Сліди» (1996), «Мій перший кінець світу» (1997), «Відпливаючий сад» (1988, 2002), та «Усі історії» (2004), її роман «Подорож» (1993) та її одна п'єса «Стіл» (1990), набули відомості як взірцеві твори про Голокост. Завдяки своїм творам Іда Фінк стала лауреатом престижних нагород, серед яких Ізраїльська літературна премія, Міжнародна літературна премія Анни Франк у Голландії, Премія Якова Бухмана від Яд-Вашем тощо. Усі свої твори вона писала польською, та на івриті її твори відомі під перекладом Нахмана Бен-Амі та Давіда Вейнфельда. Українською перекладний Н. Римською тільки її роман «Подорож» у 2017 році. Дан Тсалка у своїй рецензії до її творів пише, що: «Мало книг про Голокост так вражають, (про збірник «Усі історії»). Здається, що вони написані жорстко, але залишається надія на те, що Іді ще є що сказати» [8]. Отже, для багатьох дослідників її творчості (Н. Цінк, Д. Бурштейн, Е. Сарусі, М. Мільнер) історії Фінк є невичерпними джерелами не тільки літературних досліджень, але й документальних свідчень життя під час Голокосту.

Взагалі, роботи Фінк цінуються в Ізраїлі, США та у Польщі, набуваючи канонічного значення у меморіальних подіях присвячених пам'яті жертв Голокосту. Проте наукових праць, присвячених творчості письменниці небагато, й здебільшого вони зосереджені на перекладацькому аспекті. Серед літературознавчих наукових публікацій про Фінк, простежуються такі теми, як роль жінки у Голокості (Myrna Goldenberg), огляд її концепцій «шматування» часу, яке досліджувалось ще у 80-х роках ХХ століття (Madeline Levine) та тема

уяви та наративу (Nourit Melcer-Padon). Здебільшого огляд творчості Фінк наявний у публіцистичному жанрі, а саме у періодичних та інтернет виданнях Ізраїлю. Саме тому, досить залишаються актуальними чимало питань та проблем поетики письма Іди Фінк у контексті літератури про Голокост, які недостатньо освітлені у науковому товаристві. Використовуючи компаративістський метод та біографічний метод, у нашій статті буде порівняно, проаналізовано та виведено особливості поетики Іди Фінк у контексті травми Голокосту.

Поетика творів Іди Фінк вирізняється оригінальністю. Насамперед треба звернути увагу на жанровий синкретизм, тому що Фінк гібридизує та модифікує жанри. Крім того, при зразковій простоті тексту, поетика Фінк виявляється набагато складнішою та глибшою, ніж можна очікувати. Методологією даного дослідження визначають підходи, які сформувалися в поетики студій травми, засновником яких був З. Фройд, тому що посттравматичний синдром має коріння у психоаналізі. Проблематика переживання травми через літературу вивчали також такі дослідники як Е. Левінас, Ш. Фелман, Д. Лауб, К. Карут та інші. Серед питань, які розглядають у студіях травми є питання достовірності спогадів та засоби артикуляції травми. Вивчаючи питання артикуляції травми у межах нашого дослідження творчості Іди Фінк, ми спираємось на положення К. Карут, яка внесла чималий внесок у сучасне дослідження травми у літературі. Дослідниця вважає, що неможливо знайти слів, аби описати травму, тому уцілілі звертаються до мистецтва, аби через художний образ пережити власний травмуючий досвід. Американська дослідниця Ш. Фелман пропонує використовувати стратегію «метонімії», тобто стратегію перейменування власного «Я» та перенесення власних переживань на інших, у нашому випадку, на літературного героя, який є носієм авторського досвіду [1, с. 45].

Для нашого дослідження положення Карут та Фелман дають змогу зрозуміти механізми письма Іди Фінк, тому що неможливо говорити про літературу про Голокост без урахування посттравматичного синдрому

письменників, які пережили цей жахливий досвід. Вивчаючи творчість самої Фінк, можна прослідкувати те, що письменниця обрала своєю ключовою темою саме Голокост, який наклав найбільший відбиток на її життя. Це вона пояснює тим, що за роки війни вона багато бачила та чула. У своєму інтерв'ю Урі Ш. Коену, Іда Фінк, зізналась, що довго не могла писати про Голокост, хоча вона й була готова це зробити, тому що вона не знала, як про таке пишуть. Сюзен Брисон називає розповідь про Голокост нарацією травми жертв, яка має лікувальний ефект, допомагаючи потерпілим пропустити через текст власний досвід. «Наділена мовою травма, переноситься з площини болісної події та прискорює процес реабілітації» - зазначає дослідниця. Саме тому, твори Фінк є унікальними зразками прози першого покоління тих, хто пережили Голокост через те, що у своїх коротких оповіданнях вона не переносить читача до описів катувань та смерті, як це робиться у інших творах про цей період. У своїх творах вона м'яко описує звичайне людське життя таким, як воно є. Життя, яке йшло паралельно з війною. Письмо Іди Фінк є доказом того, що можна художньо виразити досвід про Голокост, майстерно підбираючи слова, не нагромаджуючи негативні емоції.

Збірник оповідань Іди Фінк під назвою «Автобіографічні нотатки» (1995) містить у собі вісімнадцять розповідей, деякі вже публікувались в попередніх збірниках. Сама назва «Автобіографічні нотатки» викликає чималий інтерес, тому що оповідання не є прямим описом життя письменниці – це збірник є художньо оформленим життєписом долі інших людей під час Голокосту. Проте, чи можна стверджувати, що історії її героїв, є нотатками до автобіографії Фінк? Скоріш за все, письменниця має на увазі, як вона сама зазначала, що це реальні історії з життя її близьких та знайомих, тобто мова йде не про автобіографію Фінк, а про автобіографічні нотатки до кожного життя, яке створює повну картину Голокосту. Єдиний текст, який може стосуватись біографії письменниці – це оповідання «Юлія», оскільки не залишилось коментарів Фінк з цього приводу, залишається тільки припустити, що оповідання містить дійсні факти з біографії письменниці, такі, як опис життя

родини у місті під час окупації. Можливо, оповідачка є самою Фінк, яка переказує життєпис Юлії з власної точки зору. Тим не менш, можна таке припустити, що в інших оповіданнях вона вкладає власні спогади у вигаданих героїв (або частково вигаданих, адже неможливо довести їх існування), тим самим звертаючись до «метонімії» Фелман, згаданої вище.

Серед творів, представлених у збірнику можна виділити ті, що розкривають проблематику пам'яті та забуття («Повторне воскресіння пекаря»), життя у гетто під постійним страхом та стражданнями від акцій («Поріг», «Другий шматок часу», «Невдача Аліни», «Після обіду на траві»), постголокосна реабілітація («Адреса», «Сліди», «Ми вже ходили до опери»). Крім того, Іда Фінк створює життєписи окремих людей, про яких вона розповідає в стислій формі, вміло передаючи трагічність долі кожної з особистостей в оповіданнях. «Євгенія», «Юлія» та «Сабіна під мішками» є взірцями таких біографій, що у стислій формі представляють долі героїнь, життя яких є сумним навіть до Голокосту, вони ніби мають передчуття майбутнього. Фінк за допомогою ретроспективи та флешфорвардів збирає по шматках життя героїнь. Такий стиль письма дозволяє читачеві скласти повну картину життя героїні та прослідкувати, яким чином події Голокосту змінили її та вплинули на неї.

Таким чином, Іда Фінк асоціюється з літературою про Голокост не тільки в Ізраїлі, але й в усьому світі. Збірник «Автобіографічні нотатки» складається з різнопланових оповідань, яких об'єднують спільні темі пам'яті, травми Голокосту, смутку, жаги до життя та людських відносин у важкі часи. В усіх оповіданнях зі збірника можна простежити унікальний стиль письменниці, який дозволяє писати про жахіття простою мовою в повсякденній манері. Фінк детально не описує смерть, але майже в кожному її творі смерть присутня; Фінк не пише про катування, голод та інші теми, притаманні літературі Голокосту, проте після прочитання її творів залишається присмак скорботи та співчуття її героям. Фінк залишається взірцем письменниці, яка з різних історій чужих людей, змогла зібрати колективну історію власного народу під час Другої

світової війни. Саме така література залишається у часі та буде актуальною завжди. Меланхолічні оповідання Фінк про зламані людські долі спонукають читача до переосмислення відомої йому історії про Голокост та змушує цінувати минуле так само, як теперішнє й майбутнє.

Література та джерела:

1. Василенко, Вадим. Опривнюючи незримо, проговорюючи невимовне: категорія травми в об'єктиві сучасних досліджень. Слово і час, №11, 2017, с. 43-55.
2. Adorno, Theodor. Kulturkritik und Gesellschaft. Gesammelte Schriften. Frankfurt: Darmstadt, Bd. 10/1. 1997, S. 30.
3. Burstein, Dror. Inside and Outside (Ida Fink). Under the table, August 4, 2005. drorburstein.com.
4. Fisher, Katy. Hazman Haze Sheeyno Nimdad Behodashin ki im Bemila [This Time that we do not measure in months, but in words.]. Kalyofe. kati-f.com/text.php?lang=heb&id=65
5. Horowitz, Sara. "Holocaust Literature". Jewish Women Archive. jwa.org/encyclopedia/article/holocaust-literature
6. Roskies, David. The Holocaust According to the Literary Critics. Department of Jewish Literature in the Jewish Theological Seminary of America, 2012. core.ac.uk/download/pdf/161442482.pdf
7. Sarusi, Etti. "All the tales": stories during the Holocaust. Dyoma, November 14, 2020. www.dyoma.co.il.
8. Tsalka, Dan. The Tragic Art of Ida Fink. Haaretz, 2004. haaretz.com/life/books/1.4776892

А. Міхєєва

**МІСЦЕ «АВТОБІОГРАФІЧНИХ НОТАТОК» ІДИ ФІНК У
ЛІТЕРАТУРІ ПРО ГОЛОКОСТ**

Анотація. Питання існування художньої літератури про Голокост є предметом досліджень літературознавців у студіях пам'яті, оскільки не існує чіткого канону художнього письма про Голокост. Саме тому, питання артикуляції Голокосту у художньому письмі залишається відкритим та малодослідженим. У статті проаналізовано збірник оповідань «Автобіографічні нотатки» ізраїльської письменниці Іди Фінк, який містить у собі виключно короткі оповідання про Голокост. Розглянуто основні теми та особливості письма Іди Фінк, виділено вплив травми на літературну творчість письменниці. Таким чином, на прикладі збірника «Автобіографічні нотатки» зроблено висновок про особливості постголокосного письма Іди Фінк, роль автобіографічності у її оповіданнях та своєрідність артикуляції травматичного досвіду Голокосту Іди Фінк у її творах.

Ключові слова: література про Голокост, студії травми, артикуляція травми, пам'ять про Голокост, Іда Фінк.

А. Михеева

МЕСТО «АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ЗАМЕТОК» ИДЫ ФИНК В ЛИТЕРАТУРЕ О ХОЛОКОСТЕ

Аннотация. Вопрос существования художественной литературы о Холокосте является предметом исследований литературоведов в студиях памяти, поскольку не существует четкого канона художественного письма о Холокосте. Таким образом, вопрос артикуляции Холокоста в художественной литературе остается открытым и малоисследованным. В статье проанализирован сборник рассказов «Автобиографические заметки» израильской писательницы Иды Финк, в котором содержатся исключительно короткие рассказы о Холокосте. Рассмотрены основные темы и особенности письма Иды Финк, выделено влияние травмы на литературное творчество писательницы. Поэтому, на примере сборника «Автобиографические заметки» сделан вывод об особенностях постхолокостной литературы Иды Финк, роль автобиографизма в ее рассказах и особенности артикуляции травматического опыта Холокоста Иды Финк.

Ключевые слова: литература о Холокосте, студии травмы, артикуляция травматического опыта Холокоста, Ида Финк.

A. Mikhieieva

***IDA FINK'S «AUTOBIOGRAPHICAL NOTES»
IN HOLOCAUST LITERARY DISCOURSE***

Abstract. *The development of Holocaust literary studies has led to many burning issues such as the expression of Holocaust trauma and memory. However, little is known about the peculiarities of the Jewish woman writer and Holocaust survivor – Ida Fink. The paper focuses on the representation of traumatic experience in her short stories about the lives of fictional witnesses from many social classes. Each character carries his/her individual memories, traumas and senses about Nazis' mass extermination of the Jewish ethnicity, and Ida Fink expresses their voices, using a wide range of stylistic and narrative devices. The aim of the paper is to present these stylistic devices, modifications, and the ways of trauma expression in Ida Fink's book "Autobiographical notes". The study is based on K. Caruth's, A. Assmann's and Z. Freud's theoretical researches about trauma and memory. In general, the results of the research may serve as a basis to further Holocaust literary investigations.*

Key words: *Holocaust literature, trauma studies, the articulation of Holocaust traumatic experience, Ida Fink.*

НАШІ АВТОРИ

Аркуша К. - вчитель історії Миколаївського юридичного ліцею Миколаївської міської ради Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Биков М. – колишній бранець Богданівського табору смерті, який вижив (м. Бруклін, США).

Богдановський В. - студент факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Бурякова Н. - студентка факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Гавриленко А. - студент факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Гольденберг М. - голова ГО «Миколаївська обласна єврейська громада» (м. Миколаїв, Україна).

Гребенников В. – науковий співробітник Державної інспекції по охороні пам'яток культури в Миколаївській області (м. Миколаїв, Україна).

Грозна Ю. - головний науковий працівник Державного архіву Одеської області (м. Одеса, Україна).

Гула В. – кандидат історичних наук (м. Київ, Україна).

Гула О. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна).

Доценко В. - доктор історичних наук, професор кафедри Цивілізаційної історії та археології Центрально-Східної Європи, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Дробний В. - аспірант кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Захарченко О. – історик, дослідник Другої світової війни. (м. Миколаїв, Україна).

Іванова Г. – провідний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Камінська М. - науковий співробітник КЗК «Миколаївський обласний краєзнавчий музей» (м. Миколаїв, Україна).

Коваль Г. - вчитель історії та географії Новосафронівської ЗОШ І–ІІІ ступенів Новоодеського району Миколаївської області (с. Новосафронівка Новоодеського району Миколаївської області, Україна).

Коваль О. - студент ІV курсу факультету соціології, спеціальність «Соціальна робота» Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна).

Коваль Р. - продавець-консультант магазин «Акварель» (м. Миколаїв, Україна).

Колєчкін В. - кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву Кіровоградської області (м. Кропивницький, Україна).

Крикалова І. - головний спеціаліст, Державний архів Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Ласінська М. - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Левченко В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри «Українознавство, історико-правові та мовні дисципліни» Одеського національного морського університету (м. Одеса, Україна).

Маніяк В. - студент факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Мельник М. – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Міхєєва А. – викладач Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна).

Михайлюк М. - кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна).

Назарова Ю. - студентка факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Нефьодов Д. - доктор історичних наук, в.о. доцента кафедри історії, факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Новицька М. – учениця Миколаївського юридичного ліцею Миколаївської міської ради Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Пасик Я. – кандидат технічних наук, з 1990 року громадянин Держави Ізраїль (м. Монреаль, Канада).

Пархоменко В. – доктор історичних наук, доцент кафедри історії, факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Поспєлова Л. - вчитель історії, права Богданівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Прибузької сільської ради Миколаївської області (с. Богданвіка, Доманівський район, Миколаївська область, Україна).

Рерго Н. – PhD, зав. сектору інформатизації та цифрування Державного архіву Одеської області (м. Одеса, Україна).

Рубаняк Н. - журналіст, редактор, випускник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Руденко С. - студентка факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Старіков І. - доктор педагогічних наук, професор психології, почесний доктор НАПН України (м. Миколаїв, Україна).

Сугацька Н. - кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Миколаїв, Україна).

Тригуб О. - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили. (м. Миколаїв, Україна).

Таранова А. - студентка факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Туровський Й. – фахівець в галузі вивчення голокосту (м. Київ, Україна).

Хасцький О. - кандидат історичних наук, доцент, керівник Музею історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Ханстантинов В. - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету (м. Миколаїв, Україна).

Чернявський В. - кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Миколаївського обласного краєзнавчого музею (м. Миколаїв, Україна).

Шевченко А. - кандидат історичних наук, доцент, Член громадського організації «Краєвед» (м. Одеса, Україна).

Щукін В. - кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець (м. Миколаїв, Україна).

ЗМІСТ

Гольденберг М. (Миколаїв) <i>Десять років. Як швидко вони промайнули</i>	3
Розділ I Єврейське населення України в роки Другої світової війни.	
Гольденберг М., Биков М. (Миколаїв, Бруклін) <i>Підсумки круглого столу «Трансністрія. Криваві сторінки трагедії» (21.12.2020 р.)</i>	9
Захарченко О. (Миколаїв) <i>Пораймос на території Миколаївщини в роки Другої світової війни</i>	18
Ласінська М. (Миколаїв) <i>Використання матеріалів віртуального музею «Табір смерті – Богданівка» у викладанні історії Голокосту</i>	36
Nefyodov D. (Mykolaiv) <i>The Jewish people in the Anti-Nazi Resistance Movement in Sothern Ukraine (1941- 1944)</i>	44
Поспелова Л. (с. Богданівка, Доманівський район, Миколаївська область) <i>Врятована з пекла</i>	51
Сугацька Н. (Миколаїв) <i>Військовополонені євреї – жертви Другої світової війни</i>	68
Туровський Й. (Київ) <i>Трансністрія: периферійний Голокост</i>	79
Ханстантинов В. (Миколаїв) <i>У кривому дзеркалі антисемітизму</i>	91
Чернявський В. (Миколаїв) <i>Дегуманізація євреїв та остарбайтерів в Третьому рейсі: порівняльний аналіз</i>	99
Щукін В. (Миколаїв) <i>Специфіка пошукової діяльності по формуванню списку імен жертв Голокосту по місту Миколаєву</i>	115

Розділ II

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

- Грозна Ю., Рерго Н. (Одеса)**
Новополтавський єврейський сільськогосподарський технікум та інститут: одеські джерела 129
- Гула В., Гула О. (Київ)**
Сіонізм в ідеології та діяльності Незалежної робітничої групи (1902-1903 рр.) 150
- Іванова Г. (Миколаїв)**
Вчителі Миколаївського двокласного початкового єврейського училища 160
- Камінська М. (Миколаїв)**
Єврейська тематика у структурі експозиції зали № 11 Миколаївського обласного краєзнавчого музею 170
- Коваль Г. (с. Новосафронівка, Новоодеський район, Миколаївська область)**
Музей євреїв Миколаївщини в синагозі в Новій Одесі: мрія, проєкт, утопія 184
- Коваль Г. (с. Новосафронівка, Новоодеський район, Миколаївська область)**
Богопіль, Орлик (Ольвіопіль), Голта: сторінки історії – єврейський вимір 210
- Колєчкін В. (Кропивницький)**
Єврейський погром 1-3 лютого 1919 року у Єлисаветграді 232
- Крикалова І. (м. Миколаїв)**
Єврейські школи на території Миколаївського округу у 20-х роках ХХ ст. 243
- Левченко В. (Одеса)**
Одеський інститут народної освіти (1920-1930) – освітньо-науковий центр єврейської культури УСРР 252
- Мельник М. (Миколаїв)**
Вилучення цінностей у єврейських синагогах та молитовних будинках Миколаївщини 1922 року 265
- Пасик Я. (Монреаль)**
Релігія та єврейські землеробські колонії 273
- Шевченко А. (Ізмаїл)**
Господарська діяльність євреїв у Буджаку у ХІХ – поч. ХХ ст. 328

Розділ III

Єврейська община в етнополітичному, культурному й економічному просторі України та світу

Доценко В. (Київ)

Еволюція єврейсько-польських відносин на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. 341

Тригуб О. (Миколаїв)

Єврейські «клерикали» в УРСР під наглядом радянських спецслужб у перші післявоєнні роки (1945-1946 рр.) 349

Розділ IV

Персоналії

Гребенников В. (Миколаїв)

Діяльність Л. М. Славіна на Миколаївщині 367

Коваль Г. (с. Новосафронівка, Новоодеський район, Миколаївська область)

Наш земляк - депутат Державної думи Російської імперії, професор Михайло Якович Герценштейн. Життя, діяльність, вбивство та процес над його вбивцями. Пам'ять 373

Коваль Г. (с. Новосафронівка, Новоодеський район, Миколаївська область)

Наш земляк – єврейський та руський поет Семен Григорович Фруг та його творчість на сторінках енциклопедій і газет 449

Стариков І. (Миколаїв)

Роль історико-психологічної новелістики у створенні віртуального музею літературної творчості єврейського народу 482

Хаєцький О. (Миколаїв)

Українська мова в житті Семена Тунайла (1938-2019) 493

Розділ V

Методологія, історіографія та джерелознавство

Михайлюк М. (Київ)

Єврейська тематика на сторінках газети «Deutsche Ukraine-Zeitung». Весна-літо 1942 р. 502

Міхєєва А. (Миколаїв)

Місце «автобіографічних нотаток» Іди Фінк у літературі про Голокост 519

НАШІ АВТОРИ

529

ЗМІСТ

533

Д 23 **Історичні мідраші Північного Причорномор'я** / Голов. ред. Л.Л. Левченко. - Випуск X. - Том I. - Миколаїв: Типографія Шамрай, 2021. – 538 с.

Збірник «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» складений за матеріалами X-ї міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я», котра відбулася 22-24 червня 2021 року в режимі онлайн та була присвячена темі: «Актуальні проблеми музейної юдаїки: світовий та український виміри». Том I містить статті за напрямками: історія розвитку єврейських громад Півдня України; євреї України в роки Другої світової війни; єврейська община в сучасному етнополітичному просторі України та світу: взаємини, проблеми та перспективи розвитку; джерела та історіографія з проблем історії єврейського населення регіону Північного Причорномор'я; видатні єврейські діячі: біографічні нариси.

Укр., рос. та англ. мовами

ISBN 978-617-680-035-4

УДК 94(477.73)(=411.16)"18/"

ББК 63.3 (4 Укр) 5-6

Д 23

ІСТОРИЧНІ МІДРАШІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

МАТЕРІАЛИ

X

*МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ*

Том I

Оригінал-макет – Маріанна Ласінська

Редколегія не несе відповідальності за точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Рекомендовано до друку

03 березня 2021 р.

Папір офсетний

Тираж 80

Друк офсетний

Замовлення №

Віддруковано з готового оригінал-макету у
Видавничо-поліграфічному підприємстві «Шамрай»
Видавець Шамрай Павло Миколайович

